

ՕՏԱՐ ԱՆԷՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

4

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ



АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ТУРЕЦКИЕ ИСТОЧНИКИ

III

ЭВЛИЯ ЧЕЛЕБИ

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА,
ПРЕДГОВОР И ПРИМЕЧАНИЯ

А. Х. САФРАСТЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Е Р Е В А Н

1967

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐ

ԴՈՒՐԲԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՐՆԵՐ

Գ

ԷՎԼԻՅԱ ՉԵԼԵԲԻ

ԴԱՐԳՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲՆԱԳՐԻՉ,
ԱՌՋԵՐԱՆ ԵՎ ԺԱՆՈՒՆԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. Խ. ԱԼՖՐԱՍՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1967

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ՝ Ս. ԵՐԵՄՅԱՆ (գլխավոր խմբագիր), Ա. ՂԱՐԻԲՅԱՆ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ բոլրակից անդամ Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, Հ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ, Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (գլխավոր խմբագրի տեղակալ), Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ, Հ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ (գիտական ֆարտուղար):

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«Յոտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» սույն մատենաշարի առաջին երեք հատորները հրատարակվել են առանց համապատասխան համարների: Դրանք են.

1. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին. թարգմանություն թուրքերեն բնագրից, ներածությունով, ծանոթագրություններով, տերմինաբանական բառարանով և հավելվածով, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հատոր Ա., Երևան, 1961:

2. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին. թարգմանություն թուրքերեն բնագրից, ներածական ակնարկով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հատոր Բ., Երևան, 1964:

3. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին. կազմեց Հ. Ք. Նալբանդյան, Երևան, 1965:

4. Բյուզանդական աղբյուրներ. դիրք Ա., Պրոկոպիոս Կեսարացի. թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Հրաչ Բարթիկյանի:

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» գրքի երրորդ հատորում ընդգրկված նյութերը քաղվածաբար թարգմանվել են XVII դարի թուրք ուղեոր էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրությունից»:

Սույն աշխատության I և II հատորներում զետեղված նյութերը հիմնականում պատմական բնույթի էին: Ներկա հատորի նյութերը, իրենց պատմական, աշխարհագրական, տնտեսական, հնագիտական, ազգագրական և կուլտուր-կենցաղային բնույթով, որոշ շափով լրացնում են թուրք հեղինակների հաղորդած ժլատ տեղեկությունները մեր և հարևան ժողովուրդների սոցիալ-տնտեսական ու կուլտուր-կենցաղային կյանքի մասին:

էվլիյա Չելեբիին հաճախ անվանում են նաև թուրքական Իբն-Բաթութա կամ «Աշխարհաշրջիկ»*:

էվլիյա Չելեբիի վերաբերյալ շատ սահմանափակ տեղեկություններ են պահպանվել: «Ուղեգրության» մեջ նա որոշ կենսագրական տեղեկություններ է հաղորդում իր մասին: Ծնվել է 1020 թվականին (1611) Կոստանդնուպոլսում: Ղուրանը անգիր անելու (Հաֆըզ) և պապերի սուլթանական արքունիքի հետ ունեցած կապի պատճառով նրա էվլիյա անվանը հետագայում ավելանում է Չելեբի պատվավոր անունը և կոչվում Հաֆըզ էվլիյա Չելեբի:

էվլիյա Չելեբին նախնական կրթությունը ստացել է իր ծննդավայրում. այնուհետև ուսումը շարունակել է շեյխ-ուլ-իսլամ Համիդ էֆենդիի մեդրեսեում: 1045 թվականին (1636) Այա-Սոֆիայում ծառայել է որպես հաֆըզ: Հետագայում սուլթան Մուրադ IV-ը նրան իբրև զրուցակից հրավիրել է իր արքունիքը:

էվ. Չելեբին ընդունակություն և մեծ հակում է ունեցել դեպի

* سياح عالم

երգն ու երաժշտութիւնը, որին շատ է նպաստել նրա գեղեցիկ և հրապուրիչ ձայնը: Թե՛ արքունիքում և թե՛ դրսում նա սերտ կապ է պահպանել ժամանակի հայտնի երաժիշտների հետ և զարգացրել իր երաժշտական ձիրքը: Նա զբաղվել է նաև գեղագրութեամբ ու նկարչութեամբ: Սիրել է նաև ճարտարապետութիւնն ու երկրաչափութիւնը, որն ակնհայտորեն երևում է նրա «Ուղեգրութիւնից»: Էվ. Չելեբին առանձին ուշադրութիւն է դարձրել և կենդանի դուլներով նկարագրել է ճարտարապետական զանազան կառույցներն ու պատմական հուշարձանները: Նա ուսումնասիրել է նաև դրականութիւնը, ծանոթ է եղել թուրք և պարսիկ բանաստեղծների երկերին (Ֆիզուլի, Բաքի, Ռուժի, Նեջաթի և այլն):

Սակայն այս ամենի հետ մեկտեղ էվ. Չելեբին առանձնապես մեծ սեր և հակում է դրսևորել աշխարհագրութեան ու երկրագիտութեան բնագավառներում: Դեռևս վաղ հասակից ձգտել է ճանապարհորդել, ծանոթանալ տարբեր երկրների ժողովուրդների լեզվին, կուլտուրային, կենցաղին ու սովորութիւններին:

1041 թվականին (1631), 21 տարեկան հասակում, էվ. Չելեբին սկսում է շրջագայել Կոստանդնուպոլսում և նրա շրջակայքում: Մոտ իննր տարի տևող այդ շրջագայութիւնների և ուսումնասիրութիւնների արդյունքը լինում է նրա «Ուղեգրութեան» առաջին հատորը, որը խիստ արժեքավոր նյութեր ու փաստեր է բովանդակում Կոստանդնուպոլսի մասին:

Հետագայում, փոքր ընդմիջումներով, շուրջ 41 տարի նա շարունակում է իր ուղևորութիւնները: Չելեբին մերթ իբրև հոգևորական՝ իմամ կամ մյուեզզին, մերթ իբրև բարձրաստիճան անձանց ուղեկցող, զրուցակից, անձնական քարտուղար, իսկ երբեմն էլ իբրև տուրքեր հավաքողի քարտուղար, խորհրդական, բանակի իմամ կամ մյուեզզին, հիվանդապահ, սուրհանդակ, ռազմիկ և այլն, 16 անգամ ճանապարհորդել է տարբեր ուղևորութիւններով:

Այդ պաշտոնների բերմամբ, նա թե օսմանյան և թե օտար երկրներում, գրեթե միշտ պատվով է ընդունվել: Այս հանգամանքը, անտարակույս, հեշտացրել է նրա ուղևորութիւնները և հնարավորութիւն տվել առանց արգելքի մուտք գործել պաշտոնական հիմնարկութիւնները, դիտել և ուսումնասիրել տեսարժան վայրերը, պատմական հնութիւնները և հուշարձանները, մինչև անգամ ռազմական նշանակութիւն ունեցող բերդերը: Այս առթիվ էվ. Չելեբին նշում է. «Ես լայն հնարավորութիւն ունեցա ամենակա-

տարյալ կերպով ծանոթանալ էրզրումի կենցաղին: Ինձ թույլատրված էր տեսնել բոլոր օրենսդրությունները, արձանագրությունները և հիշատակարանները»:

Նա ճանապարհորդել է բազմաթիվ երկրներում՝ Փոքր Ասիա, Հայաստան, Քուրդիստան, Կովկաս, Սիրիա, Պաղեստին, Միջագետք, Արաբիա, Եգիպտոս, Հաբեշստան, Բալկանյան երկրներ, Հարավային Ռուսաստան, Ղրիմ, Գերմանիա, Դանիա, Հոլանդիա և Լեհաստան:

էվ. Չելեբին մի քանի անգամ եղել է Անատոլիայում ու Հայաստանում և անցել այդ երկրների բոլոր կարևոր քաղաքներով ու գյուղերով: Վերջին ուղևորությունը էվ. Չելեբին կատարել է 1089 թվականին (1678). ենթադրվում է, որ նա մահացել է այդ ուղևորությունից հետո, 1090 թվականին (1679), մոտ 70 տարեկան հասակում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ էվ. Չելեբին իր ստացած կրթության և շրջապատի պայմանների բերումով եղել է ջերմ հավատացյալ-մուսուլման և կրոնական ավանդությունների ու առասպելների խիստ սիրահար: Նրա բոլոր հատորներում հիշատակված են բազմաթիվ սրբեր, սրբավայրեր, նրանց հրաշագործությունների վերաբերյալ երբեմն անհեթեթության հասնող սնոտիապաշտական նկարագրություններ:

էվ. Չելեբին Թուրքիայի ռազմաֆեոդալական վերնախավի ներկայացուցիչներից է: Նա դաստիարակվել, ապրել և գործել է այդ միջավայրում:

էվ. Չելեբին մոլեռանդ մահմեդական է, հավատարիմ «նվիրական իսլամին», թշնամի «անհավատների»: Այստեղից հասկանալի է, թե ինչու էվ. Չելեբին չի ըմբռնել և չի կարողացել բացատրել Ռուսաստանի, Լեհաստանի, Հունգարիայի, Մոլդավիայի, Վալախիայի և Թուրքիայի ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունների իսկական բնույթը տվյալ ժամանակաշրջանում: Ֆեոդալական պետությունների միջև տեղի ունեցող պատերազմները նա սովորաբար ընկալում է իբրև ընդհարումներ ժողովուրդների միջև: էվ. Չելեբիի, ինչպես նաև ֆեոդալական դասակարգի ներկայացուցիչների համար, պատերազմական նվաճումները և ավաճումները հանդիսացել են կյանքի հիմնական նպատակ, և այդ դիրքից նրան բնական են քվում արյունալի «սխրագործությունները, բռնություններն ու ավաճումները»*:

* Эвлия Челеби, Книга путешествия, вып. I, Москва, 1961, стр. 10—11 (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

Նա «օրինական» է համարել օսմանյան «փառասպանժ իսլամական բանակի» դեպի արևելք և արևմուտք կատարած արշավանքները (akinlar), հրով ու սրով, արյունով ու կոտորածներով նվաճումները, ֆեոդալական վերնախավի և օսմանյան բանակի համար հարստանալու գլխավոր աղբյուր հանդիսացող ավարառությունները և գերեվարումները... էվ. Չելեբիի հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ նա ինքն էլ հաճախ ակտիվ մասնակցել է օսմանյան բանակի նման «հաղթական» արշավանքներին և ավարառումներին...

էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» առաջին տպագրության կազմակերպիչն ու խմբագիրը՝ թուրք պատմագիր Նեջիբ Ասրմբ, «Իգտամ» օրաթերթի 1314 թվականի (1896) 701 համարում հետևյալ կերպ է գնահատում նրան:

«...Օսմանյան երկրներն ամբողջությամբ, Իրանն ու եվրոպական երկրների մեծ մասը ճանապարհորդող այս անխոնջ ուղևորը, իր տեսածներն ու լսածները լրիվ գրի է առել, և կազմել 10 հատորից բաղկացած իր «Ուղեգրությունը» ...էվ. Չելեբին իսկական ուղևոր է՝ պահանջվող բոլոր հատկանիշներով, հիանալիորեն նկարագրել է անցած ու տեսած վայրերը և ըստ ամենայնի իրականացրել իր ուղևորության նպատակները: Այս օսմանցի ճանապարհորդը, պաշտոնի բերմամբ, իր այցելած վայրերի վիճակը նկարագրել է պատկերավոր լեզվով, հավաքել է բերնից բերան անցած ավանդությունները, գրի առել հասարակական շինությունների վրա եղած արձանագրությունները և կազմել ժողովրդի բոլոր տարրերի վիճակագրությունները...»*:

Նույն «Իգտամ» թերթի 702 համարում պատասխանելով Նեջիբ Ասրմին, թուրք գրականագետ Ահմեդ Միդհատը գրում է. «...Բոլոր քաղաքակիրթ ազգությունների դարավոր գոյության ընթացքում էվ. Չելեբիի նման անձնավորությունները շատ քիչ են... Եթե նա ապրած ու գործած լիներ այնպիսի երկրներում, ուր մեծ մարդկանց հիշատակը հավերժացնելու համար արձաններ են կանգնեցնում¹, նման մարդկանց շարքում էվ. Չելեբին կլիներ առաջիններից... Ինչ որ գրել է նա իր գրքերում, անպայման անձամբ տեսել ու ստուգել է և կամ այդ հարցերի մասին դրված գրքերից օգտվել և գրի է առել... Նեջիբ Ասրմի ասելով «էվ. Չելեբիին կարելի է դասել համաշխարհային հուշակ վայելող ուղևորների՝ Իբնի-Բատթուայի և Մարկո

* اولیا چلبی سیاحتنامه سی. د. سعادت، ۱۳۱۴، مقدمه دن

Պոլոյի շարքը», գուցե և գերազանցում է նրանց, քանի որ ավելի շատ երկրներում է եղել և այդ մասին գրել. նա ինչ տեսել է, ասում է՝ տեսա և ինչ լսել է՝ լսեցի, իսկ եթե օգտվում է այլ աղբյուրներից՝ այդ ևս հիշատակում է... Նա շնայած XVII դարի ուղևոր և դրող է, սակայն լեզուն վերին աստիճանի պարզ է ու հասկանալի*։ Իր մի այլ հոդվածում շեշտելով էլ. Չելեբիի «Ուղեգրության» նաև սլատմական սուլտանահայրության համար ունեցած բացառիկ կարևորությունը Ահմեդ Միդհատը առաջարկում է Նեջիբ Ասրմին պատրաստել էլ. Չելեբիի ուղևորության «գլխավոր երկրների պատմական քարտեզը» (Մերձավոր արևելքի երկրների ու Արևելյան Եվրոպայի)։ Նեջիբ Ասրմը իր պատասխան հոդվածում համաձայնություն է հայտնում։

Բայց թուրք հեղինակների այդ «գեղեցիկ ցանկությունը» մրնում է միայն ցանկություն։

Հրատարակիչ Ահմեդ Զեդեթին և խմբագիր Նեջիբ Ասրմին 1314—1318 թվականներին (1898—1900) հաջողվում է տպագրել էլ. Չելեբիի «Ուղեգրության» I—VI հատորները միայն, որից հետո նրա երկերի տպագրության գործը ընդհատվում է մինչև 1928 թվականը, երբ «Ուղեգրության» մնացած հատորների (VII—X) հրատարակությանը Ստամբուլում ձեռնարկում է «Օսմանյան պատմության էնջյումենը»²։

«Ուղեգրության» VII հատորի առաջաբանից պարզվում է, որ առաջին հրատարակության ձեռնարկողը ու խմբագիրը՝ Նեջիբ Ասրմը, հնարավորություն չի ունեցել օգտագործել էլ. Չելեբիի «Սեյահեթնամեի» գոյություն ունեցող բոլոր ձեռագրերը և բավականացել է միայն Փերթև փաշայի գրադարանում պահվող ձեռագրով։ Չնայած այդ թերություններին տպագրված բոլոր օրինակները կարճ ժամանակում սպառվել են. ներկայումս էլ. Չելեբիի հատորները հազվադեպություն են։ Նրա աշխատությունը արժանացել է Եվրոպական մի շարք գիտնականների ուշադրությանը։ Այսպես, հայտնի արևելագետ-թուրքագետ Ֆոն-Համմերը իր բազմահատոր «Օսմանյան պատմության» համար, իբրև կարևոր աղբյուր օգտագործել է նաև էլ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը»։ Բացի այդ Համմերը էլ. Չելեբիի մի քանի հատորներ թարգմանել է անգլերեն, իսկ VI հատորը թարգմանվել է հունգարերեն (այդ հատորը վերաբերում է էլ. Չելեբիի Հունգարիայում կատարած ուղևորությանը)։

* Նույն տեղում։

«Օսմանյան պատմության էնջլումենի» տեղեկության համա-
ձայն էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» ձեռագրերից լրիվ պահպանվել
են միայն հինգը: Եվրոպական գրադարաններում ևս ձեռագրերը
լրիվ չեն: Վիեննայի գրադարանում կա միայն IV հատորը, Լոնդոնի
Արքայական ասիական գրադարանում միայն I հատորը և այլն:

VII և հաջորդ հատորները հրատարակվել են բոլոր հինգ ձեռա-
գրերի համեմատական սկզբունքով, որոշ ծանոթություններով ու
լրացումներով:

էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ կարևոր տեղ է գրավում
պատմական դեպքերի նկարագրությունը: Նա ականատես և նույն-
իսկ մասնակից է եղել այդ դեպքերից շատերին:

էվ. Չելեբիի առաջին հատորում առանձնապես կարևոր են՝
1. Կոստանդնուպոլսի բազմաթիվ շինությունների (պալատներ, մրգ-
կիթներ, բարեգործական հիմնարկներ, աղբյուրներ և այլն), հու-
շարձանների նկարագրությունը, 2. Սուլթան Սուլեյման Կանունիի
վարչական, զինվորական օրենսդրությունները և միջոցառումները
(անհրաժեշտ տվյալներով), 3. Սուլթան Մուրադ IV-ի ֆերմանով
Ստամբուլում կատարված աշխարհահամարը և կազմակերպված
հսկա ու հետաքրքիր շքերթը (ալայ), որին մասնակցել են քաղաքի
զինվորական, վարչական, հոգևորական, առևտրական, արհեստա-
վորական և բոլոր այլ էսնաֆները, սկսած պետության բարձր դա-
սերից, վերջացրած ժողովրդական խավերով: «Ուղեգրության» առա-
ջին հատորում այդ մեծ շքերթի նկարագրությունը բռնում է 150 էջ
(արաբական տառերով)³:

* * *

Սովետական արևելագետներից էվ. Չելեբիի ուսումնասիրու-
թյամբ հիմնականում զբաղվել են ակադեմիկոսներ Ի. Կրաչկովսկին
և Վ. Բարթոլդը:

Ի. Կրաչկովսկին այսպես է բնութագրում նրան. «էվլիյա Չե-
լեբիի տասը հատորանոց աշխատությունը, որպես հուշեր, իր դա-
րաշրջանը բնութագրող կարևոր փաստաթղթերից է, առաջնակարգ
աղբյուր այդ ժամանակի պատմության համար, միաժամանակ
նույնքան կարևոր նկարագրություն, որը միակն է Արևելյան գրակա-
նության մեջ և ամեն տեսակետից կուլտուր-պատմական ուսումնա-

սիրությունների անսպառ աղբյուր է»*: Իսկ Վ. Բարթոլդը գրում է. «էվլիյա Չելեբիի «Ուղեգրությունը» թուրքերեն լեզվով ինքնատիպ աշխարհագրական աշխատություն է, որը, հարուստ բազմաթիվ նյութերով (աշխարհագրական, ազգագրական և լեզվագիտական), իրենից շատ է ետ թողնում արաբական դասական աշխարհագրագետների աշխատությունները, թեև մյուս կողմից, պարզասած, բովանդակում է բազմաթիվ մտացածին տարրեր»**:

Ի. Կրաչկովսկին նշում է նաև մի կարևոր պատմա-հնագիտական փաստ: Էվ. Չելեբիի XVII դարում հատուկ ուշադրություն է դարձրել Վերին Միջագետքի և Փոքր Ասիայի հալղական հնության վրա, մի հարց, որը մեծ դեր է խաղացել XX դարի եվրոպական գիտության մեջ և մասնավորապես մեր երկրում: Նրան ոչ պակաս զարմացրել են ժայռային ճարտարապետության այն հուշարձանները, որոնք նոր ժամանակների համար անլուծելի հանելուկներ են թվացել: Նրա ուշադրությունը գրավել են նաև յուրահատուկ ծագում ունեցող թունելները, կամուրջները և կամարները, որոնք հազվագյուտ շեն այդ երկրներում:

Իբրև օրինակ կարելի է նշել Վանի ժայռի (բերդի) և Բիթլիսից մինչև Վանա լիճը հասնող քարաշեն կամարների կենդանի գույներով նկարագրությունը¹:

Կրաչկովսկին նշելով էվ. Չելեբիի կրոնասիրությունը, գրում է. «Իր միջավայրի և դարաշրջանի համար միանգամայն բնական է, որ էվլիյա Չելեբիի հատուկ ուշադրությամբ կանգ է առել այցելած երկրների կրոնական պաշտամունքների և սովորությունների վրա: Գյուղերը նկարագրելիս նա միշտ նշումներ է արել, արդյոք նրանց բնակիչները մուսուլմաններ են, քրիստոնյանե՞ր, թե՞ հայեր: Քաղաքները նկարագրելիս նա հանգամանորեն կանգ է առնում ուխտատեղիների վրա, պատմում սրբերի հրաշքների և սրբավայրերի ու ժի մասին... երբեմն ոչ պակաս ուշադրություն դարձնելով նաև քրիստոնեական կրոնական սովորություններին: Չելեբիի արժանիքը պետք է համարել այն, որ նրան հետաքրքրում են մեծ մասամբ ոչ թե վերին դասերի պաշտոնական կրոնը, որին նա շատ լավ ծանոթ

* И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения. М.—Л., 1957, том IV, гл. XXI, Турецкая географическая литература XV—XIX вв., стр. 607 (ընդգծումը մերն է—Ա. Ս.):

** В. В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925, стр. 114.

է. այլ ժողովրդական լայն մասսաների կրօնական պատկերացումները»*:

Իբրև օրինակ հիշենք էջմիածնի (Ուլքիլիսե) կրօնական արաբողոթյունները (մասնավորապես մեռոն եփելը)՝ ժողովրդական լայն մասսաների մասնակցութեամբ. Մշո սուրբ Կարապետի վանքի ուխտագնացութիւնը, զոհաբերութիւնները, աղոթքները և բժշկութիւնները, Վանի Վարագա վանքի ու Ախթամարի նկարագրութիւնները և այլն և այլն:

Մի շարք հեղինակներ էվլիյա Չելեբիի և հայտնի ճանապարհորդ Իբն-Բաթութայի միջև գաղափարների և տեսակետների որոշ մերձավորութիւն են գտնում:

Միջնադարյան թուրք ճանապարհորդ էվ. Չելեբին իր հայրենիքում չի արժանացել այն ուշադրութեանը և գնահատականին, որին նա իրավամբ արժանի է եղել: Այդ է պայացուցում այն փաստը, որ նրա «Ուղեգրութիւնը» մոտ երկուսուկես դար մնացել է ձեռագիր վիճակում: Բացի այդ, էվ. Չելեբիի տաս հատորները հրատարակվել են խայտաբղետ ու մեծ թերութիւններով:

Վերջերս միայն էվ. Չելեբիի «Ուղեգրութիւնը» թուրքիայում որոշ շահով հետաքրքրութեան և ուսումնասիրութեան առարկա է դարձել:

Ռեշատ էքրեմ Կոչուն կրճատումներով վերահրատարակել է էվ. Չելեբիի «Ուղեգրութիւնը»: Ամսագրերում և հանրագիտարաններում լույս են տեսել մի շարք ուսումնասիրութիւններ: էվ. Չելեբիի «Ուղեգրութեան» մասին դիսերտացիաներ են գրվել ու պաշտպանվել Ստամբուլի համալսարանի գրականութեան ֆակուլտետում:

Այնուամենայնիվ, դեռևս անբավարար են էվ. Չելեբիի մասին թուրքերեն կատարված ուսումնասիրութիւններն ու հրատարակութիւնները: Մինչև օրս չի հրատարակվել «Ուղեգրութեան» գիտական լրիվ տեքստը: Բազմակողմանիորեն շեն ուսումնասիրված ստվարահատոր աշխատութեան մեջ ընդգրկված բազմաթիվ հարցերը:

էվ. Չելեբիի նկատմամբ անհամեմատ ավելի մեծ հետաքրքրութիւն է ցուցաբերվել Արևմուտքում: Եվրոպական լեզուներով լույս են տեսել մի քանի տասնյակ մենագրութիւններ, հոդվածներ և գրախոսութիւններ անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, ռուսերեն, բուլղարերեն, ռումիներեն, սերբերեն, հունգարերեն,

* Крачковский, նշվ. աշխ., էջ 630—631 (ընդգծումը մերն է — Ա. Ս.):

հունարեն և այլ լեզուներով: Այս հարուստ դրականության մեջ էլ. Չելեբիի աշխատությունը ուսումնասիրվում է պատմագրական, աշխարհագրական, լեզվագիտական, հնագիտական և այլ տեսանկյուններից:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Բալկանյան ժողովուրդների թուրքագետները առանձին հետաքրքրությամբ են ուսումնասիրել էլ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը»: Այդ բացատրվում է նրանով, որ էլ. Չելեբին ճանապարհորդել է Բալկանյան, Հարավային և Արևելյան Եվրոպայի երկրները և նրանց մասին հաղորդել է պատմական, տեղագրական և կենցաղային բազմաթիվ հետաքրքիր տեղեկություններ, որոնք կարևոր աղբյուր են հանդիսանում այդ երկրների և ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար:

Նկատի ունենալով, որ էլ. Չելեբիի «Ուղեգրության» հատորներում շատ հարուստ տեղեկություններ և նյութեր կան նաև ՍՍՌՄ տարբեր երկրամասերի և ժողովուրդների մասին, Ասիայի ժողովուրդների ինստիտուտը սկսել է էլ. Չելեբիից թարգմանել և հրատարակել Սովետական Միության ժողովուրդներին վերաբերող նյութերը: Վերջերս, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով, առաջաբանով և հավելվածով հրատարակվեցին Մոլդավիային և Ուկրաինային վերաբերող նյութերը^{**}: Թարգմանության իմբագիրները նշում են այդ կարևոր նախաձեռնության մասին. «էլ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը», որը պատմության և ազգագրության վերաբերյալ բովանդակալից հարցեր է ընդգրկում, կարելի է համարել ամենից ավելի արժեքավոր օտար աղբյուրը ՍՍՌՄ ժողովուրդների անցյալը ուսումնասիրելու համար: էլ. Չելեբիի հաղորդած անթիվ և բազմազան փաստական նյութերը այդ աշխատությունը վեր են ածում բացառիկ կարևոր աղբյուրի՝ նրա տեսած և նկարագրած երկրների ուսումնասիրության համար»^{***}:

* * *

էլ. Չելեբիի «Ուղեգրությունը» կարևոր աղբյուր է նաև Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների միջնադարյան

* Տե՛ս Эвлия Челеби, Книга путешествия, вып. I, М., 1961, Библиография на европейских языках, стр. 326—330.

** Эвлия Челеби, Книга путешествия, отв. редактор А. С. Тверитнинова, вып. I. Земля Молдавии и Украины. М., 1961.

*** Эвлия Челеби, Книга путешествия, стр. 9—11.

պատմութեան, սոցիալ-տնտեսական, կուլտուր-կենցաղային պայմաններէ բազմակողմանի ուսումնասիրութեան համար:

Պետք է նշել, որ էվլիյա Չելեբիի Հայաստանի մասին հաղորդած նյութերի մի մասը հայերեն թարգմանվել են դեռևս անցյալ դարի կեսերին՝ հայագետ Յ. Քյուրդյանի կողմից: Գիրքը հրատարակվել է այսպիսի վերնագրով. «Ուղեգրութունն էվլիյա էֆենդիի, թարգմանած անգլերեն հրատարակութենեն, լույս տեսած Լոնդոն 1850 թ., թարգմանեց և ծանոթագրեց՝ Յ. Քյուրդեան»^{*}:

Արդեն ասվել է, որ Չելեբիի «Ուղեգրութունը» թուրքերեն լեզվով (միայն I—VI հատորները) առաջին անգամ լույս է տեսել անցյալ դարի վերջերին, Ստամբուլում: Դրանից մոտ 50 տարի առաջ, Լոնդոնում լույս է տեսել էվ. Չելեբիի հատորների մի մասի անգլերեն թարգմանութունը: Քյուրդյանի գրքույկում չի ասված, թե ով է անգլերենի թարգմանիչը: Սակայն հայտնի է, որ «Օսմանյան կայսրութեան պատմութեան» բազմահատորյակի (18 հատոր) հեղինակը՝ Ֆոն-Համմերը իր կապիտալ աշխատութունը գերմաներենից թարգմանել է ֆրանսերեն, մասամբ նաև անգլերեն: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ Քյուրդյանը իր գրքույկը կազմել է Ֆոն-Համմերի էվ. Չելեբիի անգլերեն թարգմանութունից:

Քյուրդյանի այն հավաստիացումը, որ նա տալիս է «Հայաստանի մասը ամբողջութեամբ», թյուրիմացութուն է, քանի որ նա էվ. Չելեբիի «Ուղեգրութունից» թարգմանել է միայն երկրորդ հատորի նյութերը, որոնք վերաբերում են, ինչպես նշում է Քյուրդյանը, «էրզրումի նահանգապետութեանը», նրա սանջաքներին, Երևանին, Կարսին, Երզնկային, Շաբին-Կարահիսարին և այլն: էվ. Չելեբին իր մյուս III, IV և V հատորներում ևս բավականաչափ տեղեկութուններ է հայտնում Հայաստանի և հայերի մասին, որոնք այն ժամանակ անգլերեն թարգմանված չեն եղել և հավանաբար այդ պատճառով էլ Քյուրդյանը անտեղյակ է եղել դրանցից: Հիշյալ նյութերը վերաբերում են կենտրոնական և արևմտյան Անատոլիային, Կիլիկիային, Սիրիայի և Պաղեստինի հայաբնակ շրջաններին:

Ինչպես իրավամբ նշում է Քյուրդյանը, էվ. Չելեբիի անգլերեն թարգմանութունը կատարվել է այն ժամանակ, երբ Թուրքիայում դեռևս չէին տպագրվել նրա «Ուղեգրութունները»: Հետևաբար, հավանական է, որ անգլերեն թարգմանութունը կատարվել է Լոնդոնի Արքայական գրադարանում պահպանված էվ. Չելեբիի ձեռագիր օրինակից:

^{*} Գրքույկի վրա չկա հրատարակության վայրն ու թվականը:

Քյուրդյանը ծանոթագրելով էվ. Չելեբիի տեքստը, միաժամանակ քննադատում է այնտեղ տեղ գտած մի շարք պատմական դեպքերի, քաղաքների հիմնադրման ու կառուցման հարցերում առկա անճշտությունները: «Քուրքական աղբյուրների...» ինչպես նախորդ, այնպես էլ սույն հատորում բացարձակ անճշտությունների դեպքում, ծանոթագրությունների բաժնում երբեմն անդրադառնում ենք դրանց, սակայն ընդհանրապես մեր առջև այդ խնդիրը չի դրվել. հրատարակված նյութերում ինչ խոսք, որ զգալի անճշտություններ կան, որոնց գիտական քննությունը թողնում ենք պատմաբաններին:

էվ. Չելեբին ճանապարհորդելիս իր տեսածները և ուսումնասիրությունները գրի է առել օրագրության ձևով: Ահա նրա Հայաստանում և Անդրկովկասում կատարած ուղևորությունների կարևոր երթուղիները:

1050 թվականին (1640) նա Անատոլիայից ուղևորվում է էրզրում, այնտեղից անցնում Քավրիզ, հետո Երևան, Բաբու, Շամախի, որտեղից գնում է Վրաստան: Այստեղից նա Ախալցխայով նորից վերադառնում է էրզրում և ապա Ստամբուլ:

1058 թվականին (1648) էվ. Չելեբին արևմտյան և կենտրոնական Անատոլիայի վրայով գնում է Պաղեստին (Սուրբ երկիր), հետո Դամասկոսից ուղևորվում է Սվազ, Հալեպ, Ուրֆա, Մարաշ, Կեսարիա:

1065 թվականին (1654) նա Սկյուդարից ուղղություն է վերցնում դեպի Վան, այսինքն կտրում անցնում ամբողջ Անատոլիան, հատկապես կանգ առնելով Վան քաղաքում, նրա բերդի, Վանա լճի շրջակայքում, հետո Վանից մեկնում է Պարսկաստան:

1066 թվականին (1655) էվ. Չելեբին ճամփորդում է Քուրդիստանում, որտեղից նորից անցնում է Վան, այստեղից Բիթլիս և Արճեշի ու Ադիլջևազի (Արծկե) ուղղությամբ՝ էրզրում:

Այսպիսով էվ. Չելեբին տարբեր երթուղիներով ճանապարհորդել է Հայաստանում, Անդրկովկասյան երկրներում, իրանական Ադրբեջանում և Կիլիկիայում: Այդ հսկայական տարածության վրա նա կանգ է առել բոլոր կարևոր քաղաքներում (Երևան, Քիֆլիս, Գյանջա, Բաբու, Քավրիզ, էրզրում, Երզնկա, Սվազ, Կեսարիա, Ամասիա, Քոբաթ, Մարաշ, Ադանա և այլն): Նա չի բավականացել միայն մեծ քաղաքներն այցելելով, կանգ է առել նաև իր ճանապարհին գտնվող բազմաթիվ փոքր քաղաքներում, գավառական կենտրոններում, հաճախ գյուղերում:

Առանց նսեմացնելու էվ. Չելեբիի, իբրև աշխարհահռչակ ուղեգրի, կարևորությունը, որի մասին, ինչպես վերևում նշվեց, այնքան հիացմունքով են խոսում թուրք, օտար և սովետական հեղինակները, անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի վերապահումների անել Հայաստանի պատմության, հայ և հարևան ժողովուրդների կուլտուրայի, կենցաղի և սովորությունների նկատմամբ նրա ունեցած մոտեցման և վերաբերմունքի հարցերում:

Ամենից առաջ պետք է շեշտել, որ էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունում» կարմիր թելի նման անցնում է իսլամական ֆանատիզմը: Հաճախ նա սնոտիապաշտ է, երազների, գուշակությունների հավատացող: Անատոլիայի և Հայաստանի ժողովուրդների կենցաղն ու սովորությունները նկարագրելիս, լեզուն ու կուլտուրան ուսումնասիրելիս, կարծես դիտավորյալ մոռացության է տալիս ոչ-մուսուլմաններին՝ հայերին, վրացիներին և այլն: Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ քաղաքները, նրանց ծագումն ու պատմությունը, կենցաղն ու սովորությունները նկարագրելիս, հաճախ կամ ոչինչ չի ասում հայերի, հայ կուլտուրայի մասին և կամ շատ սահմանափակ տեղեկություններ է հաղորդում: Նշենք մի քանի օրինակ. Չելեբին շատ քիչ է խոսում Ստամբուլում և Անատոլիայի կարևոր քաղաքներում բնակվող հայ արհեստավորության և առևտրականների, հայերի թվի, զբաղմունքների, ապրուստի պայմանների և կուլտուրայի մասին: Թեև հիշատակում է, օրինակ, էջմիածնի, Ախթամարի, Վարազի, Մշո սուրբ Կարապետի վանքերը, սակայն հարևանցի ու անբավարար: Մի շարք կարևոր հայկական քաղաքների վերաբերյալ հաղորդումներից այն տպավորությունն է ստացվում, որ կարծես այդ քաղաքներում հայեր չեն ապրում (օրինակ Վան, էրզրում, Դիարբեքիր, Սեբաստիա և այլն): էվ. Չելեբին որոշ ազգությունների և ժողովուրդների ծագման հարցը, լեզվական ստուգաբանությունները փորձում է տալ՝ ելնելով իսլամական ավանդություններից: Պարզ հայկական ծագում և արտասանություն ունեցող հատուկ անուններն ու բառերը ուղղակի աղավաղում է և փորձում է բացատրել և «ստուգաբանել» իսլամական կամ թուրքական ոգով:

Այս և նման հանդամանքները, անտարակույս, որոշ չափով իջեցնում են էվ. Չելեբիի աշխատության նշանակությունը Հայաստանի, հայ ժողովրդի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների պատմությունը ուսումնասիրելու դործում: Պետք է նկատի ունենալ, որ

այդ հատուկ է ոչ միայն էվ. Չելեբիին, այլ նաև այդ դարերի շատ ու շատ պատմագիրների և ուղեգիրների առհասարակ: Չնայած այս թերություններին, էվ. Չելեբիի «Ուղեգրությունից» մենք կարող ենք շատ արժեքավոր տեղեկություններ և նյութեր քաղել Հայաստանի և Անդրկովկասյան մյուս երկրների մասին:

* * *

Ներկա աշխատությունը կազմված է ժամանակագրական կարգով՝ էվ. Չելեբիի կատարած ճանապարհորդությունների տարեթվերին համապատասխան: Այդ պատճառով անհնարին դարձավ աշխարհագրական կապի պահպանումը:

էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեզ հետաքրքրող նյութերը թարգմանվել են քաղվածաբար: Հայ և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների պատմության տեսակետից անհետաքրքիր և անկարևոր մասերը կրճատվել են կամ տրվել է նրանց համառոտ բովանդակությունը: Նման վերարտադրումները, հեղինակային բնագրերից անջատելու նպատակով, շարվել են ավելի փոքր շրիֆտով (պետիտ), տեքստը ավելի հասկանալի դարձնելու նպատակով անկյունային փակագծերի մեջ են առնվել ավելացված բառերն ու նախադասությունները:

Հեղինակի տված իսլամական (հիջրեթի) տարեթվերի կողքին կամ տողատակին գրեթե միշտ տրված է համապատասխան եվրոպական տարեթվերը*:

Ա. Խ. ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ

* Հիջրեթի տարեթվերը եվրոպականի վերածելու լրիվ աղյուսակը (հիջրեթի 1—1360 թթ.) տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության առաջին հատորում, Երևան, 1961, էջ 339—348:

ԷՎԼԻՅԱ. ՉԵԼԵԲԻԻ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հ Ա Տ ՈՐ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

(1041—1050 pp. = 1631—1640 pp.)

ՍՏԱՄԲՈՒԼԸ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

Էվ. Չելեբին իր «Ուղեգրության» I հատորն ամբողջությամբ նվիրել է Ստամբուլին¹: Հեղինակը տարիներ շարունակ շրջագայել է Ստամբուլում, դիտել և ուսումնասիրել է բազմաթիվ պատմական և օսմանցիների ժամանակաշրջանի հնությունները, շենքերը, պալատները, ջամիներն ու այլ տեսարժան վայրեր: Այդ պատմական մեծ քաղաքի հիմնադրման և զարգացման վերաբերյալ նա հարուստ պատմական ու ավանդական նյութեր է հավաքել, ուսումնասիրել և գրի առել:

Էվ. Չելեբին սկզբում կանգ է առնում Ստամբուլի հիմնադրմանը վերաբերող մի շարք ավանդությունների վրա, հիշատակում նրա հիմնադիրներին, պարիսպները կառուցողներին: Այնուհետև նշում է Ստամբուլի անունները² տարբեր լեզուներով: Էվ. Չելեբին գրում է, որ Ստամբուլը ամենից ավելի բարեշինվել է Կոստանդին կայսրի օրոք: «Կոստանդինին Ձատկի մի օր ներկայացված դեֆթերի համաձայն, նրա ազգաբնակչությունը քառասուն անգամ հարյուր հազար է եղել» (71): Խոսելով Կոստանդինի ժամանակաշրջանի քաղաքի շինարարության և ամրությունների մասին, էվ. Չելեբին գրում է, որ «Բերդից դուրս մինչև Սիլիվրի և Սև ծովի եզերքը՝ մինչև Թերկոսի բերդը, իրար էին միանում 1200 գյուղեր ու գյուղաքաղաքներ՝ իրենց այգիներով ու պարտեզներով...»³:

Էվ. Չելեբին շրջագայելով ամբողջ քաղաքում, չափել և հաշվել է նրա տարբեր մասերի, բերդերի, պարիսպների երկարությունը և բարձրությունը քայլաչափով (աղբ)։ Նա մանրամասնորին խոսում է քաղաքի ներսի և դրսի բազմաթիվ հանքերի, հանքային ջրերի և այլ բնական հարստությունների ու նրանց ունեցած նշանակության մասին:

Պատմական իրադարձություններից էվ. Չելեբին հիշատակում է սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհից առաջ Ստամբուլի տասը պաշարումները՝ սկսած հիջրեթի 43

* اولیا چلبی سیاحتنامهسی. برنجی جلد، صی 55

** նույն տեղում, էջ 59:

թվականից: Այնուհետև մանրամասնորեն կանգ է առնում Ստամբուլն օսմանցիների կողմից գրավմանը նախորդող և հաջորդող դեպքերի վրա:

էվ. Չելերին բավականաչափ տեղ է հատկացնում սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհի և սուլթան Սուլեյման Կանունիի գործունեության նկարագրությանը:

Այստեղ քաղվածաբար տրվում են սուլթան Սուլեյման Կանունիի հաստատած վարչական, տնտեսական, զինվորական և այլ կանոնների (օրենքների) այն մասերը, որոնք որոշ չափով կապված են նաև Հայաստանի և անդրկովկասյան մյուս երկրների հետ:

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒԼԵՅՄԱՆԻ ՀԱՍՏԱՏԱԾ ՕՐԵՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

...Թեև սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհը նվաճեց Կոստանդինիյեն (Ստամբուլը), սակայն սուլթան Սուլեյման խանը բարեշինեց (Ստամբուլը) և հատուկ կանոններով (օրենք) Ռումելիում և Անատոլիայում սահմանեց վեզիրությունների, միրմիրանությունների, միրլիվայությունների քանակը: Ինչպես նաև որոշեց ամեն մի էյալեթում և լիվայում կայսերական, վեզիրական, միրմիրանական և միրլիվայական խասերի քանակը: [Սուլեյմանի կանոններով որոշվեց նաև] ամեն մի էյալեթում ազատ զեամեթների և ամեն մի սանջաքում թիմարների և զեամեթների թիվը: Նույն օրենքներով որոշված է նաև ջեբելունների [քանակը], քանի անգամ հազար զինվորների թիվը³:

...Ռումելիի 20 էյալեթում Սուլեյման խանի կանոններով, ընդամենը կային՝

176 սանջաք.

3306 զեամեթ.

37.389 թիմար.

40.695 զեամեթ և թիմար (միասին).

30.399 արտոնյալ խասեր:

ԱՆԱՏՈՒԻԱՅԻ ԷՅԱԼԵԹՆԵՐԸ, ՍԱՆՋԱՔՆԵՐԸ, ՉԵԱՄԵԹՆԵՐԸ, ԹԻՄԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ԱՐՏՈՆՅԱԼ ՄՅՈՒՍԵԼԼԻՄՆԵՐԸ

	Սանջաք	զեամեթ	թիմար
Անատոլիայի էյալեթը	13	299	5589
Կարամանի >	7	68	2211
Իզմիրի >	3	108	3699
Մարաշի >	4	29	216
Շամի Շերիֆի (Դամասկոս)	7	128	1865

Թարաբլուսի Շամի էյալեթը	6	63	213
Ջեդիդի Սեյդայի	4	94	983
Հալեպի	5	99	833
Ադանայի	5	43	1559
Ռեհայի ⁴	4 (սանջաք և գեամեթ)		6026
Դիարբեքիրի	12	926	1926
Էրզրումի	9	132	5159
Տրապիզոնի (Թեքերի-էֆզուն)	2	56	398
Գյուլըջիստանի (Վրաստանի)	չկա	—	—
Գարսի	6	1	1263
Ջըլզըբի	13	159	689
Վանի	24	46	2695
Մուսուլի	3	66	1004
Շեհրի Ջորի	31	85	806
Բաղդատի	Թիմար և գեամեթ շունի, տարեկան իլթիզամով ⁵ է տրվում:		
Բասրայի	սալյանեթով ⁶ է կառավարվում:		
Մըսըբի (Եգիպտոս)	Թիմար և գեամեթ շունի. իլթիզամով է կառավարվում:		
Դեհլիգի-Ջեըջեյի էյալեթը	Վերին Եգիպտոսի էյալեթն է:		
Թարաբլուսի	սալյանեթով է կառավարվում:		
Թունիսի	տարեկան իլթիզամով է տրվում:		
Ջեզայիրի (Ալժիր)	տարեկան իլթիզամով է տրվում:		

Վերոհիշյալ օրենքով և սովորություններով կառավարվող էյալեթներում ընդամենը կային 151 սանջաք, 1571 գեամեթ և 41286 թիմար:

...Ամբողջ Փաղիշահական երկրի եկամուտը երեք մասերից է կազմված. առաջին—փաղիշահական խասերի մասը, երկրորդ—վեդիրներ, միրմիրանների և էմիրների (ումերա) խասերի մասը, երրորդ—գեամեթ և թիմարների մասը:

ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐ ԲԵՅԼԵՐԲԵՅԻՆ ՈՐՔԱՆ ԽԱՍԵՐ ՈՒՆԻ

Ռումելիի միրմիրանների խասերի ընդհանուր գումարը 11 անգամ 100 հազար ակչե* է: Անաառլիային՝ 10 անգամ 100 հազար¹ ակչե

Կարումանի խասերը	660071		»
Շամի	10	անգամ	100 հազար
Սվազի	9	»	100 հազար
Էրզրումի	12	»	100 հազար և
			14600

* Ակչե—փոքր արծաթյա դրամ, այդ դարում Թուրքիայում զործածական դրամական միավորը, որ հավասար էր ղուրուշի $1/120$ մասին, իսկ ղուրուշը լիրայի (ոսկի) $1/100$ մասին:

Դիրարեքիբի խասերը	12 անգամ	100 հազար և 660	ակչե
Վանի »	11 »	100 հազար և	
		32200	»
Բուդինի »	8 »	100 հազար և	
		80000	»
Ջեզայիրի »		885000	»
Հալեպի »		817760	»
Մարաշի »		628420	»
Դոսնայի »		650000	»
Թեմշիվարի »		806790	»
Կարսի »		820770	»
Չըլդըբի »		925000	»
Տրապիզոնի »		794850	»
Ռակայի »		681056	»
Մուսուլի »		682000	»
Շեհրի Չորի »	11 անգամ	100 հազար	»
Թարաբլուսի Շամի		786000	»
Էոզիի »		988000	»
Ղրիմի (սուլթանի) խասերը 12 անգամ 100 հազար ակչե և ստացվում ԲԼՖե ⁵ նավահանգստի մարսատնից:			
Քեֆեյի փաշայի խասերը		679000	ակչե
Էյրիի »		800080	»
Կանժայի »		746000	»
Մորայի »		656000	»
Բաղդատի »	12 անգամ	100 հազար	»
Բասրայի »	10 անգամ	100 հազար	»
		(վեզիրություն լինելու հետո)	
Էլ Հասսի խասերը		888000	»
		(վեզիրություն չէ, բայց կառավարություն է)	
Նվիրական Մեքրայի խասերը—Նզիպտոսի շերիֆի սուրբից ⁹ է ստանում Հարեշի խասերը	10 անգամ	100 հազար 80	ակչե և
Նզիպտոսի վեզիրների խասերը		467	եզիպտական քիսե*:
Թարաբլուսի, Թունիսի, Ջեզայիրի, վեզիր կափուտան փաշայի խասերը 12 ան- գամ 100 հազար 700 ակչե է...			

(Էջ 173—178)

ԷՅԱԼԵԹՆԵՐԻ ՍԱՆՁԱՔՆԵՐԸ**

...Սվազի էյալերը կազմված է 7 սանջաքից, ունի դեֆթեր քեթ-խուդասի¹⁰, դեֆթեր էմինի¹¹ և թիմարի դեֆթիրդար¹², չավուշնիրի

* Քիսե (քեսե)—դրամապարկ, քսակ, որը բովանդակում էր 500 ղուրուշ:

** Տրվում են թեմայի հետ առնչվող էյալեթները:

քեթխուղա և էմին¹³, ալայի բեյ¹⁴, շերիբաշիններ¹⁵: Սվազ քաղաքը փաշայի սանջաքն է: Սանջաքներն են՝ Դիվրիկի, Չորում, Քեսկին, Բողավոր, Ամասիա, Թոքաթ, Զիլե, Զանիկ, Արաբկիր: Հետո Զիլեն դարձել է վալիդե խասի¹⁶:

Ադանայի էյալեթը դիվանի ոչ մի ծառայող չունի, որովհետև Հայկից բաժանվելով էյալեթ է դարձել: Սանջաքներն են՝ Սիս, Թարսուս, Կարադաշ, Սելեֆկե: Ունի բոյբեյիներ¹⁷: Ապստամբները (ավագակները) շատ են, որովհետև էյալեթը քարքարոտ է:

Դիարբեքիրի էյալեթը կազմված է 19 սանջաքից, կա նաև հինգ հյուբումեթ: Այս սանջաքներից 11-ը, իբրև օսմանյան կալված, կառավարվում են օսմանյան երկրի այլ մասերի նման: 8-ը քրդական բեյերի տիրապետության ներքո են գտնվում, որովհետև (սուլթանը) Սելիմ խանը [այդ երկրները] նվաճելու ժամանակ նրանց (քուրդ բեյերին) յուրթլուք և օջաքլըք¹⁸ է շնորհել: Նշանակումն ու հրաժարականը թողնված է իրենց կամքին: [Բեյերի] մահանալու դեպքում, էյալեթի վալիի հրամանով սանջաքները նրանց որդիներին են տրվում: Մյուս սանջաքների նման, սրանց տներն ու բերքերը նույնպես գրանցվում են դեֆթերում և նրանց հողերի վրա թիմար ու զեամեթներ կան: Երբ փաղիշահական արշավանք (պատերազմ) է տեղի ունենում, ալայի բեյերի դրոշակի տակ ծառայություն կատարող թիմարի տերերի գեամեթները և սանջաքները, այլոց նման, տղային կամ ազգականին են տրվում: Սակայն Սելիմ խանի օրենքների համաձայն կառավարության (հյուբումեթ) արձանագրված սանջաքներում թիմար ու զեամեթներ չկան: Բշխողները կառավարում են իբրև իրենց սեփականություն, տներն ու բերքերը նրանց է պատկանում: Օսմանյան սանջաքները հետևյալներն են՝ Խարփութ (Խարբերդ), Արդնի, Սևրեկ, Նիսիբին, Հիսնի-Քիֆ, Միղարկին (Միֆարկին), Ակչե Կալա, Խաբուր, Սենջար: Յուրթլուքի և օջաքլըքի կարգով կառավարվող սանջաքներն են՝ Սեղման, Կուլբե, Մեհրանիե, Թերջիլ, Աթաք, Փերթեք, Զապաքչուր (Ճաբաքչուր), Զերմիկ: Կառավարությունները հետևյալներն են՝ Էլ-Ջեզիրեի, Էկինի (Էկիլ), Գենչի, Փալույի, Խուլյի:

Քուրդիստանի այս սանջաքները մեծ էյալեթների շափ ընդարձակ են: Դիարբեքիրի դիվանը նմանապես ունի ուղեգնամեջի¹⁹, մալդեֆթերգարի²⁰, թիմար դեֆթերգարի, դեֆթեր էմինի, չավուշների քեթխուղա, էմին և քարտուղար, ալայի բեյ և շերիբաշիններ:

Կարսի էյալեթի սանջաքների թիվը վերը հիշված է, նվաճվելու ժամանակ ենթարկվում էր էրզրումին: Հետագայում, երբ նրան կրց-

վեցին Բասկնի սանջաքները՝ էյալեթի վերածվեց: Դիվանը ծառայողներից շունի մալղեֆթերդարի: Սակայն ալայի բեյ, շերիբաշի ունի: Սանջաքներն են՝ Փոքր Արղահան, Հոջոջան, Զարուչատ, Կեզվան, Կաղզվան: Կարսը փաշայի սանջաքն է:

Չրլըրի, այսինքն Սխըչկայի (Ախալցխայի) էյալեթը ծառայողներից մալղեֆթերդարի և դիվանի այլ ծառայողներ շունի, սակայն ալայի բեյ և շերիբաշի ունի: Կազմված է 13 սանջաքից՝ Օլթի, Խերթվիս, Արղանուշ, Հաջրեք, Արղահանի Բյուլյուրք, Փոսխուլ, Մախչիլ, Աջարա, Փենեք: Բացի այդ, 4 սանջաքը յուրթլուքի, օջաքլըքի և սեփականության կարգով են կառավարվում: Դրանք են՝ Փերթբերք, Լիվանե, Նըսֆի Լիվանե և Շեշատ: Սակայն սուլթան Մուհամմեդ IV-ի ժամանակ Կարա Մուրթեղա փաշան նվաճելով Քութայիսի բերդը՝ կցեց սանջաքներին: Թեմեր Սևրխանի որդիներն իրենց հպատակությունը հայտնեցին և սանջաքի վերածվեց:

Գյուրչխտանի էյալեթը: Աշըբբաշիի, Շեշատի, Դագիանիի, Գորիի, Մեգրեյխտանի բոլոր բեյերը քաֆիրներ են: Սակայն Մուրադ IV-ի ժամանակ բոլորը հպատակվել են և Սեֆեր փաշան՝ վեզիրության կարգով, իշխել և Ախալցխայի բերդը դարձրել է կենտրոն: Մինչև հիմա էլ ամեն տարի նվերներ են ստացվում:

Տրապիզոնի էյալեթը (Թերեք-էֆլունի, Թերեք-էֆսունի): Սա էլ Ռումի երկրի սանջաքներից է: Գյումուշխանե, Մախչա (Մաչկա) և Ռիզև և Գյունիայի շորս սանջաքները միանալով կազմում են Տրապիզոնի էյալեթը:

Վանի²¹ էյալեթը ունի 15 սանջաք, դեֆթեր էմինի, շավուշների քեթխուդա, էմին և քյաթիբ, ալայի բեյ, շերիբաշի, թիմարի դեֆթերդար: Սանջաքներն են՝ Ադիլչևազ, Արջիշ, Մուշ, Բարկիրի (Բերկիրի), Կարկար, Քևսանի, Զիրիկի, Սղերտ, Խանի, Աղաքիսի, էքրատ, Բենի Կոթուր, Բայազիդի բերդը, Բերդա, Ախաթ: Այս էյալեթին հպատակ են Ալ-Աբբասյաններից՝ Բիթլիսի խանը, Հեքարիի իշխողը, Մահմուդիի իշխողը և Փինյանիշի իշխողը: էյալեթում թիմար և վեամեթ չկա: Սրանց տուրքերը (խարաջ) ամբողջապես Վանի կուլի (զորաբանակի) հետ է կապված: Տները և բերքերը իբրև սեփականություն իրենց է պատկանում: Երբ իշխողը մեռնում է, իշխանությունը անցնում է որդիներին կամ ազգականներին:

Էրզրումի էյալեթը 18 սանջաքից է կազմված²²: Ունի խազինեի դեֆթերդար, դեֆթերի էմին, դեֆթերի քեթխուդա, շավուշների քեթ-

խուղա, էմին և քյաթիր: Սանջաքներն են՝ Կարահիսար-ի Շարքի, Բուսեն, Իսպիր, Խնուս, Մալաղկերտ, Կուղիջան, Թորթում, Մժընկերտ, Մամրվան: Էրզրումը փաշայի սանջաքն է:

ՍՈՒԼԵՅՄԱՆ ԽԱՆԻ ՕՐԵՆՍԿՐՔԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (ՕՐԵՆՔՆԵՐԸ)
ՍԱՆՋԱՔԻ ԲԵՅԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Ավելի խաս ունեցող սանջաքի ընյը իր ստորադասից բարձր է համարվում: Իսկ եթե մեծ վեզիրությունից հրաժարվի՝ ոչ ոք նրա վրա գերիշխող չի լինի, որովհետև մեծ վեզիրը բացառիկ պաշտոն ունի և գերիշխում է բոլորի վրա: Մի սանջաքի բեյին, ըստ օրենքի նախապես 200 հազար ակչեի բեյություն է տրվում: Այնուհետև, եթե նվիրական պատերազմներում նա փաղիշահին ծառայություններ մատուցի, [այդ գումարը] ավելանում է ըստ իր արժանիքի՝ հազարին հարյուր ակչե ավելի կտրվի: Ծառայությունը որքան արժեքավոր լինի, այնքան մեծ կլինի քերաֆին (առաջադիմությունը, ավելացումը), ի վերջո միրմիրան կդառնա: Իսկ եթե փաղիշահական ապարանքի աղաները սանջաքներ գնեն, սկզբից ոչ թե 200 հազար ակչե, այլ ավելի կտրվի: Յուրաքանչյուրի համար օրենքը տարբեր է: Օրինակ՝ ենիչերիի աղայինը²³ 500 հազար ակչե է: Նիշանջի բաշին²⁴, կափուջի բաշին²⁵, մեծ միրախորը²⁶ 400 հազար ակչե կստանան: Ջաշնիգի բաշին²⁷, մյութեֆերիբա բաշին²⁸, չաքրջի բաշին²⁹, փոքր միրախորը, սիլահդար աղան³⁰, աջ ուլուֆեջին³¹, ձախ ղուրեբա աղաները³², բոլորը 300 հազար ակչեատեր սանջաքի բեյեր են համարվում: Սեքբան բաշին³³, դեֆթեր քեթխուդասին, թիմարի դեֆթերդարը և յայաբեյերը³⁴, եթե 50 հազարից ավելի զեամեթներ ունեն, ստանում են 100 հազար ակչեի սանջաքներ: Օրենքով, երբ մի սանջաք ազատ է մնում, թերաքթով տրվում է արժանի համարված բեյին: Ենիչերիությունից և զորագնդից դուրս եկած բեյերին՝ սանջաքի բեյ լինելու դեպքում, խասեր են տրվում ազատ մնացած թիմարներից: Փաղիշահական պատերազմի ժամանակ, սանջաքի բեյերը, իրենց տիրապետության տակ գտնվող սանջաքի ղինվորների թվի համաձայն, ըստ խասի յուրաքանչյուր 5000 ակչեին մի կանոնավոր ջեբելու³⁵ են տալու: Իսկ եթե 200 հազար ակչեի սանջաքի տեր լինի, ցածր աստիճանավորները 140 ջեբելու ղինվորով պատերազմի կզնան, իսկ եթե 500 հազար ակչեի սանջաքի տեր լինի՝ 100 ջեբելու կտա: Նորից ամեն մի 5000-ին (ակչե) մեկ: Փաշան, միրլիվան և զեամեթի ու թիմարների տերերը մեկական ջերելու տալով են մասնակցում պատերազմին:

**ԱՄԵՆ ՄԻ ՍԱՆՋԱՔԻ ԲԵՅԻ, ԴԵՖԹԵՐԻ ՔԵԹԵՈՒԴԱՅԻ, ԹԻՄԱՐԻ
ԴԵՖԹԵՐԴԱՐԻ ՈՒՆԵՅԱԾ ԽԱՍԵՐԻ ՔԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ.**

Զյուլկադերիյե, այսինճն՝ Մարաշի էլայերում

Մալաթիայի խասերը	500.000
Ույնթարի	»	145.130
Կարսի Մարաշի (Զյուլկադերիյե)	»	205.300
Սեմսեմատի	»	200.000
Մարաշի դեֆթերի քեթխուղայի	»	870.073
Մարաշի թիմարի դեֆթերղարի	»	20.300

Սվազի (Ռում) էլայերում

Ամասիայի միրլիվայի խասերը	300.000
Չորումի	»	»	300.000
Բողոքի	»	»	212.750
Դիվրիկի	»	»	250.360
Ջանիկի	»	»	207.224
Արարկի	»	»	210.000
Սվազի դեֆթերի քեթխուղայի զեամեթները	80.200
Սվազի դեֆթերղարների	»	82.550

Էրզրումի էլայերի էմիրների խասերը

Կարահիսար-ի Շարքիի խասերը	12.000
Քզիի	»	20.000
Բասենի	»	29.400
Իսպիրի	»	300.000
Խնուսի	»	588.440
Մալաղկերտի	»	500.000
Թերմանի	»	164.229
Կուղիջանի	»	200.702
Թորթումի	»	237.000
Մանկերտի	»	240.000
Սամերվանի	»	203.000
Էրզրումի խազինեի դեֆթերղարի	142.900
Էրզրումի դեֆթերղարի քեթխուղայի զեամեթները	150.000
Էրզրումի թիմարի դեֆթերղարի	202.000

Կարսի էլայերի խասերը

Փոքր Արղահանի խասերը	29.030
Հոչոջանի	»	153.500

ալայի բեյի դրոշակի ներքո այս զինվորները պատերազմի են գնում: Օրենքով, թիմարի տերերի տարեկան եկամուտը՝ 373 անգամ 100 հազար և 17.730 ակչե է:

ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐ ՍԱՆՋԱՔՈՒՄ ՈՐՔԱՆ ԹԻՄԱՐ ԵՎ ԶԵԱՄԵԹ Է ԳՐԱՆՑՎԱԾ

...Ռուսի՝ այսինքն Սվազի էյալերը 3133 կըլըջից է բաղկացած, որից 900-ը գեամեթ է, մնացածը թեզքերեով թիմար: Օրենքով թիմարի և գեամեթի տերերը՝ ջեբեղունների հետ միասին՝ 9000 զինվոր են տալիս: Տարեկան եկամուտը 131 անգամ 187 հազար և 327 ակչե է: Սվազի, Ամասիայի, Չորումի, Դիվրիկի, Ջանիկի, Արաբկիրի լիվանների թիմարներն ու գեամեթները միասին են գրանցված, ավելի կամ պակաս չկա: Սվազի լիվայում 48 գեամեթ, 928 թիմար կա, բոլոր լիվանների թիմարներն ու գեամեթները այս կարգով են:

Մարաշի էյալերը 2169 կըլըջից է բաղկացած, որից 29-ը գեամեթ է, մնացածը՝ թեզքերեով և առանց թեզքերեի թիմարներ են: էմիրների, գեամեթ և թիմարի տերերի՝ ջեբեղունների հետ միասին, զինվորների թիվը 5500 է: Տարեկան եկամուտը 94 անգամ 100 հազար և 23.017 ակչե է: Մարաշի լիվայում 3 գեամեթ, 1120 թիմար կա, Կարսում՝ 2 գեամեթ, 656 թիմար, Այնթաբում՝ 2 գեամեթ, 656 թիմար, Մալաթիայում՝ 8 գեամեթ, 276 թիմար: Բարեշեն լիվա է:

Տրապիզոնի էյալերը 454 կըլըջից է բաղկացած, ջեբեղունների հետ միասին 1850 զինվոր ունի: Տրապիզոնի լիվայում 43 գեամեթ, 328 թիմար կա, Բաթումիում՝ 5 գեամեթ, 72 թիմար:

Դիարբեհիլի էյալերը 300 կըլըջից է բաղկացած, ջեբեղունների հետ միասին զինվորների թիվը 1800 է: (Սուլթան) Մուրադ խան IV-ի ժամանակ 900 կըլըջ էր: Ամիտի լիվայում 9 գեամեթ, 169 թիմար կա, Խարիութում՝ 3 գեամեթ, 163 թիմար, Արղնիում՝ 9 գեամեթ, 123 թիմար, Սևերեկում՝ 4 գեամեթ, 164 թիմար, Նիսիբի-նում՝ 4 գեամեթ, 15 թիմար, Թերջիլում՝ 4 գեամեթ, 163 թիմար, Ջերմիկում՝ 8 գեամեթ, 13 թիմար, Հիսնի-Քիֆում՝ 45 գեամեթ և թիմար, Չապաքչուրում՝ 5 գեամեթ, 30 թիմար, Չմշկածագում՝ 2 գեամեթ, 7 թիմար, Կալեբում՝ 44 գեամեթ և թիմար, Սենջարում՝ 6 գեամեթ, 21 թիմար:

Էրզրումի էյալերը 279 կըլըջից է բաղկացած, ջեբեղունների հետ միասին 8000 զինվոր ունի: Էրզրումի լիվայում՝ 56 գեամեթ, 2215

Թիմար կա, Թորթումում 5 զեամեթ, 49 Թիմար, Նամերվանում՝ 4 զեամեթ, 92 Թիմար, Քղիում (Քիֆիում)՝ 8 զեամեթ, 229 Թիմար, Խնուսում՝ 2 զեամեթ, 425 Թիմար, Մալազկերտում՝ 9 զեամեթ, 282 Թիմար, Թեքմանում՝ 1 զեամեթ, 253 Թիմար, Կարահիսարի Շարքիում՝ 4 զեամեթ, 946 Թիմար:

Չրլըրի էյալերը 656 կըլըջից է բաղկացած, ջբբելունների հետ միասին 800 զինվոր ունի: Օլթիի լիվայում 3 զեամեթ, 123 Թիմար կա, Արդահանում՝ 8 զեամեթ, 45 Թիմար, Արդանուշում՝ 44 զեամեթ, 49 Թիմար, Հաջրեքում՝ 3 զեամեթ, 12 Թիմար, Խերթվիսում՝ 12 զեամեթ, 35 Թիմար, Փոսխովում՝ 1 զեամեթ, 18 Թիմար, Փեթեքում՝ 8 զեամեթ, 54 Թիմար, Բասենում՝ 9 զեամեթ, 14 Թիմար, Լոզիում՝ 9 զեամեթ, 10 Թիմար, Օղջեում՝ 8 զեամեթ, 18 Թիմար, Ախալքալաքում՝ 32 զեամեթ և Թիմար, Ջեթլեում (?) 13 զեամեթ, 14 Թիմար, Իսպիրում՝ 1 զեամեթ, 4 Թիմար, Փերթեքում 4 զեամեթ, 98 Թիմար:

Վանի էյալերում, ջբբելունների հետ միասին, զինվորների թիվը 1300 է, սակայն աջ և ձախ թևերի զինվորները միանալով քրդերին դուրս են եկել շահի դեմ: Վանի լիվայում 48 զեամեթ, 35 Թիմար կա, Շեերկերում (?) 47 զեամեթ, 33 Թիմար, Չոբանլիում՝ 2 զեամեթ, 26 Թիմար, Վեղանեում՝ 7 զեամեթ, 61 Թիմար, Բայազիդի բերդում՝ 4 զեամեթ, 125 Թիմար, էրջիշում՝ 14 զեամեթ, 68 Թիմար, Ադիլչեազում՝ 9 զեամեթ, 101 Թիմար, Քորլատեքում (?)՝ 7 զեամեթ, 67 Թիմար:

...Սուլթան Սուլեյմանի երջանիկ ժամանակ Ռումելի անունով հայտնի ընդարձակ էյալեթներում զեամեթի և Թիմարի տերերի՝ ջբբելունների հետ միասին, ընդամենը 74.000 զինվոր կար, իսկ Անատոլիայի էյալեթներում՝ 91.600 զինվոր... Ալ-Օսմանի տիրապետության տակ գտնվող երկրներում հաշվի է առնված ոռճիկ ստացող զինվորական ծառայություն կատարողների թիվը. 5 անգամ 100 հազար պաշտոնի տեր էջքինջի³⁸ հավատացյալ զինվոր է գրանցված:

* * *

Այնուհետև 1 հատորում էվ. Չելեբին խոսում է Սուլեյման Կանունի օրոք կատարված նվաճումների մասին: Դրանցից հիշենք մի քանիսը. հիշրեթի 940 թվականին (1533—1534) զրավում են Ղազվինը, Բաղդատը, Երևանը, Քավրիզը և Համաղանը. 941 թվականին՝ Վանի, Ադիլչեազի, Արջիշի, Ախալթի, Բարկիրի (Բերկրիի) բերդերը:

Համառոտակի նշված են նաև սուլթան Սելիմ II-ի, սուլթան Մուրադ III-ի, սուլթան Ահմեդի, սուլթան Օսման II-ի իշխանության տարիների կարևոր զեպքերը: էվ. Չելեբին մանրամասնորեն անդրադառնում է սուլթան Մուրադ IV-ի իշխա-

նության տարիների ղեպքերին, որոնց ինքը ժամանակակից և ականատես է եղել։ Չեւերին տասնյակ էջեր է հատկացնում իր փաղիշահի (սուլթան Մուրադ IV-ի) հետ ունեցած տեսակցութեանը, զրույցին և փաղիշահական շնորհներին ու պարգևներին արժանանալուն։

«Ուղեգրութեան» այս հատորում կարևոր տեղ են զբաղում նաև Ստամբուլի բազմաթիվ ջամիների, ուխտատեղիների, պալատների և այլ շինութիւնների նկարագրութիւնները։

Գրքի հաջորդ էջերում էլ՝ Չեւերին նկարագրում է Կոստանդինիյեից դուրս, մինչև Սև ծովի նեղուցը ընկած երեք մելիթիթներին³⁹ շինութիւնները, ջամիները, մեսչիդները⁴⁰ և այլ բարեգործական հիմնարկութիւններ ու տեսարժան վայրեր։ Այստեղ նկարագրվում են Եդի Կուլեն, էյուբը, Նյուգլիջեն, Կասրմփաշան, Ղալաթան, Ռումելի Հիսարը, Սկյուդարը և այլն։ էլ՝ Չեւերին, ըստ իր սովորութեան, մանրամասնորեն նկարագրում է բոլոր քաղաքամասերը, նրանց բնական պայմանները, բնակչութիւնը, արհեստներն ու առևտուրը, կարևոր շինութիւնները, զրոսավայրերը և այլն։

Սույն հատորում կարևոր տեղ են զբաղում Ստամբուլի բնակչութեան տարբեր դասերին, զրանց թվում նաև արհեստավորութեանը վերաբերող նկարագրական և թվական տեղեկութիւնները։

«1048 (1638) թվականին սուլթան Մուրադ IV-ի ֆերմանով Ստամբուլում տեղի ունեցած ընդհանուր զրանցումը (աշխարհահամար)» վերնագրով հատվածում էլ՝ Չեւերին պատմում է, սուլթան Մուրադ IV-ը շատ է հետաքրքրվել պատմութեամբ։ Մի անգամ սուլթանը իր ուլեմաների և վեզիրների հետ՝ տարբեր երկրների և քաղաքների պատմութեան մասին խոսելիս հարցնում է, թե՞ «Մեր մայրաքաղաք Ստամբուլի նման պատմական անցյալ ունեցող, մեծ ու բարեշեն փառավոր քաղաքի բնութագիրը պատմագիրները գրի առնել են, ուղևորները տեսնել են»։ Ներկաների տված պատասխանները սուլթանին չեն բավարարում և այդ պատճառով նա հրամայում է Ստամբուլում աշխարհահամար կատարեն և արդյունքը իրեն՝ փաղիշահին ներկայացնեն։ Սուլթանի հրովարտակում ասված էր՝

«Ստամբուլում որքան սուլթանական ջամիներ, վեզիրական ջամիներ, մզկիթներ, մեզրեսեններ, դար-ուլ-կուրաներ, դար-ուլ-հադիսներ⁴¹, պատանիների վարժապետանոցներ, մենաստաններ, խաններ, բաղնիքներ, քարվանսարայներ, վեզիրների պալատներ, այլն և ազնվականների սարայներ, ջրի աղբյուրներ, սեբիլխանեններ⁴², ջրի ծորակներ, ջրհորներ, իսլամական թաղեր, քրիստոնյաների և հրեաների թաղեր, եկեղեցիներ, հացի փոեր, կարկանդակի փոեր, բքսիմետի փոեր, ձիթաղացներ, ջրաղացներ, կափաններ և վերջապես իմ Ստամբուլ քաղաքում շորս մելիթիթներում որքան բարեգործական շինութիւններ կան, բոլորը պետք է գրանցվեն և ներկայացվեն իմ Երջանիկ Դուանը։ Այդ բոլորը ոչ շարամիտ մարդկանց միջոցով նորից ստուգել պիտի տամ։ Ձեր գրանցման մեջ եթե անճշտութիւն գտնվի, գրանցողներին շորս կտոր պիտի անեմ»։

Այս մասին մեծ վեզիր Բայրամ փաշային, Ստամբուլի մուլա-

յին, էյուրբի, Ղալաթայի, Սկյուդարի մուլաներին կայսերական խաթ-թեր ուղարկվեցին:

Վերոհիշյալ փաղիշահական հրամանի համաձայն Ստամբու-լում, Ետի-Կուլեում, էյուբում, Քյաղատխանեում, Սյուտլիջեում, Փիրիփաշայում, Խասքյոյում, Կասըմփաշայում, Ղալաթայում, Թոփ-խանեում, Բեշիկթաշում, Հիսարում, Բողազ Հիսարներում, Բեյքո-զում, Անատոլի Հիսարում, Չենգելքյոյում, Կուզղունջուքում, Սկյու-դարում՝ մինչև Բադրքյոյում, բոլոր շինությունները, այգի և պար-տեզները, խանութներն ու բեզիստանները, բոլոր պինվորները, ար-հեստավորները, այանները երեք ամսում լրիվ գրանցվեցին: Մեծ մի դիվան կազմվեց, որը կոչվեց «էվսաֆի Կոստանդինիյե» և ներ-կայացվեց նորին Վսեմություն փաղիշահին: Հայտնի պատմագիր Սուլաք Զադեն գիշեր-ցերեկ փաղիշահի ներկայությամբ կարդաց այդ դիվանը, որից սուլթան Մուրադը շատ գոհ մնաց:

էվ. Չելեբին վերոհիշյալ դիվանի մասին գրում է.

«Աստծո կամքով այգ տարի մեր էֆենդին՝ Մելեք Ահմեդ փա-շան, ղազի Մուրադ խանի սիլահդարության պաշտոնին արժանա-ցավ, իսկ Բաղդատի նվաճումից հետո արժանացավ Բաղդատի և Դիարբեքիրի վալիության պաշտոնին: «էվսաֆի Կոստանդինիյեն» Մելեք Ահմեդ փաշայի մոտն էր մնացել: Նվաստս նրանից վերցնե-լով մի օրինակը՝ այստեղ գրի առա»:

(էջ 506—509)

էվ. Չելեբիի հետագա մանրամասն նկարագրությունից պարզվում է, որ փա-ղիշահական հրամանով կազմակերպվում է Լսնաֆների, գինվորների և այլ ծա-ռայողների պաշտոնական շքերթ (ալայ):

«Այդ կարգը (սովորությունը) մեզ մոտ հնուց ի վեր գոյություն ուներ, — ասում է էվլիյա Չելեբին: — Լսնաֆը մեծ հարսանիքներում (արքունական) և այլ հանդիսավոր օրերումն էլ այդ կերպ էր (շքեր-թով) անցնում: Այդ ժամանակ Ստամբուլը բաժանվում էր չորս մելեխիության (կամ կադիության)՝ Ստամբուլ, էյուբ, Ղալաթա և Սկյուդար»:

Ըստ էվ. Չելեբիի հաղորդած տեղեկության, այս չորս քաղաքամասերում գո-յություն ունեին ընդամենը 1100 էսնաֆներ՝ բաղկացած 57 դասերից: Հազարից ավելի էսնաֆներից յուրաքանչյուրի մասին էվ. Չելեբին հաղորդում է հետաքրքիր տեղեկություններ:

Ուշագրավն այն է, որ էվ. Չելեբին տարբեր էսնաֆների շարքում հիշատակում է նաև գրպանահատներին, գողերին, խարբրաներին և նման տարրերի, որոնք նմա-նապես իրրև Լսնաֆ պետք է մասնակցեին շքերթին:

«Սրանք տուրք են տալիս ասես բաշիին⁴³ և սուբաշիին⁴⁴, — դրում է էվ. Չելեբին, — ման են գալիս Ստամբուլի բազմամարդ լճայրերում և գողութուն անում, գավառներից եկած պանդուխտներից մինչև անգամ աչքի սյուրմեն (ծարիր) գողանոյմ»:

Այս շքերթի (ալայ) նկարագրությունը էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» I հատորում 150 էջից ավելի տեղ է գրավում:

Ավելորդ համարելով այդ նյութերի լրիվ թարգմանությունը, բավականանում ենք շքերթի կազմը, մասնավորապես արհեստավորների մի քանի խմբերը համառոտակի նշելով: Թեև այդ մասին էվ. Չելեբին գրեթե ոչինչ չի ասում, սակայն հայտնի է, որ Ստամբուլի այդքան բազմաթիվ և բազմատեսակ արհեստավորների մեջ հայերը բռնում էին, հավանաբար, առաջնակարգ տեղերից մեկը:

Այդ հսկա շքահանդեսին մասնակցել են զինվորական, վարչական, քաղաքային և այլ հիմնարկների բազմաթիվ խմբեր: էվ. Չելեբին նշում է շքերթի առջևից անցնող և որոշ շափով կարգ ու կանոն պահպանող ալայի շավուշների, սուբաշիների, զինված աչեմի օղլանների⁴⁵, մաքրողների, գերեզմանափորների խմբերը, բոլորն իրենց հատուկ տարազով, զենքերով և իրենց աշխատանքի գործիքներով: Այստեղ ուշադրավ է այն հանգամանքը, որ խոսելով լաղըմջիների⁴⁶ մասին էվ. Չելեբին գրում է, որ «Սրանց մեծ մասը կեսարացի հայեր են. թվով 5000 մարդ»: Այլադղի արհեստավորներից էսնաֆներ էվ. Չելեբին երբեմն հիշատակում է հրեաներին և հույներին:

Շքերթում այնուհետև անցնում են զինվորական և ոստիկանական խմբերը, մինչև անգամ դահիճներն՝ իրենց պաշտոնին համապատասխանող բոլոր գործիքներով, հետո գողերի խմբերը, ձիապանները, Ստամբուլի գիշերապահները (12 հազար մարդ) իրենց հատուկ տարազով և գործիքներով: Դրանց հետևում են հոգևորականները (շարիաթի), վարչական, դատական և այլ պաշտոնյաներն, ինչպես նաև բանաստեղծները (800 մարդ), արտասանողները, ընթերցողները, սուլթանի, վեզիրների և այանների դովք ասողները, որոնք հատուկ պատգարակների վրա նստած, ձեռքերում դրքեր, քերթվածներ բռնած, արտասանելով անցել են փաղիշահի առջևով: Նույն ձևով անցել են նաև աստղաբաշխները (70 մարդ), աստղագուշակները (հատուկ էսնաֆ են) և այլ բազմատեսակ գուշակներ: Այնուհետև հոգևորական դպրոցների խոջաները և նրանց բազմաթիվ աշակերտները... Բժիշկները (հեքիմները) անցել են պատգարակների վրա ձեռքերում դեղերի շշեր, բժշկական գործիքներ և մի շարք հիվանդների պուլսերը բռնած... Վիրաբույժները, ատամնաբույժները, դեղագործները, հիվանդապահները իրենց հատուկ գործիքներով և բազմատեսակ դեղորայքներով:

Ստամբուլի գյուղատնտեսության մասին որոշ տվյալներ ցուցաբերում են տալիս էվ. Չելեբիի կողմից հիշված մի շարք էսնաֆները: Չորս Մեկնիությունում գրանցված 21 հազար տնտեսություններում աշխատել են 57 հազար շիֆթջիներ⁴⁷, 4395 այգիներում աշխատել են 43.950 այգեպան, բազմաթիվ պարտիզպաններ. բանջարամշակներ և այլն: Այս խմբերը շքերթում անցել են իրենց մշակության արտադրանքներով և ժողովրդին պտուղներ, բանջարեղեն և ծաղիկներ բաժանելով: Դրանց հետևել են հացագործները (999 խանութ—10 հազար մարդ) և Ստամբուլի բազմատեսակ թխվածքների, քաղցրեղենների էսնաֆները:

Շքերթի հաջորդ խմբից հիշատակության արժանի են Սև ծովի նավատորմի

անձնակազմը (9000 մարդ)։ Անցնում են նաև Ստամբուլի տարրեր մասերի կապա-
շինարարական աշխատողները, պարանադործները, կողմնացույցի, ավազի ժամա-
ցույցի և քարտեզի մասնագետները... Շատ հետաքրքիր է նաև էվ. Չելեբիի տված
հետևյալ տեղեկությունը.

«Ստամբուլում, Քավուք-բազար թաղամասում էսիր-բազարը
(ստրուկների շուկա) անունով հայտնի մի տեղ կա, որի վերևի և
ներքևի հարկերում կան 300 խցիկներ։ Երկաթյա փականքով դռան
առաջ նստած կառավարիչը տասանորդ է առնում վաճառված րս-
տրուկների և ստրկուհիների համար։ Ստրուկների առևտրով պարա-
պող վաճառականների թիվը մոտ 2000 է։ Սրանք կուլկասից, վրաս-
տանից և Ղրիմից՝ իբրև նվիրական պատեբազմի ապրանք, ստրուկ-
ներ են բերում և վաճառում»։

Այնուհետև, էվ. Չելեբին ամենայն մանրամասնություններով թվում է հարյու-
րավոր մեծ և փոքր արհեստավորական խմբեր, որոնց շարքում խիստ կարևոր տեղ
են գրավում սուլթանական արքունիքին սպասարկող բազմաթիվ արհեստավորները և
ծառայողները։ Այդ խայտաբղետ, հետաքրքիր, XVII դարի Ստամբուլի իրական
պատկերը, կենցաղն ու սովորությունները կենդանի և իրական գույներով պատ-
կերացնող շքերթի մանրամասն նկարագրությունը տալուց հետո էվ. Չելեբին վեր-
ջացնում է այսպես.

«...Հետո իրենց շեյխերին, նադիրներին ու բեթխուդաներին ա-
լայներով իրենց տները տարան, բոլորը փաղիշահի համար աղոթք
անելով իրենց տեղերը գնացին։ Այս ալայի համար Ստամբուլում
երեք օր և երեք դիշեր բոլոր աշխատանքները դադարեցվեցին, ո-
րովհետև բոլորը զբաղված էին ալայի պատրաստությամբ։ Այդ ալա-
յը շի կարելի նկարագրել լեզվով և գրչով։ Նվաստս՝ էվլիան, որքան
հնարավոր է, աշխատեցի գրի առնել։ Այգպիսի ալայ ոչ մի փաղի-
շահի ժամանակ չի եղել և ոչ էլ կլինի»։

(էջ 500—669)

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

(1050—1058 քք. = 1640—1648 քք.)

Ստամբուլից — Սամսուն — Կիրասուն — Տրապիզոն — Մեդ-
րեիստան — Ամասիա — Էրզրում — Շուշիկ բերդ — Հասան Կա-
լա — Խնուս — Ուլքիլիսե (Էջմիածին) — Կարաբաղ — Նախիջևան —
Պարսկաստան — Թավրիզ — Երևան — Գյանջա — Արեշ — Նիյազա-
բադ — Շամախի — Բաքու — Շաբուրան — Դերբենդ — Թիֆլիս —
Ազղուր — Ախալցխա — Չրլղրր — Կարա Արղահան — Էրզրում —
Հասան Կալա — Կարս — Կաղզման — Մաղազբերդ — Զարիշատ —
Ուլքիլիսե — Երևան — Շորաղյալ — Էրզրում — Բայբուրդ — Զան-
ջա — Իսպիր — Թորթում — Ակչակալա — Էրզրում — Խնուս —
Մամա-Խաթուն — Քեմախ — Երզնկա — Շաբին-Կարահիսար —
Դիկհիսար — Լադիկ — Մարզվան — Ստամբուս:

1050 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԲԱԹՈՒՄԻ ԵՎ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ

Էվ. Զելերին իր ուղևորության նկարագրությունը սկսում է Ստամբուլից: Հե-
ղինակը հիշատակում է ծովային ճանապարհի այն բոլոր մեծ ու փոքր նավահան-
գիստները, որոնց կողքով անցել կամ որտեղ կանգ է առել նա: Այդ նկարագրու-
թյունների մեջ կան բազմաթիվ աշխարհագրական, պատմական տեղեկություններ.
Բիրդաբադաբնների նկարագրություններ և այլն: Ծովային ճանապարհով անցնելով
Անատոլիան, նա Սև ծովի եզերքով հասնում է Սամսուն նավահանգիստը:

Սամսուն բերդի բնութագիրը: Հիմնադիրն է Ռում-օղլի Խերդի-
լիի կայսրը: Հետագայում սուլթան Ալայեղդին-Սելջուկին զրավե-
լով այն՝ միացրեց իր կալվածներին: Այնուհետև, անցավ սուլթան
Յրլղրրմ Բայազիդ խանի ձեռքը: Ունի ենիչերիական սերդար, քեթ-
խուղա, բերդակալ (դիզտար) և բերդապահ զինվորներ: Սակայն
մյուսֆթի և նվիրական նազիր չունի: Այսանն ու էշրաֆր շատ են:
Բնակիչները բոլորը նավաստիներ և պարանագործներ են: Ռամիկ-
ներ (ավամ) չկան, ուլեմաները շատ են: Բոլորը, իրենց կարողու-
թյան համապատասխան, սպիտակավուն, կապտագույն մաքուր հա-
զուստներ են հագնում: Քաղաքը գտնվում է Սինոպի արևելքում:

Բերդը ծովի եզերքին է, քարաշեն և ամրակուռ է: Էյրիի՛ գրավման ժամանակ, ռուսները այս բերդը նվաճել և որոշ մասերը ավերել են. սակայն հետագայում նորից վերանորոգվել է: Բավականաչափ բերդակալներ և զինվորներ կան: Ունի 70 աշտարակ և 2000 պարիսպի պատվար: Ամասիայի առաջից հոսող Չարշամբա բազարի դետր Սամսունի արևելյան կողմից թափվում է Սև ծովը: Դա անանցանելի մեծ գետ է: Նախապես անցնում է Թոքաթ քաղաքով, հետո Ամասիայի կողքով և ոռոգում է մի շարք քաղաքների հողերը: Այս կապակցությամբ Ամասիայի և Թոքաթի ժողովրդի մեջ որսյես ասույթ տարածված է. «Թոքաթը ապականում, Ամասիան խմում է»*: Սամսունն ունի իր անուշահամ գետակը՝ Գանավբարիզ անունով: Տները կոմինդրավոտ են. հարուստ: Կուրհներով և սառուտեղիներով: Մեդրեսե, իմարեթ (բարեգործական հիմնարկություն) և նման հիմնարկություններ չկան, բայց կան փոքրահասակների 7 դպրոցներ: Նավամատույց (լիման) չունի, բաց տարածություն է, սակայն խարխուկ կարելի է գցել:

Սամսունի գովասանքի արժանի հարստությունները: Լեռներում հայտնի են վայրի խաղողը, նռագույն տանձր և նրա թթուն, որը հաղարավոր տակառներով տարվում է Ստամբուլ: Նավերի համար անհրաժեշտ պարաններ պատրաստելու կանեփի թելը այնքան շատ է, որ կարելի է ասել, թե ամբողջ աշխարհի [կանեփը] այստեղից է գնում: Քաղաքը գտնվում է ծովածոցի մոտ, իսկ նրա հարավային կողմում գտնվող լեռը ծովեզերքին է: Այստեղից ընկերներով նավով մեծ ներքին երեպի Ունիայի ուրդը...

Կիրասուն բերդի բնութագիրը: Հիմնել է մտամբուլի Կոստանդինը: Հետագայում թեև անցել է սուլթան Ուզուն Հասանի² ձեռքը, սակայն Ջենովայի ֆրենգները գրավել են այն: Ֆաթիհ³ սուլթանը այս բերդը գրավելու ժամանակ Մահմուդ փաշային ասում է. «Այս գիշերը բերդի տակը կմտնես»** և ֆերման է տալիս. փաշան մտնելով բերդի տակը գրավում է այն. այդ պատճառով էլ [բերդը] Կիրասուն է կոչվել⁴: Գտնվում է 17-րդ կլիմայական գոտում: Տրապիզոնի էյալեթի սահմանասկզբին՝ փաշայի խաս է: Իսկողոր մյուսեյլիմ է: Ունի ենիչերիական օջախից սերդար, բերդի բերդակալ, բերդապահ զինվորներ, մաքսատան էմին, մյուֆթի և նագիր: Ընկած է ծովեզերքում՝ Ջանիկի և Տրապիզոնի միջև: Տրապիզոնը Կիրասունի արևելքումն է: Ջենովայի ֆրենգների ձեռքում եղած ժամանակ բարեշեն և մեծ քաղաք է եղել: Երևում են այդ ժամանակաշրջանից մնա-

* Թուրքերեն՝

** Թուրքերեն՝

توقاد صیجار، آماسیا ایچدر
کبیر سن

ցած շինությունների հետքերը և ավերակները: Սակայն Կիրասունը ներկայումս այնքան էլ մեծ քաղաք չէ: Շուկայի մեջ մզկիթներ, ջամիներ, խան, բաղնիք և բազարներ կան: Բերդը ծովեզերքումն է: Այգիներում և պարտեզներում պտուղները շատ են: Նավահանգիստը շատ լավ խարիսխ է բռնում: Սակայն քամու ազդեցության ենթակա է: Լիմանի արևմուտքում մի փոքր կղզի կա... Այս քաղաքը Տրապիզոնի էյալեթին է ենթակա: Օմար փաշայի զինվորներից շատերը՝ ծովից գգվելով, ցամաքով Տրապիզոն են գնում:

Այստեղից ծովով դուրս գալով դեպի հյուսիս՝ եկանք Փերվուլուն բերդը, որը քառանկյունի մի ժայռի վրա հին և փոքր բերդ է ծովեզերքում: Ունի բերդակալ և զինվորներ: Նավահանգիստը լավն է: Գավառը այնքան էլ բարեշեն չէ: Տրապիզոնի նահիյեն է: Ժողովուրդը «չենգալան» հույներ են: Այդտեղից մեկնեցինք դեպի Գորելի բերդը... այնուհետև հասանք Փոփուլի մենզիլը... հետո Գելիյե բերդը... Փորոզ հրվանդանի բերդը... Այնտեղից Փոլթա-բազարը:

Փոլթա-բազարը: Սա ևս Տրապիզոնին ենթակա նահիյե և սուբաշիություն է: Երջակայքում մոտ 100 բարեշեն գյուղեր կան և այս հովտում շաբաթը մի անգամ շուկա է կազմակերպվում, որտեղ մոտ 10 հազար մարդ է հավաքվում: Այստեղ գտնվող բարեշինությունը Տրապիզոնում Խաթունիյե անունով հայտնի, (սուլթան) Սելիմ խան I-ի մոր բարեգործական էվկաֆն է⁵: Այստեղ կա մի մեծ նավահանգիստ, որը Սև ծովի նավահանգիստների շրջանում հայտնի է Փոլթայի⁶ նավահանգիստ անունով: Ութ քամիներից պաշտպանված, խարիսխ բռնող, խոր մի նավահանգիստ է: Այստեղից ավելի առաջանալով հասանք Կալա Թիմանի գետակը, որը սկիզբ առնելով Տրապիզոնի լեռներից, Փոլթա նավահանգիստի մոտ թափվում է Սև ծովը: Այստեղից շարժվելով, հասանք Սերե կոչված վայրը, որտեղ բարեշեն և գեղատեսիլ գյուղեր կան: Բնակիչները մենգեսել կոչված նավակներով գնում են Տրապիզոն և գալիս են: Ժողովուրդը հույներ և իսլամներ են: Գյուղերը ընկնում են Տրապիզոնի հարավային կողմը:

(էջ 69—81)

ՄԵԾ ՔԱՂԱՔ ԵՎ ԼԵԶԳԻ ՎԻԼԱՅԵԹԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲԱՐԵՇԵՆ ԲԵՐԴԻ.
ԱՅՍՄԻՆՔՆ ԹԱՐԵԹԻ-ԷՖԶՈՒՆԻ⁷ (ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ) ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ

Առաջին հիմնադիրը Մեծն Ալեքսանդրի դարի մի թագավոր է եղել: Հետագայում, երբ Ադրբեջանի իշխող Ուզուն Հասանը այս քաղաքը ջենովացիներից գրավեց՝ Թարեթի-գեն⁸ անունը ստացավ,

որովհետև այդ ժամանակաշրջանում քաղաքի իշխողը հաճոյասեր մի կին էր: Այնուհետև, Թիմուրի օրոք, երբ սուլթան Ուզուն Հասանը գնաց դեպի Միջագետք՝ Թիմուրին դիմավորելու, Ստամբուլի թեքֆուրը Ռում Կոստանդինը, նպաստավոր առիթ գտնելով, գրավեց այդ կողմերը: Հետո, 878 (1473) թվականին, Ֆաթիհ Մուհամմեդ խանը փաղիշահական նավատորմով Ստամբուլից եկավ Տրապիզոն և իր անթիվ զինվորներով շարժվեց Ուզուն Հասանի վրա: Թերջանի դաշտում տեղի ունեցած պատերազմում սուլթան Հասանի մոտ 40 հազար զինվորներին սրի քաշեց: Իսկ պարտուլած սուլթան Հասանը փախավ Ադրբեջանի բերդը...

Օսմանցիները սուլթան Մուրադ I-ի մղած Քոստվայի պատերազմից ավելի մեծ պատերազմ չեն ունեցել: Այս նվիրական պատերազմից 13 տարի առաջ, Ֆաթիհը իր անթիվ զինվորներով Տրապիզոնը ծովից և ցամաքից 70 օր պաշարելուց հետո, 865 (1460) թվականին գրավեց հույներից: (Ֆաթիհը) շատ հավանելով քաղաքի օդն ու ջուրը, նրան Թարեբի-էֆզուն անունը տվեց: Իսկապես, որ հաճույքի և ուտել-խմելու վայր է: Քաղաքը կոչվում է նաև Ստորին Բաթում և Լեզգի քաղաք: Ոմանք էլ Թարեբի-էֆզուն են անվանում, բայց հասարակությունը (ավամ) Տրապիզոն է ասում: Մուհամմեդ խանը (Ֆաթիհը) այս քաղաքը գրավելուց հետո՝ մայրաքաղաքի վերածեց ու այնտեղ փող կտրել և խուլթե կարգով տվեց և երեք տարի այնտեղ ապրելով, նրա հյուսիսային կողմում գտնվող Վրաստանը, Մեզրելիստանը, Աբազիստանը իրեն հսկատակեցրեց ու ենթարկեց, արքայորդի (շեհզադե) Բայազիդ խանին Տրապիզոնի իշխան նշանակեց և ինքը վերագարծավ Ստամբուլ: Իսկ երբ Բայազիդը փաղիշահ դարձավ, իր փոխարեն, Տրապիզոնի իշխան նշանակեց իր որդի Սելիմին: Ավելի ուշ, երբ սուլթան Բայազիդը մեռավ, Սելիմ I-ը ինքնուրույն փաղիշահ դարձավ: Սա եղել է աջեմների դեմ մղվող հայտնի Զրլըրրի պատերազմում, հետո գնացել է Եգիպտոսի նվիրական պատերազմին, որոնք առանձին պատմություններ են:

Շեհզադե (արքայորդի) Սուլեյմանն էլ Տրապիզոնում իշխանություն ստացավ: Տրապիզոնը հին քաղաք է և Ալ-օսմաններից շորս փաղիշահի մայրաքաղաք է եղել: (Սուլթան) Սուլեյման խանը 926 (1519) թվականին փաղիշահ դառնալով իր մորը ուղարկեց Տրապիզոն: Քաղաքում աշխարհահամար կատարել տվեց և Բաթումի սանջաքն էլ նրան միացնելով՝ մի առանձին էյալեթ կազմեց: Երկու թուղով՝ միմյուրանություն է: Մուրադ IV-ի և Իրրահիմ խանի իշխանու-

թյան ժամանակ մի շարք թուղավոր վեզիրների շնորհվել է իբրև արփալըք¹⁰։ Սուլեյման խանի օրենքով փաղիշահի կողմից սահմանված է 30 հազար [ակչեով] խաս։ Սանջաքներում 11 սուբաշի կա։ Ըստ արդարադատության, տարեկան 19 հազար ղուրուշի ընկույզի հեկամուտ¹¹ ունի, իսկ երբ բռնություն գործ դրվի, 30 հազար ղուրուշի կհասնի։

էյալեթը 5 սանջաքի է բաժանվում՝ Խանջա, Ստորին Բաթում, Վերին Բաթում, Գունիա և Տրապիզոն։ Փաշան նստում է Տրապիզոնում։ Ըստ օրենքի՝ թիմարի ղեֆթերդար, ղեֆթերի քեթխուդա, ղեֆթերի էմին, շավուշների քեթխուդա և շավուշների էմին ունի։ Բաթումի լիվայի ղեֆթերդարի թիմարների խասերը՝ 42 299 ակչե է։ Տրապիզոնի լիվայում կա 43 ղեամեթ և 226 թիմար, Բաթումի լիվայում՝ 13 ղեամեթ և 72 թիմար, Տրապիզոնում ընդամենը 454 միավոր է գրանցված¹²։ Ըստ օրենքի՝ ջեբելունների հետ միասին, 1800 անվանի զինվոր ունի։ Իսկ փաշայի ջեբելունները 1000 քաջերից են կազմված։ Ալայի բեյի, շերիբուշիի և յուզբաշիների հետ միասին ընդամենը 3000 զինված զինվոր ունի։ Պատերազմի ժամանակ այդ բոլոր զինվորները զինված հավաքվում են փաշայի և ալայի բեյի դրոշակի տակ։ Չներկայացած զինվորի ղեամեթը ուրիշին է տրվում։ Բոլոր գյուղերը բարեշեն և՛ հարուստ են։

(էջ 81—83)

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍՈՒԼԵՅՄԱՆԻ ԿԱՆՈՒՆՆԵՐՈՎ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԸՊԱՅԱԿ ԵՎ ԵՆԹԱԿԱ ԲՈՅՔԵՅԻՆԵՐԸ¹³

Աբազա աշիրեթներն են՝ Ջաջլերը, Արլանը, Չանդալարջիլին, Մեծ Չանդաները (ծովեզերքումն են), Քեշները, Արթերը, Կամըշները, Սուչենները, Բոզոզթը, Կութասը, Աշըքլին, Յուզարըլին, Ջեմբեն, Սովուք-Սուն և այլն. մոտ 70 ցեղեր և աշիրեթներ, որոնք բոլորն էլ հպատակեցված են և հնազանդ։ Մեզբելխասանի և Վրաստանի բեյերը ևս ենթարկված և հպատակեցված լինելով, ամեն տարի իրենց հպատակությունը և հաշտությունը վերանորոգելու համար 40—50 ղուլամ (պատանի) և ստրկուհի, հազար զույգ բրդյա (թիֆթիկ) գուլպա, փաղիշահական խոհանոցի համար՝ հազար զույգ սրբիշ* աստառի բեզ և այլ բազմաթիվ նվերներ ուղարկելով՝ Տրա-

* Բնագրում՝ փաշավրա (ջնշոց)։

պիզոնի փաշաներին հպատակութիւն են հայտնում և պայմանագիր կնքում:

Տրապիզոնը 500 ակշեով մէկտնջում է: Ունի 41 նահիյե, բայց շատերը ապստամբված են: Ունի շէյխ-ուլ-խսլամ, նվիրական նուգիր, սերդարի փոխարեն՝ պատկառելի ենիշերիի շաւուշ, սիփահիի քեթխուզայի փոխարեն՝ քաղաքի սուբաշի, մյուհթեսիբ-աղա¹⁴, մաք-սապետ, ձկան էմին, ներկատան էմին, գինու էմին, մոմատան էմին և վերջապես 17-ի հասնող իշխանավոր պաշտոնյաներ, որոնք իրենց ձեռքում կայսերական հրամանագրեր ունեն: Վիլայեթի բոլոր ավագանիների (այան) ձեռքում եղած փաղիշահական հրամանների մասին, եթե աստված կամեցավ, իր տեղում կգրենք: Այս քաղաքը 17-րդ կլիմայական լայնութեան մեջ է: Ռումի քաղաքներից է: Երախտանման գեղեցիկ քաղաք է՝ Սև ծովի արևելյան ափին: Ստամբուլի նեղուցից մինչև Տրապիզոնի նավահանգիստը ընդամենը հազար մղոն է: Տրապիզոնի արևելքում գտնվող Գեզգի լեռան շուրջը ապրող ժողովուրդը կոչվում է Գեզգի ցեղ, որն աղավաղված ձևով լազգի (լեզգի) է կոչվում: Ոմանք թեթևացնելու համար գ և ի տառերը ջնջում և լազ¹⁵ են ասում: Ղազի սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհը այս բերդը գրավելիս տարբեր ժողովուրդների Տրապիզոն փոխադրելով՝ բնակեցրեց այնտեղ:

Անուները՝ Ալի Փեշե, Վելի Փեշե, Խեթավերթի Փեշե, Չաֆըր Փեշե, Փեշիր Փեշե, Ֆասիլի Փեշե, Մեծի Փեշե, Միսեր Փեշե, Ֆեխրադ Փեշե, Մեհմեթ Փեշե:

Ազգանունները՝ Չըրթուշ-օղլի, Ֆոդուլ-օղլի, Ֆեզարադ-օղլի, Կեշումբուր-օղլի, Կեթրադ-օղլի, Կալաֆաթ-օղլի, Կոսդեհ-օղլի, Փիփուլի, Կաշիգյարի, Սիամի, Ջորկալի, Հաջի Չեշք, Կոթուլ, Մեսլի, Ալի Բեշար, Քյունելի, Ալի Փեշե:

Կանանց անունները (իրենց արտասանությամբ)՝ Ումխան, Իսմեխան, Ռափիյե, Ասիյե, Խանֆե, Աֆիֆե, Սանջե, Ֆաթմա, Խոֆեսթի, Թունթի, Գյուլ Շախի, Մեմերմահ, Խևա, Խումա, Ջախլա, Անֆե:

Ստրուկների անունները՝ Ուսեֆ, Փետվան, Քանանեն, Ելախ, Կուլի, Ռուսթեմ, Ափարթի, Ջանսի, Խալի և այլ բազմաթիվ նման տարօրինակ անուններ: Բայց եթե ուշադրությամբ դիտենք, կտեսնենք, որ այս անունները հայտնի խոսքեր են, սակայն լազերը հարմարեցնելով իրենց բարբառին՝ աղավաղել են դրանք:

Տրապիզոնի ժողովուրդը մաքուր վերարկուով և հագուստով կրթված մարդիկ են: Նրանց մեջ մի շարք բանաստեղծներ կան, որոնք արտասանում են և պարսկերեն ղաղկնէր ասում: Մեր օրե-

րում՝ իր ճարտասանությամբ նշանավոր Օկչի Զադեն գեղեցիկ լեզվի տեր բանաստեղծ է և 11 դիվան ունի...

Տրապիզոնի բերդի գովեր: Բող-թեփեյի լանջի և Սև ծովի եզերքի միջև ընկած երկու մեծ բերդից է կազմված: Բաժանվում է երեք մասի. մեկը կոչվում է Ստորին պարիսպ (Աշաղի հիսար), մյուսը՝ Միջին պարիսպ (Օրթա հիսար), իսկ միջնաբերդը կոչվում է Աշտարակի պարիսպ (Կուլե հիսար): Բոլորից ավելի ամրակուռն ու անառիկը աշտարակի պարիսպի բերդն է, որովհետև գտնվում է Բող-թեփեյի վրա: Լեռան կողմից դժոխային անդունդի նմանվող մի խոր փոս (խենդեք) կա, որի մեջ 77 մարդ կտեղավորվի: Ամբողջապես կտրված ժայռ է: Սրա մեջ մի ջամի, բերդապահների տներ, մթերանոցներ և ղինանոցներ կան: Հյուսիսային կողմի պարսպից մի դուռ է բացվում դեպի միջին պարիսպը, որը դուրս է գալիս քաղաք, սա է միակ դուռը: Թեև մի ուրիշ դուռ էլ ունի, սակայն այդ դուռը միշտ փակված է և բացվում է միայն անհրաժեշտության դեպքում: Միջին պարիսպը երկարածև ամրակուռ բերդապատ է: Նախկինում սրա արևելյան կողմի պարսպի մեջ Բերդ (կալա) անունով հայտնի և դեպի միջնաբերդը բացվող դռան մոտ նոր Զյումա քափուսի անունով մի դուռ կար: Երկրորդ դուռը նույնպես այդ պարսպի արևելյան վերջավորութունում է և բոլոր խաղախորդների գործարանները (դեպպաղխանե) այս դռնից դուրս են գտնվում: Այդ պատճառով էլ այս դուռը կոչվում է Դեպպաղնների դուռ: Այդ դռան առջևից մի փոքրիկ գետ է հոսում: Արևելքում այս գետը լեզգիներին լեռներից հավաքվելով, հոսում է խաղախորդների գործարանների մոտով և թափվում ծովը: Երբեմն վարարում է: Խաղախորդների շուկայում քարաշեն մի մեծ կամուրջ կա, որի հիմնադիրը Ուզուն Հասանն է: Ուզուն Հասանը էրզրումի արևելքում գտնվող Հասան Կալեի տերն է եղել, հետագայում տիրացել է նաև Տրապիզոնին: Երրորդ դուռը՝ բերդի արևմուտքում, Զինգանի դուռն է: Բոլոր ոճրագործները և պարտքերի մեջ թաղվածները այս դռան բերդում են բանտարկված: Այս դռնից դուրս՝ նույնպես քարաշեն կամուրջով, գնում են Զղանոս: Չորրորդ դուռը՝ պարսպի հյուսիսումն է և բացվում է դեպի ստորին պարիսպը ու կոչվում Ստորին պարսպի դուռ:

Ստորին պարիսպ [բերդի]՝ հյուսիսային կողմի պատը ծովեզերքում է: Բերդը քառանկյունի է: Սա էլ շորս դուռ ունի: Առաջինը Զղանոսի դուռն է. սրա և Զինգանի դռան միջև ընկած, պարսպի պատին կպած երկար մի կամուրջ կա: Երկրորդը՝ Սյութխանեի դուռն

է, որից դուրս՝ ծովեզերքում, քրիստոնյաների մի թաղամաս կա: Երրորդը Մոլոզի դուռն է: Փոքր խճաքարերը հունարեն մոլոզ են կոչվում: Այս թաղամասի ծովափը ամբողջապես մոլոզ քարերով ծածկված լինելու պատճառով, դուռը՝ Մոլոզի դուռ անունն է ստացել: Լազերի լեզվով խարխուլ և հենարաններով պահվող տնեղին մոլոզ են ասում: Այս դուռը բացվում է դեպի ծովը: Ստորին պարբսպի (բերդի) երկու կողմի պատերը կպած են ծովին: Ծովի մեջ՝ մեկ ծայրից մինչև մյուսը, պատեր են կառուցված, որպեսզի ժողովրդի և թշնամու մուտքը արգելվի: Այդ դուռն այնքան էլ բանուկ չէ:

Զորրորդը Մումխանիե դուռն է: Տրապիզոնում մեղրամոմ և ճարպամոմ շատ կա: Մոմը այս դուռն մոտ է պատրաստվում, այլ տեղերում թույլ չի տրվում, որովհետև մոմի գործարանը պետական լինելով (միրի), առանձին էմին ունի: Այս բերդերի տարածությունը շուրջանակի 9 հազար քայլ է: Տրապիզոնի տների մեծ մասը նայում են դեպի հյուսիս և արեմուտք. բոլոր տները ծածկված են կարմրապղնձ կղմինդրով:

Այնուհետև էվ. Զելերին մանրամասնորեն նկարագրում է Տրապիզոնի ջամիները. մեղրենները, հոգևորական դպրոցները, բաղնիքները, իսլամական բարեգործական շինությունները և այլն:

Տրապիզոնի շուկան: Շուկաներից ամենալավը Մումխանի գրոնից դուրս գտնվող էսնաֆներն են: Սրանք դուռն ուղղությամբ և ծովեզերքում ընկած հարուստ և ճոխ խանութներ ունեն: Բարեշեն մի բեղիստան կա, որի վաճառականները (խաջեղի) հարուստ, վեհանձն և պատկառելի բազիրդաններ են: Օրթա Հիսարում կան ամեն տեսակի էսնաֆներ, 70—80 խանութներ, որոնք փոքր շուկա (քյուշուր բազար) են կոչվում:

Տրապիզոնի մոդուլդի գույնն ու դիմագծերը: Տրապիզոնը գրանրվում է հինգերորդ կլիմայում¹⁰, նրա օդն ու բնությունը դեղեցիկ են, այդ պատճառով էլ ամբողջ ժողովուրդը հաճոյասեր և զբոսասեր է, տրամադրված են խմելու և զվարճանալու, անհոգ են և անտարբեր, սիրահարվող են և հավատարիմ: Նրանց գույնն ու դիմագծերը կարմրավուն են: Կանայք՝ տբալա, վրացի և շերքեզ գեղեցկուհիներն են, սրասց սաչ լուսի: Նման գեղեցկուհիներ կան:

Տրապիզոնի բնակչության աշխատանքն ու զբաղմունքը: Այս քաղաքի բնակչությունը վաղուց ի վեր բաժանվում է 7 դասի. առուջին դասը այսան և աղնվական դասերին պատկանող բեյեր ու բե-

յորդիններ են, որոնք պերճանքով սամույրի մուշտակ են հագնում: Երկրորդ դասը՝ ուլեմաները, բարեպաշտները և այլ բարեկեցիկ մարդիկ են: Ուլեմաները իրենց հատուկ համազգեստը ունեն և արժանի են հարգանքի: Երրորդը՝ վաճառականներն են, որոնք ղնում են դեպի Ազաք (Ազով), Կազաք, Մեքրեք (?), Աբադա, Չերքեզիստան ու Ղրիմ, առևտուր անում: Կերպասից վերարկու (ֆերաջե) և կոնթուշ, դոլմա և բաճկոնակ (ելեկ) են հագնում: Չորրորդը՝ արհեստավորներն են, որոնք բոլորը կերպասից վերարկու և խալալ են հագնում: Հինգերորդը՝ Սև ծովի նավաստիներն են, որոնք իրենց հատուկ համազգեստն ունեն, հագնում են շատ ուռած՝ դոլմա կոշված համազգեստը, փաթաթում են կտավից սարլբներ, ծովի վրա առևտուր են անում և դրանով էլ ապրում: Վեցերորդը՝ պարտիզայաններն ու այգեպաններն են: Այս քաղաքի Բող-թեփե բլուրը ամբողջովին այգիներով է ծածկված: Ըստ սիջիլի¹⁷ արձանագրության, 31 հազար այգի և պարտեզ կա: Յոթերորդը՝ ձկնորսներն են:

Տրապիզոնի նշանավոր արհեստները և նրանց բնութագիրը: Աշխարհում Տրապիզոնի ոսկերիչների նման կատարելագործված վարպետներ չկան: Մինչև անգամ (սուլթան) Սելիմ I ծնված լինելով այստեղ՝ իր պատանեկույթյան տարիներին սովորում է ոսկեդրոշմի արհեստը¹⁸ և իր հոր՝ Բայազիդ խանի անունով Տրապիզոնում դրոշմ¹⁹ փորագրել տալիս: Նվաստս տեսել է այդ դրոշմը: Այդ ժամանակից սկսած ոսկերիչները հռչակ են ստացել: Այնպիսի ձիուսանձեր, բուրվառներ, վարդաչրի ամաններ, սրեր, խոհանոցի դանակներ են պատրաստում, որ նմանները այլ երկրներում չեն գտնվի: Ղոր-ղոր-օլի անունով հայտնի մի տեսակ դանակ են պատրաստում: Տրապիզոնի կացին անունով հայտնի կացինը այլ երկրներում չկա: Շատ լավ ընդունելույթյան արժանացած և գովված են նաև սադաֆից պատրաստված սնդուկը, սեղանատախտակը, դեաթը²⁰, ուքդանը²¹, որոնք միայն Հնդկաստանում և այստեղ են պատրաստում:

Տրապիզոնի ուտելիքներն ու խմիչքները: Գորշագույն լեռների խաղողի հյութը շատ համեղ է լինում և խմողներին բոլորովին շիգինովցնում: Երեք անգամ եռացված և թանձրացած կարանֆիլեն²² միսքեթը²³ շատ համեղ են: Ուտելիքներից մասնավորապես պտուղները՝ կեռասը, լեհիջան տանձը, բեյ արմուղին (տանձ), գյուլաբի տանձը, սինոբի խնձորը, համրք խաղողը, մյուլքի խաղողը, ֆրենդի խաղողը շատ ընտիր են: Բաղլջան ինջիրի անունով հայտնի թուր պանջան համեղ է, որ նմանը Նազիլիում²⁴ անգամ չի լինում:

Լիմոնը, նարինջը, նուռը, ձիթապտուղը ամենուրեք հայտնի են:

Յոթը տեսակ ձիթապտուղ ունի: Տրապիզոնի ձիթապտուղի մասնը տեսակը՝ դեռ չհասած ուտվում է և սև կեռասի նման է:

Տրապիզոնի խուրմա կոչվածը բնորոշ է այս շրջանի համար: Փռում չորացնում և ուղարկում են մյուս վիլայեթները: Երկու-երեք կորիզով շատ համեղ պտուղ է: Տրապիզոնը ունի բազմատեսակ ծաղիկներ, մասնավորապես, կարմրագույն մի տեսակ մեխակ կա, որը բացված կարմիր վարդի նման նուրբ է և բուրմունքը հիացնում է մարդու: Ամեն մեկը 5—6 դիրհեմ ծանրություն ունի:

Քաղաքի հիանալի եղանակի և կլիմայի հետևանքով լեռներում տուսախի (շիմշիր), իսկ այգիներում սոճիի և հունական ընկույզի ծառեր են աճում: Տարօրինակ է և սքանչելիք. նրա (Տրապիզոնի) հարավում գտնվող էրզրումի լեռներում ձմռան սոսկալի սառնամանիքների ժամանակ այստեղ ծաղկում են վարդ, շահասպրամ և շեփորուկ: Չմեռ չի լինում, կամ շատ թեթև է անցնում: Բնակիչները լավ վարքի տեր, պանդուխտներին սիրող մարդիկ են: Սակայն չիչո, չրղթան և լեզգի ցեղերի ռայաները վերին աստիճանի կոպիտ են և թշնամաբար տրամադրված: Այդ ցեղերը ունեն տարբեր բարբառ, հոսքեր ու բառեր, որը բուն Տրապիզոնի ժողովուրդն անգամ չի հասկանում: Թարգմանության կարիք է զգացվում...

Այստեղի մարդիկ մեծ մասամբ նավաստիներ են: Ծորոխ դեռտով գնում են Մեգրելիստան, գերիներ բերում և փող վաստակում: Այստեղ լավ խարիսխ բռնող մի մեծ նավահանգիստ կա: Սակայն արևմուտքից բաց է: Եթե 300 մղոն դեպի արևմուտք գնանք, կհասնենք Ղրիմի Քեֆե²⁵ բերդի նավահանգստին:

Չկների լավ տեսակները: Շատ համեղ են լերեք ձուկը և քեֆալը: Մեկ թզից ավելի երկար կարմրագլուխ թեքեր ձուկը, ուսկումրի՝ ձուկը և այլ հազարավոր տեսակի ձկներ: Սակայն լազերը բոլոր այս ձկներից ամենից ավելի սիրում են խամսի ձուկը, որի առևտրի համար պայքարում ու կռվում են: Այս ձուկը խամսինում²⁶ երևալու պատճառով կոչվում է խամսի բալրդը: Խամսիի մասին այսպիսի մի ոտանավոր են ասում*:

* Այս ոտանավորը էվ. Չելերին գրի է առել Տրապիզոնի բարբառով՝ լազերին հասուկ արտասանությամբ.

طرايز و ندر یريمز، آخجا دوتمز الووموز
خامسى بالوق اولماسه، نيجه اولورنى حالوموز.

Տրապիզոնցիքը երիմիզ,
Ախշա թուխմազ էլումուզ,
Խամսի փալուք օլմասա՝
Նիջե օլուրթի հալումուզ:

Մեր տեղը Տրապիզոնն է:
Մեր ձեռքը փող շի բռնում:
Եթե խամսի ձուկը շիներ,
Ի՞նչ կլիներ մեր վիճակը:

Խամսի ձուկը մի թիզ երկարությամբ. բարակ, կապտավուն և արծաթափայլ է: Այնքան օգտակար է, որ եթե մեկը 7 օր անընդհատ այս ձկով սնվի, նրա սեռական ցանկությունը խիստ կավելանա: Շատ դյուրամարս է: Ծանր հիվանդություն կրած մարդը, եթե այս ձուկը ուտի, կառողջանա: Տան մեջ օձ կամ կարիճ լինելու դեպքում խամսի ձկան գլուխը ծխացնում և փախցնում են նրան: Այս ձուկ ուտելը տրապիզոնցիների սովորությունն է: Նրանից 40 տեսակի կերակուր են պատրաստում՝ խորոված, սուպ, յախնի, բյորեկ, բաբլավա և այլն: Բացի այդ փիլեքի անունով մի տեսակ կերակուր էլ են պատրաստում:

Տրապիզոնի զբոսավայրերը: Զղանոսի դռնից դուրս գտնվում է Կավաքի հրապարակը, որտեղ արձակուրդի օրերին փաշաները զինվորների հետ տեգ (ջիրիտ)²⁷ են խաղում: Հրապարակը շատ ընդարձակ է, կենտրոնում երեք հարկանի իրար միացած նավակայմեր են տնկված, որի գագաթին մի ուկեզօժ գնդակ կա. խաղի սիրահար սիփահիները վազեցնում են իրենց ձիերը և այդ գնդակին նշան բռնում:

Խոշ Օղլան գետը սկիզբ առնելով էրզրումի էյալեթի Քերեքտե նահիյեի Յըլան Մեսջիդի անունով հայտնի լեռան ստորոտից, ոռոգում է մի շարք գյուղերի և գյուղաքաղաքների այգիներն ու պարտեզները և Տրապիզոնի մոտ՝ թափվում է Սև ծովը: Գետի ակունքի մոտ, մի լեռան վրա՝ Խոշ Օղլան անունով մի հովիվ բերդ է կառուցել, որը գտնվում է Տրապիզոնի հարավում, երկու մենզիլ հեռավորության վրա: Այդ բերդի տիրոջ անունով էլ գետը կոչվում է Խոշ Օղլանի գետ: Տրապիզոնցիները այդ լեռան Աղաջ բաշի են ասում: Տրապիզոնից Բայբուրդ գնացողները այս լեռով են անցնում. ուրիշ նապարհ չկա...

Այս քաղաքում մի քանի ամիս զբոսնելով ու զվարճանալով, բոլոր հայտնի ուլեմաների ու բարեպաշտների հետ սրտակից զրույցներ ունեցանք և ըստ մեր ցանկության ման եկանք ու դիտեցինք քաղաքը. հնարավորին շափ ծանոթացանք քաղաքի վիճակի հետ: Քեթենջի Օմեր փաշայի քեթխուղան՝ Օմեր աղան, իբրև պատգամավոր, Մեգրելիստանի վիլայեթին նվերներ էր տանելու: Նվառտս էլ նրան ղնկերացավ:

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԵՊԻ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՎ
ՄԵԳՐԵԼԻՍՏԱՆԻ ՎԻՎԱՅՆԹՆԵՐԸ

Հազերի մենգեսելե կոչված 20 նավակներով, 200 հոգով՝ զինված վիճակում, դուրս եկանք Տրապիզոնից և աստժուն ապավինելով, նավարկեցինք Նյուսիս և հասանք Դեյիրման Դերե նավահանդիստը, որը Տրապիզոնից ոչ հեռու ընկած մեծ նավահանգիստ է: Նորից ղեպի Նյուսիս շարժվելով, հասանք Շանա գյուղը: Բոլոր լեռները և քարերը ծածկված են կաղնու անտառներով: Շանայի կաղիներ ամենուրեք հայտնի է: Այստեղից գնացինք Սյուրմենե:

Սյուրմենե բերդի բնութագիրը: Սա Տրապիզոնին ենթակա է: Գրավել է Ֆաթիհ Ղաղին: Բերդը կառուցել են հույները, նրանցից գրավել է Հերսեք Ջաղե Ահմեդ փաշան: Ունի սուբաշի, 150 ակչեի կազի. բերդակալ և զինվորներ: Սակայն ավագանի չունի: Պաշտպանված է վեց քամիներից, լավ խարիսխ է բռնում և շատ մեծ նավահանգիստ ունի: Սակայն արևմտյան և հյուսիսային քամիներից այնքան էլ ապահով չէ, այնպես որ 3—4 խարիսխ պետք է գցել: Այստեղից առաջանալով հասանք Մահնոզ նահիլեն: Սա էլ Տրապիզոնի սահմաններում է և 60 բարեշեն ու հարուստ գյուղեր ունի: Լեռները ծածկված են պիստակի (ֆրսթրք) և տուսախի (շիմշիր) ծառերով: Այստեղից դուրս գալով գնացինք Ֆենլի ֆերեի գյուղաքաղաքը: Տրապիզոնին ենթակա մեծ նահիլե է, ժողովուրդն ամբողջապես չիռներ են (ցեղ): Այստեղից մեկնեցինք ղեպի Ռիզե և այնտեղից էլ հուրան գյուղաքաղաքը: Սա, Տրապիզոնի հողում, ծովեզերքում ընկած այգիներով ու սյարտեզներով զեղեցիկ մի վայր է: Ժողովուրդը ամբողջովին չլիթա լազեր են, մի մասն էլ հույներ: Այստեղից առաջանալով հասանք Բունիայի բերդը:

Ամրակուռ Գունիա բերդի բնութագիրը: Տրապիզոնի էյալեթում է և Բաթումի սանջաքում: Փաշան առանձին խասերի, 15 գեամեթի ու 53 թիմարի տեր է: Ունի շերիբաշի և ալայի բեյ: Ըստ օրենքի, պատերազմի ժամանակ՝ ջեբելունների հետ միասին, 800 զինվոր է տալիս: Բացի այդ, ինքը՝ փաշան, առանձին 300 զինվոր ունի: Մեկրելիստանի ծայրագույն սահմանը լինելով, այդ զինվորները արշավանքի համար չեն նախատեսված, նրանք պաշտպանում են բերդը: Ունի բերդակալ և մոտ 500 բերդապահ զինվոր, մեկ օղա բարձր Դերգաի ենիշերիներ. 800 զինվորներ և շորբաշիներ²⁸ գիշեր-ցերեկ պահակություն են անում: 150 ակչեի գավառ է (կազա). նահիլեններում ապրում են ապստամբ կիկո լազերը: Կաղին տարեկան 500

ղուրուշի եկամուտ ունի, բայց 700 ղուրուշի: Բերդը ծովեզերքում ընկած խիստ ամրակուռ շինություն է... Քաղաքը գտնվում է Ճորոխ գետի եզերքում:

Չորուխ (Ճորոխ) գետը: Չորուխը աղավաղված ջուր-ուռե բառն է, նշանակում է հոգու գետ: Հավաքվում է էրպրումի արևմուտքում գտնվող Չաղնի Գյուլի-Հիսարի, Շաբին-Կարահիսարի լեռներից և անցնում Բայբուրդ քաղաքով: Երկու կողմում բարեշեն տներ կան: Այնուհետև հոսում է Բայբուրդի կողքով և Լազգե վիլայեթի սահմաններում ոռոգում մի շարք գյուղերի ու քաղաքների այգիներն ու պարտեզները և Գունիա բերդի մոտ թափվում Սև ծովը: Այս մեծ գետը անանցանելի է և կամուրջ չի պահում: Լազերը բազմաթիվ նավակներով այս գետով նավարկում են դեպի վեր՝ արևելք ու դեպի Մեգրելիստանի սահմանները և աղ, երկաթ, գործիքներ, զենքեր են բերում և Մեգրելիստանում, Վրաստանում փոխանակում տոսախի (շիմշիր), մեղրի, զտված մեղրի, գեղեցիկ տղա ու աղջիկ ստրուկների հետ և առևտուր անում:

Քաղաքը դիտելուց հետո, Կեմրեք կոչված վայրից Չորուխ գետով մեկ օր դժվարությամբ նավարկելով հասանք Մեգրելիստանի սահմանը: Այս վայրը հող-Աղա անունով մի բեյի սահմանն է: Լեռները ամբողջովին տոսախի ծառերով են ծածկված: Բարեշեն և ընկուզենիների այգիներով հարուստ գյուղեր կան: Մի գիշեր քնեցինք բեյի գյուղում: Մեզ շատ մեծ հարգանք և պատիվ տրվեց: Այստեղից առաջանալով, Մեգրելիստանի վիլայեթում դիտեցինք 70 քաղաքանման գյուղեր և նորից վերադարձանք Գունիա բերդը: Այստեղից բոլոր ընկերների հետ միասին Տրապիզոն եկանք: Նվաստս, Գունիայի աղայի՝ չիչեկչի բաշիի օղայի (զորամաս) հետ միասին նշանակվեցինք Ազաքի արշավանքին:

Ազաքի արշավանքին²⁹ գնալիս Արագայի վիլայեթում մեր իջեվանած մենզիլները: Տասը լազ մենգեսելե նավակներով 300-ի շափ հրացանաձիգ ենիչերիներ և նվաստս՝ 5 վրացի ղուլամների հետ միասին, ճանապարհ ընկանք:

Մենգեսելե նավակները: Այս նավակները շինում են Չորուխ գետի եզերքին աճող կոպիտ կաղամախի ծառերի երեք կտորից: Տախտակներից մեկը, իբրև տաշտ՝ տակի մասն է, մի-մի տախտակ էլ կողերին են: Տախտակները շատ մեծ են: Նավերի կողերը հյուսված են երկու մատի հաստություն ունեցող եղեգնից և խսիրի խոտերից: Ծովում, փոթորիկի ժամանակ ջուրը այդ եղեգների արանքից նավի մեջ է լցվում, այնպես, որ այս նավերը փոթորիկի ժամանակ խցա-

նի նման լողում են Սև ծովի վրա: Առաջն ու հետևը միօրինակ, տաշտանման նավակներ են: Այս ծովերում այդ նավակները հայտնի են մենգեսելե անունով, հարյուր մարդու տարողություն ունեն: Մեր բոլոր գործերն աստծո կամքին հանձնելով, այս նավակներով, նպաստավոր եղանակին, հարավային քամու օգնությամբ անցանք Չորուխ գետը: Նորից վերադարձանք Մեգրելիստանի սահմանը և հասանք Սուկարի նավահանգիստը: Սիվրի-խսբելե նավամատուցում մի ավերակ ջրաղաց կա: Կա նաև Ծավիսեն նավահանգիստ և մի ավերակ բերդ: Մեգրելի ճովիվները իրենց ոչխարներովն ու այծերովը այս բերդում են ձմեռում: Այստեղից գնացինք Ռաբչե նավահանգիստը, որն ունի մեծ և ավերակ մի բերդ: Այս բոլոր հինգ նավահանգիստները գտնվում են Մեգրելիստանի սահմանում: Բարեշեն վայրեր չկան: Միայն հուլիսին և հնձի ժամանակ վաճառականների նավերը այստեղ են բերում աղ, ամանեղեն, զենքեր և փոխանակում են աղջիկների ու տղաների հետ: Լեռներում այգիներով և պարտեզներով բարեշեն, բայց անհնազանդ մեգրելական գյուղեր կան: Անթիվ զինվորներ էլ որ լինեն, անհնար է բարձրանալ այդ լեռները: 40—50 հազարի շափ հրացանաձիգ ժողովուրդ ունի: Գունիայից 100 մղոն հեռավորության վրա ընկած այս 5 նավահանգիստները մի ցերեկվա և գիշերվա ընթացքում անցնելով՝ հաջորդ օրը հասանք Ֆաշե³⁰ գետին:

Ֆաշե գետը: Սա Դանուրի պես լայն գետ է. որոշ տեղերում լայնությունը մի մղոնի է հասնում: Ամենանեղ տեղը կես մղոն է: Խորությունը հասնում է 8—10 գրկաչափի (կուլաջ): Մեգրելիստան և Աբաղա վիլայեթներ գնացող նավերը այս գետով են նավարկում և 100 մոտնով վեր են բարձրանում: Գետաբերանը գտնվում է Սև ծովի հյուսիսային (փոյրազ) վերջավորության մի ծովախորշում: Ստամբուլից մինչև այստեղ 1380 մղոն է: Սև ծովի մի ծայրն այս գետն է: Գետը կազմվում է էլբրուս (էլբիզ), Օբոր, Սետեշե լեռներից հավաքվող գետակներից և անցնելով Մեգրելիստանի, Վրաստանի, Դաղստանի, Կաբարթայի և Չերքեզիստանի միջով ու հոսելով դեպի հարավ՝ Մեգրելիստանի և Աբաղայի միջով, թափվում է ծովը: Գետի արևելքում գտնվում են մեգրելական ապստամբ գյուղեր: Արևմուտքում՝ աբաղաների շաչեր ցեղի երկիրն է: Երկու կողմումն էլ թփուտներ և անտառներ կան: Մեգրելներից իրեր են գողանում և վաճառում առևտրականներին: Մի քանի պատմագիրներ Ֆաշե գետի մասին ասում են, որ այդ հազերի ծովի, կամ Շիրվան, Գիլան, Դեմիր Կափու ծովերի ճյուղն է, որ թափվում է Սև ծովը:

Սակայն այս Ֆաշե գետը անմահական ջրի նման քաղցր է, իսկ Գիլանի ծովը Սև ծովից ավելի փոքր մի ծով է, որի ջուրը օծի թուլնի նման աղի և լեղի է: Սև ծովի և Խազերի ծովի միջև եղած տարածությունը 15 կոնաք է: Սակայն հավանական է, որ Խազերի ծովը էլբրուս լեռան տակից ճյուղավորվելով, ստորերկրյա անցնում և հոսում է Սև ծովը: Սակայն քաղցրության և աղիության տեսակետից այդ ենթադրությունը անհավանական է: Անցնելով այս գետից, ճանապարհ բռնեցինք դեպի արևմուտք: Ամբողջ մի օր Սև ծովի եզերքով գնալով, հասանք Աբազա³¹ վիլայեթը:

(էջ 94—93)

Շահնագե վիլայեթի, այսինքն Աբազայի երկրի բնութագիրը: Ամբողջությամբ Սև ծովի հյուսիսային եզերքում ընկած Աբազայի երկիրը սկիզբ է առնում Ֆաշե գետից, իսկ վերջին սահմանը՝ արևմուտքում, 42 կոնաք հեռավորության վրա ընկած Քեֆեի էյալեթի սահմաններում գտնվող Թամանի կղզու (թերակղզու) մոտի Անապա բերդի լիմանն է:

Այնուհետև էվ. Չելբրին արխազական ցեղի ծագումը բացատրելիս, մանրամասնորեն կանգ է առնում ազգերի և ցեղերի ծագման մասին գոյություն ունեցող մի շարք ավանդությունների վրա: Վերջում ցույց է տալիս, որ արաղանները արաբական ծագում ունեն և կուրեյշական³² ցեղից են: «...Չերքեզները, արաղանները, լազերը, առնաուտները, Ումանի արաբները, Քիսի արաբները, բոլորը եղբոր զավակներ, կուրեյշիներ են», — եզրակացնում է էվ. Չելբրին:

(էջ 98—102)

Աբազայի վիլայեթում ապուղ բարեկեցիկ աշիբեքները: Այս հատվածում էվ. Չելբրին հիշատակում և նկարագրում է բոլոր արխազական աշիրեթները՝ Չաշերը, Արլանը, Մեծ Չանդարը, Քեզիլերը, Արթը, Սետեշեն, Կամըշը, Մուզիլերը, Ջումբերը, Բոզտոկը, Օսովիշը, Աշղիլին, Սոզուք-սուն և Կութասը: Այս բոլոր աշիրեթները ծովեզերքում են: Բացի այդ, լեռներում էլ ապրում են «տասը ապստամբ աշիրեթներ», — գրում է Չելբրին: Այս հաշվով ծովեզերքում և լեռներում 25 արխազական աշիրեթներ են ևզել: Այնուհետև, ուղեգիրը նմուշներ է բերում արխազական լեզվից:

էվ. Չելբրին Արխազիայից գնում է Անապայի բերդը, իսկ այնտեղից Ազաբի բերդը: Այստեղից գնում է Ղրիմ, որտեղից Սև ծովով դեպի Ստամբուլ նավարկելիս էվ. Չելբրին և իր ընկերները սոսկալի նավաբեկման են ենթարկվում. նավը ընկղմվում է և մի քանի հարյուր ուղևորներ խեղդվում են: էվ. Չելբրին երեք զիշեր ու ցիրեկ՝ մի տախտակի կպած մաքառում է փոթորիկի արհավիրքների դեմ և զուրս գալիս Սիլիսթրեի ծովափը: Այստեղից գնում է Ստամբուլ: Այնտեղ որոշ ժամանակ իմամի պաշտոն է վարում: 1050 թվականին մասնակցում է Մալթայի դեմ կազմակերպված նվիրական պատերազմին: Նույն թվականին՝ մաքսատան քարտուղարի պաշտոնով, գնում է էրզրում:

(էջ 102—166)

1050 (1640) ԹՎԱԿԱՆԻ ՌԵՋԵՐ ԱՄՍԻՅՑՑ ՍԿՋՐԻՆ ԴԵՖԹԵՐԴԱՐ-ՉԱԳԵ ՄՈՒ ԱՄՄԵԴ ՓԱՇԱՅԻ ՀԵՏ ՑԱՄԱՔՈՎ ԷՐՋՐՈՒՄԻ ԷՅԱԼԵԹԸ ԳՆԱԼԻՍ ՄԵՐ ԴԻՏԱԾ ՄԵՆՋԻԼՆԵՐԸ, ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵԾ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԸ

Այս խորագրի տակ էվ. Չելեբին նկարագրում է իր ուղևորությունը Ստամբուլից էրզրում: Նա անցնում է Սկյուդարով, Կեքրոզեով, Բոլուով, Օսմանջըրով և այլ վայրերով, որոնց մասին տալիս է պատմական և տեղագրական տեղեկություններ: Այնուհետև կանգ է առնում նաև Ամասիա քաղաքում:

Ամասիա բերդի բնութագիրը: Ասում են այս բերդը հնագույն ժամանակներում կառուցվել է Ամեյեքե³⁴ ցեղի կողմից: Հարյուրավոր մելիքներից մնացած ռումական (հունական) բերդ է: Մի քանի պատմագիրներ ասում են, որ այս բերդը կառուցել է լեռներ խորտակող Ֆերհադը: Հետագայում, 476 (1083) թվականին Ալ-Դանիշ մենտներից՝ սուլթան Մելիք Ղազին, գրավել է ռումերից: Իրանի Ադրբեջանի փաղիշահները քանիցս պաշարել են այս բերդը, սակայն չեն կարողացել գրավել: Հետո Դանիշմենտներից որոշ ժամանակով անցել է սելջուկների ձեռքը, իսկ այս վերջիններից՝ Թիմուրի օրոք, օսմանցիներին: (Սուլթան) Յըլզերըմ Բայազիդ խանը այս բերդը գրավելուց հետո, Թիմուրի շարագործություններից ապահով լինելու համար այնտեղ իշխող է նշանակում իր շեհզադեին՝ Իսա Չելեբին: Դար-ուլ-մելիք³⁵ և սուլթանների քաղաք լինելով, այստեղ խուժբե է կարգացվել և փող է կտրվել³⁶, քանի որ շրջակա լեռներում և քաղաքում արծաթի հանքեր կան: Այստեղ կառուցվել են փաղիշահներին բնորոշ խաս սարայներ³⁷ և դրախտանման այգիներ: Այսպիսով, նա եղել է Ալ-Օսմանի մայրաքաղաքներից: Էբու-էլ-Ֆեթհի ժամանակ գրանցված է էյալեթի սահմաններում իբրև Ամասիայի բեյի կենտրոն: Ամասիան խոշոր և կարևոր քաղաք լինելով, մի քանի անգամ արփալըքի կարգով շնորհվել է երեք թուղավոր վեզիրներին: Փաղիշահական կանոնով փաշայի կայսերական խասը 200.000 ալլե է: Սանջաքում 19 զեամեթ և 42 թիմար կա: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի, բոլորը պատերազմ զնացող զինված և բնտիր զինվորներ են: 300 ալլեի աստիճանով կազա է: Բարեշեն է: Իյնե-բաղարի, Ակ-դաղ, Կեֆալե անուններով նահիյեները խիստ բարեշեն են: Սանջաքում 10 կաղա կա՝ Քյուփրյու, Սևմրե, Չ'յթուն, Գյումյուշ, Բուլուկ, Մերզիֆուն (Մարզվան), Քերքևազ, Լատիք, Վերայ, Ջենուն-Արադ: Ամասիայի կաղին տարեկան 7000 ղուրուշի եկամուտ ունի, իսկ փաշան՝ արդարադատության կարգով, 70 հազար ղուրուշի եկամուտ: Փաշայի խասը 6 սուբաշիություն է. դրանք

են՝ Բեյ-բազար, Վերայ, Իյնե-բազարի, Ակ-դադ, Սուլու, Օվա: Ունի նաև խասերի սուբաշի, մյուֆթի, նագիբ-ուլ-էշրեֆ, ենիչերինների սերդար, սիփահիի քեթխուդա, այաններ և էշրաֆներ, ուլեմաներ և սյուլեհաններ³⁸, հարուստ վաճառականներ: Ազնվականներից՝ 500 ակչեի լազմաթիվ մուլաներ, բեյեր, բեյզադեններ, փաշազադեններ կան:

Ամասիա բերդի գովաբանությունը: [Ամասիայի բերդը] դեպի երկինքն է խոյացած. նրա բարձրագագաթ աշտարակներն ու պատնեշները մշտապես մխրճված են ամպերի մեջ: Պարզ եղանակին, կեսօրին, երևում են բերդի ջամիների մինարենները: Բերդի շրջագծի երկարությունը 9060 քայլաչափ է: Բերդը հնգանկյունի է, նրա անկյունները կապված են, քարաշեն է և ամրակուռ: Ունի 41 աշտարակ և 800 պատնեշ: Բերդում եղած տները ինձ հայտնի չեն, սակայն հնուց կառուցված պալատները, ռազմամթերանոցը, հացահատիկների պահեստը և ջրի ավազանները գեղեցիկ են: Ջրի ճանապարհները իջնում են մինչև ներքևից հոսող պետր: Քառակի երկաթե դուռը նայում է դեպի արևելք: Բերդումն է գտնվում (սուլթան) Յըլդըրըմ խանի ջամին: Ունի նաև ստորերկրյա դժոխանման մի բանտ (զընդան): Բերդում կան մոտ 70 մեծ և փոքր թնդանոթներ: Երկրի ներքին մասում գտնվելու պատճառով բալյեմեզ թնդանոթներ չկան: Բերդի տակը բազմաթիվ քարայրներ կան: Զելալիներ³⁹ Կարա Յազըջիի և Կարա Սայիդի ժամանակ վիլայեթի այաններն ու էշրաֆները իրենց բոլոր թանկարժեք իրերն ու ապրանքները պահել են այս քարայրների մեջ: Իրենք ևս՝ իրենց ընտանիքներով ու երեխաներով, ապահով կերպով թաքնվել են այստեղ: Խավարյալ Թիմուրը այս բերդը 7 ամիս պաշարել և ուզել է զրավել, բայց չի հաջողվել: Այս վայրը թեև երկրի ներքին մասումն է, սակայն որպեսզի ջելալինների կողմից պաշարման չենթարկվի, բերդակալ աղան և բերդապահ զինվորները մշտապես զինված և պատրաստ վիճակումն են:

Քաղաքի ճիշտ մեջտեղից հոսող Թուզանլի գետի ափին գտնվող ստորին բերդը ցածր պատերով քարաշեն բերդ է: Տարածությունը ինձ հայտնի չէ: Ունի երեք դուռ. դրանք են դեպի հարավ բացվող Կարանլըք կափուսու [դուռը], նորից դեպի հարավ՝ Միտենուս կափուսուն, որը Բայազիդ խանի (սուլթան) կամրջի ճանապարհն է. արևմուտքում գտնվող Մեյդան կափուսուն գտնվում է մեծ և տախտակաշեն կամրջի դիմաց, որտեղից գնում են դեպի քաղաքի Կյոք Մեդրեսեն: Արևելքում գտնվում է Սերկիչի կամրջի դու-

որ, որտեղից գնում են դեպի քաղաքի դարիբնների ջամին: Այս բեր-
դի շրջակայքում բարեշեն պալատներ և 600 տուն կա, շուկան փոքր
է, ունի նաև ջամի:

Բերդի կողքով հոսող Թուզանլի գետը, Թոքաթից վերև գտնը-
վող նույն սանջաքի լեռներից՝ Թուզանլի սարից սկիզբ առնելով,
անցնում է Թոքաթի բերդի կողքով և մի շարք այլ վայրերով, ապա
Ամասիայով... Ամասիայից հետո այս գետը ստանում է Չարշենբև
անունը և անցնելով մի շարք գյուղերով ու քաղաքներով, ոռոգում է
այգիներ, պարտեզներ ու շարտեր և Սամսունի բերդի արևելքում թափ-
վում Սև ծովը: Չարշենբև գյուղաքաղաքի մոտ այս գետին են խառնը-
վում բազմաթիվ ջրեր: ՆիքՏիսար բերդի մոտով հոսող Կերքոք⁴⁰
գետը Բողազքեսենում նույնպես միանում է այս մեծ գետին: Այդ
գետի վրա կառուցված է սուլթան Բայազիդի մեծ և հոյակապ կա-
մուրջը: Ամասիան՝ գետի երկու կողմում, շարք-շարք լեռների և ձո-
րերի միջև ընկած մեծ քաղաք է: Գետը հարավից մտնում է քաղաք,
ոռոգում հազարավոր այգիներ ու պարտեզներ, մի քանի ջրի անիվ-
ներ դարձնում և ապա հոսում դեպի հյուսիս: Օսմանյան երկրում
նշանավոր են Համա, Ադանա և Ամասիա քաղաքների ջրի անիվնե-
րը: Գետով երկու արևելյան և արևմտյան, մասերի բաժանված Ա-
մասիա քաղաքը ունի 48 խալամական և 5 քրիստոնյա թաղամաս:
Քաղաքում կան մեծ ու փոքր մոտ 5000 բարեշեն տներ և դղյակներ,
որոնցից երկուսը բնորոշ են փաղիշահներին, այսինքն սուլթանական
դղյակներ են: Այս դղյակները գտնվում են գետի եզերքին, գեղազարդ-
ված են դրախտանման այգիներով ու պարտեզներով, վարդերով
ու շուշաններով: Բազմապիսի պտղատու ծառերով հարուստ, ան-
նման դղյակներ են: Փաշայի դղյակը կցված է Մուհամմեդ փաշա-
յի ջամիին: Միջնաբերդումն են սուլթան Բայազիդի, Շեմսի փաշա-
զադե Ահմեդ փաշայի, Խոջա Ահմեդ փաշայի, Կելտիք Քանլի Ալի
փաշայի դղյակները: Բոլոր դղյակները ծածկված են կղմինդրներով:
Բացի դրանցից այլ դղյակներ էլ կան, որոնց մասին կարիք չկա խո-
սել, որովհետև անկարևոր բաների մասին գրելն ու կարդալը ձանձ-
րալի է:

Ամասիայի ջամիների մասին: Ամենից առաջ պետք է հիշել
սուլթան Բայազիդ Վելիի ջամին: Բայազիդ խանը իր շեհզադեյու-
թյան ժամանակ առաջին անգամ Տրապիզոնում, այնուհետև Ամա-
սիայում եղել է վալի: Այստեղից գնում է պետություն մայրաքաղա-
քը, իր հոր Ֆաթիհ սուլթան Մուհամմեդ խանի մոտ: Վերջինիս Մալ-
թիկեում մահանալուց հետո, փաղիշահ է դառնում: «Ամասիայում

ես իշխանութիւն վարեցի» ասելով, ժողովրդին ազատում է բոլոր տեսակի սովորական հարկերից և այս ջամին կառուցել տալիս: Շատ հիանալի ջամի է. երկարութիւնը և լայնութիւնը 100 քայլ է: Միհրաբն ու մինբերը, մյուս զգիւնի վայրը շատ գեղարվեստական են: Միակտուր գմբեթը շատ մեծ չէ... կառուցվել է 893 (1487) թվականին:

Այնուհետև էվ. Զեյբրին թվում է Ամասիայի բազմաթիվ ջամիներն ու մաս-
ջիտները, մեդրեսները, դերվիշների թեքաները, քարվանսարայները, խաները և
բաղնիքները:

Շուկաներն ու բազարները: Մոտ 160 տարբեր տեսակի էսնաֆ-
ներ կան, որոնք ունեն 1060 խանութ: Շուկաները, ընդհանրապես,
Բբուսայի շուկաների նման քարակերտ և ամուր են: Բերդանման,
գեղեցիկ գմբեթներով և չորս երկաթյա դռներով բեդիստանը^Ա
գտնվում է Բայագիդի ջամիի կողմը:

Թաղամասեր: Կա 48 թաղամաս. բերդի կողմից Զամլարի
թաղն է, դիմացից՝ Բայագիդ փաշայի, Մուհամմեդ փաշայի, Դղյակի
և Սևաջեի թաղերն են: Վերջինիս բնակիչները հայեր են: Ապա Սո-
ֆիների, Զոփիլիջայի թաղերն են: Բերդի տակը՝ Սերգեզի Դերե և Կա-
զիի կամրջի, Թեմնայի, Կըլջիի, Իկաջըթի թաղերն են և այլն:

Այնուհետև, էվ. Զեյբրին թվում է քաղաքի նշանավոր մարդկանց անունները,
այանները, էշրաֆները և այլն:

Քաղաքի բնակիչների դեմֆի գույնի և աշխատանքի մասին: Ժո-
ղովուրդը ընդհանրապես զբոսասեր և զվարթ լինելու պատճառով,
դեմքի գույնը մշտապես կարմրավուն է: Բնակիչների մի մասը փա-
շա, բեյ, զեամեթի և թիմարի տերեր և պաշտոնյաներ են, մի մասն
էլ՝ ուլեմաներ, կազիներ, շեյխեր, խաթիրներ, մի մասը՝ վաճառա-
կաններ ու արհեստավորներ:

Ուտելիքներն ու խմելիքները: Կազլե նահիյեից ստացվում է
դանտեռ դե և դիշի ցորենը, որից պատրաստում են սպիտակ լավաշ
և այլ տեսակի հացեր: Կա 40 տեսակ տանձ, կարմիր կեռաս, 7 տե-
սակ խաղող, թուֆ, հայտնի է 7 տեսակ սերկևիլ: Ամբողջ աշխար-
հում հայտնի է լավ մշակված սերկևիլը, որից նվերներ են ուղար-
կում փաղիշահներին: Խմիչքներից հայտնի են անուշաբույր և հա-
մեղ փեքմեզի շերբեթը, սերկևիլի շերբեթը, որը շատ օգտակար է
բաղնիքների տաքութիւն ժամանակ: Խաղողի հյութը շատ ուժեղ է:
Թթի գինին՝ յուլթըֆիլի գինին իբրև նվեր ուղարկվում է մինչև Աջեմի
երկիրը:

Արհեստները: Բոլոր էսնաֆներում բազմաթիվ հայտնի վարպետներ կան, բայց ամենից ավելի նշանավոր են դերձակները և քամբակ գողղները... երիտասարդ սափրիչները, հալվաջիները շատ հայտնի արհեստավորներ են:

Անցյալի հուշարձանը: Ամալեքեի ժամանակ Թուզանեի գետը այս քաղաքի կենտրոնով չի հոսել: Ֆերհադ անունով մի երիտասարդ, սիրահարվելով Շիրին անունով մի աղջկա, իր սիրուց մղված գետը հոսեցրել է քաղաքի կենտրոնով. այդ պատճառով էլ շրջակա լեռները կոչվում են Ֆերհադի լեռներ: Ֆերհադի բրիչների հետքերը, մինչև հիմա էլ պարզ երևում են քաղաքի արևելքում գտնվող ժայռերի վրա: Քաղաքի բոլոր աղբյուրների ջրերը այս ժայռից են հոսում:

Եղանակի և օդի մեղմութունը: Քաղաքը գտնվում է հինգերորդ կլիմայում, գետի եզերքին, բլուրների և ձորերի միջև, այդ պատճառով էլ եղանակն ու օդը այնքան մեղմ են, որ երկու կողմերի լեռները ամբողջովին այգիներով են ծածկված. շատ բերքառատ վայր է: Տների պատշգամբները նայում են դեպի արևմուտք և հյուսիս. ձմեռը բավականին խիստ է լինում: Աղբյուրները, որոնք գալիս են վերին Ֆերհադի լեռներից, հիանալի ջրեր ունեն... Կան մոտ 70 զբոսավայրեր: Սրանցից ամենանշանավորը Քանլի փունարն է⁴², Այստեղ մի կախարդ կին Ֆերհադին ասել է, թե «Շիրինը մեռավ, էլ ինչի՞ համար ես աշխատում» և տալիս է Շիրինի լոքման⁴³: Ֆերհադը իր ձեռքում եղած բրիչը վեր է գցում և գլուխը պահում տակր: Բրիչի պատճառած վերքից Ֆերհադը մեռնում է: Ահա այդ դեպքի կապակցությունը էլ այս աղբյուրը կոչվել է Քանլի փունար (արյունոտ աղբյուր):

Այնուհետև էվ. Չելերին նկարագրում է Ամասիայի սուլթանական և իսլամական ուխտատեղիները: Ամասիայից նա ուղևորվում է Նիքսարի բերդը, որտեղից գնում է Գյուլի Հիսար բերդը. այնուհետև Շաբին Կարահիսարը շհասած, հիշատակում է էնտեր գյուղը, որը «Շարին Կարահիսարի սահմաններում,— գրում է էվ. Չելերին,— Ակշարա դաշտում 150 բարեշեն տներով հայկական գյուղ և զեամեթ է»: Ճանապարհին հանդիպում է նաև իսլամ և հայ բնակիչներով Կագի Օզլի և Կարաշալար գյուղերին. այնուհետև անցնում է Սարիղելեղ, Քերմլի բարեշեն գյուղերով, որոնք նույնպես հայ ու իսլամ բնակիչներ են ունեցել:

Շարունակելով իր ուղևորությունը, էվ. Չելերին անցնում է բազմաթիվ գյուղերով և հասնում Թերջանի դաշտը: Նա գրում է.

Այս դաշտը պատերազմական վայր է եղել, ներկայումս գյուղացիները հույժ հերկելիս, գետնից մարդկանց ոսկորներ են դուրս բերում, ինչպես նաև շատ իրեր և հարստություններ:

* էվ. Չելերի, Ուղևորություն, հատ. II, էջ 199—200:

Գյուղերի շարքում նա հիշատակում է նաև Թերջանլի Ալի Աղա գյուղը, իբրև բարեշին հայկական և իսլամական գյուղ: Այդտեղից մեկնում է և իջևանում Մամախաթուն գյուղում, որն «էրզրումի նահիյեում, ընդարձակ և բլրավոր դաշտում ընկած բարեշին մուսուլման գյուղ է, ազատ է և Ալա աղայի գեամեթն է»: Այստեղից մեկնում ու անցնում է Հերսի անունով 150 տուն բնակչությամբ հայկական գյուղով, որը էրզրումի դաշտի արևմտյան վերջավորության վրա է գտնվում*: Ապա դնում է Հլրջա⁴⁴ գյուղը:

Հլրջայի ջրի բնութագիրը: էրզրումի կաղայի արևմտյան կողմում արտակարգ մի ջերմուկ կա: Ամեն տարի այս ջերմուկում անպայման մի մարդ պետք է խեղդվի: Շատ օգտակար է: Ջուրը տաք է, բայց երբ սառը ջուր են խառնում՝ բարեխառն է դառնում: Շատ օգտակար է բորոտություն հիվանդության դեմ: Նախորդ փաղիշահներին մեկը այս ջերմուկի վրա կառուցել է տվել մի մեծ կամար և ապակիներով ծածկված մի ավազան:

Օղն ու ջուրը հիանալի են:

Ինչպես վերևում նշվեց էվ. Չելերին էրզրում էր եկել մաքսատան քարտուղարի ու նեղիմի⁴⁵ պաշտոնով: Այս առթիվ նա գրում է. «Երբեմն նեղիմության և երբեմն էլ քարտուղարության պաշտոնով զբաղվելու հետ մեկտեղ, հնարավորին չափ, հետամուտ եղա էրզրումի վիճակի հետ ծանոթանալու և տեղեկություններ ձեռք բերելու գործին. աչքով անցկացրի բոլոր օրինագրքերը և դեֆթերխանեի տոմարները (սիշիլլաթ)»⁴⁶:

(էջ 183—205)

ԲԱՆՏԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՅՐ, ԱՄՐԱԿՈՒՌ ԲԵՐԴԻ ԷՐՁԵՆԻ ՌՈՒՄ ՔԱՂԱՔԻ, ԱՅՍԻՆՔՆ ԷՐՁՐՈՒՄԻ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ոմանք անվանում են էրզրում⁴⁷: Ադրբեջանին սահմանակից մի ընդարձակ էյալեթ է: Մի քանի պատմագիրների ասելով նեշիրվան Ադիլն է կառուցել. սակայն ճիշտն այն է, որ կառուցվել է Ակչա-կոյունլի⁴⁶ փաղիշահներից մեկի՝ էրզեն Բայ բին-Սոկթար-բին Կյունդուզ Բայի կողմից: Սրա պապերը եկել են Մահանի երկրից, որոնք Վանա ծովի եզերքում կառուցել են Ախլաթի բերդը և այնտեղ բնակվել: էրզեն Բայի բոլոր պապերը ներկայումս թաղված են Ախլաթում: Ալ-Օսմանի նվիրական նախնիները՝ էրթուղրուլը և Սուլեյման Շահը, այս Ախլաթի փաղիշահների ցեղիցն են: Հետագայում

* էվ. Չելերի, հատ. II, էջ 202:

* Նույն տեղում, էջ 205:

*** Նույն տեղում, էջ 205:

էրզրում քաղաքը և Աղրբեջաւեր անցել են Ուլուն Հասանի ձեռքը, որը կառուցել է իր ամրութեամբ հայտնի Հասան Կալեսին: Հետո, երբ Ֆաթիհը գրավում է Ստամբուլը, նա (Ուլուն Հասան) նախանձում է և տիրանալով Ալ-Օսմանի որոշ սահմաններին, սկսում է խաղաղութեանը հակառակ քայլեր կատարել: Իսկ էրու-էլ-Ֆեթհը ումներից գրավելով Տրապիզոնի բերդը և նավատորմով մեծ քանակութեամբ զինվորներ բերելով, Քերջանի դաշտում, 866 (1561) թվականին իր 300 հազար զինվորներով Ուլուն Հասանին պարտութեան է մատնում:

Փաղիշահի կողմից էրզրումի վեզիրի խասը 1.914.600 ակչե է: էյալեթը ունի 12 սանջաք, խազինեի դեֆթերդար, դեֆթերի քեթխուդա, թիմարի դեֆթերդար, շավուշների քեթխուդա, շավուշների էմին: Ունի նաև ալայի բեյ և շերիբաշի: Սանջաքներն են՝ Կարահիսար-ի Շարքի, Քղի, Բասեն, Իսպիր, Խնուս, Մալազկերտ, Քեքման, Կուլիջան, Թորթում, Մժնկերտ, Մամրուվան (Մամրվան), էրզրում: էրզրումը փաշայի սանջաքն է: Մալ դեֆթերդարի խասը 1.152.900 ակչե է, զեամեթի քեթխուդայի խասը՝ 50.000, թիմարի դեֆթերգարի խասը՝ 20.200 ակչե է: էրզրումի սանջաքում ընդամենը 56 զեամեթ, 2219 թիմար կա: Ամբողջ էյալեթում եղած զեամեթ և թիմարների կրլըջների թիվը 5269 է: (Սուլթան) Սուլեյմանի կանոնով ալայի բեյի՝ Հյուսեյին Աղա-զադեի գորշակի տակ, ջերելունների հետ միասին 19 հազար զինվոր է հավաքվում, իսկ փաշան, կայսերական խասի կարգով, ջեբելունների հետ միասին, 2000 զինվոր ունի: էրզրումի զինվորները ընտրյալ, սպառազեն, քաջ և կտրիճ, հերոս երիտասարդներ են: Նահիյեի հետիոտներից կան ենիչերիների աղա, 7 օղա բարձր Դերգահի ենիչերիներ, մեկ օղա թնդանոթաձիգ, մեկ օղա ջեբեջի, որոնք բոլորը ապրում են բերդում: Աբազա փաշան⁴⁷ պատահական կերպով էրզրումում ջելալի է դառնում և մի գիշեր հարձակվելով ներքին բերդի վրա բոլոր ենիչերիներին սրի քաշում: Բերդից դուրս մնալով ազատվում է միայն ենիչերիների աղան:

Աբազա փաշան տիրանալով էրզրումի բերդին, լրիվ 10 տարի (կառավարութեան դեմ) թշնամական դրութեան մեջ մնաց: Սերդար Չերքես Մուհամմեդ փաշան, Դիշլենկ Հյուսեյին փաշան, Քիմուր Կազըք Խալիլ փաշան և մի շարք այլ սերդարներ 7 անգամ հարձակվեցին նրա (Աբազա փաշայի) վրա, սակայն չկարողացան նրա ձեռքից առնել էրզրումը: Ահա այս աստիճան ամրակուռ, անառիկ և սոսկալի մի բերդ է էրզրումը: Ներքին բերդը ևս ամրակուռ է:

Հետադաշում առյուծանման քաջ Խուսրև փաշան մեծ քանակու-
 թյամբ զինվորներով եկավ Աբազա փաշայի վրա և նրան առանց
 շունչ տալու, իր հնարամիտ միջոցներով բերդը քանդեց թնդանոթ-
 ներով և Աբազա փաշային ստիպեց անձնատուր լինել: Այնուհետև,
 Խուսրև փաշան Աբազային սուլթան Մուրադ IV-ի մոտ տարավ-
 սրա ոճիրների դեֆթերը (տոմարը) կրակի մեջ այրվեց և նրա հան-
 ցանքները ներվեցին: Էրզրումում Աբազայի ապստամբությունից հե-
 տո Ալ-Օսմանի [կառավարությունը] հատուկ ուշադրության առարկա
 դարձրեց այս բերդը և այնտեղ անհաշիվ ռազմամթերք կենտրոնաց-
 րեց ու 6 վաշտ աղաներով զինվոր ավելացվեց: Կան 2500 կուլ, բեր-
 դապահ և 12 աղաներ: Միջնաբերդում՝ ցորենի ամբարներ, 180
 թնդանոթ, Թավրիզի դռան մոտ՝ երկու պարիսպների միջև (սուլ-
 թան) Մուրադ խանից մնացած 12 բալյեմեզ թնդանոթ կան: Բերդը
 կառուցված է էյերլի լեռան ստորոտում, մի թնդանոթ մենզիլի հե-
 ռավորություն վրա, սեպածե, ժայռոտ մի վայրում: Բերդի հյուսի-
 սային և արևմտյան կողմերում էրզրումի դաշտն է, որը երկարու-
 թյամբ և լայնությամբ երկուական փարսախ տարածության է հա-
 վասար, կանաչազարդ և բերքառատ մի դաշտ է և ունի հարյուրու-
 վոր բարեշեն գյուղեր:

Մեծ նփրատ գետի բնութագիրը: Հոսում է էրզրումի դաշտի
 ճիշտ կենտրոնից: Սկիզբ է առնում Վրաստանի արևելքում գտնվող
 Դումլի Բաբա անունով սուլթանական ուխտատեղիի ժայռի տակից
 և հոսում դեպի արևմուտք: Էրզրումի դաշտում իր մեջ է ընդունում
 բազմաթիվ վտակներ... և Քան գյուղի կողքով հոսելով, երրորդ
 կոնաքում անցնում է Քեմախ բերդի մոտով, այնուհետև Իզուլի քուր-
 դերի շրջանում Եփրատ գետին է խառնվում Մուրադ շայր, որը գա-
 լիս է Բինգյուլ յայլայից: Հետո ավելի ուժեղանալով հոսում է Մա-
 լաթիայի մոտով: Այնուհետև անցնում է Սմիսաթի⁴⁸, Կալայի-էլ-
 Ռումի⁴⁹, Բիրեջիկ բերդի, Բոմբուչա կամրջի տակով, Բալիսի*, Զա-
 բերի, Ռաբվա բերդերի, Ռուհբեյե, Կրրկիսա, Անա, Հատիշե, Հիյե,
 Աբյար, Թակուկ, Խելե Քուֆե կոշված վայրերով, որից հետո Բա-
 թայում, Կուրնե բերդի մոտ խառնվում է Շաթ-էլ-Արաբին: Ծովա-
 նման, հսկա գետ է: Հնդկաստանից դեպի վրայով նավեր են գալիս
 մինչև Բասրա: Գետ չէ, ծով է: Այս գետի հունը ակունքն ու գետաբե-
 րանը 400 փարսախ տեղ են զրավում. անցնում է 400 քաղաքներով
 և դյուղաքաղաքներով. նրա սկզբնական հոսանքը էրզրումի դաշ-
 տում շատ հաճելի է. այդ մասին նվիրական ղուրանում այնթ է

* Բալիս—ներկայումս կոչվում է Մեսքենե (ժանոթ. հրատարակչի):

տրված: Բացի Եփրատից, էրզրումի լեռներից և Դիարբեքիրի սարերից սկիզբ են առնում 72 մեծ դետեր, որոնք բոլորը հոսում են դեպի Արաբական և Ռումի Բրաբր...

Տիգրիս գետը: Շաթ-էլ-Արաբի հիմքն է: Սկիզբ է առնում Դիարբեքիրի արևելքում, Թերշիլի և Միաֆարկինի միջև գտնվող վայրերից և բազմաթիվ վտակներ ընդունելով իր մեջ, անցնում է Հիսնի-Քիֆից և այնտեղից հոսում դեպի Ջեզիրեի Մուսուլ: Այնտեղից իր մեջ առնելով Վերին Ջարի և Ստորին Ջարի* վտակները, հոսում է առաջ: Հայկական գյուղերից այս գետին բազմաթիվ աղբյուրներ են խառնվում. [գետը] երկնքի որոտին նման աղմուկ բարձրացնելով է հոսում, այդ պատճառով էլ Մեջնուն-Ջար անունն է ստացել: Այստեղից Տիգրիսը անցնում է Թեքրիսով և հետո Բեթայիհում թափվում Շաթր...

Հնագույն Իրաքի ժողովուրդները ծանոթ էին Եփրատի բարիքներին և օգուտներին: Գետի երկու կողմում պատնեշներ, ջրամբարներ էին կառուցում և ջրի ողողած բարեբեր հողերը մշակում էին ինչպես հարկն է: Մի շարք հիվանդությունների դեմ այս գետի ջրի օգտակար լինելու մասին տարբեր ավանդություններ կան...

Եփրատ գետի մի ակունքը էրզրումի հյուսիսումն է, այդ պատճառով էլ ձմռանը սառչում է և նրա վրայով բազմաթիվ քարավաններ են անցնում: Իսկ Ռաքքայի հարավային մասի [կլիման] տաք լինելու պատճառով, Եփրատը այստեղ չի սառչում: էրզրումի բերդի բնակիչների մեծ մասը Եփրատից է խմելու ջուր վերցնում: էրզրումի բերդում Ջեննեթ փունարի⁵⁰ անունով մի աղբյուր կա, որի ջուրը շատ վճիտ է ու կենարար:

Էրզրումի բերդի ձևն ու մասերը: Քիչ թեք հարթության վրա, քառակուսաձև, շուրջը քարաշեն երկու կարգ պարիսպներ ունեցող բերդ է. այդ պարիսպների միջև ընկած տարածությունը 10 քայլաչափ է: Կոչվում է Հիսաբիջե (Փոքր Հիսար): Շուրջը խրամներ կան: Խրամի լայնությունը 80 քայլ է, խորությունը 20 արշին: Գյուրջի և էրզինգան անունով դարպասների խրամները շատ խոր չեն: Նրանց վրայից կարելի է անցնել կամուրջով: Երկակի երկաթյա դռներ են: Այս երկու դռների միջև են գտնվում Երևանը գրավող 10 հատ բալյեմեզ թնդանոթները: Սակայն Թավրիզ անունով դարպասի կողմը բարձրադիր է և ներքին բերդին կցված պարիսպը թեև մի կարգի է, բայց խիստ ամրակուռ է: Պատերը ողնու փշերի նման ծածկված են

* Վերին Ջարի, Ստորին Ջարի—պետք է լինի Ջարի-Քեքիր և Ջարի-Սադիր՝ Մեծ Ջարի և Փոքր Ջարի դետերը (ծանոթ. հրատարակչի):

թնդանոթներով: Բոլոր թնդանոթներն ուղղված են դեպի Դար-Աղաջի թաղամասը՝ Գյումյուշլի գմբեթի կողմը: Դրսի բերդի վրա իշխող և երկինք սլացող մինարեի նման մի բարձր աշտարակ կա, որը հայտնի է Քեսիք-կուլե անունով. ծածկված է տախտակով: Բարձրության վրա 10 թնդանոթ է դրված, որոնցից չի վրիպի անգամ բերդի շրջակայքում թռչող թռչունը: Աշտարակի բարձրությունը 100 արշին է, միջնաբերդի պարիսպների բարձրությունը 60 արշին է. մյուս պատերի բարձրությունը 50 արշին է: Բերդի երկակի պարիսպների վրա 210 ամուր աշտարակ և 2080 պատնեշներ կան, որոնք բոլորը կապարից որմնածակեր ունեն: Բերդում կա ընդամենը 1700 տուն, որոնք բոլորը հողածածկ և հին ձևի տներ են: Էրզրումի էյալեթի մեր դիտած գյուղերի և գյուղաքաղաքների բոլոր տները հողածածկ են:

Թաղամասերը: Ընդամենը 70 իսլամական և 7 հայկական թաղամասեր կան: Կըբտի և հրեաներ չկան: Բոլոր տները քար ու կրից են: Երկհարկանի տները շատ քիչ են, մեծ մասը միհարկանի է: Այստեղ ձմեռը շատ խստաշունչ է, հաճախ տարիներ են լինում, երբ 10—11 ամիս ձյուն է տեղում: Այդ պատճառով էլ տները միհարկանի են, տանիքների վրայի ծխնելույզները ծածկված են մոմլաթով (մուշամպա), դռները՝ թաղիքներով: Աղոթատեղերը բաղնիքի նման են (տաք են): Մի խոսքով այս երկիրը գիտություն ձեռք բերելու վայր է: Եղանակը այնքան էլ լավ չէ:

Էրզրումի պալատների և ջամիների մասին: Այս հատվածներում էվ. Չելեբին մանրամասնորեն կանգ է առնում Էրզրումի պալատների, ջամիների վրա, հիշում է նաև մեդրեսները:

Շուկան: Կա մոտ 80 խանութ: Քառակի դռնով, քարուկրե կամարով բեդիստանը բարեշեն է: Հայտնի են այստեղի թամբագործները, մետաքսագործները, ոսկերիչները, դերձակները: Սիփահիների շուկան և պարսպի ստորոտը գեղեցիկ են: Փողերանոցը (զարբխանե) Երզնկայի դռան մոտ է:

Բնակչության դեմքն ու գույնը: Բնակչությունը կազմված է իուրքերից, քրդերից, թուրքմեններից և հայերից: Կան նաև Գյոքդոլաք աջեմներ: [Բնակիչները] առողջ, մարմնեղ, միջին հասակի աշխույժ մարդիկ են: Տարիքավորներն ու երիտասարդները բոլորը քաջ են և տեսքով: Ընդհանրապես շատ առողջակազմ են: Տասիշ մինչև քսան տարեկան պատանիները շատ գեղեցիկ են: Դրանից հետո Լրիտասարդները շուտով մորուքավորվում են և շատ մազոտ են լինում: Բայց բոլորը համեստ, մեղմ, ուղղամիտ, ուշիմ և խելացի մարդիկ են:

Բնակիչների հագուստները: Այանները ասվի սամույր և բարձր որակի կերպասներ են հագնում. ուլեմաներն ու սյուլեհաները դարձյալ ասվի ֆերաջե և խաֆթան են հագնում: Հասարակ դասը, արհեստավորներ լինելով, աբա և բեղից խալաթներ են հագնում:

Օդն ու ջուրը: Երեք ամիս շարունակ եղանակը շատ հիանալի է լինում և մարդ կենդանանում է: Ջուրը վճիտ է և շատ օգտակար կանանց և ձիերի համար: Հուլիս ամսին Ջեննեթ-փունարի ջրից խմողը առույգություն է ստանում: Քաղաքը գտնվում է 18-րդ լայնության կլիմայում և 5-րդ բնական կլիմայում: Չմեռը խստաշունչ է. հացահատիկները հասունանում և հավաքվում են 60 օրվա ընթացքում: Մեկ քիլե⁵¹ սերմացուն 80 քիլե բերք է տալիս: 7 տեսակի ցորեն կա:

Արհեստները, ուտելիք և խմելիքները: Դերձակներն ու ոսկերիչները լավ վարպետներ են: Շիրեք և Միրեք անունով սուրերը հայտնի են աշխարհում: Ուտելիքներից հավի կարկանդակը (բյորեք), չիրիչ կոշված բանջարեղենի կարկանդակը, շուկայում պատրաստված ընտիր, սպիտակ և յուղալի չյորեքը, մեկ գրկաչափ ընտիր հացը, գաթան, խաշը (փաշա), թոնիրի խորովածը, հարիսան, խմելիքներից՝ տեսակ-տեսակ շերբեթները, հասարակ մարդկանց հատուկ բողան հայտնի են:

Ջրոսավայրերն են՝ Ջիրիտի հրապարակը, Բազարբաշի ջրաղացի մարգագետինը, Գյումյուշլի գմբեթի հրապարակը, Ումուտում գյուղը, Աբդուրահման-ղազիի թեքիյեն, Գյուրջի-մեյդանիի զրոսավայրերը:

Էրգումի շրջակայքի բնութագիրը: Բերդի երեք դռներից դուրս՝ արևելքում, արևմուտքում և հյուսիսում, 3000-ից ավելի ռայանների վարոշի շորս կողմում պատեր չկան, սակայն գլխավոր ճանապարհի վրա Թյուրբեի դռներ կան: Բերդի հարավային կողմում՝ Թավրիզի դարպասից մինչև Երզնկայի դարպասը սկսել են մի կարգի պարիսպի կառուցումը և որոշ տեղերում հասել են մի մարդաբոյ բարձրության, սակայն վերջացնել չեն կարողացել: Այդ պարիսպների կառուցումը ավարտելուց հետո էրզրումը անառիկ բերդ կդառնա: Հարավային վարոշը 7 թաղամաս ունի. սրան է պատկանում նաև Բազարբաշիի թաղամասը: Թավրիզի դարպասի վարոշը գտնվում է մի թեքության վրա. մեծ տարածության վրա՝ Աղաջի և Դուլուքների թաղամասերից մինչև Գյումյուշլի ընկած գմբեթը մի վարոշ է: Գյուրջի դարպասի վարոշը գտնվում է բերդի հյուսիսային կողմում: Այստեղ մի քանի հազար տներ, խանութներ և խաներ կան: Ներկա-

յումս բարեշինվում են: Բոլոր վաճառականները այստեղ են ապրում: Այստեղ է նաև մաքսատունը, ուր նվաստս քարտուղարության պաշտոն էր վարում: Չորս կողմում արաբ, աջեմ, հնդիկ, շին վաճառականների տներ կան: Ստամբուլի և Իզմիրի մաքսատնից հետո ամենից ավելի բանուկ մաքսատունը էրզրումի մաքսատունն է, որովհետև վաճառականների հետ արդարացիորեն են վերաբերվում: Երզնկայի դարպասի վարոշը բերդի արևելքումն է, որը Դևե Չեշմեից մինչև Ալիի ջրաղացն ընկած ընդարձակ վարոշ է: Ընդհանրապես այս վարոշներում ապրում են հայ ուսանները, որոնք ունեն 13 եկեղեցի: Սրանց (հայերի) առաջավորները կրոնին համապատասխան հաղնում են կապույտ ասվի և գլխներին սրբիչ են փաթաթում: Հասարակները հագնում են շալ հագուստ և ոտքերին բարակ տրեխ կրում: Վերին աստիճանի ունչպար ուսաններ կան: Հայ կանայք ունեն տափակ գլուխ և ծածկվում են սպիտակ շարսավով: Իսլամ կանայք մետաքսե հագուստ, ոսկյա և արծաթյա թաքիյե են հագնում և ծածկվում սպիտակ շարսավով, իսկ ոտքերին դեղին շիզմե են կրում: Վերին աստիճանի գեղեցիկ են: Սրանց լեզուն ու բառերը շատ կանոնավոր են, ատամները միագույն ու խնամքով պահված, երկար կախված են անուշաբույր մազերը: Օդի (եղանակի) լավության պատճառով տղամարդիկ բարձրահասակ են և երկար են ապրում: Այսպիսի ասացվածք կա՝ «Պատկառելիությունը (հեյբեթ) անցել է, ուժը անցել է, հասակը հարյուրի է հասել»:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին էրզրումցիների խոսակցական լեզվից նմուշներ է բերում, (որոնք ավելի մոտ են ադրբեջանական բարբառին): Սակայն «Դիտության տեր մարդիկ,— դրում է Չելեբին,— խոսում են կատարյալ լեզվով ու ճարտասանությամբ»:

...Չնայած էրզրումում ձմեռները խիստ են և սառնամանիքային, սակայն այստեղ հիանալի բանջարանոցներ կան, սեխը, ձմերուկը, կաղամբն ու բադրիջանը, շրեշտը շատ առատ են: Հողը բարեբեր է: Վիլայեթը ընդարձակ է և հարուստ. հայտնի են ցորենն ու այլ հացահատիկները, ցանքսերը շատ են, բարիքները լիառատ. ապրուստի միջոցները լավ են և հեշտ: Այս բարեշեն քաղաքը հազարավոր աղբյուրներ և ջրեր ունի: Էժանությունը այն աստիճանի է, որ ուղտի ատամների շափ ցորենի 5 իշաբեռը արժե մեկ դուրուշ, 2 ձիու կերը՝ մեկ ակչե, մեկ օկկա ծանրությամբ 5 ընտիր սպիտակ հացը՝ մեկ ակչե, ոչխարի մսի օկկան՝ 2 ակչե, կովինը՝ մեկ ակչե, մեկ հավը՝ մեկ ակչե, 100 տիրհեմ յուղալի քաթմեր շյորեկը՝ մեկ

ակշե, 40 հավկիթը մեկ ակշե: Այլ ուտելիքները նույնպես էժան են: Ձմեռվա խստութեան պատճառով այգիներ և պարտեզներ չկան, սակայն հայտնի են փաշայի պալատի պարտեզը, Հաջի Մուրադի այգին և ծաղկաստանը, Քեֆին-Իյնեսի-օղլիի վարդաստանը, Պետրոսի այգու վարդաստանը և այլ այգիներ ու պարտեզներ: Նշանավոր են վերոհիշյալ պարտեզների մարբա՛ վարդերը: Շատ տարածված են ձմեռային խնձորը, Ախլաթի տանձը: Բայց այլ պտուղներ չկան: Ջրոսավայրերում շատ առատ են ուռենիները և բարդիները: Ձմեռը երկարատև լինելու պատճառով ցանում, հնձում, կալսում և հավաքում են երկու ամսվա ընթացքում: Մեր այնտեղ [էրզրումում] եղած տարին, հուլիս ամսին մի սոսկալի փոթորիկ բարձրացավ, անձրև ու ձյուն տեղաց: Մեր ձիերը իրենց կապերը կտրելով փախան շրջակա գյուղերը և 5—10 օր անտեր թափառեցին: Ժողովրդի մեջ մի այսպիսի առած կա. մի դերվիշից հարցնում են՝ «որտե՞ղից ես գալիս». պատասխանում է՝ «ձյան բարիքի երկրից», «այդ ի՞նչ երկիր է», պատասխանում է՝ «ցրտից մարդու համար զուլում եղող էրզրումն է»: «Այնտեղ ամառվա հանդիպե՞ցիր», «ճիշտն ասած, տասնևմեկ ամիս 29 օր այնտեղ ապրեցի. ժողովուրդը միշտ ասում էր, թե ամառը պիտի գա, իսկ ես շտեսա»: Կա նաև այսպիսի մի առած. մի կատու այս կտուրից մի այլ կտուր ցատկելիս, օգում սառել մնացել է. 8 ամիս անց, Խևարիզմ Շահի ներուզին⁵² սառույցը քանդվում է և [կատուն] մլավելով ընկնում է գետնին: Իսկապես, եթե մեկը թաց ձեռքով կպչի մի երկաթի կտորի, ձեռքը անմիջապես կսառչի և անհնարին կլինի ձեռքը երկաթից պոկել: Միայն ձեռքի կաշին պոկելով և ծանր ցավեր առաջացնելու գնով կարելի է ձեռքը ազատել: Նվաստս Ազաքում և Կփչաքում անցկացրել են ձմեռվա ամենացուրտ ամիսները, բայց այսպիսի սաստիկ ձմեռ չեն տեսել:

Պտուղների այստեղ բերում են երկու կոնաք հեռու վայրերից՝ Իսպիրից, Թորթումից և Երզնկայից: Դեղձը, ծիրանը, խաղողը ծախվում է օկկան մեկ ակշեով. մի սայլ ձմերուկն ու սեխը ծախվում է 10 ակշեով: Մի խոսքով ուտելիքի կողմից աննման մի քաղաք է: Սակայն վառելափայտ չկա, բոլոր լեռները մերկ են (անտառազուրկ), բայց աստժո կամքով, փայտը էժան է: Երկու կոնաք հեռավորութեան վրա գտնվող լեռներից նավի սյունների նման ճեղքան անունով փայտեր են բերում, որոնց երկարութունը 40 արշին է և ծախում են 40 ակշեով: Մաքսատուն և կող բոլոր քարավանների ուղտերը, ըստ օրենքի, փաշայի համար մեկական անդամ փայտ են բերում: Առանձին փայտի աղա [կառավարիչ] չկա: Մեկ ուղտի բեռ

փայտը կարելի է գնել 30 ակչեով: Բայց որովհետև տեղացիները մեծ թվով ոչխար և սևատավար ունեն, աղքատները աթար են վառում: Աղքատ ուսանողների օջախները տան մեջտեղումն են. չորս կողմում անասուններ են ապրում, այդ պատճառով էլ նրանց տները բաղնիքի պես տաք է լինում: Հացն ու հարիսան թոնիրի մեջ են եփում...

Այնուհետև էվ. Չելերին խոսում է իսլամական ուխտատեղիների և առասպելների մասին:

(էջ 205—218)

ՄԵՐ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԷՅԱԼԵԹԻ ՔՈՒՐԴԻՍԱՆԻ ՇՈՒՇԻՔ ԲԵՐԴԻ ՎՐԱ

Ալիխան-օղլի Գենջալի Երևանի խանը, հատուկ պատգամավորի և նամակի միջոցով հայտնել էր, որ Ասրեզ գետի հարավում ընկած լեռներում գտնվող Շուշիք բերդի բեյը ապստամբվել է և խաղաղությանը հակառակ՝ Աջեմի Երևան բերդի շրջակայքում կողոպտել ու թալանել է որոշ վայրեր: Դիվանի բոլոր անդամները խանի նամակը կարդացին և խորհրդակցելուց հետո որոշեցին արշավանք կազմակերպել: Էրզրումի բոլոր սանջաքների միրլիվաները, զեամեթների և թիմարների տերերը, բոլոր բերդերի զինվորների կեսը, Բարձրագույն հրամանով պատերազմի կանչվեցին:

Աստիճանաբար հավաքվում են ռազմական ուժերը և կազմվում է 70 հազարանոց մի բանակ: «Աջեմի դեսպանները,—գրում է էվ. Չելերին,—տեսնելով այս մեծաբանակ բանակը, զղջացին Շուշիքի բերդի վերաբերյալ իրենց ներկայացրած զանգատի համար, վախենալով, որ [այդ բանակը] կարող է պաշարել Երևանը...» Բանակը լրիվ կազմավորվելով անցնում է Դևե Բուլունով [Բաւենի դաշտի սկիզբն է] ու Հասան Արադ բերդի մոտով: էվ. Չելերին անձամբ մասնակցել է այս արշավանքին ու առիթից օգտվելով նկարագրել ճանապարհին ընկած վայրերը:

Հասան Արադ* բերդը: Աղբբեջանի իշխող Ուզուն Հասանը վախենալով Ֆաթիհից, վերակառուցել է այս բերդը: Այդ պատճառով էլ բերդը կոչվում է Հասան-Կալասի: Երկինք խոյացող բարձր բերդ

* Հասան Արադը էրզրումի սանջաքի Բասեն գավառի վարչական կենտրոն Հասան-Կալան է (ժանոթ. հրատարակչի):

է Բասենի դաշտում: Հետագայում այս բերդը ուժով ու բռնութեամբ գրավվել է Կարա Յուսուֆի քուրդ որդիներից: Էրզրումի էյալեթի Բասենի սանջաքում բեյի կենտրոնն է: (Սուլթան) Սուլեյմանի կանոնով բեյի խասը 12.400 ալչե է. ունի 6 զեամեթ ու 225 թիմար: Ունի նաև ալայի բեյ, չերիբաշի և յուզբաշի: Նվիրական պատերազմի ժամանակ՝ ջեբելունների հետ միասին, 1500 զինվոր է տալիս, որի կեսը՝ փաշայի ֆերմանով, օգնության եկան բերդի զինվորների հետ միասին: Աստժո կամքով, երբ վեհաշուք փաշան կանգ առավ այս բերդի տակը, բերդից հրացանների և թնդանոթների համազարկ տվեցին, որից երկինքն ու երկիրը թնդացին, Հասան-Կալան սաղամանդրի³³ նման թաղվեց կրակի մեջ: Աջեմի պատգամավորը դիտելով այս տեսարանը՝ համրացավ...

Այնուհետև, հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրում է փաշային և աջեմի պատգամավորին տրված զինվորական պատիվները, խնջույքը և այլն:

Հասան-Կալայի բնութագիրը: Կառուցված է Բասենի դաշտի հյուսիսում, լեռան գագաթին, երկինք խոյացած սեպածև ժայռերի վրա: Մի այնպիսի միջնաբերդ ունի, որի արևելյան կողմից, Ջերմուկից ներքև նախկին մարդ սարսափում է: Կուրծքը դեպի դաշտը դարձած այս հսկա և հոյակապ բերդը քարաշեն է և ամրակուռ: Բերդում բացի բերդակալից, իմամից և մյուսզինից, ոչ ոք չկա: Այստեղ ձի և էջ չեն կարող բարձրանալ: Երևանի ֆաթիհ (սուլթան) Մուրադ խան IV-ի համար այստեղ փոքր, բայց գեղեցիկ մի պալատ կա: Մեր էֆենդին՝ Մելեք Ահմեդ փաշան, Երևան գնալիս, այս պալատում սիլահդար և նիշանջի է եղել... Մի գիշեր մոմի բոցից [սուլթան] Մուրադ խանի վերմակի այրվելու պատճառով, [փաշան] պաշտոնազուրկ է արվում...

Միջնաբերդը շուրջանակի 1000 քայլաչափ է. խրամ չունի: Մի դուռ ունի, որը նայում է դեպի արևմուտք: Միջնաբերդը իշխում է հյուսիսի վրա. նրանից ներքև ընկած վարոշը, ռաբաթի բերդը ցածր է, բայց կրկնապարիսպով մեծ բերդ է: Շուրջանակի երկարությունը 1000 քայլաչափ է: Քառանկյունի ձև ունի. քարաշեն է և կարծես սպիտակ կարապ լինի: Պատերը 18 արշին բարձրություն ունեն. կրկնակի են: Երեք կողմի խրամները խոր չեն: Թշնամուց երեք վախ չկա, որովհետև տեղը ցածր և խոնավ լինելու պատճառով թշնամին չի կարող խրամատավորվել: Մի արշին խորությամբ փորելիս ջուր է դուրս տալիս: Էրզրումի դարպասը նայում է արևմուտք, երկաթյա փեղկերով մեծ դուռ է: Արևելքում Ըլըջայի դար-

պասն է: [Բէրդը] ունի 700 կուլ [զինվոր], բերդակալ, շատ ռազմամթերք, 60 մեծ և փոքր թնդանոթներ: Նշանավոր Աբազա փաշան խորամանկությամբ ու անսպասելիորեն զրավելով այս բերդը՝ ապրստամբվել է: Հարավից Բասնի դաշտն է, որի երկարությունը 7 կոնաք է: Բերդում մոտ 590 հողածածկ, քարուկրե տներ կան: Բերդում կան 7 թաղամաս և 7 մեհրաք:

Ջերմուկի բնութագիրը: Ստորին ռաբաթի հարավում, պարիսպների տակը 7 ջերմուկներ կան, որոնց ջրերի տաքությունը չափավոր է: Այս ջերմուկները ծածկված են կամարներով: Բացի այդ, կան նաև բերանները բաց 8 եռացող ջերմուկներ, որոնցից յուրաքանչյուրը օգտակար է որևէ կենդանու համար, այսինքն ընտանի կենդանիները եթե որևէ հիվանդություն ունենան և այս ջերմուկներում լողանան՝ կառողջանան: Այս ջերմուկների ջուրը ուղտերով տանում են, խմեցնում բորոտության ախտով տառապողներին ու առողջացնում: Շատ նշանավոր ջերմուկներ են:

Այստեղից շարժվելով դեպի արևելք, 3 ժամից հասանք Սեֆեր-Աղա գյուղը, որը 100 տնից բաղկացած զեամեթ է: Վերջինից, դարձյալ դեպի արևելք 3 ժամ ճանապարհ գնալով՝ հասանք Չոբան Քյոփրյուսի⁵⁴ կոչված վայրը:

Չոբան Քյոփրյուսի: Կառուցել է Ալ-Չոբանյան իշխաններից մեկը և այդ պատճառով էլ կոչվում է Չոբան Քյոփրյուսի: Արզ⁵ գետի վրա ընկած ծիածանանման, հոյակապ մի կամուրջ է: Արզ գետը սկիզբ առնելով Բինգյուլի յայլայից, հոսում է դեպի արևելք, անցնում Մալազկերտի կողքով, այնուհետև էրթեֆ, հնուս բերդերի առջևից, Հալկալի կամրջի տակով, ոտոգում է հարյուրավոր գյուղեր, ապա անցնում նաև այս Չոբանի կամրջի տակով և Երևան բերդի մոտ միանում Զանգի-Կուր գետին⁵⁵ և հետո թափվում Գիլանի խաղերի ծովը: Այդ գետը արագահոս է. Բինգյուլի յայլայի ձյունը հալելու ժամանակ վարարում է և ծովի նման բարձրանում:

Ամբողջ բանակը անցավ երեք օրվա ընթացքում: Չոբանի կամրջով փաշան նույնպես անցավ մեծ շքախմբով: Այնուհետև, անցանք Մեծ Արթեֆ գյուղով և կանգ առանք հնուսի սանջաքի 150 տուն ունեցող հայկական Արթեֆ գյուղում: Այստեղից շարժվելով դեպի արևելք, 8 ժամից հասանք Կուզուլի-Բաբա գյուղը, որտեղ թաղված է Սուլթանը: Սա էլ է հնուսի սահմանում, որտեղից դուրս եկանք և 6 ժամից հասանք հնուսի բերդը:

* Արզը Արաս (Արազ) գետն է (ժանոթ. հրատարակչի):

Խնուսի բերդը: Կառուցվել է Ադրբեջանի իշխողներից մեկի՝ Ուղուն Հասանի հորեղբայր Շահ Շափուրի կողմից: Հետագայում քրդերը հպատակություն հայտնելով՝ բերդի բանալիները հանձնել են Սուլեյման Շահին: Ներկայումս սանջաքի բեյի կենտրոնն է էրզրումի էյալեթում: Փաղիշահի կողմից հաստատված բեյի խասը 484.000 ակչե է: Լիվայում 2 ղեամեթ և 425 թիմար կա: Զեբելունների հետ միասին 2000 զինվոր ունի: Սրանք եկան բանակ և տեղավորվեցին իրենց վրաններում: Բոլորը Մահմուտի (ցեղի) քրդեր են...

Բերդի բնութագիրը: Ընկած է էրզրումից դեպի հյուսիս՝ երեք կունաք հեռավորության վրա: Ալթուն Հալքալի կամրջից դեպի բերդը ուղիղ ճանապարհ կա: Խնուսի սյարիսայը (բերդը) բարձր ժայռի վրա, քառակուսաձև, ամրակուռ մի կառուցվածք է: Գտնվում է ընդարձակ դաշտի ճիշտ կենտրոնում և իշխում է շրջակայքի վրա: Ամեն կողմից շրջապատված է երկինք ցցված սեպ ժայռերով: Բերդի արևելյան կողմի ստորոտում վճիտ ջուր է հոսում: Բերդի պարբսպի տակը, ստորին մասում վարպետը երկաթյա մի ավազան է կառուցել. վերոհիշյալ ջուրը այդ վանդակի մեջ է լցվում և այնտեղից բաժանվում է ու բազմաթիվ բանջարանոցներ ոռոգում: Երկաթյա ավազանի մեջ միայն ջուր է լցվում: Բերդի դուռը այս ջրի ակունքի մոտ է: Այս բերդում 1200 տուն քրդեր են ապրում: Բոլոր տները ծածկված են հողով, կղմինդրներով տներ չկան: Բնակիչները անթիվ ոչխարներ և այծեր ունեն: Ժողովուրդը գնում է դեպի քաղաքի արևմուտքը՝ Բինգյուլի յայլանները ու այնտեղ կազդուրվում...

Այնուհետև. էվ. Զելերին տալիս է բանակի դասավորությունը և ապա պատմում, որ ինքը 200 հեծյալներով գնացել է դեպի Զիանդդինի բերդը, որը գտնվում է էրզրումի և Խնուսի սահմանի վրա: Այստեղ մի ջերմուկի է հանդիպել, որը բազմատեսակ ջրեր ունի, աղբյուրներից ոմանք եռալու աստիճանի տաք են, իսկ մյուսները սառույցի նման սառը: Այնուհետև նկարագրում է Շուշիքի բերդի պաշարման, կռիվների և բերդի անձնատուր լինելու մանրամասնությունները: Ապստամբ քուրդ բելը գաղտնի փախչում է Իրան: Նրան հետապնդելու համար բանակ է ուղարկվում: Այդ կապակցությամբ էվ. Զելերին գնում է Մակու, այնտեղից էլ նախիչևան: Այս ուղևորության ժամանակ էվ. Զելերին անցնում է նաև էջմիածնով:

(էջ 219—230)

Ուշիլիսեի⁵⁶ սֆանչելիքը: Այս վանքի կենտրոնական մասը կառուցվել է Նեչիրվանի կողմից (?): Այստեղ ամեն տարի 40—50 հազար մարդ է հավաքվում: Մինչև անգամ գալիս են Ֆրանգստանից: Այստեղի լեռան ամենաբարձր գագաթի վրա, կանաչազարդ մարգագետնում, նրանք փոում են իրենց հնագույն գորգը: Այդտեղի

լեռներում աճող բոլոր ընտիր տեսակի ծաղիկները, բույսերը և խոտերը հավաքում և լցնում են մի մեծ կաթսայի մեջ: Մի եռոտանի են դնում գորգի վրա և շատ ուժեղ կրակ վառում: Այնուհետև այդ կերակուրը (?) բաժանում են իրար մեջ, շատերը շնորհավորության համար, տանում են մինչև Ֆրանգիստան: Մյուսները տեղն ու տեղը ուտում են և հաճույք ստանում: Նվաստս վարդապետից հարցրեց նկարագրվածի գաղտնիքը: Նա ասաց. «Աստված վկա. Քրիստոսը մոր արգանդից բաժանվել է այս գորգի վրա: Իսրայելացիներից վախենալով թաքնվել են մի քարայրի մեջ, խոտեր հավաքել և սրա (գորգի) վրա մի մեռելի կենդանացրել: Իսրայելի բոլոր որդիներին հրաշք ցույց տալու համար, բաժանել է այս գորգի վրա եփված կերակուրը: Հետագայում այս գորգը ընկել է Բախթ Նասարի⁵⁷ ձեռքը, նրանից էլ անցել է Նևշիրվան-Աղիլին. սա այս վանքը կառուցելիս [գորգի] վրա կերակուր է եփել տվել: Մենք ևս, նրա վրա կերակուր եփելուց հետո, այն մաքրում ու սրբում ենք և մեր զլխի նման պահպանում պատատների մեջ: (Սուլթան) Սուլեյման խանը Նախիջևանի արշավանքի ժամանակ այս գորգի վրա երկու անգամ նամազ է կատարել»: Ահա այսպիսի տարօրինակ բաներ պատմեց նա: Իբր թե [գորգը] մետաքսից է, բայց ոչ բամբակից է ոչ էլ բրդից. մի տեսակ մոխրագույն, խոշոր գորգ է և շատ ծանր է: Նվաստիս կարճ խելքովը այդ [գորգը] պատրաստվել է Կիպրոս կղզում գտնվող մի տեսակ քարից, այդ քարը թակնով (թոքմաք) ծեծելիս՝ քաթանի նման է դառնում: Հետո դրանից թել են մանում և թաշկինակներ, շապիկներ ու հագուստներ պատրաստում և իբրև նվեր ուղարկում Ստամբուլ՝ փաղիշահին և այաններին: Մեր էֆենդիին՝ Կայա Սուլթանին, իր հայրը՝ սուլթան Մուրադ IV-ը ասաց, «Իմ Կայաս, քեզ ժայռից պատրաստված մի շապիկ եմ տալիս», և մի շապիկ ու վարտիք շնորհեց: Կայա Սուլթանը որոշ ժամանակ հագնելուց հետո, երբ շապիկն ու վարտիքը կեղտոտվում են, կրակ է վառում ու զցում է մեջը. շապիկն ու վարտիքը բոլորովին մաքրվում և սպիտակում են: Փորձի համար շապիկը նորից է հագնում և տեսնում է, որ ընտիր ու մաքուր շապիկ է: Այդ շապիկից մեր այաններն ու ազնվականները շատ ունեն: Կոփուղան Հասան-զադեն նվաստիս այդպիսի մի թաշկինակ նվիրեց. երբ կեղտոտվում էր, կրակի մեջ էի զցում: Մեկը Ահմեդ փաշայի ներկայությամբ կրակի մեջ այնքան այրեցի, որ վարդակարմիր գույն ստացավ: Վերոհիշ-

* Բախթ Նասարը Քրիստոսից առաջ է ապրել (ծանոթ. հրատարակչի):

յալ գորգն ևս, անտարակույս, Կիպրոսի այդ քարից է գործված, վեասելամ! նման հրաշք չի կարող լինել:

Այս վայրերը գիտելուց հետո, Ուլքիլիսեից գնացինք դեպի արևելք և անցանք շեն ու հարուստ գյուղերով, բերքառատ վայրերով, մշակված դաշտերով, ինչպես նաև չոր և աղային վայրերով: Հասանք Նախիջևանի սահմանի վրա գտնվող մի գյուղ, որն ընկած է Շելունի լեռան ստորոտում: Այստեղ տասնմեկ մինարե տեսանք, բայց նվաստս, այդ պահին լավ վիճակում չլինելու պատճառով, չկարողացա ինչպես հարկն է դիտել այն... Հաջորդ օրը այստեղից մեկնեցինք. 12 ժամ ճանապարհ գնացինք և հասանք Ջանգի դետի մենգիլը, որը գտնվում է դաշտի հարավում, մի կանաչազարդ վայրում: Մեր վրանները խփեցինք գետի եզրերին: Այս դաշտի շորս կողմի բնակիչները մեծ ուրախությամբ «օսմանլին եկել է» ասելով, նվերներ, ուտելիք և խմելիք բերեցին և մեզ հյուրասիրեցին: Մեր ծառաները լիուլի կշտացան: Մեր ձիերն էլ իրենց փորերը ուռեցրին ընտիր աովույտով: Ջանգի գետը հարավից սկիզբ է առնում Խարան լեռներից և հոսում դեպի հյուսիս, ճանապարհին հարյուրավոր գյուղեր է ոռոգում, Արազ գետն էլ առնում է իր մեջ և թափվում Գիլանի ծովը⁵⁸:

Շարունակելով իր ճանապարհը դեպի արևմուտք էվ. Չելեբին անցնում է Սեդերկի գյուղով, որն ընկած Ալի Ռիզայի էվկաֆն է և ազատված է բոլոր տեսակի տուրքերից: 1000 տնից բաղկացած բարեշեն գյուղ է, ունի անթիվ այգիներ և պարտեզներ: Գյուղից դուրս հանդիպել է բարձր կամարներով ծածկված ջերմոճկների Այնուհետև անցել է մի քանի այլ գյուղերով և կանգ առել Կարաբաղլար մեծ քաղաքում:

Կարաբաղլար մեծ քաղաքի բնութագիրը: Այս քաղաքը սկզբնադրել է Մենուշեհը: Հնագույն քաղաք է: Ներկայումս Նախիջևանի հողում առանձին սուլթանություն է: Մահմուդ III-ի օրոք օսմանցիներին է պատկանել, բայց հետագայում անցել է աջեմներին: Խավարյալ թիմորը ևս ձմեռել է այդ Կարաբաղլարում և իր անթիվ զինվորներով հինգ ամիս այստեղ է մնացել: Վերին աստիճանի բարեբեր, բարեշեն և ընդարձակ մի դաշտում է գտնվում: Սուլեյման խանը և շատ սերդարներ բազմիցս այստեղ են ձմեռել: Ներկայումս նորից բարեշինվում և կառուցվում է: Այս քաղաքում մեր ծառաները մոտ 40 մինարե հաշվեցին: Գոհություն աստժո, այս քաղաքի հիանալի օդից և ջրից մենք մեծ բավականություն ստացանք: Ընկերներով ձիերին հեծած սկսեցինք քաղաքը դիտել: Մեզ հյուրընկալողի ասե-

լով, քաղաքում այգիներով և պարտեզներով մոտ 10 հազար տներ կան: 70 մեհրաբ կա, որոնցից 40-ը մինարեններով ջամիներ են: Կան նաև խաներ, բաղնիքներ և շուկաներ, որոնց թիվը ներկայումս ավելանում է: Ուտելիքների և խմելիքների տեսակետից հարուստ երկիր է:

Դեսպանի հետ մի պարտեզում զբոսնելիս, Յրզգան Կուլի անունով մի պարտիզպան մեզ շօտեսակի ընտիր տանձեր բերեց. մելեջե, աբասի, օրգուբադի անունով տանձերը ուտողի բերանում վարդաչրի համ են թողնում: Վարդագույն նոնաժաղիկները, Երևանի բրինձը, փլավը և հարիսան շատ համեղ են: Խոհարարները շամաբուր են և բոլորը մուսուլմաններ են: Իսկապես Աջեմի [երկրում] ուտելիք վաճառողների մեջ բնավ հայ կամ հույն չկա: Այս կողմերում ընդհանրապես հույներ չկան, միայն առևտուր անողներն են գալիս ու գնում: Հրեաները, շիի բեթրիաները (?), կարաբիները շատ են: Հերետիկոսներ, ջեբիներ, ջաֆերիներ, կադերիներ, հուրուֆիներ, ջեմիլիներ և այլ աղանդավորներ⁵⁹ նույնպես շատ շատ են:

Նախշևան, Նաֆշի ջիհան⁶⁰ (Նախիջևան) բերդի բնութագիրը: Իսկապես, որ աշխարհի բուքալեմուն⁶¹ նկարների քաղաք է: Ոմանք Նախջվան, ուրիշները՝ Նախշվան են անվանում: Իրանի քաղաքների պարծանքն է: Ներկայումս Ադրբեջանի տերիտորիայում ընկած առանձին խանություն է, որի խանը մեծ թվով զինվորներ ունի: Ունի նաև պետութայն հավատարմատար, քալանթար, մյունշի⁶² և այլ պաշտոնյաներ, որոնք բոլորը պետական գործ են կատարում: Կան նաև կադի և շեյխ-ուլ-խալամ:

Այս քաղաքը հնագույն ժամանակներում կառուցել է Շահ-էֆրասյաբը⁶³, որի նախահայրերի գերեզմանների կամարները ներկայումս էլ երևում են: Նրա իշխանութայն ժամանակ Նախիջևանը բարեշեն և հարուստ է եղել, դաշտերում և հարթավայրերում մի թիղ անմշակ հող անգամ չի մնացել: Հետո մոնղոլական ցեղերը, ագահությունից դրդված, եկել են անթիվ զինվորներով և ավերել, քանդել այս քաղաքի նաֆշիջիհանները, բերդը հիմնահատակ կործանել և հողին են հավասարեցրել: Հետագայում օսմանցի սուլթան Մուհամմեդ խան III-ի օրոք, երբ քաղաքը օսմանցիների ձեռքում է եղել՝ «մոլորյալ շահի»⁶⁴ կողմից եկել է Զյուլֆիբար խանը և Նախիջևանը գրավել: Այնուհետև, սուլթան Մուրադ խան IV-ի զինվորները եկել և Դաբանի Յասը Մուհամմեդ փաշայի զլխավորությամբ գրավել են այս քաղաքը: Ահա այսպես են աշխարհի գործերը...

(Սուլթան) Մուրադ IV-ից հետո այս վայրը ավելի է բարեշեն-

ձել ու հարստացել: [Քաղաքում] 10 հազար 200 հողածածկ մեծ տներ, 70 ջամի և աղոթատեղիներ, 40 մզկիթ, 20 հյուրանոց, 7 գեղեցիկ բաղնիք և մոտ 1000 խանութներ կան: Շինությունների մեծ մասը գեղեցիկ է: Քաղաքը գտնվում է շորորոզ կլիմայի կենտրոնում, օդը բավականին խիստ է, այգիները և պարտեզները քիչ են և պտղատու ծառերն էլ սակավ: Ունի 7 տեսակի բամբակ՝ զադի, մոնլայի, զաֆերանի, լալի, խաս, սպիտակ: Յորենն ու գարին հայտնի են: Արհեստավորները լավ վարպետներ են. փորագրիչներից հայտնի են Բահրամ Յուրին և Դեսթե Խանին: Ամբողջ աշխարհում ճանաչում են գտել այդտեղի շիբերը: Գարին շատ առատ է և ուժեղ. սև գարու շորս օկկան բավականացնում է մի ձիուն: Բանջարանոցներում ընտիր ձմերուկ և սեխ է լինում: Կանայք սպիտակ և բարեձև գեղեցկուհիներ են: Տղամարդիկ երկար գլխակապ են փաթաթում և գեղեցիկ զարդարուն փեշերով հագուստներ հագնում: Ոտքերին գուլնզգուլն թաղիքե կոշիկ, կանաչ, կարմիր և նարնջագույն շատեր են կրում: Կանայք սուր-սուր թաքիչներ են դնում [գլխներին] և ծածկվում են սպիտակ սավանով, ոտքերին գուլնզգուլն շրգմաներ հագնում: Ընտրյալները բազմատեսակ, բարձրորակ Իսֆահանի մուշտակներ են հագնում, ծանրաբարո շարժ ու ձև ունեն, նուրբ ու գեղեցիկ են խոսում և ժողովրդի հետ մոտիկություն ցույց տալիս: Ժողովուրդը շաֆիներ⁶⁵ են:

«Մենք Շաֆիի դավանանքին ենք պատկանում»,—ասում են և պնդում նրանք, սակայն սուտ է, ջաֆերիներ են: Հետևում են էզանի հինգ որոշյալ ժամերին, սակայն միատեղ են նամազ առնում: Մեծ և հիանալի ջամիներ կան, ինչպես օրինակ՝ Ահմեդ փաշայի, Գյոզել Ալի փաշայի, Ջղալ-օղլիի, Խատեմ Ջաֆէր փաշայի ջամիները, որոնք նկարագարող, ֆաղֆուրով և շինական ապակիներով զարդարված ջամիներ են: Շատ ջամիների կամարները հախճապակիով են ծածկված...

Նախիջևանի Ռիզա-էդդին խանը եկավ մեզ դիմավորելու և դեսպանին ու նվաստիս մի այգի տարավ: Այգում բոլոր այանների և ազնվականների ներկայությամբ նամականեր կարդաց: Կազմվեց մի մեծ մեջլիս: Խանը բարձրաստիճան, վեհանձն և գեղեցկախոս էր: Ծագումով վրացի փեշե⁶⁶ է եղել, որը սուլթան Մուրադ IV-ին Բաղդատը հանձնող Շահ-Մեֆիի գլխավոր խազինատարի պաշտոնից հասել է խանության և Արիստոյի (Արիստոտել) նման նախատեսող մի անձնավորություն էր: Ազգականը Դելեթ Միրզա խանն է: Այս անգամ, խնջույքից հետո, մեր փաշայի կողմից ուղարկված պատ-

դամավոր Ալաջա Աթլի Հասան աղային և նվաստիս մի մի պատվոխալաթ, տասական թուման բաղնիքի փող ու մի ձի նվիրեց և իր պատգամավորին էլ խալաթ հագցրեց:

Լուրջ և բարեսեր խան է, ունի 40—50 հեռատես մտքի տեր ուլեմաներ, նեգիմներ և զրուցակիցներ: Այս քաղաքի թե ուայաները և թե բերայաները դեհկանների լեզվով են խոսում, սակայն իմաստուն բանաստեղծներ են: Ուշիմ նեղիմները հիանալի խոսում են փեհլեհերեն և մոնղոլերեն...

Այնուհետև, էվ. Չելեբին, ըստ իր սովորության, այգ լեզուներից բերում է մի շարք օրինակներ, թվեր, անուններ և գործածական խոսքեր:

...Այս նահիյեներում ապրող թերեթեմե-գյոքդուլաք և մոնղոլական ցեղերը տարբեր բարբառներ ունեն...

Նախիջևանի դաշտի նահիյեներում ապահով և ամրակուտ բերդեր կան: Մենք տեսանք միայն մի քանիսը, բայց որովհետև այդ ժամանակ ավելի շատ որսորդության մեջ էինք զբաղված, շկարողացանք ինչպես հարկն է դիտել դրանք:

Բոլոր բերդերից ամենից ավելի ամուրը էլնեջար Վան բերդն է, որը կառուցել է Մոնլա Կութբեդդինը: Կան նաև Սերան, Սոսո-Մարուն անունով բերդեր: Այս վերջինը կառուցված լինելով Միրվան-էլ-Համարի կողմից՝ կոչվել է Սոսի-Միրվան:

(էջ 218—240)

էվ. Չելեբին այնուհետև անցնելով Պարսկաստան, շարունակում է գրի առնել իր ուղևորությունը: Նա նկարագրում է բազմաթիվ քաղաքներ ու բերդեր:

8 ժամ դեպի հարավ գնալով, հասանք Քեսիբքենդ մենզլիլը: Սա հազար տուն ունեցող, այգիներով և պարտեզներով, երեք ջամիով, խանով և բաղնիքով բարեշեն մի գյուղ է... Այստեղից 7 ժամ ճանապարհ գնալով հասանք մեծ Արաս գետին, որը սկիզբ է առնում Վանի էյալեթի Փիթանջի բերդի լեռներից հոսում է դեպի հյուսիս և խառնվում Զանգի գետին (?): Անգամ ձիով անհնար է անցել այս գետը: Այստեղից շարժվելով, անցանք բարեշեն ու ծաղկազարդ գյուղերի միջով և մեկ ժամ հետո հասանք Կարաբաղ քաղաքը:

Կարաբաղ քաղաքի բնութագիրը: Փոքր Ադրբեջանի քաղաքներից է: Այս քաղաքը ավերել է էյրոյի ֆաթիհ սուլթան Մուհամմեդ խանի վեզիրներից մեկը՝ մեծ սերդար Կոջա Ֆերհատ փաշան: Հետագայում նորից բարեշինվել է, սակայն բնակչության անհնազան-

դուժյան պատճառով սուլթան Մուրադ IV-ը Երևանը նվաճելուց հետո, վերադառնում է և դարձյալ ավերում այն: Ներկայումս աստիճանաբար նորից վերաշինվում է: Թավրիզի սահմաններում ընկած առանձին սուլթանություն է: Ունի հազար զինվոր, քալանթար, դարողեշ, մյունշի, բինբաշի և դիզ-շեոքեն աղա: Ընդարձակ դաշտում ընկած, դրախտանման այգիներով, հազար տուն ունեցող մի քաղաք է: Ունի 7 ջամի, 7 բաղնիք, 3 խան և 600 խանութ: Այս բարեշեն քաղաքի մշակված դաշտերը շատ են, բարեգործական շինությունները բազմաթիվ: Օղն ու ջուրը հիանալի են, գետերը արագահոս, անուշահամ ու վճիտ: Այգիներն ու պարտեզները զարդարում են անսահման դաշտերը: Ուտելիքներից և խմիչքներից հայտնի են տասը տեսակի կարմրավուն և հյութեղ խաղողները, ընտիր գինին, 18 տեսակի համեղ ու հյութեղ նուռը: Գետնի տակից ամեն կողմ են հոսում քեհրիզների ջրերը: Հնագույն ջամիների և մզկիթների սուր գմբեթները գեղազարդ են...

Այս քաղաքի բնակիչները, քաղաքը բարեշինելու պայմանով, ազատված են բոլոր տեսակի սովորական հարկերից: Միայն Պարսկաստանի շահին իբրև նվեր տանում են տարեկան հարյուր ուղտի բեռ օրդուբադի, մալաշա, աբասի տանձերի, ծիրանի, դեղձի, սերկեվիլի չիր, շամիչ և այլ բազմաթիվ պտուղներ: Ադրբեջանում երեք Կարաբաղ կա, որոնցից յուրաքանչյուրը դրախտանման այգիներ ունի:

Այս քաղաքից մեկնելով դեպի հարավ, մեկ ժամ քայլելուց հետո, Ծրս դետը ժան գետակին խառնվելու վայրում հազարավոր դժվարություններով անցանք: Այս գետերը Վանի Փիթանշիի և Աբաղայի լեռներից հավաքվելով հոսում են այստեղից և Նախիջևանի դաշտից երեք մերձալե ներքև միանում են Արաղ գետին, սա էլ Կուր գետին, իսկ Կուր գետը միանում է Թերեք գետին⁶⁷ և թափվում Խազերի Գիլանի ծովը:

Շարոմակելով իր ուղևորությունը, էվ. Չելերին իջևանում է Թավրիզի էյալեթի Գերգեզի, Ջինուսի գյուղերում և հետո Թեպի քաղաքում: Այստեղից մեկնում է Մերենտ և այնուհետև Թավրիզ:

Թավրիզում էվ. Չելերին մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ ընդունում է Ալի խանը:

էվ. Չելերին խանին է հանձնում էրզրումի վեզիր դեֆթերդար Ջադե Մուհամմեդ փաշայի գրությունը և նվերները:

Կե՛ծ ֆաղաֆ և հնագույն բերդ Թավրիզի բնուրագիրը: Մոնղոլերեն Թիվրիս (تبریس) է կոչվում: Դրի լեզվով՝ Թիվրիզ, Դեհկանով՝

Թաբրիզ, բուն ֆարսերենով՝ Թաբրիզ (تبریز), որ նշանակում է տենդ քափող: Արդարև, որևէ դողացնող այլ երկրներից Թավրիզ գալուն պես, սրա ջրի շնորհիվ նոր հոգի է ստանում և տենդից ազատվում է: Եզրիպտական Կահիրեում ևս տենդ չկա:

Թավրիզի հիմնադիրը Խալիֆա-Հարուն-էլ-Ռաշիդն է: Հիշյալի խաթունը՝ Ջեբրիզեն, հաճելի համարելով այս վայրի օդն ու ջուրը, Մեմուն խալիֆայով հղի լինելով, ընտրում է այս անարատ հողը և մեծ ծախքեր անելով սկսում է կառուցել այս խոշոր քաղաքը, որը Աբասիդների ֆարս ուլեմաների կողմից Թիբրիզ է անվանվել: Թավրիզի շուրջը կարելի է շրջանցել երեք օրվա ընթացքում: Հետագայում, Աբասյան խալիֆաներից մեկի՝ էլ-Մյուսթեվեքիլ-Ուլալահի օրոք, տեղի ունեցած մեծ երկրաշարժից Թավրիզ քաղաքը ավերվում է և 40 հազար մարդ մնում են ավերակների տակ: Մյուսթեվեքիլ խալիֆան Բաղդատից մեծաթիվ զինվորներով գալիս է Թավրիզ, խոշոր գումար է ծախսում, քաղաքը նորից վերաշինում է և դառնում է նրա երկրորդ հիմնադիրը: Քաղաքի մի կողմը հասել է Ուջան լեռանը, մյուսը Սեհլան լեռանը, մի ծայրն էլ Սենջան լեռանը: Թավրիզի պարիսպը նախկինից ավելի ամուր և հաստատուն է:

Թավրիզի բերդի նկարագիրը: Շրջագիծը ընդամենը 600 քայլ է եղել: Հիմա էլ հետքերը երևում են: Ունի 300 աշտարակ, 300 պատնեշ, 6 դուռ: Դռներն են՝ Դերվազեի-Ուջանը, Բաբի-Սերվանը, Դերվազեի-Սերզուտը, Բաբի-Շամ Ղազանը, Բաբի-Սերուն, Բաբը-Թեբրիզի... Այս դռներից ամեն մեկում 500 զինվոր պահապանություն են անում: Հելաքու խանը այս Թավրիզում հաստատվելով, որպես նրա երրորդ հիմնադիրը, ձգտում էր իշխել բոլոր փաղիշահների վրա...

Հետագայում սուլթան Մուհամմեդ Շահ-Ղազանի արդարագատության և արդարության շնորհիվ այս վայրը բարեշինվում է այս աստիճան, որ Թավրիզը հասնում է մինչև Լիյան, Սենջան, Ուջան ու Սեհլան լեռները և անմասն քաղաքի տեսք ստանում: Չորս կողմից պարիսպ է շինվում, որի շուրջը ոտքով շրս օրում հազիվ կարելի լինի շրջել: Աբասիդների օրոք կառուցված բերդում ներքնաբերդ է լինում: Դրանից հետո Թավրիզը մի շարք մեխիքների և փաղիշահների ձեռքն է անցնում, երբեմն ավերվում է, երբեմն բարեշինվում: 959 (1551) թվականին Սուլեյման խանը [սուլթան] այստեղի ժողովրդին հպատակեցնում և իշխանությունը հանձնում է Շահ էլկաս Միրզային: Սակայն 961 (1553) թվականին շիխները նորից գրավում են այն և, վերջապես, օսմանցի սուլթան Մուրադ III-ը իր վեզիրներից մեկին՝ էնզղեմիր-օղլի Օսման փաշային սերդար է նշա-

նակում ու անթիվ զինվորներով ուղարկում է աջմաների երկիրը... Սա գրավում է Թավրիզը և ամբողջ Ադրբեջանը ձեռք գցելու նպատակով Թավրիզի կենտրոնում 12.700 արշին շրջադժով մի ամրակուռ բերդ է կառուցում: Շահ-Ղազան անունով դարպասի վրա այսպիսի թվական է արձանագրված. «Թավրիզն առավ էոզդեմիր-զադեն, թվական 993 (1585)»: Մի այլ արձանագրության մեջ ասվում է. «Աստծո օգնությամբ Թավրիզը վերակառուցելով՝ դարձավ նրա հինգերորդ հիմնադիրը: Զինվորներով 36 օրվա ընթացքում բերդն ապահովեց բոլոր կարիքներով և նրա պահպանության համար 40 հազար կուլ (զինվոր) նշանակեց...»:

Այդ ժամանակ էոզդեմիր-զադեն մահանում է և նրան իբրև սերդար փոխարինում է Զղալի-զադեն: Ստամբուլից ուղարկված նոր սերդար Զաֆեր փաշան գալիս է Թավրիզ, քաղաքը ավելի է բարելավում և ճոխացնում: Զաֆեր փաշայի մարդահամարով քաղաքում 300 հազար, էյալեթում 500 հազար բնակիչ է լինում: Սակայն հետագայում, երբ օսմանցի սփահահները և ենիչերիներն ապստամբվում են, աջեմի շահը առիթից օգտվելով գրավում է Գենջեն, Շիրվանը, Շամախին, Դեմիր Կափուն, Երևանը (Ռևան), Նախիջևանը և Թավրիզը: Հետո մեր էֆենդին՝ սուլթան Մուրադ IV-ը, Շիրվանի, Շամախիի, Թիֆլիսի ու Թումանիսի բերդերը գրավելու համար գալիս է Աջեմի երկիրը: 7 օրվա ընթացքում ավերում է Երևանի բերդը, Նախիջևանը, Մերենտը և Կարադաղները, մի շաբաթ մնում է Թավրիզում և վերադառնում է Գարուսեադեթ (Ստամբուլ): Մյուս կողմից Շահ Աբասը իր Իրանի և Թուրանի զինվորներով գալիս է Թավրիզ և քաղաքը վերաշինում: Այս քաղաքը աջմաների ձեռքումն է և Ադրբեջանի մայրաքաղաքն է: Խանություն է: Մի քանի անգամ խանություն է եղել: Ունի 10 հազար զինվոր, մյուսֆթի, շեյխ-ուլ-սադաթ, մուլլա, քալանթար, մունշի, դարուղա, կափուզի-բաշի, դիզեոքեն-աղա, յասաուլի-աղա, էշիկի-աղա և միհմանգարներ⁶⁸: Այս բազմաթիվ աղաները Թավրիզ քաղաքը կառավարում և արդարադատություն են անում: Ոչ ոք չի կարող ուրիշին պատկանող անդամ մի հատիկին ձեռք տալ:

Այնուհետև, էվ. Չելերին նկարագրում է Թավրիզի ջամիները, մեդրեսները, դարուլ-հատիները և դերվիշների թևերները.

Աղբյուրները և հոսող ջրերը: Վեց հոսող աղբյուրներ կան, որոնց ակունքները լեռներում են: Բացի դրանցից քաղաքի ներսում և քաղաքից դուրս 900 քահրիզներ կան: Ունի 1100 սեբիլխաններ, որոնք գեղազարդ շենքեր ունեն...

Թաղամասերը: Այս երկրում թաղամասերը դերվագե են կոչվում: Կա մոտ 1070 դերվագե. նշանավորներն են՝ Դեմեշգիյեն, Փելբաղը, Կամրջի թաղը, Մեյխուրան, Ռեզզոն, Շեթերբան, Խիյաբան, Սերխաբը և այլն:

Այանների ղյակները: 1070 ղյակներ կան: Ամենանշանավորները՝ Ալլահվերդի, Ռյուսթեմ, Բենդ, Փիրիվդան խաների ղյակներն են և խաների հատուկ ղյակն է:

Իջևանատները: 200 իջևանատուն կա: Նշանավորները Զեբիտեի, Շահ-Ջիհանի, Շահ-Իսմայիլի, Փերթուղանի, Դուխտերշահի իջևանատներն են: Կան նաև 110 բեքյար-խաներ⁶⁹:

Շուկան և բեդիստանը: Ընդամենը 7000 խանութ կա: Մեծ մասը Հալեպի ձևով քարուկրե ամուր շինություններ են: Բոլոր ապրանքները այս շուկայումն են վաճառվում: Մի մեծ բեդիստան կա, ուր առևտուր են անում բազմաթիվ խոջաներ: Այս քարաշեն, մեկ կամարով մեծ բեդիստանի նմանը ոչ մի տեղ չկա: Ունի շորս երկաթյա դռներ, որոնք բացվում են դեպի շուկան:

Ժողովրդի դեմքն ու գույնը: Օդի և ջրի լավության շնորհիվ ծերերն ու երիտասարդները, ամբողջ ժողովուրդը, առողջ և բարեկազմ են, գեղեցիկների դեմքի գույնը ժպտացող վարդի նման կարմիր է, սիրունիկ բերանները փոքրիկ բուքալեմուն տուփի են նման: Իրենք սևլվի հասակով, կարմիր այտերով և սև, հաճելի դեմքով մարդիկ են, սակայն հպարտ են ու գոռոզ: Նրանց վարվելակերպը ազնիվ է, խոսեյաձևը քաղցր է և հաճելի:

Ազնվականները և այանները: Ազնվականները՝ էշրաֆները, այաններն են, բայց կան նաև բազմաթիվ ցածր դասի մարդիկ: Շատ են նաև էվչարի, դումդումի, դումիվելի, խելչանի, թերեթեմե և գեոքդուլաքի դասերը, որոնք զբաղված են առևտրով և խիստ հարուստ են: Բոլորը պատկանում են շիի դավանանքին:

Այնուհետև, էվ. Զելերին գրում է ուլեմաների, սյուեհանների, գրողների և բանաստեղծների լեզվի և բարբառների մասին:

Բնակչության հագուստը: Այաններն ու էշրաֆներն իրենց գրխին կարմրավուն և կարմիր գլխակապեր են փաթաթում: Կրզըլ-բաշ անունը դրանից է առաջացել: Շատերը աչեմական սպիտակ մեհմեդիից սարքք են փաթաթում: Սակայն սրանք իրենց գլխանոցի վրա անպայման կրում են թաջ կոշված սրածայր գլխարկը: Ուլեմաների թաջը երկու թիզից ավելի է: Այանները կապույտ սամույր, իսկ մնացածները ասվի են հագնում:

Նղանակը: Այս երկրում նեսիմ անունով մի քամի է փչում

առավոտյան, որն ամբողջ ժողովրդին նոր կենդանություն է շնորհում, այդ պատճառով այստեղ տենդ բոլորովին չկա. Շեյխերն ու ծերերը ապրում են մինչև 170 տարեկան և Արիստոտելի նման մտածող մարդիկ են:

Զրհուրներ: Թավրիզում 9 քեհրիզի ջրերից բացի, մոտ 7000 ջրհորներ կան: Քեհրիզի ջրերը հորերի ջրերից ավելի լավն են: Զըր-հորների խորությունը 30—40 արշին է: Զմուսը ջրերը տաք, իսկ ամուսը սառն են լինում...

Հացահատիկներն ու բերքը: Այստեղի դաշտերում մշակված 7 տեսակի ցորենը շատ հատիկառատ է, գարին էլ առատ բերք է տալիս: Ունի 7 տեսակի բամբակ: Մյուս բերքերը նմանապես առատ են: Մի խոսքով հարուստ և բերքառատ երկիր է:

Արհեստները: Այստեղի ներկարարներն ու նկարիչները, ոսկերիչներն ու դերձակները կատարյալ վարպետներ են և ոչ մի երկրում չկան: Այս քաղաքում կան բոլոր տեսակի արհեստավորներ: Մասնավորապես, այստեղ գործված կերպասները, մետաքսյա հագուստները, թավիշը հայտնի են Թավրիզի ղումաշ անունով:

Այնուհետև, էվ. Զելերին խոսում է Թավրիզի բարեգործական հիմնարկությունների, հայտնի և ընտիր ուտելիքների, պտուղների, խմիչքների և այլնի մասին:

ԹԱՎՐԻԶԻ ՍՐՏԱՌՈՒԾ ԳՈՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բոլոր առավելություններից մեկն այն է, որ հոսող ջրերը առատ են, գիշեր-ցերեկ մեծ ճանապարհները մաքրում են, ոչ մի փոշի չեն թողնում և հետո ջրում են: Շուկաները, փողոցները այնքան մաքուր և զով են լինում, որ անգամ հուլիս ամսին շուկաներում մարդիկ շոգից չեն նեղվում:

Երկրորդ առավելությունն այն է, որ Մուհամմեդի սերնդի ազնիվ կույսերին ծառա դասակարգին կնության չեն տալիս...

Երրորդ առավելությունն այն է, որ Շեյխ Սեֆիի կանոնի համաձայն, բոլոր շուկաներում գնումն ու վաճառքը բեսի և արասի ոսկով է կատարվում: Այս երկրում մյուս երկրների դրամները չեն անցնում: 'Իրամ կտրվում է 7 տեղում՝ էրդեբիլում, Համադանում, Բաղդատում, Իսֆահանում, Թիֆլիսում, Նեհավենդում և Թավրիզում: 'Իրամների մի երեսին գրված է՝ لا اله الا الله على . لى الله երեսին՝ շահի անունն է: Օրինակ՝ Շահ-Աբասի Թավրիզում կտրած

դրամի վրա գրված է՝ *كَلْبُ عَلِيٍّ شَاهِ عَبَّاسِيٍّ* Կադիբի՝ դրամների վրա գրված է՝ *ضَرْبُ فِي تَقْلِيمِ، ضَرْبُ فِي تَبْرِيْزِ* իսկ մյուս նախադրված կողմում, թվականն է փորագրված: Անցուկ դրամների և էնտազենների ծայրերին, քիլենիրի, դործածվող կերպասների վրա գրված է նվիրական նախադասությունը: Վայ այն մարդուն, որ այդ նվիրական խոսքին հակառակ առևտուր անի:

(էջ 240—276)

Այնուհետև, էվ. Չելեբին նկարագրում է Թավրիզի մեծ ուխտատեղիները, ինչպիսիք են Կամշի բերդը, Մետաղե քաղաքը, հնագույն Ուջան բերդը, Իրանի հնագույն մայրաքաղաք էրզեբիլը և այլն:

Թավրիզի խանը էվ. Չելեբին տալիս է էրզրումի փաշային ուղղված նամակ և 10 ուղտաբեռ տարբեր նվերներ, որոնց թվում երկու վրացի ղուլամ: Իրեն՝ էվ. Չելեբին, խանը այլ նվերների հետ միասին տալիս է մեկ վրացի ղուլամ:

Վերջում էվ. Չելեբին գրում է. «Թավրիզում 42 հայկական եկեղեցի կա»:

(էջ 263)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԹԱՎՐԻԶ ՎԻՍՅԵԹԻՑ ԴԵՊՈՒ ԵՐԵՎԱՆ

Թավրիզից էվ. Չելեբին ուղևորվում է դեպի հյուսիս և անցնելով «Թավրիզի ծաղկազարդ դաշտերով և բարեշեն վայրերով», ճանապարհին իջևանում է Հաջի Հարամի, Սեֆյան գյուղերում, Մեզիտխան մենդիում, Քերեմիլ գյուղում և ապա հասնում է Խոյ բերդը:

Խոյ քաղաքի և բերդի բնութագիրը: Ադրբեջանի հողում առանձին սուլթանություն է, որը մոտ հազար նյութերներ ունի: Ունի նաև կազի և մյուֆթի, նազիր և մյունշի, քալանթար և դարուղե, կուրուջի, դիզ-չեոքեն և միհմանդարի պաշտոնյաներ: Խոյ քաղաքը ընկած է Մենենտի սրևմուտքում՝ 10 փարսախ հեռավորության վրա, հարթ դաշտում և քառանկյունի, ամրակուռ մի բերդ է: Շրջազիծը 20 հազար քայլաչափ է: Չորս կողմում գտնվող խրամները շատ խոր չեն: Ունի երկու դարպաս. մեկը հարավում՝ Թավրիզի դարպասը, մյուսը արևմուտքում՝ Մենենտի դարպասը: Բերդի մեջ 100 տուն և մի ջամի կա:

Բերդի հիմնադիրը եղել է Ֆերհադ փաշան, իսկ հին քաղաքի հիմնադիրը Հայդար փաշան է եղել: Այս քաղաքը մի քանի անգամ ավերվել և վերաշինվել է: Քաղաքից դուրս 7000 տուն, 70 ջամի,

• Կադիբի (قاز بکي) պղնձյա դրամ, այսինքն՝ մանր (ծանոթ. հրատարակչի):

2 բաղնիք, 7 խան և մոտ հազար խանութ կա: Չորս կողմը զարդարված է այգիներով և պարտեզներով: Այս քաղաքի շրջապատը 13 հազար քայաչափ է: Մուրադ խան IV-ի ավերումից հետո աստիճանաբար վերաշինվում է:

Այս դաշտավայրը բրինձ է տալիս: Եղանակը տաք է: Հայտնի են նաև բամբակն ու հյութեղ խաղողը: Գետը Սալմասի լեռներից հավաքվելով խառնվում է Արագին: Հայտնի են այգիներն ու պարտեզները, վարդաստանները: Պտուղներից նշանավոր է փեյզամբերի տանձը:

Փողովրդի դեմքն ու գույնը սպիտակ է: Գալվաններում 180 բարեշեն գյուղեր կան: Բնակիչների մեծ մասը շաֆիի սյունիներ են:

Այստեղ խոյի խանին հասցեագրված նամակներ հանձնեցի, երկու օր հաճելի և ուրախ ժամանակ անց կացրինք, բազմաթիվ նվերներ և 200 զինված ընկերներ առնելով ուղևորվեցինք և 9 ժամից հետո հասանք Բեհիստուն քաղաքը: Խոյ քաղաքից նշանակված առանձին քալանթար, ունի: Նախկինում թավրիզի նման քաղաք է եղել: Այս քաղաքը ավերել է հելաբու ցեղը: Ներկայումս 1000 տուն ունեցող փոքր քաղաք է... Այստեղից շարժվելով դեպի հյուսիս, հասանք Չորսի բերդը, որ Նախիջևանի տերիտորիայում ընկած առանձին խանություն է, ունի 2000 զինվոր ... Քաղաքից դուրս 7000 տուն կա... ունի նաև շատ բարեշեն պալատներ...

Այստեղից եկանք Մելլիի Ռիվան գյուղը, որը Երևանի տերիտորիայում ընկած 500 տնով, այգիներով ու պարտեզներով գյուղ է: Ապա անցնելով կանաչազարդ դաշտերի միջով, հասանք Թութ-Ալիմի մենզիլը, որտեղից շարժվելով Արագի գետեզերքով և գետն անցնելով՝ իջևանեցինք Կուֆաջ գյուղում: Սա բրնձի բերքով հարուստ, բարեշեն և գեղեցիկ գյուղ է: Այստեղից գնացինք Օշարի գյուղը, որտեղ ապրում է թուրքմեն օշար ցեղը: Ապա, նորից Արագի եզերքով առաջ շարժվելով եկանք Շորագյալ քաղաքը, որը հնում մեծ քաղաք է եղել, սակայն ներկայումս այնքան էլ չեն չէ: Սուլթանություն է: Այստեղից եկանք Շարաբ-խանի մենզիլը, ապա Սեյֆեղդին գյուղը, որն ընկած է Երևանի տերիտորիայում, Արագի եզերքին և Երևանի խանի խասն է: Սուլթան Մուրադ IV-ը Երևանի պաշարման ժամանակ այս գյուղից 70 հազար մեծ ծառեր է կտրել, Երևան տարել և ամրություններ կառուցել: Այս գյուղից մարդիկ ուղարկեցինք Երևանի խանի մոտ և հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան շարժվեցինք դեպի Երևան:

Ադրբեջանի Երևան բերդի բնութագիրը: Երբ մենք քաղաք մտանք, 20 թնդանոթ արծակեցին և հանդիսավորութուն տեղի ունեցավ: Շքերթով մտանք խանի պալատը: Պալատում ոչ ոք չկար, դատարկ էր: Պարզվեց, որ խանի քրոջը տվել են Խաղերի ծովեզերքին գտնվող Բաբու բերդի խանին և տեղիս խանը հարսանիքի է գնացել: Քեթխուզան մեղ ընդունեց ղղյակում, ուտելիք ու խմելիք տվեց և մենք սկսեցինք հաճելի ու զվարճալի ժամանակ անցկացնել... Նվաստս, որ այստեղ պետք է քարավան հավաքեի, մեր կարելիության սահմաններում, դիտեցի նշանավոր Երևան քաղաքը:

Երևան քաղաքի կառուցման մասին: 810 (1407) թվականին էմիր Քիմուրի վաճառականներից մեկը՝ Խոշա-խան Լեհազանին, ոտք է դնում Երևանի հողի վրա և ի՞նչ տեսնում. մի արգավանդ հող... Իր բոլոր մարդկանց հետ միասին անմիջապես հաստատվում է այստեղ: Զբաղվելով բրնձի մշակությամբ, օրեցօր հարստանում է և այդտեղ մի մեծ գյուղ է հիմնում: Այնուհետև, 815 (1412) թվականին Իրանի Շահ Իսմայիլը իր վեզիրներից մեկին՝ Ռեվան Կուլի խանին, հրամայում է այդտեղ մի բերդ կառուցել: Նա էլ 7 տարվա ընթացքում կառուցում և բերդին տալիս է իր անունը: Զանգի գետի արևելյան եզերքին ընկած, կղմինդրով և քարով շինված գեղեցիկ բերդ է, սակայն միհարկանի է: Հետագայում, 939 (1532) թվականին Սուլեյման խանը (սուլթան) արշավում է Նախիջևանի վրա և գրավում այն: Այնուհետև, իսլամական զորքերի շնորհիվ գրավում է նաև Երևանը, նրա ամուր և փոքր բերդը ամբողջությամբ քանդել է տալիս և մեծ ավարով վերադառնում է իր մայրաքաղաքը: Հետագայում, Մուրադ III-ի օրոք, Աջեմի երկրի վրա սևրդար է նշանակվում մեծ վեզիր Ֆերհադ փաշան, որը կողոպտում ու թալանում է Գենջեի, Շիրվանի, Շամախիի, Երևանի և Նախիջևանի կողմերը, Շահի որդու և նրա ենթակաների ղղյակները ավերում և քարը քարի վրա չի թողնում: Հետո գալիս կանգ է առնում Երևանի բերդի տակը ու հանգստանում: Երևանը ամբողջությամբ ձեռք բերելու նպատակով խորհրդակցում է մարդկանց հետ և Զանգի գետի եզերքին, Թորմաք խանի Սարայ անունով դրախտանման այգին մեջ առնելով՝ ձեռնարկում է հարավից հյուսիս մի մեծ փոս փորելու աշխատանքին: 150 հազար իսլամական զինվորներ, 45 օրվա ընթացքում եռանդով կառուցում, վերջացնում են բերդը և 40 օրվա ընթացքումն էլ լրացնում են բերդի ռազմամթերքներն ու այլ կարիքները: Առաջին միր-

միրանությունը՝ վեզիրության աստիճանով, տրվում է Սուլեյման խանի հարգելի ընտանիքում մեծացած ու դաստիարակված Ջղալե-զադե Յուսուֆ փաշային:

Ճերհադ փաշան բերդի պաշտպանության համար այնտեղ 70 հազար զինվոր է թողնում և ինքը գնում է այդ շրջանում գտնվող Շորագյալի բերդը նորոգելու: Վերանորոգումից հետո այնտեղ ևս զինվորներ է թողնում: Այնուհետև նորոգում է նաև Կարսի բերդը և հավատացյալ զինվորներով լցնում: Գրավում է Արդահանը, նորոգում է Ախալցխայի սպիտակ մարգարիտի նման բերդը, մեջը 3000 զինվոր է թողնում: Թեմրիս խան-օղլիին, վեզիրության աստիճանով, Ախալցխայի կառավարիչ է նշանակում և ինքը վերադառնում է Ստամբուլ:

Մյուս կողմից արդարադատ Ջղալե-զադե Յուսուֆ փաշան իշխում է Երևանի էյալեթում, քաղաքը նորից ձեռք է բերում Սուլեյման խանի ժամանակի բարեշինությունը և յուրաքանչյուր գյուղ վեր է ածվում մի խոշոր քաղաքի: Հետագայում, 1012 (1603) թվականին աջեմները գրավելով Գենջեն ու Շիրվանը, այնուհետև 7 օր անդադար գնդակոծում են Երևանը: էրզրումից օժանդակություն չհասնելու պատճառով, բերդում գտնվող մուսուլման ղազինները սոված ու ծարավ են մնում և ստիպված բերդը հանձնում են Աջեմի սերդար Թոքմաք խանին: Այգտեղից նրանք դուրս են գալիս և հետիոտն հասնում Կարս, այնտեղից էլ էրզրում: Մինչև 1037 (1627) թվականը [Երևանը] աջեմների ձեռքումն է մնում, նախկինից ավելի բարեշեն ու մարդաշատ է դառնում: Սակայն միևնույն ժամանակ [Երեվանի] էմիր-Գյոն խանի զինվորները Կաղզվանի, Կարսի, Ախալցխայի և Արդահանի վրա ոտնձգություններ են կատարում:

Ախալցխայի և Վրաստանի բեյերի կողմից հավաքական խրնդրագրեր և օգնություն խնդրող պատգամավորներ են ուղարկվում Ստամբուլ: Անմիջապես Աջեմի շահի մոտ դեսպաններ են ուղարկվում...

Անատոլիայի և Ռումելիի բոլոր միրմիրանները շարժվում են դեպի Երևան: 1044 (1634) թվականին սուլթան Մուրադ խան IV-ը իր անթիվ զինվորներով կանգ է առնում Սկյուտարի դրախտանման այգու սուլեյմանական վրանում: Իրագործվում են օսմանյան կանոնները և արարողությունները, պատրաստվում ու լրացվում են բոլոր պատերազմական հանդերձանքները: [Փաղիշահը] 40 հազար ննիչերիների և 22 հազար սիփահիների շատ մեծ նվերներ տալով վերցնում է իր հետ: Իրրև տեղակալ Ստամբուլում թողնում է Բայ-

րամ փաշային: Նույն թվականի նվիրական շեփախ ամսի 5-ին նա Սկյուտարից շատ մեծ արագությամբ գալիս է Կոնիա, ապա Կեսարիա և այնտեղից Սվազ...

Այստեղից անցնելով մի շարք մենզիլներով, էրզրումի դաշտում երկու կողմից բանակին միանում են նոր զորամասեր և բանակի զինվորների ընդհանուր թիվը հասնում է 200 հազարի: Գալիս է նախ Ռումելիի էյալեթի մյութասաթրիֆ Ջանփուլադ-զադե Մուստաֆա փաշայի 30 հազարանոց զորամասը...

էրզրումից երեք օրվա ընթացքում հասնում են Հասան Կալա, այնտեղից էլ՝ Կարսի ճանապարհով, գալիս են Երևան: 21-րդ օրը [Ստամբուլից դուրս եկած օրից] 200 հազարանոց բանակով Երևանի էյալեթում վրաններ են խփում: Բերդից երկարած և թնդանոթներով աջմաները զինվորներին նեղություն են պատճառում, սակայն [օսմանյան] զինվորները, ուշադրություն չդարձնելով թնդանոթաձգության վրա, անցնում են Ջանգի գետի մյուս ափը...

Գետն անցնելով, բոլոր ղազիները օր-ցերեկով, բոլորի աչքի առաջ, սկսում են խրամատներ փորել: Թավրիզի դարպասի կողմից Ռումելիի էյալեթի զինվորները, Ջանփուլադ-զադե Մուստաֆա փաշան իր էյալեթի զինվորներով և 20 օդա ենիչերիներով, խրամատների մեջն են մտնում: Աջ կողմից Անատոլիայի վեզիր Գյուրջի Մուհամմեդ փաշան, իր էյալեթի զինվորներով և 20 օդա բարձր Դերգյահի ենիչերիներով, նույնպես խրամատներ են մտնում: Սադրազամ Գաբանի-Յասը Մուհամմեդ փաշան, իր կափու-կուլիի զինվորներով և 20 օդա ենիչերիներով, Ռումելիի և Անատոլիայի զորամասերի միջև ընկած տարածությունում, խրամատ են մտնում և սկսում են կռվել: Ենիչերիների աղան՝ Կարա-Մուսթաֆա փաշան, ենիչերիների քեթխուդայի և 10 օդա ենիչերիների հետ միասին, Ջանգի գետի կողմից սկսում է բերդը գնդակոծել 20 թնդանոթով: Մի օր [սուլթան] Մուրադ խանը, անձամբ մտնում է Ռումելիի էյալեթի զինվորների խրամատը, Կարա-բալի կոչված թնդանոթով նշան է բռնում խանի պալատին և թնդանոթի մի արկ դիպչում է նշանին: 20 թնդանոթներ սկսում են որոտալ հինգ կողմից: էրզրումի վալին՝ Քյուչյուկ Ահմեդ փաշան, հյուսիսային կողմից մի բարձր ամրության վրա կանգնած, 50 թնդանոթով օդաձայններին թռչլ շի տալիս դուրս բարձրացնել և սկսում է քանդել բերդը: Երևանի բերդին նայող Մուհամադի բլուրից, քափուղան Դելի Հյուսեյին փաշան գիշեր-ցերեկ անդադար, շարունակում է գնդակոծել բերդը՝ դրսից և ներսից: Թնդանոթների հարվածներից բերդի ոչ միայն պատվարներում և որմնախորշերում, այլև գետնափորներում մնալն անկարելի է դառնում...

Մի խոսքով բերդի շքրս կողմը, հինգ ժամվա ընթացքում լցվում է մարդկային ծովով: Պահակները սկսում են կողոպտել ու թալանել վիրայիթը: Այլ ելք չունենալով սյուննի ալանները ամեն օր նվերներ էին բերում և աման էին խնդրում: Սակայն [օսմանյան բանակը] բոլոր ջանքերը գործ էր դնում, որ բերդը շունչ չկարողանա քաշել:

Իններորդ օրը, բերդի աշտարակների և պատնեշների վրա բարձրացած աջեմները՝ «աման, աման, ո՛վ դու ընտրյալ Ալ-Օսման» կանչելով, խանի միջոցով ուղարկում են բերդի բանալիները և աման են խնդրում: Հավատացյալ մարտիկները լցվում են բերդը: Հաջորդ օրը, Մազանդարանի հրացանածիգների աղան՝ Միր Ֆեթթահը, դուրս է գալիս բերդից և փաղիշահի ոտքերը համբուրելու շնորհին արժանանում: Պահապան զորամասերը ուղարկվում են դեպի Նախիջևան: Բերդում Մուհամմեդի էզան է կարդացվում և բերդի աշտարակներն ու պատնեշները 7 օր շարունակ զարդարվում են դրոշակներով:

Բերդը 40 օրվա ընթացքում նորից նորոգվում և վերակառուցվում է, Մյուրթեզա փաշան Երևանի իշխող է նշանակվում: Նա 40 հազար մուսուլման դազիներով մնում է բերդը պահպանելու:

Հետագայում, Աջեմի շահը 100 հազարանոց բանակով գալիս, սկսում է գնդակոծել Երևանի բերդը և մեծ նեղություն է պատճառում [օսմանցիներին]: Դաբանի-Յասը Մուհամմեդ փաշան թշնամացած լինելով Երևանում պաշարված Մյուրթեզա փաշային, Երևանին օգնության չի գալիս: 7 ամսյա պաշարումից հետո բերդում սննդամթերքներն ու վառոցը վերջանում են: Մյուրթեզա փաշան կուլ է տալիս իր աղամանդե մատանին և մահանում: Հաջորդ առավոտյան օսմանցի զինվորները աման կանչելով դուրս են գալիս բերդից և բերդը հանձնում են Շահին: Երբ զինվորները դուրս են գալիս, կրզլբաշները նրանց վրա են հարձակվում, մի մասին ոչընչացնում են, մյուսներն էլ իրենց գցում են Արաղ գետը: Գետն ընկածների միայն մի մասն է ազատվում: Նրանք ապաստանում են Կարսի և Բայազիդի բերդերում:

Երբ Սուլթան Մուրադ խանը ստանում է այս դժբախտ լուրը, փութաջանությամբ գոտին երկու անգամ իր մեջքովն է փաթաթում⁷⁰ և ջանք է թափում աջեմների ձեռքից ազատել մեր մեծ Իմամի գերեզմանի քաղաքը՝ դրախտաշեն Բաղդատը:

1045 (1635) թվականից սկսած Երևանը աջեմների ձեռքումն է և բարեշինվել ու շենացել է: Սակայն որովհետև բերդը միայն մի պարիսպ ունի, ուժեղ հարձակումների չի կարող դիմանալ: Բերդը:

գտնվում է Զանգի գետի եզերքին, ձգված է հարավից դեպի հյուսիս և շատ նեղ է: Մինչև հիմա էլ նրա պարիսպների և պատվարների վրա երևում են [սուլթան] Մուրադ IV-ի թնդանոթների հետքերը: Ֆերհադ փաշայի կառուցած մասի բարձրությունը 40 արշին է, իսկ Թոքմաթ խանի կառուցածը 50 արշին երկարություն ու 20 արշին լայնություն ունի և քարուկրով է շինված: Զանգի գետի կողմից խրամներ չունի, բայց որմնախորշերը շատ են: Հարավային, արևելյան և հյուսիսային կողմերում խրամներ կան, բայց որովհետև վայրը ջրառատ է, այնքան էլ խոր չեն: Խրամների որոշ տեղերի լայնությունը հասնում է 150 արշինի: Ունի երեք հաստատուն երկաթե դարպաս: Թավրիզի դարպասը բացվում է դեպի հարավ, Մեյդանի դուռը՝ դեպի հյուսիս: Վերջինս կոչվում է նաև Յայլայի դարպաս: Զոբան Մեյդանին այս կողմումն է: Մի դուռն էլ աջեմների Դերվազի-փեյ կոչված կամրջի դարպասն է: Օսմանցիներից մնացած 100 մեծ ու փոքր թնդանոթներ կան: Այլ ռազմական հանդերձանքների և ռազմամթերքի քանակը անհաշիվ է:

Այս վայրը Ադրբեջանի սահմանում գտնվելով դժվարություններ է ընկել աջեմների ձեռքը: Մոտ 3000 բերդապահ զինվորներ, 3000 խանի զինվորներ և 7000 էյալեթի զինվորներ ունի: Այս վայրը մի քանի անգամ խաների իշխանության ներքո է եղել: Ունի կաղի, մուլլա, նվիրական շերիֆ, քալանթար, դարուղա, մյունջի, յասաուլի աղա, կորուջի-բաշի, էշիրի-աղա, դիզ-չոքեն-աղա, 7 միհմանդար և շահպենդեր:

Քաղաքում կան մոտ 2060 հողածածկ տներ: Ամենալավ շինությունը խանի դղյակն է, որը բարեշինվել է էմիր-Գյոնե խանի կողմից: Այս դղյակի մոտ, ձախ կողմից փողերանոցն է (զարբխանե), որտեղ աբասի և բեսի է կտրվում: Յայլայի դռնից դուրս գտնվող մեծ վարոշը կոչվում է էսքի շահիր¹: Այս վարոշում կա խան, ջամի, շուկա, բազար: Խանի այգին գտնվում է կամրջի ծայրին: Այստեղ էլ ջամի, խան, բաղնիք և շուկաներ կան, կարծես քաղաք լինի: 1045 (1635) թվականին, Աջեմի ձեռքն անցնելուց հետո, արևելյան կողմից դեպի դուրս բերդի շուրջը ավելացվել են երեք շարք քարուկրով լցված փոքր պարիսպներ:

(էջ 276—280)

Մեր դիտածները Երևանից Բաբու ուղևորվելիս: Երևանից հյուսիս, Զանգի-Կուր գետերի⁷² ափով, բրնձի դաշտերի միջով անցնելով հասանք Խոջա-բաղի գյուղը, որը Երևանի խանի խասն է: Գյուղն

ունի 500 տուն, ջամի, բաղնիք: Բարեշեն և մեծ գյուղ է: Այնտեղից դարձյալ շարժվեցինք դեպի հյուսիս և հասանք Դեմիրչի Հասան գյուղը: Սա հնագույն ժամանակներում թուրքմենական քաղաք է եղել. ներկայումս, ձմռան ամիսներին, թուրքմեն ցեղերի համար ծառայում է որպես յուրթ: Այստեղից նորից հյուսիս գնալով՝ եկանք Գենջե քաղաքը:

Գենջե մեծ ֆաղափի և բերդի բնույթագիրը: Այս քաղաքը Իրանի Շահ Քահանա խանից 1014 (1605) թվականին ուժով գրավել է Ֆերհադ փաշան և իշխող է նշանակել Մուհամմեդ փաշային: Սակայն աջեմները մեծաթիվ զինվորներով վեց ամիս շարունակ պաշարել են քաղաքը: Մուսուլման զազիները, օգնություն չստանալու պատճառով, ստիպված են եղել բերդը հանձնել և հեռանալ: Սակայն աջեմները բոլորին ոչնչացրել են: էյրիի Ֆաթիհ սուլթան Մուհամմեդ խանը տեղեկանալով այդ մասին, դիմում է որոշ նախաձեռնությունների, որոնք, սակայն անհետևանք են մնում: Ներկայումս [Գենջեն] աջեմների ձեռքումն է և մեծ քաղաք է: Շահը բերդը քանդել է տվել:

Քաղաքն ունի 6000 տուն, այգիներ ու պարտեզներ, ջամի, խան, բարեգործական շինություններ, բաղնիք, բեդիստան և բարեշեն շուկա: Քաղաքը գտնվում է այգիներով ու պարտեզներով հարուստ մի դաշտում, իսկ հարավից լեռներ են: Լեռները ևս ամբողջովին այգիներով են ծածկված: Գենջեի թթի մետաքսը հայտնի է ամենուրեք:

Դաշտերում շորս կողմից տարածվել են 7 նահիլեի գյուղերը, որոնք զբաղվում են բամբակի ու բրնձի մշակությամբ և մետաքսագործությամբ: Հայտնի են Գենջեի ձիու պայտը, երկաթը, ինչպես նաև մետաքսը: Այս քաղաքը իշխանության կենտրոնն է: Ունի 3000 նեոքեր, քարտուղար, քալանթար, դարուղա, կագի և դատավորներ...

Քաղաքում, խանի մոտ երեք օր հյուր մնալուց հետո, հիսուն ընկերներով Գենջեից շարժվեցինք դեպի հյուսիս: Մեզնից առարկեցինք, Բորիստանի խանության վիլայեթն էր: Անցնելով նրա սահմանով, հասանք Քելեք Հեզար Ահմեդի մենզիլը: Այս վայրում հնում քաղաք է եղել, ներկայումս 700 տնից բաղկացած, այգիներով ու պարտեզներով բարեշեն մեծ գյուղ է: Սա Գենջեի խանի խասն է, ունի ջամի, խան և բաղնիք: Հայտնի է այստեղի նուրբ մետաքսը: Այստեղից դարձյալ դեպի հյուսիս շարժվելով, 9 ժամից հետո հասանք Մեքուջրուտ⁷³ գյուղը: Կուր գետի եզերքին ընկած, 7000 տնից բաղկացած, ջամիով և բաղնիքով մուսուլմանական գյուղ է. քյաֆիր բոլորովին չկա: Մետաքսը շատ ընտիր է: Կուր գետի մյուս ափին

Քենդերե անունով հայկական գյուղ կա, որտեղից նրանք [հայ գյուղացիները] նավակներով անցնում են Միքուջրուտ և ձեռնածոթյուններ անում: Այս գյուղերը Գենջեի սահմանի վրա են: Այստեղից դուրս եկանք և Կոշուենջա կիրճից անցնելով, հասանք Արսբերդը:

Մեծ և նշանավոր Արս (Արշ-Արեշ) բերդի ու քաղաքի բնութագիրը: Աջեմի երկրում, Շիրվանի էյալեթումն է: Հին ժամանակ կառուցվել է Քեյմուրաս Շահի կողմից: 995 (1586) թվականին գրավվել է Մուրադ խան III-ի վեզիրներից մեկի՝ Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշայի կողմից: Օգնության եկող 40 հազար աջեմի զինվորները բերդը գտել են օսմանցիների ձեռքում: Նրանք անմիջապես բերդը պաշարել են և մինչև կեսօր կռվել ու պատերազմել են: Մուսուլման զազիները քաջ Լալա փաշայի գլխավորությամբ հարձակվում են նրանց վրա, 30 հազար աջեմներին անարգանքով գետնին են հավասարեցնում, իսկ սրից ազատված թուրքմեններին, վրացիներին... փախուստի են մատնում: Էոզղեմիր-օղլի Օսման փաշայի քեթխուդան, Շիրվանի զինվորներով, հանդիպում է փախչողներին և Կուր գետի եզերքին շատերին կոտորում: Մի մասն էլ, սարսափելով օսմանցիներից, հավաքվում են Կուր գետի կամրջի վրա: Կամուրջը խորտակվում է և զինվորները գետն են թափվում:

Նրբ մեծ սերդարը նկատում է, որ այս վայրը Գենջե քաղաքի և Շիրվանի ճանապարհին է ընկած ու խիստ կարևոր քաղաք կարող է դառնալ, հավաքում է բոլոր զազիներին և քաղաքի այլ կառուցողներին: Այս քաղաքից դուրս, Շահ-Խեյաբանի անունով մի այգու շուրջը երեք դռնով, 17 ամրություններով պարիսպներ է կառուցել տալիս: Շրջագիծը 9000 քայլաչափ է: Սերդարը այս բերդի կառուցումը լրացնում է 40 օրում և միրմիրանության աստիճանով նվիրում սուլթան Մուրադի ընտանիքում մեծացած ու դաստիարակված Կըյթասի բեյին և ինքը վերադառնում է Ասիթանե (Ստամբուլ): Ներկայումս այս գեղեցիկ քաղաքը ընկած է Ռանաշահ լեռան ստորոտում, Բրուսա քաղաքի նման հիանալի օղով, պարտեզներով ու այգիներով, ծաղկաստաններով մի վայր է: Ունի մոտ 10 հազար հողածածկ տուն, մոտ 40 ջամի, որոնցից նշանավորներն են Մուրադ III-ի, Ֆերհադ փաշայի, Կարա-Սինան փաշայի ջամիները և այլն:

Քաղաքի անունը Արս է, սակայն Աջեմի թուրքմենները և Դաղրստանի կոմուքները Արշ են կոչում: Հետագայում, սուլթան Մուսթաֆա խանի դահակալության օրոք, աջեմները գրավում են այս վայրերը: [Քաղաքում] 40 փողոց և 40 մեհրաբ կա. ունի մեղրեսե, թե-

քիյե, 16 բաղնիք, 800 խանութ, 17 սրճարան և վաճառականների խան: Կանայք՝ վրացի, դադիանի, աչք-բաշի և շուշադի ցեղերի աղջիկներից են: Օղն ու ջուրը հիանալի է, այդ պատճառով էլ գեղեցիկները շատ են: Շրջակայքում կան 7 նահիյե, որոնցից յուրաքանչյուրում հարյուրավոր շեն գյուղեր կան: Այսպես, Արսի մոտի Լեենտի երկիրը⁷⁴, Սուլթանչքք գյուղը, էոզղեմիր-Ջաղե-Օսման փաշայի անցած կամուրջի՝ Մեծ Փելունայի երկիրը, Շայի գյուղը բարեշեն են: Թուրքմեն ցեղերը յայլա բարձրանում են այս քաղաքի մոտ գտնվող լեռը: Այս շրջանի Շեքի բերդը նույնպես բարեշեն է: Դադստանցիները երբեմն-երբեմն այս կողմերում ոտնձգություններ են կատարում, սակայն բերդը ներկայումս Արսի խանի իշխանության տակ է գտնվում: Արսի խանությունը Դադստանի և Վրաստանի միջև ընկած բարձր խանություն է: Ունի 3020 նեոքեր, կադի և 12 դատավոր: Այս քաղաքում մնացինք երեք օր, խանից նվերներ ստացանք և մազանդարանցի 200 հրացանաձիվ ընկերներով շարժվեցինք դեպի հյուսիս և երկու մենզիլ անցնելով, հասանք Շեքի բերդը:

Շեքի բերդի բնութագիրը: Այս բերդը հնում կառուցել է Վրաստանի Շուշայեի մելիքներից մեկը՝ Ալեքսանդրը: Նրանից անցել է Դադստանի բեյի ձեռքը, ապա աջեմներին: Սակայն սուլթան Մուրադ խան III-ի վեզիրը՝ Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշան, զրավելով այս բերդը, նվիրել է Լեենտ խան-օղլի էրքելադ բեյին: Հետագայում, սուլթան Մուսթաֆա խանի գահակալության ժամանակ, նորից աջեմների ձեռքն է անցել: Ներկայումս սուլթանություն է: Ունի մոտ հազար զինվոր: Շիրվանի էյալեթում գտնվող ժայռի վրա կառուցված քարաշեն ամուր բերդ է, ունի երկու դարպաս՝ Գենջեի և Շիրվանի դարպասներ անունով: Դադստանի սահմանի վրա ընկած բավականաչափ շեն բերդ է, սակայն Վրաստանի մասն է համարվում, որովհետև հիմնադիրը վրացի է: Ունի 3000 տուն, 7 մհրաբջամի: Հայտնի են շուկայի Միրզա Ալի բեյի և բերդում գտնվող Լադոշ-օղլի Ահմեդ բեյի և Մուրադ խան III-ի ջամիները: Ունի նաև խան, բաղնիք և շուկա: Այգիներից և պարտեզներից աննման մետաքս է ստացվում: Այս բերդից մեկ օրագնաց դեպի արևելք գնացինք և հասանք Կնութ գետին: Այստեղից էլ շարժվելով դեպի հյուսիս, էոզղեմիր-Օսման փաշայի կամրջովը անցանք Կարոզ գետը և հասանք Քոյուն-Գեշիտի կոչված վայրը: Այստեղ, գետնի վրա բլուրների նման մարդկային ոսկորներ էին կուտակված: «Այս ի՞նչ է», — հարցրինք մեր ընկերներից մեկից՝ Ալի Աղայից: Նա պատասխանեց. «Սա կոպի դաշտ է. Մուրադ խան III-ի սերդար Լալա Մուս-

Թաֆա փաշան շրջապատելով Իրանի Թավրիզ, Մուզան, Լորի, Նախիջևան, Կարաբաղ և Կազան քաղաքների խաների իշխանությունների տակ գտնվող 20 հազար զինվորներին, սրի է քաշել: Մի կողմից հարձակվել է էոզդեմիր-օղլին, մյուս թևից Հալեպի վալի Մուհամմեդ փաշան, մի այլ կողմից Մարաշի էյալեթի մյուսասարիֆ Մուսթաֆա փաշան և մի վայրկյանում 10 հազար պարսկական զինվորներ են կոտորել: Մնայած 10 հազար զինվորները Քոյուն-Գեչիտի կամրջից ոչխարի հոտի նման գետն են թափվել ու խեղդվել: Այդ մեծ պատերազմի ժամանակ 40 հազար շահսեներին Լալա Մուսթաֆա փաշան է սրի քաշել: Օսմանցիները իրենց գերեզմաններում հանգիստ չմնան: Ահա այս ոսկորները դրանց նշաններն են»:

Մեռածների համար ֆաթիմե⁷⁵ կարդացինք և անցանք... Ընդարձակ դաշտերով շարժվելով դեպի հյուսիս, անցանք նաև Աք-Սուգետը, որին աջեմները Դիլան-չայի են ասում: Այն սկիզբ է առնում Արսի լեռներից և խառնվում Կուր գետին: Այստեղից երեք ժամ ճանապարհ գնացինք և հասանք Մահմուդաբադ նահիյեն: Մի ընդարձակ դաշտում 200 շեն և հարուստ գյուղեր կան, որոնք տարեկան, ասում են, հազար ուղտի բեռ մետաքս են արտադրում:

Յուրաքանչյուր գյուղը մի առանձին կասաբա⁷⁶ է: Ունեն ջամիներ, բաղնիքներ և շուկաներ: Ռայաները՝ հայ, գեոք-գուլուք, թուրքմեն, մոնղոլ և կոմուք ցեղերիցն են. մի ցեղն էլ իթ-թիլ է կոչվում:

Իթ-թիլ ցեղի վիճակը: Մշտապես կովի մեջ եղող մի ցեղ է: Ապրում են սանջաքի լեռներում, Մարգին բերդի մոտ: ...Եթե նրանց հարցնես, կասեն՝ «Մենք վեհափառ Համդեի սերնդիցն ենք»: Սակայն չգիտեն, թե ի՞նչ է ծոմը, նամազը, հաջը, զեքաթը: 7—8 տղամարդ ամուսնանում են մի կնոջ հետ: Այդ կնոջից ծնված ապօրինի զավակի հայրը որոշելն որքա՞ն դժվար է: Սակայն կադիները դրա դյուրությունը գտել են. երեխային մի խնձոր են տալիս, տղան խնձորը հայրություն թեկնածուներից որին որ նետի, նրան համարում են երեխայի հայրը: Դրանից հետո կինը այդ տղամարդու իշխանությունն է ենթարկվում և ոչ ոք դրան չի կարող խանգարել: Աջեմի երկրի մում-մաբուդներ անունով հայտնի ցեղը սա է: Այդպիսի բարքերի տեր ցեղ ոչ մի տեղում չենք տեսել: Սակայն իրենք խաներին և շահին վերին աստիճանի հնազանդ ու հպատակ են:

Կըյթաֆ ցեղի բնօրագիրը: Այս երկրում կա նաև կըյթաք անունով մի ցեղ, որոնց թիվը հասնում է 20 հազարի: Ապրում են Դաղըստանի տերիտորիայում: Երբեմն գնում են Արս և Շեքի քաղաքները՝ առևտուր անելու: Սրանք ևս վերին աստիճանի յուրօրինակ մարդիկ

են. գլուխները կախսայի նման մեծ են, կոշտ մազեր ունեն, երկու մատնաչափ լայնությամբ հոնքեր, խիստ լայն թիկունք և կուրծք, բարակ մեջք, հաստ սրունքներ, տափակ կրունկներ, կլոր աչքերով կարմրավուն մարդիկ են: Պատկանում են շաֆիի դավանանքին: Երբ նրանք գնում են Արսի և Շեքիի շուկաները, նախ հետիոտն իջնում են դաշտը, ապա նստում Շեքիի սայլերը, որովհետև ձին ու ջորին շին կարող տանել այդ փղանման մարմինները...

Այնուհետև էվ. Չևերին օրինակներ է բերում «Մոնղոլ ցեղի մեկ ճյուղից» կրթաբանների լեզվից:

...Սրանք բնիկ Մահանի երկրից⁷⁷ եկած մոնղոլներ են, թուրքեր են, բայց խոսում են մոնղոլերեն. մոնղոլերեն նշանակում է թուրքերեն: Այդ ցեղը (մոնղոլ) մենք ուսումնասիրել ենք Մահմուդաբադ երկրում:

Այստեղից նորից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Իլլան-չաչի եզերքին: Շիրվան վիլայեթի տերիտորիայում Գիլան-չաչի եզերքին ընկած է 600 տնից բաղկացած Օղուղ անունով թուրքմենական գյուղը: Դաշտերի միջով անցնելով եկանք նիյազաբազ քաղաքը:

Նիյազաբազ քաղաքի բնուրազիրը: Գտնվում է Շիրվանի տերիտորիայում: Կառուցվել է Եզդ Ջիրտ շահի կողմից: Հնում մեծ քաղաք է եղել: Մինչև հիմա էլ պահպանվել են նրա շինությունների ավերակները, ծիածանանման բարձր կամարը: Հետագայում Դաղըստանի կոմուքները, կրթաբանները և այլ ցեղեր միացած ու միաբանված, հարձակվել են այս քաղաքի վրա, ավերել և կործանել են այն: Օսմանցիներից Մուրադ խան III-ի մեծ սերդարը՝ Կոչա Ֆերհադ փաշան, ձմեռել է այս քաղաքում: Այնուհետև, դեպի Շիրվան շարժվելուց առաջ բերող ավերել է: Ներկայումս Աջեմի և Դաղստանի միջև ընկած ձմեռանոց է: Ունի 40 մեհրաբ և 40 թաղամաս, ջամի, խան, բազնիք, շուկա: Սուլթանություն է և ունի մոտ 1000 նեոքեր, 12 դատավոր, քալանթար: Այգիներով ու պարտեզներով 6000-ից ավել տուն կա, մեզ այդպես պատմեցին: Երկիրը ընդարձակ է և հարուստ, զեղեցիկները շատ են, բարիքն ու բերքը առատ է: Հոսող ջրերով հարուստ, բարեշեն քաղաք է: Սակայն քաղաքի կենտրոնում գտնվող բերդը ավերված է: Այսպիսի արգավանդ, հիանալի ջրով ու օդով վաչրում թեև բերդը շատ անհրաժեշտ է, բայց ավերված է... քաղաքի բնակիչների մեծ մասը պատկանում են հանեֆի դավանանքին, որովհետև գտնվում են Շիրվանի էյալեթի տերիտորիայում, իսկ այդ էյալեթը 78 տարի օսմանցիների ձեռքումն է եղել:

Այս քաղաքից ուղեկիցներ վերցնելով, նորից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Ֆերեհ-զար, որն Շամախի տերիտորիայում Աք-սուի եզերքին ընկած, 500 տնից բաղկացած մի փոքր քաղաք է։ Ունի ջամի, բաղնիք, խան և փոքր շուկա։ Այստեղից նորից գեպի հյուսիս շարժվելով, ճանապարհին ճաշեցինք Քեոր-խուզարենտե անունով շահի որսատեղում, որտեղից գնացինք Թիլ-չայի գյուղը, որը կոչվում է նաև Գյոք-սու։ Գետը գալիս է Դաղստանից և թափվում Կուր գետի մեջ։

Այբեք (էլբրու) լեռը։ Այս լեռից բազմաթիվ գետակներ են հոսում և խառնվում Կուր գետին։ Էլբրուսից դեպի հյուսիս հոսող գետերը թափվում են հազերի ծովը։ Այս լեռան հարավից անցնող գետերը թափվում են Սև ծովը, իսկ հյուսիս-արևելքից հոսող վտակները, ընդհանրապես, խառնվում են Կուրան գետին։ Կուրան գետը՝ Թամանի թերակղզու մոտ, թափվում է Սև ծովը։ Էլբրուսը խիստ բարձր է, մեծ լեռ է։ Չորս կողմում շորս փաղիշահներ կան, իսկ հարավում ապրում են արագա ցեղերը։ Երկարությունը 80 կոնաք է։ Այս լեռան ստորոտում ապրում են Մեգրելիստանի, Վրաստանի, Աչրք Բաշիի, Շուշատի, Գուրիելիի և Դագիանիի ժողովուրդները։ Այս ցեղերի գրաված տարածությունը և Վրաստանի երկարությունը 40 մենզիլ է։ Վրաստանի ձմեռանոցի՝ Աջեմի սահմանի վրա գտնվող Թիֆլիսի վիլայեթի և Սերիբ էլլան քաղաքի սահմանները հասնում են Էլբրուս լեռան փեշերը, որոնց երկարությունը 19 կոնաք է։ Այստեղից հյուսիս՝ Էլբրուս լեռից հյուսիս՝ շերքեզների երկիրն է, որտեղ ապրող շերքեզները բաժանվում են կաբարթայ, բեսի, բուլիֆայ, խեթուֆայ, մեմսուխ, բոզեդոք, թակա-կազանա, շեֆաքի և այլ ցեղերի և որոնք ապրում են այս լեռան լանջերին։

Երկարությունը 80 կոնաք է։ Այս հաշվով լեռան երկարությունը 240 կոնաք կլինի։ Խիստ մեծ լեռ է. 10 կոնաք հեռավորությունից պարզ երևում է բարձր գագաթը։ Այս լեռը երկրի վրա եղած 148 լեռներից, ամենաբարձր 12 լեռներից մեկն է։ Ոչ ոք չի կարողացել բարձրանալ նրա մինչև կեսը։ Այս լեռան վրա ապրում են բազմատեսակ մարդիկ։

(էջ 286—294)

Մենք կանգ էինք առել Գյոք-սու գյուղում։ Սա խոշոր գյուղ է, ունի քալանթար և միհմանգար։ Գյուղն ունի 700 տուն, այգիներ և պարտեզներ։ Մետաքսը ընտիր է։ Բնակիչները բոլորը սյունիներ են

և Շահ-Իսմայիլին մորուքի տուրք են վճարել: Մակայն ներկայումս, Շահ Աբբաս II-ի ժամանակից ազատված են բոլոր տեսակի արտակարգ տուրքերից: Սա, Շամախիի, իր բարեշինությամբ հայտնի, գյուղերից մեկն է:

Այստեղից նորից դեպի հյուսիս շարժվելով, մի ժամ հետո հասանք Աք-սու, որը գտնվում է Շամախիի տերիտորիայում. 10¹⁾ տնից բաղկացած ջամիով, խանով և բաղնիքով, այգիներով և պարտեզներով շեն գյուղաքաղաք է: Աք-սու գետը անցում է այստեղից և թափվում Կուր գետը: Գետի ակունքը Շիրվանի լեռներումն է: Այն Շամախիի դաշտում ոռոգում է բրնձի դաշտերը և հետո խառնվում է Կուր գետին: Այստեղից նորից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Շամախիի բերդը:

Շամախի բերդի բնուրագիրը: Առաջին հիմնադիրը եղել է Իրանի շահ Եզդ Ջիրտր, հետո եղել է բազմաթիվ իշխողների կենտրոնը: Այս վիլայեթում 7 խանություն կա: Ոմանք ասում են, որ Շամախի անունը Շամի Ախիի կրճատված ձևն է և իբր թե առաջին բնակիչները եկել են Շամից: Դադատանցիները ասում են Շեմխի, գիլանցիները՝ Շամ-ակի, բայց ճիշտը՝ Շամախի-Շամակին է: 40 խանություն ու 48 կադիություն է, և ունի 40 նահիյե, 70 բերդ և մոտ 1300 շեն գյուղեր: Հին և բարեշեն քաղաք է: Սուլեյման խանի {սուլթան} վեզիրներից Ուլամա փաշան և Կարամանի վալի Փիրի փաշան Սուլեյման խանի հատուկ նամակով եկել են Շիրվան քաղաքը: Այանները, խորհրդակցելուց հետո, բերդի բանալիները հանձնել են Փիրի փաշային և օսմանցիներին հպատակություն ու հնազանդություն են հայտնել: Իբր այս մասին հայտնել են {սուլթան} Սուլեյման խանին, նա բերդի իշխանությունը շնորհել է Փիրի փաշային: Հետագայում Շահ Թահմասբը 7 ամիս պաշարել է այս բերդը: Թեև բերդում գտնվողները աման կանչելով հանձնվել են, բայց {շահը} բոլորին հավաքել տարել է և բերդի իշխանությունը հանձնել իր եղբորը՝ էլկաս Միրզային: էլկաս Միրզան երեք տարի իշխել է այստեղ: Սակայն իր եղբոր վարվելակերպը նրա մեջ կասկածներ է արթնացրել և մահվան վախից, 954 (1548) թվականի մի գիշեր իր մարդկանց ու ծառանների հետ միասին թողել է Շիրվանը և փախել դեպի օսմանյան երկիրը: 40 օր Հեյհաթի դաշտով⁷⁸ քայլելուց հետո, հասնում է Քեֆե, այնտեղից էլ մի նավակով գալիս է Ստամբուլ, որտեղ ընդունվում է խիստ բացառիկ պատվով և հարգանքի արժանանում:

Միրզա էլկասի պատմությունը այս է. «Սուլեյմանի ժամանակ հպատակվեց Միրզա էլկասը, թվական 954»:

էլկաս Միրզան Ստամբուլում ապրել է Փերթե փաշայի պալատում: Այդ ժամանակ էգիրնեում գտնվող սուլթան Սուլեյման խանը մեծ շքերթով վերադառնում է Ստամբուլ և անցնում էգիրնեի դռնով: Էլկաս Միրզան այդ շքերթը դիտում է Շեհզադե ջամիի մոտից: Նա դիմելով իրեն պատիվ տվող փադիշահին ասում է. «Ո՛վ Ալ-Օսմանի ընտրյալ, դու այս փառքով և վեհութեամբ, ի՞նչպես է, որ դուրս չես գալիս Աջեմի շահ համարվող իմ եղբոր դեմ» և հիանում է տեսնելով փադիշահի զինվորների կարգն ու կանոնը: Հետագայում Սուլեյման խանը, դեպի Վան և Ագրեբջան արշավելիս, էլկաս Միրզային էլ իր հետն է տանում... Լալա Մուսթաֆա փաշան Շիրվանի էյալեթի մեծ սերդար նշանակվելիս, էլկաս Միրզային՝ նախապես Շիրվանում իշխան լինելու կապակցությամբ, թավրիզից տանում է իր հետ: Նրանք միասին քանդում և ավերում են Նախիջևանը, Նրևվանը, Գենջեն և Շիրվանը: Վերադարձին ստացվում է թահմասբի մահվան լուրը: Հետո պաշարում է Շամախի բերդը, 7 օրվա ընթացքում Շահ թահմասբի որդուց ամանով գրավում է բերդը, վերանորոգում և բավականաչափ զինվորներով ու ռազմամթերքով ապահովում է այն: Շիրվանի էյալեթի տերիտորիայում գտնվող Մահմուդաբադի խանությունը տրվում է էլկաս Միրզային: Սիրտը վառված էլկաս Միրզան շատ անգամներ Աջեմի երկրի վրա ասպատակություններ է անում և ավերում է նրանց երկիրը: Այնուհետև, Շիրվանում մի շարք վեճեր են առաջ գալիս: Ի վերջո, Սուլթան Մուրադ III-ի ժամանակ, էնզղեմիր-Չադե Օսման փաշան ամանով գրավում է Դեմիր Կափուն և այս վայրն ու բերդը նորոգել է տալիս: Դրանից հետո այն նորից աջեմների ձեռքն է անցել, սակայն ազատագրվել է Կոջա Ֆերհադ փաշայի ձեռքով:

Ի վերջո, Աջեմը նորից է գրավել այս վայրերը, որից հետո Դեմիր Կափուի փաշան և Խենդան Ազա-զադեների գերդաստանը եկել են Օսմանյան երկրի մայրաքաղաքը: Այդ ժամանակից սկսած այն գտնվում է Աջեմի ձեռքում և ներկայումս խանություն է: Ունի կազի, 12 դատավոր: Բերդը գտնվում է Կուր գետի եզերքին, բարձր ժայռի վրա, քարաշեն է և շատ ամրակուռ: Ներկայումս ներքին բերդը շատ ամուր և բարեշեն է, իսկ ստորին բերդը շատ տեղերում քանդված է: Ունի բերդակալ, դիզ-չոքեն աղա և մոտ 1000 բերդապահ զինվոր: Քաղաքում կա մոտ 7000 հողով ծածկված շեն տուն, ամեն տան առջևից ջուր է հոսում, այգիներն ու պարտեզներն անլիվ են: Ունի 26 թաղամաս, Մեյդանի և Սաբուրանի թաղերը քաղաքի ամենալավ մասումն են և ունեն շատ բարեզարդ տներ: Կա մոտ

70 մեհրաբ: Դիվ Ալիի ջամին հին շինությունն է... Կան 44 քարուկրով կառուցված քարվանսարայներ, խաներ: Ամեն մի խանի մեջ, վաճառականը առանց փակելու իր սենյակը՝ իր ուզած ապրանքը վաճառում է շուկայում և բազարում. խանի մեջ ապրանքները թողնում է գորգի վրա թափված, որոնց վրա հսկողություն է կատարվում պահապանների կողմից: Շիրվանի երկիրը այս աստիճան ապահով և վստահելի վայր է: Կան մոտ 200 փոքր խանութներ, սակայն քարուկրից կառուցված բեղիստան չկա. կան թանկագին ապրանքներ: Սրճարանները խիստ մաքուր և հաճելի են: Բարեբեր հողում աճում են բրինձ, բամբակ, 7 տեսակի խաղող, արասի և մալաչա տանձնը, ձմերուկ: Եղանակը բարեխառն տաք է, որովհետև քաղաքը գտնվում է 5-րդ կլիմայի վերջում: Կեղեցիկները հայտնի են աշխարհում: Բնակիչների մեծամասնությունը սյուննի դավանանքին են պատկանում, կան շատ ուլեմաներ և սյուլեհաներ:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին շարունակելով իր ճանապարհը անցնում է մի շարք դյուղերով և մենզիլներով: Բաբու մտնելիս էվ. Չելեբին ականատես է լինում մեծ հանդիսավորությունների: «Մոսկվայի թաղավորի Ազդիրխանի (Աստրախան), Սարայ և Հեմեշդեբ բերդերից պատգամավորներ էին եկել և հարսանիքի առթիվ նվերներ բերել»: Այսպիսով, 1057 (1647) թվականի մուհարրեմ ամսի առաջին ուրբաթ օրը մտնում են Բաբվի բերդը:

Բաբու բերդի բնութագիրը: Շիրվանի էյալեթումն է ու սահմանակից է Աջեմին: Այստեղ տրված խնջույքից հետո, էրզրումի վալի Մուհամմեդ փաշայի նամակը, նվերների հետ միասին, հանձնեցի խանին: Ուրախությամբ և սրտառուչ նա ասաց. «Բարի՛ եք եկել»: Թավրիզի ու Նախիջևանի խաների նամակներն էլ հանձնեցի և «Ձեր հարսանիքը շնորհավոր լինի» ասելով՝ բարեմաղթություններ արի...

Բաբվի բերդը, Մոսկվայի թագավորության դիմաց, Խազերի ծովի եզերքին, մի բարձր ժայռի վրա Դարա շահի կողմից քառաջուրսաձև կառուցված հիանալի բերդ է: Ներքնաբերդը դեպի արևմուտք բացվող մի դուռ ունի: Շինված է Նախիջևանի երկաթից: Շրջագիծը 700 քայլ է, ունի 70 աշտարակ և 600 պատվար: Պարսպի բարձրությունը 40 արշին է: Կառուցված լինելով ժայռի վրա՝ Խազաններ շունի: Բերդում կան մոտ 70 հին և հողածածկ տներ: Հայգար փաշայի ջամին մինարե շունի, խան, բաղնիք և այլն՝ բոլորովին չկան: Սակայն ծովեզերքի մեծ ուրբաթ* բարեշեն քաղաք է և ունի մոտ

* Ուրբաթ—ընդհանրապես քարվանսարայի և հյուրանոցի իմաստ ունի, սակայն այստեղ վարոշ իմաստով է գործածվում (ծանոթ. հրատարակչի):

1000 տուն, այգիներ և պարտեզներ, ջամի, խան, բաղնիք, շուկա և բազար: Երեք կողմից պաշտպանված է պարիսպներով և ունի երեք գարպաս: Գիլանի դարպասը բացվում է դեպի հյուսիս, Բաբ-էլ-էբ-վաբի (Դերբենդ) դարպասը՝ դեպի հարավ, Լիմանի դարպասը՝ դեպի արևմուտք, ծովեզերքում է: Այս ութաթևում 7 մինարե է երևում, ունի 3 բաղնիք: Միրզա խանի բաղնիքը հաճելի է: Շուկաներն ու բազարները այնքան էլ ճոխ չեն, բայց որովհետև Մոսկվայի սահմանագլխումն է գտնվում, ունի շահսևեն և դիզ-չյոբեն զինվորներ: Շիրվանի էյալեթում առանձին խանություն է: Ունի 3000 զինվոր և 12 դատավոր: Ունի նաև առանձին գազի և 7 նահիյե... Դիմացում, 300 մղոն հեռավորության վրա, Մոսկվայի երկիրն է: Այն տարին, երբ էնզոգեմիր-գադեն գրավել է այս բերդը և բերդում իշխել է սամանցիների կողմից նշանակված Կուբար փաշան, աջեմների զորումով Մոսկվայի կազակները եկել և պաշարել են Բաբվի բերդը, սակայն նրանք և նրանց հետ նաև աջեմները սրի են քաշվել: Մինչև օրս էլ նրանց ոսկորները ծովեզերքի մի ժայռի վրա թափված մնում են:

Քաղաքի օդը տաք-բարեխառն է: Գավառներում բրինձ և քաթան է մշակվում և այգիներ ու պարտեզներ են աճում: Բամբակը շատ ընտիր է, սակայն ջուրը նավթի յուղի հոտ է արձակում: Քաղաքի մոտ, 7 տեղում, նավթահանքեր կան, որոնցից ամեն մեկը տարբեր գույն ունի՝ դեղին, կարմիր, սև և այլն: Միսքերի, Սեդանի, Ռինբերի ուհիյենների բնակիչները մեղրամոմից կամ յուղից պատրաստված մոմեր շեն վառում, նրանք սև նավթի յուղ են վառում ճրագների մեջ: Ժողովուրդը վերին աստիճանի առողջակազմ և մարմնեղ է, բավականին գեղեցիկներ կան: Քաղաքը գտնվում է 18-րդ լայնության կլիմայի սահմանում: Ժողովրդի մեծ մասը սյունիներ են: Այս բերդի և Դեմիր բերդի (Դերբենդ) միջև ընկած տարածությունը՝ ծովեզերքով, 4 կոնաք է: Սրանց միջև գտնվող Միսքեր նահիյեն բարեշեն գյուղեր ունի, բնակիչները քոչվոր թուրքմեններ են և քոչում են իրենց օբաների հետ միասին: Շաբուրան քաղաքն ընկած է Բաբվի արևելքում, 3 մենզիլ հեռավորության վրա: Շամախի բերդն էլ նմանապես արևելյան (?) կողմն է և 5 կոնաք է: Գիլանն էլ հյուսիսումն է: Բաքուն Շամախիի նավահանդիստն է: Զինաստանից, Խաթայից⁷⁹, Խութենից⁸⁰, Ֆաղֆուրի երկրից⁸¹, Կալմախի (Կալմըք) և Մոսկվայի երկրներից առևտրական յեթակայացուցիչներ և քարավաններ ապրանք են բերում: Մոսկոլուները⁸² մշտապես Բաքու են գալիս և այստեղից աղ, նավթ, դաֆե-

ոան ու մետաքս են գնում և տանում Մոսկով: Մոսկովի պատ-
գամավորները գալիս և մնում են իբրև պատանդ: Մոսկվայի երկ-
րից, ընդհանրապես Բաքվի միջով, մի մասն էլ Գիլանից՝ Աջեմի
երկիրն է գնում սամույր, ձկան ատամ, սկյուռի մորթի, բուլղարա-
կան թելաթիւն⁸³, Բաքվի նահիյեններում աղային վայրեր կան. մարդը
կամ ձին, եթե ոտքը գետին դնի և մի փոքր կանգնի տեղում, ոտքերը
կայրվեն: Քարավան քշողները որոշ տեղերում գետինը փորում են և
կաթսան դնում հողի մեջ. գետնի տաքությունից նրանց կերակուրը
մի վայրկյանում եփվում է: Տարօրինակ աստվածային իմաստու-
թյուն է:

Կուր գետը ծովն է թափվում քաղաքի հյուսիսից...⁸⁴ Գետի լայ-
նությունը հավասար է Դանուբի լայնությանը, բայց խորությունը
պակաս է...

Բաքվի բոլոր այաններին հրածեշտ տալուց հետո ճանապարհ
ընկանք դեպի հարավ:

(էջ 286—302)

ԲԱՔՎԻ ԲԵՐԴԻՑ ՄԵԿԵՈՒՄ ԵՆՔ ՎՐԱՍՏԱՆ

Բաքվի և Երևանի խաներից 100 զինված նյութերներ վերջնելով,
անցանք Բաքվի հարավային ծովեզերքի աղոտ վայրերով և դիտե-
ցինք նավթի հանքերը:

Նավթի-յուղի հանքերը: Գետնի տակից եռալով նավթը դուրս է
գալիս մի մասը ծովեզերքում, մի մասն էլ Մեսքերի նահիյեում:
Ընդհանրապես, ջերմուկի ջրերի նման փոքր լճակ է կազմում. նավ-
թի յուղը սեր է կապում հեղուկի երեսին և մնում: Նավթը առանձին
էմանսթեթ⁸⁵ է և շահին տարեկան 7000 թյումեն եկամուտ է տալիս:
Նավթի էմինի մարդիկ մտնում են այդ լճակների մեջ, նավթը հա-
վաքում և լցնում են այժի տիկերի մեջ: Այնուհետև, վաճառականնե-
րը առնում և երկրե-երկիր են տանում: 8 դույնի նավթ կա, սակայն
դեղին նավթը գերադասելի է:

Սև նավթը տանում են Աջեմի երկիրը, Ուզբեկստան, Հնդկաս-
տան, Իրաք, Քուրդիստան, Վրաստան, Դաղստան և Ալ-Օսմանի եր-
կիրը: Այդ երկրների բերդերում սև նավթը վառում են և լուսավո-
րում բերդի շրջակայքը: Երբ թշնամու զինվորների վրա են հարձակ-
վում, նրանց վրա և ոտքերի տակ նավթոտ վերմակներ ու հին շորեր
են նետում և այսպիսով կրակ առաջացնում: [Նավթը] շատ կարևոր է

բերդի և քաղաքի մթերքների համար: Մինչև անգամ շահի պալատում, մայրաքաղաքում վառվող ջահերը Բաքվի նավթով են վառվում: Նավթի վրա գիշեր-ցերեկ հսկող պահապաններ կան: Որովհետև եթե կրակ ընկնի, անընդհատ կայրվի և մարելը անհնար կլինի: Այդ պատճառով նավթահանքերի շրջակայքում լեռնանման հողեր են կուտակված, դրանք պատրաստ պահվում են. եթե նավթի հանքի մեջ մի կայծ է ընկնում, անմիջապես բոլոր ուսյաներն ու բերայաները վազում են, կրակի վրա հող ածում ու մարում: Ուրիշ միջոց չկա...

Այստեղից ծովեզերքով նորից դեպի հարավ գնացինք և կանգ առանք Մեսքերի թուրքմենական օբաներում: Այս դաշտերում ձմռանը իրենց օբաներով բնակվում և հանգստանում են մոնղոլները, թուրքմենները և կոմուքները: Վերին աստիճանի բերքառատ վայր է:

Խազերի ծովի հսկա կոկորդիլոսի ականջը: Այստեղից շարժվեցինք ծովեզերքով և ճանապարհին, ծովի ալեկոծության պատճառով, ծովեզերք նետված մի ձուկ տեսանք. երկարությունը լրիվ 100 քայլ էր, երկու գլուխ ուներ. մեկը պոչի մոտն էր և նման էր ռձի գլխի, մյուսը՝ մեծ գլուխը, բաղնիքի գմբեթի շափ կլիներ: Կարծես առասպելների մեջ նկարագրված աժդահան էր: Վերին ծնոտի վրա 150 ատամ կար, ստորին ծնոտի վրա 140 ատամ: Ամեն մի ատամի երկարությունը մի արշին էր և մարդու սրունքի հաստություն ուներ: Ականջները փղի ականջների նման էին: Ամբողջ մարմինը ծածկված էր կուղբի մազի նման մազով: Այս ձուկը իսկապես վերին աստիճանի ահարկու և հսկա մի կենդանի էր: Ամբողջ Բաքվի, Շամախի, Դեմիր Կափուի ժողովուրդն՝ այստեղ հավաքված, դիտում էին այդ կենդանուն: Խազերի ծովի մի ուղևոր՝ խոջա Սատիխանը, այդ մասին պատմեց. «Այս ձուկը հատկապես խազերի ծովում հանդիպող մի կոկորդիլոս է, որին ծովի նավաստիները նեհենգ փիլ գյուշի⁸⁶ են անվանում: Բոլոր ձկները սրանից վախենում են: Այս խազերի ծովեզերքում եղած տարօրինակ պատյանները, դիակները իսկապես ոչ մի ծովեզերքում չկան: Պատյաններից շատերը բոլորովին նման շեն ծովային կենդանիների. չորս անկյունանի, հնգաձև, կլոր և բարակ պոչով կենդանիներ կան: Սակայն քեփի և մինա անունով ձրկները վերին աստիճանի զեղեցիկ են և մեկ արշին երկարություն ունեն: Լիքաթե և սեբզ, սիհի և այլ տեսակի ձկները շատ համեղ են»:

Խազերի ծովը, ծովայինների ասելով, Սև ծովից ավելի մեծ է, ոչ մի ծովի հետ կապ չունի և առանձին մեծ ծով է: Ալեկոծությունը Սև ծովից ուժեղ է: Երկարությունը վերջանում է Ֆաղֆուրի երկրի սահմանի մոտ, որը յոթերորդ կլիմայի վերջն է:

Արևմտյան կողմում Մոսկովի երկիրն է, արևելքում՝ Աշեմի Գիլանը և էոզբեկ, Բուլղար, Կալմախ (Կալմիկ), Չին, Ֆաղֆուր և Կազակի երկրներն են: Կազակների և Մոսկվայի երկրների միջև ընկած տարածությունը ձմռան սաստկություն պատճառով 7 ամիս սառած է մնում: Կալմախ թաթարներն անցնում են սառույցների վրայով և Մոսկվայի երկիրը կողոպտում ու թալանում են: Վերցրած գերիները վաճառում են Չին, Խաթայ ու Խեթեն երկրներում և հարստանում: Գիլանի, Բաքվի, Դեմիր Կափուի և Թերեքի բերդերի շրջանում հաղերի ծովը երբեք չի սառչում, որովհետև այս վայրերը տաք են:

Բաբ-էլ-էբվաբ կոչված Դեմիր Կափուից դեպի հարավ մի ծոց կա: Ծովը վերջանում է Դաղստանի սահմանի, Ավարի երկրի, Թերեքի գետաբերանի, մոսկվացիների Խերեք բերդի մոտ: Ծովը տարածվում է հարավից դեպի հյուսիս, երկարությունը 4000 մղոն է, խորությունը 300 արշին: Ծովի վրա մոտ հազար նավ կա...

Անցանք հազերի ծովի եզերքի արևելյան դաշտերով և հասանք Շաբուրան մեծ քաղաքը:

Շաբուրանի բնութագիրը: Շիրվանի վիլայեթի գեղեցիկ քաղաքներից է, սակայն գրանցված է Դեմիր Կափուի տերիտորիայում: Ընդունում կառուցվել է Իսթենդեր շահի կողմից: Հետագայում, մոնղոլ Հելաքուն եկել, այս քաղաքը ավերել է և կործանել, բնակիչներին ոչնչացրել և տները հողին է հավասարեցրել: Այնուհետև, նորից վերաշինվել և շենացել է: Վերջապես Մուրադ խան III-ի վեզիրի էոզգեմիր-զադե Օսման փաշայի կողմից Դեմիր Կափուի գրավման ժամանակ, իրենց հպատակությունն են հայտնել նաև Շաբուրան քաղաքի բնակիչները և քաղաքը սանջաքի բեյի կենտրոնն է դարձել:

Ավելի ուշ, Մուրադ խան IV-ի գահակալության ժամանակ, Շիրվանը գրավող աջեմները, իրենց իշխանությանն են ենթարկել նաև Շաբուրանը: Ներկայումս Դեմիր Կափուի տերիտորիան սուլթանություն է: Գտնվում է 5-րդ կլիմայի վերջում: Իրանում, Թավրիզից հետո, իր օդովն ու ջրովը հայտնի քաղաք է: Ունի 70 մեհրաբ և 70 թաղամաս: Նշանավոր ջամիներն են՝ Թոթմաբ խանի ջամին, Ուշար խանի ջամին, Ուզուն Հասանի ջամին, որի նմանը ոչ մի տեղում չկա: Մինչև անգամ էոզգեմիր-օղլի Օսման փաշան ամեն ուրբաթ օրը, Դեմիր Կափուից մեծ հանդիսավորությամբ եկել և այս ջամիում աղոթք է արել: Դիտելու արժանի հին աղոթավայր է, որի շորս պատերի վրա եղած նուրբ արվեստի բուկալեմուն նկարները, մարմարները ճարտարապետությունից հասկացողներին հիացմունք

են պատճառում: Քաղաքը գտնվում է Մևսերի հովտում, բարերեր մի վայրում: Ունի 7 նահիյե, որոնք կոչվում են 7 մոլորակների անուններով:

Այստեղից բոշվորների միջով անցնելով, եկանք ծովից հեռու մի ընդարձակ դաշտում ընկած Զերդ գյուղը, որը գտնվում է Դեմիր Կափուի տերիտորիայում և Դաղստանի իշխույ Միխալ Շահի խանն է: Շահին այն նվիրել է էոդդեմիր-զադե Օսման փաշան: Հետագայում, թեև աջեմների ձևերն է անցել, սակայն նորից Միխալ Շահի իշխանության տակն է մնացել: Ունի 500 տուն, չամի, բաղնիք, բարվանսարա, շուկա, բազար. փոքր բաղաբ է: Բնակիչների մեծ մասը Դաղստանի կոմուք ցեղիցն են, շատ լավ զբահներ են սլասարաստում: Այստեղից դեպի հարավ (?) գնացինք և եկանք Դեմիր Կափու բերդը:

Բենդեր-Քար, այսինքն Իսֆենդեր-Չյուլկարենյնի Քար-Լի-Էր-վար ֆաղափի, Դեմիր Կափու բերդի բնութագիրը: Մի քանի սլաստամագիրների վկայությամբ այս բաղաբը կառուցել է աբաբական իշխող (?) Իսքենդեր Չյուլկարենյնը [Մեծ Ալեքսանդրը]: Ալեքսանդրը սլարիսլար կառուցել տալուց հետո, եկել է այս Դեմիր Կափուի վայրը և ինչ տեսնի, Դաղստանի տերիտորիայում, ծովեզերքում ընկած մի հիանալի վայր...

Իր իշխողների հետ խորհրդակցելով, շափել է սովել Դեմիր Կափուի դիրքի բարձրությունը և գտել, որ հազերի ծովը Սև ծովից ավելի բարձր է (?): Այդ պատճառով մտադրվել է հազերի ծովը միացնել Սև ծովին: Գիտնական երկրաչափներ է ուղարկել երկու ծովերի միջև, որոնք երեք օրում հասել են Դաղստանի էլբրուս լեռան ստորոտով, Մեղրելիստանի սահմանով դեպի Սև ծովը հոսող Ֆաշե գետի վերջավորությունը: Սրա [Սև ծովի] բարձրությունն էլ շափել են և գտել, որ Սև ծովը հազերի ծովից 20 անգամ⁸⁷ ցածր է (?)⁸⁸: Այնուհետև սկսել են անհրաժեշտ գործիքներ պատրաստել, սակայն իմաստունները առարկել են և ասել. «Ո՛վ Իսքենդեր, դու նշանակված էիր էջուջի պարիսպը⁸⁹ կառուցելու. այս գործը շատ երկար աշխատանք է պահանջում. Թեև այս երկու ծովերի միջև ընկած տարածությունը երեք օրվա ճանապարհ է, սակայն էլբրուս լեռան ստորոտի կայծքարե ժայռերը ծակելու համար մեծ գումար և նույն կյանք է պահանջվում: Իսկ աստղագուշակություն գիտություն տեղեկացնում է, որ դուք 32 տարի եք սուլթանություն անելու Կարծում ենք ավելի կարևոր գործեր կան»: Իսքենդերը այդ զիշեր մի ստակալի հրազ է տեսնում և այդ մտքից հրաժարվում է: Հետո Դեմիր Կա-

փուրից սկսած, Դաղստանի լեռների միջով, 7 կոնաք երկարությամբ, մինչև Սև ծովը, երեք կարգի ամրակուռ պարիսպներ է կառուցել տալիս՝ երեք կարգի խոր խրամներով: Այս պարիսպը Արևելքում գտնվող Իրանի և Թուրանի երկրների, Արևմուտքում՝ Կրփշաքի դաշտի ցեղերի՝ դեղին ցեղի, Ղրիմի և ուսական ցեղերի միջև սահման է եղել: Ներկայումս էլբրուսի, Դարչանի (Դարիալի) լեռներում երեք կարգի պարիսպ, երեք կարգի խրամ կա, որոնք նվաստս՝ էվլիյաս, տեսել է: Ղրիմից Կոմուքի երկիր գնացող մարդիկ, եթե ուշադրությամբ դիտեն, իրենք էլ կտեսնեն: Ոմանք ասում են, որ Իսքենդերի կառուցած էջուչի պարիսպը սա է: Սակայն անհավանական է: Իբնի-Իսհակի վկայությամբ Իսքենդերի ծնունդից մինչև ռեսուլուլլահը [Մուհամմեդը] 882 տարի է անցել, հիջրեթից մինչև մեր ուղևորության ժամանակը 1057 տարի է անցել: Այդ դեպքում Իսքենդերից մինչև այս օրը 1939 տարի կլինի: Այդ պատճառով պարսպի շատ տեղեր քանդվել են և որոշ մասերումն էլ մնացել են միայն աշտարակներն ու պատվարները, իսկ խոր խրամները ավազով են լցվել: Այս մանրամասները դիտողների համար աննկատ չեն մնում: Թոհթեի պատմությունը ասում է. «Իսքենդերը գետնի խորքում, 70 օրվա ընթացքում, մի տեղում անցք փորել տվեց և այդպիսով հազերի ծովը թափել տվեց Ֆաշե գետի մեջ»⁹⁰: Սակայն նվաստս առարկում եմ: 1050 թվականին, երբ գնում էի դեպի Ազաքի բերդը, իջևանեցի Ֆաշե գետի եզրերին, որի ջուրը կենսատու աղբյուրի ջրի նման մաքուր և անուշ է, իսկ հազերի ծովի ջուրը մահացու թուլնից ավելի վատ է. եթե մեկը այս ջրով մաքրվի, իր ծածուկ տեղերը կրակի պես կայրվեն: Այդ ինչպե՞ս է, որ երկրի տակից Ֆաշե գետին խառնվելով հանդերձ, Ֆաշե գետի ջուրը շաքարից ավելի անուշահամ է մնում: Սխալ միտք է: Իսքենդերը իր պարիսպը կառուցել է հազերի ծովի ծայրից մինչև այս Դեմիր Կափուն: Դեմիր Կափուն լեռան ստորոտում, դեպի ծովն իջնող ամրակուռ մի բերդ է:

Դեմիր Կափու բերդի պատկերը: Առաջին հիմնադիրը եղել է Իսքենդեր Ջյուլկարնեյնը: Հետագայում, էմեհներին⁹¹ մեկը՝ Յեզիտրին Աբդել Մեկեբը, դրավել է օտարների ձեռքից և Դաղստանի բոլոր ժողովուրդները իսլամություն են ընդունել: Այնուհետև, շատ անգամներ պաշարվել է, երբեմն քանդվել, երբեմն վերաշինվել է և վերջապես 986 (1578) թվականին Մուրադ III-ի վեզիր էոզդեմիր-զադե Օսման փաշան՝ սերզարության աստիճանով, իր անհաշիվ պինվորներով եկել է այս բերդի վրա, նրա իշխողին՝ Չրադ խանին,

կապել ու կաշկանդել է, վիրայով գրավել և իբրև Շիրվանի էյալեթի բարձրապատիվ իշխող, նորոգել և լրացրել է այս բերդը: Մուսուլման ղազինները այս բերդից դուրս դալով գիշերային հարձակումներ են դործել Շիրվանի երկրի վրա և գրավել են 70 բերդ: Փաշան բերդում 1000 ենիչերի, 4 վաշտ սիփահի, 10 օդա ջեբեջի, 10 օդա Բարձր Դերգահի թնդանոթաձիգ, 60 թնդանոթ, 500 սնդուկ ուղմամթերք ու այլ հանդերձանքներ է թողել և բերդի պահպանությունը ապահովել է 15 հազար զինվորով: Արդարության և իրավունքի շնորհիվ այս շրջանը շենացել և հարստացել է:

Դրանից հետո Կրփշաքի դաշտի, Չերքեզստանի և Դաղստանի կողմից ճանապարհներ են բացվում և Ղրիմից թաթար զինվորները ուղմամթերքներ և այլ հանդերձանքներ են բերում: Սակայն օդնություն շստանալու պատճառով աջեմները ամառով գրավում են բերդը: Մուսուլման ղազինները գնում են Դաղստան, ապա Չերքեզստան, իսկ այնտեղից էլ Ղրիմ:

Այս վայրը (Դեմիր Կափուն) շատ բարեբեր է և ներկայումս Աջեմի խանություններից է: Ունի 12 դատավոր, մյունշի, քալանթար, յասավուլ, դիզ-չյոքեն և շիյ-իյեն աղաներ, 2000 դիզ-չյոքեն թուլունգ և 9000 նյոքեր: Ես տեսնվեցի բերդի խանի հետ և նրան հանձնեցի Երևանի, Գիլանի ու Բաքվի խանների նամակները: Մովեզերքում, Կայթաք-խան հրվանդանի մոտ, մեզ ծովափնյա մի մեծ պալատ հատկացրին և լավ հյուրասիրեցին...

Դեմիր կոչվելու պատճառը: Իսքենդերը իր կառուցած պարսպի մեջ մի երկաթե դարպաս է դնում և այնտեղ պահպաններ կանգնեցնում: Մինչև նեշիրվանի⁹² ժամանակներն այս երկաթե դարպասը հաստատ մնում էր իր տեղում, այդ պատճառով էլ բերդը Դեմիր Կափու է կոչվում: Երկրորդ հիմնադիրը նեշիրվանն է, երրորդը՝ Յեզդ Ջերդ շահը, չորրորդը՝ Շահ Իսմայիլը, հինգերորդը՝ էոզդեմիր-օղլի Օսման փաշան:

Բերդի արևմտյան կողմը դտնվում է հազերի ծովեզերքում և ծովի ալիքները հարվածում են նրա պարսպի հիմքին: Այս պարսպները Յեզդ Ջերդ շահից հետո վերաշինվել է հազերի Շահի կողմից և այս մասին ծովեզերքի Իսքելե Կափուսի վրա ֆարսերեն ոտանավորով թվական է դրված: Մովի կողմից երևում է նաև Իսքենդերի կառուցած պարսպը: Որքա՞ն հսկա և լայն պարսպ է: Իշխողները, եթե կամենան, այդ պարսպից մինչև բերդն ընկած վայրը կարող են նավահանգիստ շինել: Ներկայումս աշտարակներն ու պատ-

վարները ծովի մեջն են: Պարսպի երկարութունը ծովեզերքի վրա մեկ նետի մենզիլ է: Բերդը շինված է մի ժայռի վրա, հնգանկյունի ձևով: Նվաստս, թեև շատ ուղևորութուններ են կատարել, բայց այսպիսի ամրակուռ բերդ չեմ տեսել: Հեռատես վարպետ երկրաշափը այս բերդը կառուցել է երեք մասից և երեք ամուր ու պինդ եռհարկանի դարպաս է կանգնեցրել: Բերդի մի մասը արևելքից նայում է լեռան կողմը, երկրորդ դարպասը բացվում է դեպի քաղաք: Արդանայի պարսպի մեջ երկու դարպաս կա: Կան նաև երկու ամուր դարպասներ, որոնք բացվում են քաղաքի ստորին կողմի վրա: Մեկը Մեսքուրի դարպասն է, որը արևելքից բացվում է դեպի Մեսքերի նահիյեն: Այս դարպասից իրենց սայլերով ու ձիերով դուրս եկողները գնում են դեպի Շամախի բերդը: Իսկ մյուս՝ հարավային կողմի, դարպասից գնում են Կրփշաքի դաշտը, Ղրիմ և Չերքեզստան: Սակայն դեպի Դաղստան ձիու սայլ չի աշխատում, այն աշխատում է միայն մոսկովցիների Թերեք բերդի, Կազանի և Կրփշաքի դաշտի կողմերում: Բերդի երրորդ մասը ծովի կողմն է ընկած, որը այնքան էլ բարեշեն չէ: Վերջերս Կարաչաջայ խանը բերդի պահապանների և դիզ-չյոքենների համար տներ է շինել: Գիլանի և Բաքվի կողմից եկող վաճառականների ձիերն ու սայլերը բերդի այս մասից են ներս մտնում: Ծովի կողմից էլ այստեղ շատ նավեր են զալիս: Այդ պատճառով բերդը արժեքավոր և կարևոր է:

Բերդը քառակուսի ձև ունի, շրջագծի երկարութունը 11,060 քայլ է, ունի 70 խոշոր աշտարակներ, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա մեկ մզկիթ և մեկ մեդրեսե պիտի լինի: Աշակերտների համար Բաքվից սև նավթ են բերում ու ճրագներ վառում... Բերդի շրջապատում 7060 պատվար և որմնախորշ կա: Ամեն գիշեր բերդը լուսավորում են նավթի յուղով, որովհետև բերդը 7 ոխերիմ թշնամիներ ունի. մեկը կազակներն են... սրանք պարսպին շեն մոտենում, որովհետև ծովեզերքում 70 բայլեմեղ թնդանոթ կա: Այս թնդանոթները օսմանյան թնդանոթներ են. այնքան փայլուն են, որ մարդ իր դեմքը տեսնում է նրանց մեջ, ինչպես հայելիի մեջ: Մյուս թշնամիները օսմանցիներն ու Ղրիմի և Կալմըքի թաթարներն են: Հարավից թշնամին Չերքեզն է, հարավ արևելքից՝ Դաղստանի Կոմուքի ցեղը, արևելքից՝ Վրաստանի Թեմրիս խանի երկիրն է: Ահա այս պատճառով բերդում կանոնավոր պահպանութուն կա, և հարձակում լինելու դեպքում կրակ են վառում և իմաց են տալիս բերդի բնակիչներին:

Այնուհետև, էՎ. Չելերին մանրամասնորեն նկարագրում է Դեմիր Կափու բերդի շինությունները, նշում, որ բերդում կա 1200 հողածածկ տուն, պալատներ, ջամիներ, խանութներ և այլն: Վարդում՝ մոտ 1000 տուն, շրջապատում այգիներ և պարտեզներ կան: Նկարագրում է նաև իսլամական ուխտատեղիները:

(էջ 302—312)

ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՄԻՐ ԿԱՓՈՒԻՑ ԴԵՊԻ ՎՐԱՍՏԱՆ

էՎ. Չելերին իր ուղևորությունը շարունակում է Դաղստանի միջով, կանգ է առնում Ավարների երկրում, Սերիր էլլան քաղաքում, հեթենի երկրում և այլ վայրերում և ապա մտնում է Վրաստան:

Սահմանային Օտետի բերդը Աջեմի իշխանությանն է ենթարկվում: Մենք բերդը թողեցինք ձախ, անցանք Շեքիի բերդի սահմանով և հասանք Չոխուրիե գյուղը, որը գտնվում է Վրաստանում, Թեմրիս խանի տերիտորիայում: Թիֆլիսի խանին ենթակա մեծ գյուղ է: Խայաները վրացի ազնավորներ, հայեր և գյոք-ղուլաքներ [աջեմ] են: Այստեղից շարունակելով ճանապարհը, եկանք Կախեթ քաղաքը, որը Վրաստանում է, սակայն Աջեմի իշխանությանն է ենթակա: Առաջին հիմնադիրը նեշիրվանն է: Ժամանակի ընթացքում բերդի որոշ մասերը քանդվել են. շրջագծի երկարությունը 14 հազար քայլ է: Ունի 170 աշտարակ և 3 դարպաս: Բերդում 2000 բարեշեն տուն կա: Ունի նաև ավերված ջամիներ, խան և բաղնիքներ, շուկա և բազար: Զուրբ հիանալի է: Գետը սկիզբ է առնում էլբրուս լեռան 9-րդ շերտի ստորոտից և, Կախեթի այգիներն ու պարտեզները ջրելուց հետո, խառնվում Կուր գետին: Օղը քիչ սառը լինելու պատճառով մետաքսը ընտիր չէ: Բնակիչները հայեր, գյոք-ղուլաքներ և վրացիներ են: Իշխողն առանձին սուլթանն է. ունի հազար նյոքեր, 12 դատավոր և կազի:

Շահ Իսմայիլը [սուլթան] Սելիմ խանի հետ ունեցած Չըլդերի պատերազմից առաջ, հավանելով այստեղի կլիման, 3 տարի ապրում է այս քաղաքում: Բերդից դուրս, սաթրանջաձև փողոցներում մի մեծ վարոշ է կառուցել տալիս, որը նման է Միջին Մաջարիստանի⁹³ Կաշե քաղաքին: Պատերազմի ժամանակ Շահի 100 հազար զինվորները սրի քաշվեցին և միայն ինքը կարողացավ փախչել Ադրբեջանի երկիրը: Այնուհետև, օսմանցի և վրացի զինվորները գալիս են այս քաղաքը և կողոպտում ու թալանում են: Հետագայում այնքան էլ չի բարեշինվել... Ֆերհադ փաշան էրս [Արեշ] բերդը վերակառուցելիս, սրա քարերը սայլերով փոխադրել է տալիս այնտեղ:

Սուլթանը նվաստիս, իբրև պատիվ, մի օրագնացի համար ուղեկիցներ տվեց: Շարժվելով դեպի հարավ, իջևանեցինք Իուտերայ խանի գյուղում: Կուր գետի եզերքին, 1000 տնից բաղկացած, ջամի, խան և բաղնիքով մի գյուղ է: Այստեղից էլ եկանք Թիֆլիսի բերդը:

Թիֆլիսի բնութագիրը: Իրանի երկրի պատմագիր «Շերեֆնամեի»⁹⁴ հեղինակի վկայությամբ այս քաղաքը հիմնել է Իսքենդեր Ջյուկարենյի խազինեդար Բիթլիսը, որը միաժամանակ կառուցել է նաև Վանի էյալեթի Բիթլիսը: Հետագայում, այն պաշարել են հարյուրավոր ավազակներ, թագավորից թաղավորի է անցել և, ի վերջո, անցել է Վրաստանի իշխող Դավիթ խանի իշխանությանը: Դավիթը, վախենալով օսմանցիներից, ապաստանում է Աջեմի շահի մոտ, թագ է հագնում և իր երկրի վրա խան նշանակվում: Բավական երկար ժամանակ իշխում է և նեղիքվանի նման արդարադատ է լինում, [երկիրը] բարեշինում և հարստացնում է:

Վերջապես, սուլթան Մուրադ III-ի օրոք լալա Ֆերհադ փաշան, անհամար զինվորներով Վրաստանի վրա է գալիս և գրավում Զրլղերի բերդը ու 70 այլ բերդեր: Երբ Դավիթ խանը լսում է, որ մեծ սերդարը գալիս է Թիֆլիսի վրա, Թիֆլիսում իբրև պաշտպան 40 հազար զինվոր թողնելով՝ պատրաստվում է կովի: Մյուս կողմից [օսմանցի] զինվորները մենզիլից մենզիլ անցնելով իջևանում են Շիրվանի դաշտում: Սերդարը նախապես նամակ է ուղարկում Թիֆլիս և առաջարկում է հավատացյալ դառնալ «կամ իսլամական կրոնը ընդունեցեք, կամ բերդը փաղիշահին հանձնեցեք և բերդից դուրս խարջ վճարող ուսյաներ դարձեք: Հակառակ դեպքում, նվիրական կրոնի անունով, ձեզ բոլորիդ սրի կանցկացնեմ, ձեր ընտանիքներին ու երեխաներին գերի կտանեմ»: Նամակը ստանում, ծանոթանում են բովանդակության հետ և բոլորը հավաքվում են խորհրդակցության: «Օսմանլուն թող իր ուզածից ետ չկանգնի» ասելով՝ պատգամավորին վռնդում են և փակվում բերդում: Սակայն նախազգալով հետևանքները, նորից են խորհրդակցում և համոզվելով, որ օսմանյան բանակի հարձակմանը չեն դիմանա, բոլորը հեռանում են երկրից և բերդը ամալի թողնում: Երբ մեծ սերդարը իմանում է այդ մասին, իսլամական բանակով հետապնդում է նրանց: Թիֆլիսի մոտ անցնում է Կուր գետը և մի գիշեր ու ցերեկ արագ գնալով, Զեքեմ բերդի մոտ հասնում է Թիֆլիսի խանին: Նրանք իրենց ընտանիքներով ու երեխաներով ապաստանել էին անտառում: Մուսուլման զադինները հարձակվելով՝ վրացի կղզրորաշների գլուխները բաժանում են նրանց մարմիններից: Մեծ հարստություն են ձեռք գցում, դին-

վորներին ամենահետինը մի վահան լիքը ոսկու է տիրանում: Հաղթական սերդարը անմիջապես ենիչերինների աղային՝ 7 օդա ենիչերիներով, ուղարկում է Թիֆլիսի բերդը գրավելու, իսկ ինքը իսլամական բանակով գնում է Զեքեմի բերդը գրավելու: Բերդը գրավում է ամանով և մեջը զինվորներ թողնում: Այդտեղից շարժվելով դեպի հյուսիս, պաշարում է Քերիմ բերդը: Բերդը չգիմանալով օսմանյան հարձակմանը, ամանով հանձնվում է մեծ սերդարին: Բերդում եղողները փախչում են իրենց դժոխքը:

Նվաստ Զեքեմի բերդը շտեպա: Սակայն երբ անցնում էի Կախեթի բերդի դաշտով, Քերիմի բերդը տեսա, բայց ներս չմտա: Օսման փաշան, որսի ելած առյուծի նման, 27 մեծ ու փոքր բերդ գրավեց այս էյալեթում և բոլորի մեջ զինվորներ ու պահապաններ թողեց: Հետո մենգիլները անցնելով մտավ Թիֆլիսի բերդը, որտեղ մեծ հանգիսավորություններ տեղի ունեցան: Ապա մեծ սերդարը բերդը ամրացրեց և էյալեթում աշխարհահամար կատարեց: Միրմիրանության կարգով կառավարությունը հանձնեց Կասթեմունի էյալեթի մյուսթասարիֆ Սուլաք Ֆերհատ փաշա-զադե Մուհամմեդ փաշային: Այլ կարիքների ու ռազմամթերքի հետ թողեց նաև 20 օդա ենիչերի, 5 օդա թոփչի՝ 170 ավերված բերդերից...⁹⁵ Վրաստանի մյուս շրջաններն էլ կարգի բերելուց հետո, գնաց պետության մայրաքաղաքը:

Մյուս կողմից, աջեմներն ու Վրաստանի քյաֆիրները 7 ամիս պաշարում են Թիֆլիսի բերդը: Բոլոր մուսուլման ղազինները անութության ու սովի են մատնվում և վերին աստիճանի տանջվում: Ստիպված ուտում են իրենց ձիերին, շներին և մինչև անգամ իրենց նահատակվածների դիակները: 7000 աղքատ գնում են Սու-բաշի անունով մեկի շունը և ուտում: Չնայած այդ վիճակին՝ քաջաբար դիմադրում են թշնամու մի շարք տեղերում կատարած հարձակումներին: Աստվածային կամեցողություն: Երբ էրզրումի վալին՝ Մուսթաֆա փաշան, իր անթիվ զինվորներով շտապ կերպով գալիս է, բերդը պաշարող սերդարը՝ Իմամ-Կուլի խանը, փախչում է և անսահման քանակությամբ հարստություն, ավար և պաշարեղեն է թողնում պատերազմի վայրում: Բերդում պաշարված ղազինները հարստանում են շատ առատ բարիքներով: Երբ Մուսթաֆա փաշան մոտենում է բերդին, հավատացյալ զինվորները նորից ոգևորվում են: Երկրորդ անգամ մեծ վեզիրի որդին՝ Հյուսնի փաշան, 3000՝ ուղտի բեռ ցորեն և այլ հացահատիկներ է պահում բերդի ամբարներում: Ներկայումս էլ փոքր բերդում (Քյուչուք Կալա) ամբարներ կան:

Սուլթան Մուրադ III-ի ժամանակից մինչև սուլթան Մուսթաֆայի գահակալութիւնը այս բերդը [Թիֆլիս] Ալ-Օսմանի ձևորումն է եղել: Հետո վրացի քաջիւրները աջմաների հետ միանալով, անսպասելիորեն հարձակվել են և բերդում եղած մուսուլման դազիները աման կանչելով բերդը շահին են հանձնել և դուրս են եկել այնտեղից: Այդ ժամանակից սկսած [Թիֆլիսը] Աջեմի ձեռքումն է, շատ բարեշինվել ու շենացել է:

Թիֆլիսի բերդի նկարագիրը: Կուր գետի եզերքին, սեպ ժայռի վրա, մեկը մյուսի դիմաց կառուցված երկու բերդ կա, որը Բիթլիսի (?) Թիֆլիս է կոչվում: Կուր գետը հոսում է [բերդերի] միջով: Մի ժայռից դեպի մյուս ժայռը խոշոր կամուրջ է գցված, այնպես, որ հեշտութեամբ մի բերդից կարելի է անցնել մյուս բերդը: Մեծ բերդը [Կալայի քերի] Կուր գետի հարավումն է, փոքր բերդը [Քյուչուք կալա] հյուսիսումն է:

Կուր գետը: Մեծ բերդի դաշտահայաց կողմից, բախվելով պարսպի պատերին, հոսում է Փոքր բերդի դուռն առջևից և յոթերորդ կոնաքում, Բաքու բերդի և Իրիւան քաղաքի միջև ընկած վայրում, թափվում է Խազերի ծովը: Զրլդրի վիլայեթի լեռներից սկիզբ առնելով, անցնում է Կարա Արղահանից, դիպչում Ախալցխա և Ազդուր բերդերին, ապա հոսում է Թիֆլիսի միջով և թափվում Խազերի ծովը: Շատ մեծ գետ է: Իրանի պատմագիրները ասում են, որ սրա մեջ մոտ 1060 հոսող ջրեր են թափվում: Այս գետի եզերքին, սեպածև ժայռի վրա Բիթլիսի կառուցած Մեծ բերդի շրջագծի երկարութիւնը 6000 քայլ է: Սակայն հին շինութիւնն է: Պարսպի բարձրութիւնը 60 արշին է, ունի 70 աշտարակ, 3000 պատնեշներ և մի կամրջով դուռ, խրամ շունի: Կուր գետի վրա կա ջրի աշտարակ, պաշարման ժամանակ այնտեղից ջուր են խմում: Պարիսպների միջև 600 հողածածկ տուն կա: Խանի պալատը այս բերդումն է: Ունի նաև ջամի, խան, բաղնիք և փոքրիկ շուկա: Փոքր բերդը կառուցվել է ավելի ուշ՝ Յեզդ Զրդ շահի կողմից, որը սեպածև մի ժայռի վրա, քառակուսածև փոքրիկ բերդ է: Կամրջի ծայրին մի փոքր դուռ ունի: Բերդում 300 տուն և ջամի կա, սակայն բեդիստան և այլ շինութիւններ չկան: Այս բերդը ընկած է Մեծ բերդի հյուսիսում: Բայց Փոքր բերդի պարիսպները ավելի ամուր են: Աշտարակների վրա 3000 պահապաններ են լինում: Ամեն դիշեր, մթնով, պահապանները խուղա-խուր⁹⁶ են ասում և կանչում: Բնակիչների մեծամասնութիւնը օսմանցիների ժամանակից մնացած սյուննիներ են և հանեֆի ու շաֆիի դավանանքներին⁹⁷ են պատկանում: Ուլեմաները շատ են:

Բարիքներից հայտնի են հատիկ-հատիկ ցորենը, ընտիր Թիֆ-
լիսի սպիտակ հացը, սպիտակ և կարմրավուն դեղձը, բամբակն ու
բուրդը, խաղողը: Կուր գետը բերքատվությանը ոչ մի օգուտ չի տա-
լիս. Բերքը հասունանում է անձրևով: Կուր գետը իր ակունքից
սկսած, չնայած անցնում է 150 գյուղաքաղաքներով, ոչ մեկին օգուտ
չի տալիս, այդ պատճառով Քյոթր (կույր) է կոչվել: Մոնղոլները
այս գետին Օուր (*Уур*) են կոչում, որ նշանակում է անօգուտ: Զուրը
անուշահամ է, բայց որովհետև շատ ցածրից է հոսում, բարձր տե-
ղերը չի ոռոգում: Բաղնիքները լավը չեն, որովհետև քաղաքում
ջերմուկ կա:

Թիֆլիսի ջերմուկի բնութագիրը: Մեծ բերդի արևելյան կողմում
բնական հոսող տաք ջուր կա, որի մեջ կարելի է ոչխարի գլուխն ու
ոտները եփել: Կամարածածկ, օդտակար ջերմուկ է:

Այստատեղիներից հայտնի են Իմամ Հեսամ էֆենդիի, Ֆերհադ
փաշայի բեթխուղա՝ Ռիդվան աղայի և Զեմ Ալի էֆենդիի ուխտատե-
ղիները:

Թիֆլիսը Կախեթի բերդից 5 մենզիլ հեռու է, Արսի բերդից՝ 4
կոնաք, Գենջեի բերդից՝ 4 կոնաք:

Այստեղից 200 ընկերներով 3 թյումեն ճանապարհածախս վերց-
րինք և նեղ ճանապարհով դեպի հարավ 4 ժամ ճանապարհ գնալուց
հետո հասանք Քոսխեթի [Կվիշխեթի] բերդը:

Սեպածև ժայռի վրա կառուցված քառակուսածև փոքր բերդ է:
Աջեմի իշխանության տակ է, Թիֆլիսի նահիյեն է: Մեզանից աչ, մի
բարձր ժայռի վրա երևաց Լորի բերդը: Բերդին մոտ չգնացինք,
միայն ետևից դիտեցինք ու անցանք: Այստեղից եկանք Սուրան
[Սուրամ] բերդը: Թիֆլիսի խանի իշխանությանն է ենթակա, գտնը-
վում է մի ժայռի վրա և փոքրիկ բերդ է, սակայն վերին աստիճանի
անմատչելի, ամրակուռ բերդ է, որի աշտարակներն ու պատնեշները
վերասլաց են: Առաջին հիմնադիրը նեշիրվանն է եղել: Վրաստանի
հնագույն բերդերից է: Բնակիչների մեծ մասը վրացիներ, գյոթ-
ղուլաքներ և հայեր են: Այստեղից դուրս եկանք և 4 ժամ դեպի
արևմուտք գնալուց հետո հասանք Աղղուր բերդը:

Հնագույն Ազղուր բերդի բնութագիրը: Կոչվում է Ալեխանդրի
Ղուր: «Շերեֆնամե»-ի պատմության վկայությամբ Վրաստանում
կառուցված առաջին բերդը սա է: Կառուցվել է Մեծ Իսքենդերի կող-
մից: Մարմար քարերով կառուցված այս մեծ և չորս անկյունանի
բերդը ցույց է տալիս, որ Իսքենդերի կառույցներից է: Քառակուսի,
հին բերդ է: Վրաստանում, Ախալցխայի տերիտորիայում ընկած

նայիբություն է⁹⁸։ Դեպի հարավ նայող մի դուռ ունի։ Աղան է իշխում։ Ունի մոտ 200 զինվոր, նաև ջամի, խան, բաղնիք և 40—50 խանութ։ Այգիներն ու պարտեզները շատ են։ Այս վայրը գտնվում է Վրաստանի շեշատ ցեղի տերիտորիայում, բնակիչները վրացիներն են խոսում։

Այնուհետև էվ. Ջելբրին մի քանի օրինակներ է բերում շեշատցի վրացիների լեզվից, տալիս է գործածական իրերի անունները։

Վրաստանի քաղալորների սերունդը։ Նեմրուզին⁹⁹ հակառակվող ազգերից առաջինը եղել են հրեաները, հետո վրացիների դադիանի և շեշատ ցեղերը։ Ավելի ուշ գուրիելի, աչք-բաշի, մեգրել ցեղերը։ Սրանք բոլորն առաջացել են հրեաներից՝ Դավիթի ժողովրդից, սակայն հետագայում ընդունելով քրիստոնեությունը առաջնորդվել են Ավետարանով։ Այս ցեղերը 12 լեզվով են խոսում, բարբառները հատուկ են իրենց և չեն հասկացվում։ Իրենց սխալ կարծիքով շեշատ և դադիանի ցեղերի լեզուները ամենաուղիղ լեզուներից են։ Մոսկվացիների [արքայական] գերդաստանը վերջանալու դեպքում, Վրաստանից տանում են մեկին և թագավոր նշանակում։ Ազնվական ցեղ է։ Վրացի վարդապետները իրենց նախահայրերին հասցրնում են մինչև Քեյքավուսը և նրա միջոցով՝ մինչև վեհափառ Դավիթը։ Այդ մասին պատմում են այսպիսի մի տարօրինակ ավանդություն։ Վրաստանում մի թագավոր / լինում, որին իբրև թագավոր հաջորդում է իր աղջիկը՝ Թեմրեղը (تيمورگ)։ Սա սկսում է կառավարել հորից ժառանգած երկիրը։ Թագուհին իր աղջկան, արբունքի հասնելուց հետո, տալիս է Բեյդիվան անունով իշխանազունին։ Այդ աղջիկը երեք որդի է ունենում, որոնք մեծանալով՝ Վրաստանը բաժանում են իրենց մեջ։ Մարալե անունով մեծ բեյ-զաղեն վերցնում է Քութայիսի երկիրը, որի իսկական անունը Աչք-բաշիի վիլայեթ է։ Այս աչք-բաշի ցեղի սերունդը սկիզբ է առնում վերոհիշյալ բեյ-զաղեից։ Միջնակ որդուն՝ Սիմոնին, տալիս են Թավրիզի երկիրը, փոքր որդուն՝ Դադիանիին՝ տալիս ևն Բաղթի (بغث) վիլայեթը։ Դադիանի ցեղի սերունդը սկսվում է այս Դադիանիից։ Դադիանի բեյը աշխարհաշեն, արդարադատ մի արքա լինելով՝ ամբողջ Վրաստանը հպատակվում է նրան։ Ներկայումս Վրաստանում բոլոր վրացիները Դադիանի և Աչք-բաշի բեյերին, ինչպես իրենց գլխավոր վարդապետների, հարգանք են մատուցում։ Երբ թագավորները գահ են բարձրանում, նրանց սրերը այս Դադիանի և Աչք-բաշի բեյերի ձեռքով են կապվում։

Սուլթան Սելիմ առաջինը, Տրապիզոնում եղած ժամանակ, լավ հարաբերության մեջ է եղել Քուլթալիսի բերդի Աչք-բաշի բևեռի հետ, և փաղիշահ եղած ժամանակ Աչք-բաշի երկիրը ազատել է խարաջից և սովորական տուրքերից: Մինչև այսօր էլ ազատված են: Միայն ամեն տարի պետության մայրաքաղաքն են ուղարկում գերիններ, բացառիկ զեղեցիկ վրացուհիներ, բազե և սպունգ:

Այստեղից [Աղղուրից] դուրս եկանք և անցնելով բերքառատ վայրերով՝ հասանք Ախալցխա: Այս վայրի անունը Ախասխա է, սակայն նրա շուրս կողմում բնակվող ցեղերը իրենց բարբառով են կոչում: Օրինակ, Ախսկա, Ախրկասե, Ակասկա: Սակայն փաղիշահական դեֆթերխաննում գրվում է՝ «Ջրղրրի էյալեթի մյուլթասարրիֆ այսինչ փաշան»:

Բերդի առաջին հիմնադիրը նեշիրվանն է: Նեշիրվանը ամեն տարի՝ վեց ամիս, յայլայի օրերն անց է կացրել Ախալցխայում: Հետագայում շատերի ձեռքն է անցել: «Շերեֆնամեի» պատմության վկայությամբ, էմեհի Հեշամ-բին Աբդյուլ Մելիքը Շամից եկել է բազմաթիվ զինվորներով, և գրավելով Հալեպի, Այնթաբի, Մարաշի, Մալաթիայի, Դիարբեքի, էրզրումի և այլ բերդեր, անցել է Վրաստան և գրավել է նաև Ախալցխայի բերդը: Թիֆլիսը և Վրաստանի ու Դաղստանի քաղաքները հպատակեցնելուց հետո, վերադարձել է իր մայրաքաղաքը՝ Շամը: Հետո վրացիները ապստամբվել և ամբողջովին հրաժարվել են իսլամությանից ու հպատակությունից: Հետագայում, Ադրբեջանի թագավոր Կարա Կոչունի¹⁰⁰ Կարա-Յուսուֆը գրավել է այս վայրերը, սակայն երբ հանդես է եկել Թիմուրը, Կարա-Յուսուֆը չի կարողացել դիմանալ և ապաստանել է Ալ-Օսման Յրղրրմ Բայազիդ խանի մոտ: Հետո այս բերդը անցել է Ուզուն Հասանի ձեռքը: Թիմուրը շարժվել է Ուզուն Հասանի վրա, սակայն Ուզուն Հասանը խելացիությանբ համբուրել է նրա ասպանդակը և այդպիսով իր վիլայեթը ազատել է կողոպուտից ու թալանից: Դրանից հետո անցել է Ադրբեջանի պետության Շեյխ Սեֆիի որդի, Իրանի Շահ Իսմայիլի ձեռքը: Սա Ախալցխան յայլայի վերածելով, ամբողջ Վրաստանի ցեղերը հպատակեցնում և ենթարկում է իրեն: Բայազիդ խանի օրոք նա ավերելով ու քանդելով Ալ-Օսմանի վիլայեթը [Երկիրը], հասնում է մինչև Արփա Չուքուրի (Սվազ) և 7 էյալեթ առնում է իր տիրապետության տակ: Այդ ժամանակ Սելիմ խան առաջինը Տրապիզոնի իշխողն էր: Սա, առյուծի նման հասնում է այս շարագործ շահի լրանակի հետևից և բոլորին սրի քաշում: Իսկ երբ փաղիշահ է դառնում՝ նվիրական պատերազմի

հերթը [հասկալ է] ասելով, իր բաղամաթիվ զինվորներով գնում է Շահ Իւմայիլի վրա և Չրլղըրի զաշտում տեղի ունեցած պատերազմում Աջեմի 100 հազար զինվորներին սրի է քաշում: Ահա Շահ Իւմայիլի անհեռատես կերպով մինչև Սվազ հարձակվելու արդյունքը: Այդ պատերազմում շահը հազիվ կարողացավ իր անձն ապատել և Աղբր-բէջան փախչել: Այս պատերազմից հետո Սելիմ խանը ամբողջ վրաստանը իրեն հպատակեցրեց և իր հրամաններին ենթարկեց: Հետագայում սուլթան Սելիմ խանը [Ախալցխան] մի մեծ էյալեթի վերածեց և շնորհեց իր վեզիրներից մեկին:

Չրլղըրի էյալեթը 13 սանջաք ունի. ունի նաև մալ և թիմարի զեֆթերդար, զեֆթերի չավուշների էմիններ, չավուշների քեթխուզա և չավուշների քարտուղար:

Սանջաֆներն են՝ Օլթի, Խըրթիչ [Խերթվիս], Արտենջ [Արտանուջ], Հաչրեք, Արղահան, Փոսխով, Մախջիլ, Ախալցխա (փաշայի սանջաքն է): Փերթբերք, Լիվանե, Նըսֆ-Լիվանե և Շեշատ սանջաքները յուրթլուք ու օջաքլըք են և ժառանգվում են իբրև սեփականութուն:

Խաւերը [աւելով]. Օլթի — 910.017, Փերթբերք — 462.190, Արտանուշ 260.000, Արղահան — 300.000, Շեշատ — 65.000, Լիվանե — 565.000, Խերթվիս — 200.500, Հաչրեք — 365.000, Փոսխով — 206.500. Մախջիլ — 20.322, Աջարա — 200.000, Փեթեք — 400.000:

Բոլոր սանջաֆներում եղած զեամբները և թիմարները: Ընդամենը 656 զեամեթ և թիմար կա: Օրենքով, ջեբելուների հետ միասին 800 զինվոր ունի Փաշայի զինվորների հետ միասին՝ 1500 զինվոր: Օլթիում 3 զեամեթ և 123 թիմար կա, Մեծ Արղահանում՝ 8 զեամեթ և 87 թիմար, Արտանուշում՝ 4 զեամեթ և 42 թիմար, Հաչրեքում՝ 2 զեամեթ և 72 թիմար, Խերթվիսում՝ 13 զեամեթ և 35 թիմար, Փոսխովում՝ 12 զեամեթ և 68 թիմար, Փեթեքում՝ 8 զեամեթ և 54 թիմար, Սասինում՝ 7 զեամեթ և 4 թիմար, Լորիում՝ 9 զեամեթ ու 10 թիմար, Ախալցխայում՝ 10 զեամեթ և 17 թիմար, Չաքլեքում՝ 11 զեամեթ և 32 թիմար, Խաթլեում՝ 18 զեամեթ և 7 թիմար, Իսպիրում՝ 4 զեամեթ և թիմար: Պատերազմի գնալու զեպքում 1060 գյուղից տարեկան 320 քիսե եկամուտ է ստացվում, որը ստանում են զեամեթի և թիմարի տերերը: Սուլթան Սելիմը փառավոր թուղրայով այս էյալեթը շնորհեց իր սանջաքի փաշային և նրան էրզրումի, Սվազի, Մարաշի, Աղանայի էյալեթների և Չրլղըրի վալիների վրա հրամանակատար [ֆերմանբեր] նշանակեց: Օրենքով նրանք ամեն տարի պարտավոր են դիմել նրա պաշտպանությանը: Նախա-

պես 500 ակշևով մկևիտությամբ գավառը շնորհվեց էսքիլի Ռամա-
զան էֆենդիին: Ներկայումս 300 ակշևով շերիֆի կաղա է: Կաղին,
ըստ օրենքի, տարեկան 7 քիսե եկամուտ է ստանում, փաշան՝ 80
քիսե: Ունի սուբաշիություն: Չըլզըրի միրմիրանի փաղիշահական
խասը 400.000 ակշե է: Ունի մոտ 2000 կուլ զինվորներ, բերդի աղա-
ներ և 7 օղա փաղիշահական դերգահի ենիշերինների, ջեբեջինների և
թոփջինների աղաներ:

Այն ժամանակ, երբ [էյալեթը] ամեն տեսակետից բարեշեն վի-
ճակումն էր, 1044 (1634) թվականին կըզըլբաշը, առիթը գտնելով,
գրավեց [այս էյալեթը]: Հետագայում, սուլթան Մուրադ IV-ը, Երե-
վանը Աջեմից գրավելուց հետո, Ախալցխան էլ գրավեց: Ներկայումս
վերաշինվում և բարեշինվում է:

Ախալցխա բերդի նկարագիրը: Սեպածե ժայռի վրա կառուցված
քարաշեն, ամրակուռ և հաճելի բերդ է: Երկու դարպաս ունի: Բեր-
դում մոտ 1100 հողածածկ, առանց այգիների ու պարտեզի տներ
կան: Մի դարպասը բացվում է դեպի արևելք, մյուսը՝ արևմուտք:
Ունի 28 մեհրաբ: Վերին բերդում կառուցված սուլթան Սելիմ I-ի
ջամին հողածածկ հնազույն շինություն է: Այս քաղաքում կապարով
ծածկված շինություններ չկան: Այդ գեղեցիկ ջամիի մինարեն խոր-
տակվել է: Քունբեթ-օղլիի ջամին հողածածկ է և առանց մինարեի:
Ստորին բերդում գտնվող հալի Աղայի ջամին նույնպես հին շի-
նություն է, մեծ թվով հասարակություն ունի. սրտառուչ և զվարթ
ջամի է:

Վիլայեթի ժողովուրդը իսլամ է, բոլորը հավատացյալ, կրո-
նասեր մարդիկ են: Օրվա հինգ ժամից բացի, յուրաքանչյուր ջա-
միում Ղուրան և այլ գիտություններ են կարդացվում: Առանձին դար-
ուլ-թեղրիս, դար-ուլ-հաղիս և դար-ուլ-կուրաններ¹⁰¹ չկան, բայց գի-
տության ծարավ մարդիկ շատ են:

Բերդից դուրս գտնվող վարոշը նմանապես շատ բարեշեն է: Խա-
ներից նշանավորներն են՝ Դելի Մուհամմեդ խանը, էքմեքջիի և
Իսա Աղա-օղլի խաները: Գեղեցիկ բանջարանոցները շատ են, այգե-
գործությունն ու բերքը առատ է: Վճիտ գետը սկիզբ է առնում Օդե
լեռներից և քաղաքի ցանքատարածությունները ջրելուց հետո, հո-
սում է դեպի էրզուն բերդը և ապա Քոսսիսեթ բերդի մոտ՝ խառնվում
Արազ գետին: Այս բերդից դուրս գտնվող խրամը կամրջով են անց-
նում: Դրսի վարոշի շուրջը պարիսպներ չկան: Այս վարոշում մոտ
300 փոքր խանութ կա: Բեղիստան չկա: Եղանակը բավականին
խիստ լինելու պատճառով ժողովուրդը առողջակազմ է, քաջ և ան-

վանի: Մասնավորապես վիլայեթի վալի՝ վելիիր Սեֆեր փաշան, որ ծագումով վրացի է, խելացի, հնարամիտ և քաջ անձնավորություն է: Նրա քեթխուղան՝ Դերվիշ-Աղան, նմանապես վրացական ծագումով, բարեսեր և պատվասեր անձ է: Սեյֆի և մյուս ազնվականները հնարագետ և վեհանձն մարդիկ են:

Ախալցխայից դեպի արևելք 6 կոնաք հեռավորության վրա ընկած է Երևանը: Նրանց միջև Կարսի բերդն է: Ախալցխայից մինչև Թիֆլիս 6 մենզիլ է և կարելի է այնտեղ գնալ թե արևելքից և թե արևմուտքից: Այստեղից մինչև Գենջե դարձյալ 6 մենզիլ է:

ԶԸԼԴԵՐԻ ԷՅԱԼԵԹԻ ՉՈՐՄ ԿՈՂՄՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀՊԱՏԱԿ ԵՎ ՀՆԱՁԱՆԴ ԲԵՐԴԵՐԸ

Զըլդերի մոտ գտնվող Խերթվիս բերդը 986 (1578) թվականին գրավել է Լալա Մուսթաֆա փաշան: Խերթվիսի մոտի Ախալքալաքի բերդը նույնպես Լալա Մուսթաֆա փաշան է գրավել: Փերքանի և Մեծ Վալե բերդերը ընկած են երկու բարձր լեռների արանքում: Բարձր ժայռի վրա կառուցված փոքրիկ բերդեր են: Բուն Վրաստանում գտնվող Քութայիսի բերդը Զըլդերից 2 մենզիլ հեռավորության վրա է և Աչք-բաշ վիլայեթի մայրաքաղաքն է: Սա Բրիրաթ լեռան մոտ է և բարեշեն է: Վրաստանի արքայանիստ քաղաքն է: Սելիմ խանի խալիֆայության ժամանակ այս վայրը օջաքլքքի կարգով հյուրումեթ է եղել: Խասը 606.000 աղչե է: Հաջրեքի բերդը ընկած է Ախալցխայի ու Արդահանի միջև և Զըլդերի էյալեթի բարեշեն լիվաններից է: միրլիվայի կենտրոնն է: Գրավվել է Լալա փաշայի կողմից: Բեյի խասը 365.000 աղչե է: Ունի ալայի բեյ և կագի: 500 զինվոր է տալիս: Շեյթանի բերդը 990 (1582) թվականին գրավել է Ֆերհադ փաշան, որը Զըլդերի մոտ, մի ժայռի վրա կառուցված ամուր բերդ է: Կրզլար կալասին նույնպես Զըլդերի մոտ, Ջաղ գետի եզերքին, սեպածև ժայռի վրա կանգնած աննման բերդ է: Ալթուն կալասին քարակերտ է և Կրզլար կալասիից 3 ժամ հեռավորության վրա է: Օդուրիա բերդը Ախալցխայից ոչ հեռու ընկած մի փոքրիկ բերդ է: Ալ բերդը Ախալցխայի մոտ է: Փոսխով բերդը Ախալցխայի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Խասերը, զեամեթները և թիմարները վերևում հիշվեցին: Լալա Մուսթաֆա փաշան այն գրավել է 986 (1578) թվականին: 150 աղչեով կազա է: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի: Նախկինում Շևաթտի երկրում 2 թուղով միրմիրանություն է եղել: Զըլդերից 7 ժամ տևող հեռավորության վրա է:

Շեշատի բերդը օջաքլըքի կարգով հյուքումեթ է, կագի շունի: Շեշատի երկիրը ապստամբների վայր է: Խարբերի բերդը՝ Արտանուշի բերդի մոտ, մի ձորի եզերքին ընկած անառիկ բերդ է: Արտանուշի բերդը գտնվում է Չըլղըրի էյալեթում և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասն ու զեամեթը վերևում հիշվեց: Ավխեթջի բերդը սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Դեֆթերի-խաքանիում¹⁰² արձանագրվում է որպես Մախջիլ: Անառիկ բերդ է: Բեյի խասը հիշվեց վերևում: Չաղիսամանի բերդը Չըլղըրի մոտ գտնվող անառիկ բերդ է: Ուրիշ բերդեր էլ կան:

Ախալցխայից մինչև էրզրում ընկած վայրերը: Ախալցխայից վալղար յայլայով անցանք և 4 ժամից հետո եկանք Քինավա բերդը: Երրից դժվարին ճանապարհով շարժվեցինք դեպի արևմուտք և հասանք Կարա Արդահան բերդը:

Կարա Արդահանի բերդը գրավվել է Սելիմ խան 1-ի կողմից: Չըլղըրի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը 300.000 ալչե է: Սանջաքում 8 թիմար և 87 զեամեթ կա: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, բերդակալ և 200 բերդապահ զինվոր: Բեյը, ջեբելունների հետ միասին, մոտ 1000 զինվոր կարող է տալ: 150 ալչեով շերիֆ կաղա է: Նագիբ շունի, մյուֆթին Ախալցխայումն է: Բերդն անառիկ մի ժայռի վրա է. ունի քառակուսի ձև և ամրակուռ է: Ասիթանեի կողմից մեկ օդա ջեբեջիներ ունի: Այս քաղաքում հայտնի է Կիյա փաշայի խրամը:

Արդահանի մոտ եղած բերդերը: Վալեի բերդը 987 (1579) թվականին գրավել է Հալա Մուսթաֆա փաշան: Ախարիսի բերդը մոտ է Օլթիին: Փերթեքի բերդը, Հեմազարի բերդը, Մամրվանի բերդը, Նեգերբար բերդը, Ղագի Աեֆեր փաշայի բերդը, Քենգեի բերդը, Կեղանի բերդը և այլ բերդեր, բոլորը գրավել է Հալա Մուսթաֆա փաշան:

Այս [Արդահանի] բերդը ցուրտ կլիմա ունի և այդ պատճառով այգիներ ու պարտեզներ չկան: Պտուղները ստացվում են Աջարա բերդից և Թորթումից: Արդահանի բնակիչները հավատացյալ մուսուլմաններ են: Կրոնասեր և պանդիտասեր մարդիկ են: Մեծ մասը զբաղվում են երկրագործությամբ, մի մասն էլ վաճառականներ են: Լեռներում աճում է բյուֆեմ կոչված հիանալի պտուղը: Այս բերդը էրզրումի հյուսիսումն է և նրանից հեռու է 5 մերհալեով: Արադհանից մինչև Կարս մեկ կոնաք է:

Այստեղից քարքարոտ վայրերով նորից դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք Քուլե բերդը: Ախալցխայի տերիտորիայումն է և

կառուցել է Վրաստանի բեյ Լեննդ խանը: Չըլդըրի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Փաղիշահական կանոնով բեյի խասը 300.000 աղչե է: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, բերդակալ և բերդապահ զինվորներ: Բերդը գրավվել է Սելիմ խանի կողմից: Գտնվում է անմատույց ժայռի վրա: 150 աղչեով կաղա է: Ունի ջամի, խան և բաղնիք:

Այստեղից նորից դեպի արևմուտք գնացինք և 8 ժամից հետո հասանք Ինեքի բերդը: Կառուցվել է այդ անունով վրացի իշխանի կողմից:

Չըլդըրը սանջաքի բեյությունն է: Բեյի խասը 400.000 աղչե է: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի: Ըստ օրենքի, ջեբելունների հետ միասին, 1000 զինվոր է տալիս: Բնակիչները բարեպաշտ մարդիկ են, ապրում են երկրագործությամբ և խնայողությամբ: Ջուրը շատ լավ է, կան հայ, գյոք-դուլաք և վրացի ռայաներ:

Այստեղից շարժվեցինք դեպի հյուսիս-արևմուտք և 2 ժամից հետո հասանք Մամրվան բերդը: Կառուցվել է վրացի բեյերի կողմից: Գրավել է Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշան: Նախկինում սանջաքի բեյի կենտրոնն է եղել: Ներկայումս էրզրումի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը 203.000 աղչե է: Ունի շերիբաշի և ալայի բեյ: Բեյը, ջեբելունների հետ միասին, 500 զինվոր ունի, 150 աղչեով շերիֆ կազա է: Ունի բերդակալ, աղաբ-աղասի և բերդապահ զինվորներ: Բերդը ամրակուռ և քառակուսի ձևով է կառուցված: Դեպի հարավ նայող մի դարպաս ունի: Ընդամենը 800 տուն կա: Բնակիչները մուսուլմաններ են և Նակշբենդի¹⁰³ միաբանությանը պատկանող կրոնասեր մարդիկ: Ունի ջամիներ, բաղնիք, խան և փոքր շուկա:

Այստեղից դարձյալ դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք էյդ գյուղը, որը Մամրվանի նահիյեում ընկած մուսուլմանական և հայկական գյուղ է: Ապա շարժվեցինք դեպի արևմուտք և հասանք Կարա Գյունեք գյուղը, որը էրզրումի էյալեթի նահիյեներից է: Բարեշեն գյուղ և զեամեթ է: Անցնելով Վրաստանի լեռնանցքով, եկանք կանաչազարդ Ումուդում-Դեդե գյուղը: Մի բարձր լեռան ստորոտում, 100 տնից բաղկացած բարեշեն գյուղ է: Գտնվում է Եփրատ գետի ափունքում: Նշանավոր Եփրատ գետը բխում է այս գյուղի մոտի մի մեծ քարայրից: Գետում մի արշին երկարությամբ ձկներ կան, որոնք վերին աստիճանի համեղ են: Այստեղ է թաղված Ումուդում-Դեդեն, որի գերեզմանը հայտնի և կարևոր ուխտատեղի է: Այդ պատճառով ոչ ոք չի համարձակվում այդտեղ ձկներ որսալ:

Սակայն մի փարսախս ներքև որսում են: Մարդ այս ձուկը ուտելիս նրա համեղությունից ու անուշահոտությունից հիանում է: Որքան էլ ուտես, ոչ տաքություն կունենաս և ոչ էլ ծանրություն կզգաս:

Ումուղում-Դեղեի ուխտատեղին նվիրական վայր է. շեյխը՝ Իբրահիմ էֆենդին, նույնպես նվիրական և բարձր անձնավորություն է:

Այստեղից նորից էրզրումի դաշտով գնացինք և ողջ ու ապահով հասանք էրզրումի բերդը: Առանց մեր հագուստը փոխելու, մեր փաշա էֆենդին ներկայացանք և Երևանի խանի նամակն ու նվերները հանձնեցինք... Այստեղ մի շաբաթ մնացինք: Այդ ժամանակ Երևանի խանից նամակներ ստացվեցին: Խանը գրում էր. «Ձեր Կարսի կուլերը մեր զորականներին նեղություն են պատճառում: Խնդրում ենք ձեր կուլերից մի աղա ուղարկեք, որ գա այստեղ և քարավանները էրզրում տանի»: Տասներորդ օրը նվաստիս նորից Աջեմի երկիրը ուղարկեցին:

(էջ 325—328)

1057 (1647) ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԵՐ ԵՐԿՐՈՐԴ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ԵՐԵՎԱՆ

էրզրումից արևելք 11 ժամ գնալուց հետո հասանք Հասան Կալա բերդը, որը նախապես նկարագրել ենք: Բասենի դաշտով նորից դեպի արևելք դնացինք և եկանք Բատելջանլի գյուղը, որ հայկական գյուղ և զեամեթ է: Ապա, 9 ժամ հետո կանգ առանք Մեյտանջեքում, որը Բասենի դաշտում ընկած շեն գյուղ է: 10 ժամից հետո հասանք Մժնկերտ բերդը: էրզրումի էյալեթում է և Խերասաւ բեյի իշխանության տակ: Բերդը կառուցված է սեպածե ժայռի վրա, ունի բերդակալ, 150 բերդապահ զինվոր և 200 տուն: Բասենի կաղայում նայիրություն է: ...Այստեղից դեպի արևելք գնալով, անցանք էրզրումի սահմանի վրա գտնվող Խանի ձորը և մտանք Կարսի էյալեթի տերիտորիան: Եղի-Քիլիսե ավերակ վանքը և լեռնանցքը անցնելով, 6 ժամից հետո հասանք Բարդուզ բերդը:

Բարդուզի բերդը Կարսի իշխանության մեջ է. կառուցվել է Ակ Կոյունլի էլ-Մելիք Իզզեղդինի կողմից...

Այստեղից գնացինք Քեչկվան-դուղման բերդը:

Քեչկվան-դուղմանի¹⁰⁴ նկարագիրը: Փիժենի, Սեֆաքի, էֆրեսյաբի պատերազմների պատմության մեջ մի քանի պատմագիրների կողմից հիշված այս բերդը, Աբբասի խալիֆ էլ-Մուսթենսեր Բալ-

լահի իշխանության օրոք, եկել է մոնղոլ ցեղի Հելաքու խանը, քաղաքը ավերել է և ժողովրդին սրի ու կրակի մատնել: Հետագայում այս բերդը Կարա-Կոյունլի Կարա-Յուսուֆի շնորհիվ վերաշինվել ու շենացել է, սակայն Թիմուրի ձեռքով նորից ավերվել է: Սուլթան Սուլեյմանի նախիջևան ուղևորվելու ժամանակ, օսմանյան բանակի առաջապահի հրամանատար Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշան գրավել է նաև այս վայրերը: Ներկայումս Կարսի էյալեթի իշխանության մեջ առանձին սանջաքի բեյի կենտրոն է: Բեյի խասը 153.300 ակչե է...

Այստեղից շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Ալ-Օսմանի սահմանի ծայրամասը կազմող Կարսի բերդը:

Կարսի բերդի նկարագիրը: Օսմանյան երկրում Կարս անունով երեք սանջաք կա. մեկը Կարա Դաշլրքի Կարսն է՝ Սելեֆքեում, երկրորդը՝ Մարաշի Կարսը, երրորդն էլ այս Կարսն է:

Սուլթան Մուրադ III-ի օրոք, Լալա փաշան որպես սերդար, իր հետ վերցնելով Անատոլիայի վեզիր Ջաֆեր փաշային, Շամի վեզիր Թոփալ Մուհամմեդ փաշա-զադե Հասան փաշային և Բլանլի Ալի փաշային, 100 հազարանոց բանակով գալիս է և կանգ առնում Կարսի հողում: Նա անհրաժեշտ է համարում վերաշինել ու շենացնել աշեմների ավերած Կարսի բերդը և ձեռնարկում է այդ աշխատանքներին: Ռումելիի փաշան, Մահմուդ փաշայի ձեռքով, քառանկյունի սպիտակ մարմարի վրա արաբերեն լեզվով ու ջելի տառերով գրել է տալիս հետևյալ գրությունը և ամրացնում ստորին վարոշից դեպի հարավ նայող դարպասի վրա. «Հիմնեց այս նվիրական բերդը թագավորների մեծը՝ Ֆիրուզ Ագայը: Մեծն Աստված օգնի նրան: Մեր տերը՝ սուլթան Մելիք-Բեգդդին Բյոզուլլահի իշխանության օրոք, անպանի Սուլթան Քերիմ-էդդինի աղջկա օժանդակությամբ կառուցեց: Աստուծո լույսը նրա գերեզմանի վրա լինի»*:

(է, 330)

Երկրորդ հիմնադիր Լալա փաշան այս հնագույն հուշարձանը մեծ խնամքով իր տեղն է դնում և ցույց է տալիս բարեգործ մարդ-

انشاء هذه القنعه المباركة آصف المملوك فيروز آقاي اعز الله *
انصاره في ايام مولانا السلطان الملك عز الدين ابدالله دولة
باغناية بنت السلطان كريم الدين المعرفة نور الله قبرها و مرقدھا.

կանց: Բերդը 70 օրվա ընթացքում վերակառուցում և հոգում է բոլոր
ուազմամթերքների և այլ հանդերձանքների կարիքը...

Այնուհետև, էվ. Չելբրին պատմում է մի առասպելական սրբի գերեզմանի մասին, որի վրա կառուցված է Հասան-Շերգանիի շամին:

...Կարսի էյալեթում աշխարհահամար է կատարվում: Ներկայումս օսմանցիների ձեռքումն է և փաղիշահական հրամանները գրավում են այսպես. «Կարսի էյալեթի մյուլթասարրիֆ իմ վեզիր այսինչին»: Աջեմի սահմանի վրա է: Քանիցս արփալքի կարգով վեզիրներին է շնորհվել: Ներկայումս փաշան 600.000 ակչեի փաղիշահական խաս ունի: Նախկինում եղել է էրզրումի սանջաքը: Դեֆթերի քեթխուդա, դեֆթերի էմին և այլ պաշտոնյաներ շկան: Սանջաքները հետևյալներն են՝ Փոքր Արդահան, Խոջուջան, Զարեշատ, Քեջվան, Վրիշան: Կարսը փաշայի կենտրոնն է: 7 զեամեթ և 102 թիմար կա: Զեբելունների և փաշայի զինվորների թիվը 3000 ընտիր զինվորների է հասնում: Քանիցս դուրս է եկել Աջեմի 7—8 խանությունների դեմ: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի, 300 ակչեով կազա, բերդակալ, 7 աղաբի աղաներ, 3 օդա ենիշերի, մեկ օդա ջեբեջի և մեկ օդա թոփչի: Զորբաջիները իրենց մարդկանցով միասին էրզրումումն են մնում: Կա 1500 բերդապահ զինվոր: Վանի, Կարսի և Ախալցխայի կուլերը (զինվորները) սահմանի վրա են գտնվում և հայտնի են իրենց քաջությամբ ու համարձակությամբ:

Եփրատ գետի ափին, Բիրեջիկի բերդի առաջ գտնվող գետանցքի նավերի եկամուտը, ինչպես նաև Հալեպի էյալեթի Սրուշ և Մենբեջ գյուղերի եկամուտները արձանագրված են իբրև Կարսի բերդի զինվորների օջաքը: Այնպես, որ այդ տեղերից տարեկան 70 բեռ ակչե ռոճիկ են ստանում: Կարսի էյալեթը 10 կաղա ունի: Իսկ ամեն մեկ կաղան՝ 8 նահիյե: Ունի նաև շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիբ, այաններ և էշրաֆներ:

Կարսի բերդի նկարագիրը: Կառուցված է հյուսիսային կողմում, մի թնդանոթի մենզիլի հեռավորության վրա գտնվող բարձր լեռան գագաթին: Այս բերդի միջնաբերդը գտնվում է լեռան ստորոտում, մի ժայռի վրա: Ստորին պարիսպը գտնվում է մի հարթության վրա: Ընդամենը հինգ կարգի ամուր պարիսպներ ունի: Բերդի դարպասը նայում է դեպի արևելք: Վերին բերդ կոչված միջնաբերդի դարպասը բացվում է դեպի արևմուտք և երկաթե ամուր դարպաս է: Պարիսպների միջև բերդակալի տուն և 200 լեհնդների տներ կան: Թազմամթերքը առատ է և կանոնավոր: Միջնաբերդում շուկա, բազար, խան

և բաղնիք շկան: Այս բերդից ցած գտնվող վարոշը պարսպի նման է: Երկու կարգի ամրակուռ պատեր կան: Երկաթե երեք դարպասներ ունի: Դարպասներից ներս լիքը հրացաններ և բազմատեսակ ռազմական գործիքներ կան: Դռնապաններն ու հսկողները միշտ պատրաստ են: Այս դարպասներից մեկը բացվում է դեպի արևմուտք՝ էրզրումի կողմը և կոչվում է Սու-Կափուսու, մյուս դարպասը բացվում է դեպի Կաղզման և կոչվում է Օրթա-Կափու: Երրորդը բացվում է դեպի արևելք՝ Երևանի կողմը և կոչվում է Բահրամ փաշա-Կափուսու: Բերդի պատերի վրայի պահակատներից բերդապահները գիշեր-ցերեկ պահակություն են անում և մութ գիշերներին ջահերով լուսավորում են բերդի պարիսպներն ու դարպասները: Վարոշի պատերը այնքան էլ բարձր չեն, բայց շատ ամուր են և քարաշեն: Ստորին բերդի շրջապատի խրամի տեղում լիճ է: Այն գրավում է Բահրամ փաշայի տնից մինչև Օրթա-Կափուն ընկած տարածությունը: Զուրը հիանալի է: Այս կողմից բերդին տիրանալը անհնարին է: Բերդի շրջապատում 220 խիստ ամրակուռ աշտարակներ կան, ինչպես նաև 2080 պատնեշ և պատվարներ: Այս մեծ ռաբաթի շրջագծի երկարությունը 5700 քայլ է:

Շինությունները: Այս բերդում մոտ 3000 այանի, էշրաֆի և արհեստավորների տներ, 47 մեհրաբ, ջամի և մզկիթներ կան: Դրանցից միայն ութի մեջ ուրբաթի սալավաթ է կարդացվում: Ամենահինը Հալա փաշայի կողմից կառուցված Շեյխ Հասան-Հերգանի ջամին է... հետո Վաչիզ էֆենդիի ջամին է՝ ջրի դռան մոտ, Սուլեյման էֆենդիի ջամին է... Հյուսեյին քեթխուդայի ջամին, որը Կըզըլ Քիլիսե անունով մի մեծ վանք է եղել, և փաղիշահի Ֆերմանով ջամիի է վերածվել ու խավարից ազատվել:

Հողը բարեբեր է և բերքառատ: Քարուկրից կառուցված բեդիստան չկա, բայց 200 խանութ կա: Հինգերորդ կլիմայի կենտրոնում գտնվելու պատճառով ձմեռը շատ խստաշունչ է լինում. այդ պատճառով էլ այգիներ ու պարտեզներ չկան: Սակայն բերքը, հացահատիկը շատ առատ է: Բնակիչները շատ առողջ են և վաճառականությամբ ու երկրագործությամբ են ապրում: «Հոշակը փորձանք է» ասելով, բնակվում են հասարակ, միահարկանի, փայտաշեն տներում: Ուլու ջամիի մոտի փաշայի պալատը բարեզարդ է. այս պալատի մոտ մի շարիաթի դատարան կա...

էվ. Չելերին Կարսից գնում է Ախալցխա և այստեղ էրզրումի փաշայից իր բերած նամակը հանձնում է տեղի փաշային: Փաշան և իր այանները հերթում են աշխատելի քարավանների կողոպտելու մասին Երևանի խանի գանգատը և այդ հա-

մարում աջեմների ու կաղզվանցիների կողմից կազմակերպված զրպարտություն: Այստեղից էլ Չելեբին մի կոնաք ճանապարհ գնալուց հետո, անցնում է Արազ գետը և կանգ առնում Կաղզմանում:

Կաղզման բերդի բնութագիրը: Գտնվում է Արազ գետի հարավային կողմում, որը համարվում է Աղրբեջանի տերիտորիան: Արազ գետը սկիզբ առնելով արևմուտքից՝ Բինգյուլի լեռներից, անցնում է բազմաթիվ քաղաքներով ու բերդերով և հոսում դեպի արևելք: Արփա-շայը Փիլեազդի լեռան մոտ միանում է Արազ գետին:

Կաղզման բերդը թեև դտնվում է Աղրբեջանի տերիտորիայում, սակայն Ալ-Օսմանի էյալեթն է: Կառուցված լինելով նեշիրվանի աղջիկներից մի անարատ կույսի կողմից, կոշվել է նրա անունով: Շատ արքաների ձեռքն անցնելուց հետո, անցել է Ուզուն Հասան շահին, նրանից էլ գրավել է Շահ Իսմայիլը: Հետագայում [սուլթան] Սուլեյման խանին հպատակություն է հայտնել և Կարսի էյալեթում առանձին սանջաք է եղել: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, 900 զինվոր: 150 աղջեով կազա է: Ունի նաև բերդակալ և 300 բերդի զինվորներ: Սահմանված ոռճիկները ստացվում են աղահանքից:

Բերդի արևմտյան կողմում կա մի մեծ և հարուստ աղահանք: Կա նաև հազվագյուտ ջրաղացի քարի հանքավայր, որտեղից ջրաղացի քարեր են տանում Աջեմի երկիրը, էրզրում և այլ երկրներ: Այդ քարը Կաղզմանի լեռներից է ստացվում:

Այս լեռներից է ստացվում նաև վիրե քարը, որը վիրաբույժները մերհեմի¹⁰⁵ են վերածում և վերքերի վրա դնում: Այս լեռներից են ստացվում և պատրաստվում նաև ոսկերիչների խողովակ, սափրիչների սրելու քար և այլ տեսակի քարեր: Երկու տեղում ոսկու և արծաթի հանքեր կան: Բայց որովհետև ծախսը եկամտից ավելի է, առայժմ չեն շահագործում:

Բերդը կառուցված է մի հարթավայրում, բայց ամրակուռ, քառակուսի ձևով փոքրիկ բերդ է: Վերևում և ներքևում 700 տուն կա... Թեև առևտրական քաղաք չէ, բայց սահմանի վրա է: Երևանի արևմուտքում գտնվող և երևացող Աղրի-ղաղը Կաղզմանի մոտ է: Աշխարհում նշանավոր և բարձր լեռներից մեկն էլ այս է: Թուրքմենների յայլան է:

Արազի եզրին գտնվելու պատճառով Կաղզմանի կլիման տաք է: Ամենուրեք այգիներ ու պարտեզներ կան: Բնակիչները ուղղամիտ, հանդարտ, հնազանդ մարդիկ են, գեղեցիկները շատ գրավիչ են: Հաճոյասերները ընդհանրապես աջեմի երգեր են երգում, լավ ձայն ունեն, հաճելի բնավորությամբ մարդիկ են:

(էջ 323—325)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ՄԵՋ ՀԱՆԴԻՊԱԾ ՄԵՆՁԻԼՆԵՐԸ

Մաղազ բերդը վրաստանի տերիտորիայում է: Կարսի էյալեթի իշխանության մեջ, ըստ հին օրենքի, մերլիվայի կենտրոն է եղել: Ներկայումս Կարսի նահիյեներին է: Բերդը կառուցել է Իրանի շահ Մուղազ խանը: Հետո անցել է Ակ Կոյունլի սուլթանների ձեռքը: Նրանցից գրավել է Շահ Իսմայիլը: Հետագայում գրավել է սուլթան Սուլեյման խանը: Բերդակալը բերդի իշխողն է, ունի 150 բերդապահներ...

Բերդի կողքով հոսում է Արփա-չայը: Այս գետը հոսելով վրաստանից, անցնում է այստեղից և Թեքելի գյուղի մոտ խառնվում է Արաղին: Այս Մաղազբերդը սահմանակից է Աջեմի Շորագյալ բերդին: Սակայն Շորագյալ բերդը Աջեմի ձեռքում է, իսկ Շորագյալի բոլոր նահիյեները մնացել են Կարսի իշխանության տերիտորիայում: Երկուսի միջև Արփա-չայը սահման է կազմում: Դիմացի՝ արեւելյան, կողմը Աջեմին է պատկանում, իսկ արեւմտյան կողմը Կարսի հողումն է: Այս բերդի ետևում, մի մենզիլ հեռավորության վրա, գտնվում է Ան [Անի] բերդը, որը Կարսի իշխանության մեջ է: Մի ժայռի վրա ընկած, բառանկյունի, ավերված փոքրիկ մի բերդ է: Ասում են, որ Նեշիրվանն է կառուցել: Բերդի ներքևում բարեշեն մի գյուղ կա, որը զեամեթ է: Ռայաները հայեր են: Այս Ան բերդի ու Կարսի միջև է գտնվում Իքի-Նեխի լեռը, որը Կարսի ետևումն է և նրանից մի կոնաք հեռու է:

Այս բերդից դուրս գալով, անցանք ընդարձակ, կանաչազարդ վայրերով և հասանք Զարիշաղ բերդը:

Զարիշաղ բերդի բնութագիրը: Կառուցվել է Իրանի շահերի կողմից: Այստեղ մեծ թվով աջեմներ խիստ մեծ դառնություն* են անցկացրել, այդ պատճառով էլ այս բերդը կոչվել է Զարիշաղ: Ներկայումս Կարսի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի: Նվիրական պատերազմի ժամանակ 1200 զինված զինվոր կհավաքի... Բերդը գտնվում է մի բարձր ժայռի վրա, բառանկյուն, ամրակուռ բերդ է: Ներսում և դրսում ունի 300 տուն... Ընկած է Կարսից արևելք, Երևանի ճանապարհի վրա և մի կոնաք հեռու է:

Այստեղից նորից դեպի արևելք շարժվեցինք և 9 ժամ ճանապարհ գնալուց հետո հասանք Քալըզ գյուղը, որը Աջեմի տերիտորիայում և Երևանի իշխանության տակ է գտնվում: Այստեղից գնա-

* Թուրքերեն — (زارشاد) — արևի շերտ:

ցինք Կարա-Քիբի գյուղը, ապա 12 ժամ ճանապարհ գնալուց հետո հասանք Ուշքիլիսեի մենզիլը: Ասում են, որ Ռուսի կայսրն է կառուցել: Այս երեք վանքերից մեկում հայ աղջիկներ [կուլյսեր], մյուսներումն էլ հուլյներ և հայերն են ապրում: Աջեմի երկրի այս Ուշքիլիսեի հնագույն վանքը, մեկ էլ Նախիջևանի ճանապարհի վրա գտնվող Յետի-Քիլիսեի տաճարը նշանավոր են: Սակայն սրանում [Ուշքիլիսեում] երեկելի հուշարձաններ շատ կան: Այս վանքումն է պատրաստվում միբուլ-յաղը (մեռոն), որն իսկապես տարօրինակ է: Մի մետաքսյա գորգի վրա գնում են կաթսան, տակը կրակ են վառում և եփում են կաթսայի մեջ լցված բույսերն ու ծաղիկները: Կրակը գորգի վրա չի ազդում և նույնությամբ մնում է: Հետո այս բույսերի ջուրը, այսինքն յուղը լցնում են հատուկ ամանների՝ կումկումների (գյուգյում) մեջ և իբրև շնորհավորանք տանում են Ֆրենգիստան, իսկ այնտեղից ուխտի են գալիս այս վանքը: Այդ յուղը գործ են ածում տարբեր հիվանդությունների, վերքերի համար: Նրանց սխալ կարծիքով ունենում է ազդեցություն:

Տարօրինակ բան: Այս վանքի բակում, բարձր կամարի տակ, օդում կախված մի հաստ երկաթ կա: Միշտ այդպես մնում է պարպության մեջ և ոչ մի կողմից ոչ մի բանի չի կաշում ու ոչնչի վրա չի հենվում: Քրիստոնյաների սխալ կարծիքով այդ ուղղահայաց երկաթը մնում է [օդում] առաքյալ Շմավունի հրաշքի շնորհիվ: Ուրոշ մուսուլմաններ տեսնելով այդ հավատում են դրան, որովհետև այդ ուղղահայաց երկաթը սոսկալի քամիների ժամանակ տատանվում է: Որպեսզի ոչ ոք դրան ձեռք չտա, վարդապետները նրա շուրջը ծառի ճյուղերից ամուր ցանկապատ են շինել: Նվաստիս կարծիքով սա հրաշք չէ, այլ հնարագիտություն:

Ուղղահայաց երկաթի հնարագիտությունը: Շենքը կառուցող վարպետը այս երկաթե փոքրիկ սյունի վրա նախապես բարձր կամար է կապել: Ամենաբարձր գագաթի կենտրոնում մի մեծ մագնիսական քար է դրել: Մի ուրիշ մագնիսի քար էլ՝ երկրաչափական հաշվով, դրել է այդ գագաթի վրա և դիմացը: Այս փոքր երկաթե սյունը երկուսի միջև է գտնվում: Երկու մագնիսական ուժեր հավասարազոր են, այդ պատճառով էլ սյունը այդպես օդի մեջ կախված է մնում: Այնպես, որ այստեղ ոչ առաքյալների, ոչ Շմավունի հրաշքը կա և ոչ էլ թիլիսման: Բոլոր դիտողները հիանում ու ապշում են: Ես նվաստս, իմ կարճ խելքով, այդպես մտածեցի: Աստծով, կարծում եմ, որ չեմ սխալվել:

Վանքը ունի մոտ 500 վարդապետներ: Աջեմի և Ալ-Օսմանի

կողմից ամեն գիշեր 500—600 ձիավորներ են գալիս այստեղ իջևանելու: Վարդապետները կարպետներ ու պարկեր են հանում և հյուրասիրում են եկվորներին: Յուրօրինակ քրիստոնեական մեծ վանք է:

Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք, Արագ և Զանգի գետերն անցանք և երկրորդ անգամ եկանք Երևան:

...Երևանի բերդի խանից նամակներ վերցնելով նորից ուղևորվեցինք դեպի էրզրում:

ՄԵՐ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԵՐԵՎԱՆԻՑ ԷՐԶՐՈՒՄ

Երևանից դուրս եկանք 700 մարդուց կազմված քարավանով և 5 ժամ հետո հասանք Աբղալլար գյուղը, որը 100 տնից բաղկացած, այգիներով ու պարտեզներով աջեմական գյուղ է: Գրավման ժամանակ Կարսի տերիտորիայում էր, ներկայումս ենթակա է Աջեմին: Այդտեղից 4 ժամ դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Աբարան գյուղը: 500 տնից բաղկացած Գյոբդուլաքի գյուղն է: Այդտեղից կանաչազարդ վայրերով դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք Շարաբ-խանե գյուղը, որը մի ժայռի վրա գտնվող, ուխտատեղիով, 300 տնից բաղկացած, անթիվ այգիներով ու պարտեզներով բարեշեն գյուղ է: Կարսի տերիտորիայում զեմաեթ է: Այդտեղից դարձյալ դեպի արևմուտք գնացինք, 4 ժամ լեռան ստորոտով ճանապարհ անցանք և հասանք Բեքեմ գյուղը: Հնում Ուզուն Հասան շահի աղջկա գյուղն է եղել և նրա անունով էլ Բեքեմ է կոչվել, որովհետև աջեմները շահերի աղջկան քեֆեմ են ասում: Կարսի տերիտորիայում գտնվող 300 տնից բաղկացած գյուղ է, բնակիչները հայեր և վրացի ազնավորներ են: Թուն մեծ քաղաքը խավարյալ Թիմուրը ավերել է և ներկայումս Արփա-շայի եզերքին պարզ երևում են շինությունների հետքերը: Այդ շինությունների մեջ 7 բարձր գմբեթներ կան, որոնց մեջ են նաև Ակ-Կոյունլի շահեր՝ Մեջենդի խանի, Ուշար խանի, Օթֆիբայ խանի, Գյունդուզ-բայ խանի արձանները իրենց գահերով. որը պատկած է, որը ևստած, կարծես կենդանի լինեն: Յուրաքանչյուր գերեզմանաքարի վերևում փորագրված է անունն ու պատկերը, մահվան պատճառը և թվականը: Այս ավերակ քաղաքի շրջապատում մեծ յայլաներ կան: Այստեղից նորից դեպի արևմուտք դնացինք, անցանք մաշաոտ, ճահճոտ և աղոտ վայրերով և հասանք Շորագյալ բերդը: Շորագյալ բերդի բնութագիրը: Սուլթան Հյուսեյին Բայկարան¹⁰⁶ այս քաղաքի կողքով հոսող Արփա-շայի շրջանի օղը շատ է հավա-

նել և իմաստուն Շորագերի խորհրդով կառուցել ու բարեշինել է այս բերդը: Հետագայում, Կարա-Յուսուֆի տիրապետության օրոք, Թիմուրը ավերել է այն: Հետո նորից վերաշինվել է, սակայն նախիջևանի վրա արշավելիս սուլթան Սուլեյման խանի բանակի առաջապահները ավերել են այս բերդը: Ներկայումս Արփա-չայի եզերքին երևում են Թիմուրի կողմից ավերված բազմաթիվ կամարների և մեծ գմբեթների հետքերը:

Ինչպես պատմագիր Թոհֆեն է գրում, երաժշտական գիտության 48 բարդություններից մեկը՝ շուրագերի թերթիբը, այդ գիտնականը հորինել է քաղաքը բարեշինելու ժամանակ և իր անունով Շորագեր¹⁰⁷ անվանել:

Այս քաղաքի ամբողջ ժողովուրդը, մեծ թե փոքր, իսկապես զբոսասեր և հաճույասեր մարդիկ են, աջեմի ձևով շուրագեր և սրտաուռ երգեր են երգում:

Քաղաքը այնքան էլ բարեշեն չէ, բերդը ավերված է: Ունի 300 տուն: Նահիյենների մեծ մասը ընկած լինելով Արփա-չայի մյուս ափին, մտնում են Երևանի խանության մեջ, իսկ այս ափինը՝ Կարսի: Այստեղ ևս Վրաստան է համարվում, քանի որ Արաղ և Զանգի գետերից հյուսիս՝ 40 կոնաք տարածությամբ [երկիրը], սկսած էլբրուսից մինչև Խազերի ծովը, Դաղստան և Վրաստան է համարվում: Արևմուտքից սահմանակից է էրզրումին:

Այստեղից շարժվեցինք դեպի արևմուտք և 5 ժամվա ընթացքում 6 գետ անցանք: Բոլորը փոքր գետեր են, որոնցից մի քանիսը Վրաստանից, մի քանիսն էլ բխում են Աղզուրի լեռներից, անցնում են այս գյուղերով և թափվում Արազ գետի մեջ: Ծանապարհների մի մասը ճահճոտ է: Մենք հասանք Քեչդի նահիյեն: Ունի մի գետ, որի անունը հայտնի չէ: Սուլթան Մուրադ խանը Երևան գնալիս, անցել է այս գետով և իր փաղիշահական տաղավարի մոտ մի սոֆա¹⁰⁸ է կառուցել տվել, որի հետքերը մինչև հիմա երևում են: Կարսի այանները նրա շորս կողմը լավ ծառեր են տնկել և վեր են ածել նամազավայրի: Ծանապարհորդների իջևանելու համար կանաչազարդ մի վայր է: Այստեղից դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք Բուլաք գյուղը, որը Կարսի զեամեթի տերերից մեկի՝ Չալբ Սեֆի աղայի ազատ զեամեթն է: Ունի 300 տուն: Այստեղից եկանք Կարսի բերդը: Մի գիշեր դիզտար Ալի Աղայի մոտ հյուր մնացինք և առավոտյան բոլոր բարեկամներին հրաժեշտ տալով շարժվեցինք դեպի արևմուտք և անցնելով բերքառատ վայրերով՝ հասանք Դուռ Կիյա մեն-զիլը, որը Կարսի տերիտորիայում է և 800 տնից բաղկացած զեամեթ

գյուղ է: Այդտեղից անցանք վերելքներով ու վայրէջքներով, եղևնու անտառներով ծածկված բարձր վայրերով և եկանք Վերնիշան մեն-զիլը, որը Կարսի տերիտորիայում է, անցյալում սանջաք է եղել: Գրանցված է Արաղ գետի դիմացի ափի, Վանի էյալեթի Բայազիդ բերդի տերիտորիայում: Ներկայումս Կարսի ալայ-բեյը այստեղ է նստում: Գյուղը 300 տուն ունի: Այստեղից դեպի հյուսիս, երկու մենզիլ հեռավորության վրա Ախալցխան է:

Այստեղից դաշտերի միջով դեպի արևմուտք գնացինք և եկանք Զինխան բերդը: Կարսի տերիտորիայում 200 տնից բաղկացած գյուղ է: Այստեղից անցնող թիմարատերերից տուրք են առնում: Կարսի փաշայի սուբաշիուսթյունն է: Բերդը քառանկյունի է, հիմնադիրը ինձ հայտնի չէ: Հարցրի բերդի բնակիչներին, նրանք էլ չգիտեին: Փոքր բերդ է: Բնակիչները շատ համառ մարդիկ են:

Դարձյալ դեպի արևմուտք գնացինք, անցանք եղևնու ծառերով պատված ճանապարհներով և հասանք Սողանլի-Բելի անունով մեծ դերբենդը: Ռումում, Աջեմում, Բելխում և Բուխարայում հայտնի մի քաղաք է, որտեղից անցնող վաճառականների և ուրիշների մեջքը կոտրվում է: Հազար ու մի տանջանքով այստեղից էլ անցանք և եկանք Կոմի-Դամի գյուղը: Բասենի սանջաքի տերիտորիայում, Արաղ գետի եզերքին ընկած 150 տուն ունեցող գյուղ է: Այգի ու պարտեզ չունի: Այստեղից դաշտերով նորից դեպի արևմուտք գնացինք և հասանք Բասեն գյուղը: Ունի 300 տուն, էրզրումի վիլայեթի գրանցողի՝ Ջաֆեր էֆենդիի զիամեթն է: Այստեղից առաջացանք, անցանք Արաղի վրայի Չոբան-Քյոփրյու կոչված կամրջով և հարթ դաշտերով շարունակելով մեր ճանապարհը, նորից եկանք Հասան-Կալա բերդը: Այստեղից դեպի արևմուտք գնացինք և ապահով կերպով էրզրում մտանք...

Այնուհետև, էվ. Զելեբին պատմում է, որ որոշ ժամանակ անց էրզրումի վային փաղիշահական հրովարտակ է ստանում, որով հրամայվում է լուրր դիմվորական ուժերը հավաքել և Կարսի դաշտում պատրաստ լինել պատերազմի: Այս կապակցությամբ փաշան էվ. Զելեբինն ուղարկում է Ջանջայի և Թորթումի սանջաքները:

(էջ 338—348)

ՓԱԿԻՇԱՀԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԴԵՊԻ ԲԱՅՐՈՒՐԴ, ԶԱՆԶԱ, ԻՍՊԻՐ, ԹՈՐԹՈՒՄ
ԵՎ ԱԿՉԱ-ԿԱԼԱ

Մեր փաշա էֆենդիից վերցնելով փաղիշահական հրամանը և բերդերի աղաներին հասցեալորված նամակները, 9 ծառայողներով գնացինք զինվոր հավաքելու:

էվ. Զելեբին, իր սովորութիւնը համաձայն, հիշում է իր անցած բոլոր գյուղերն ու վայրերը: Նշում է նաև, որ «էրզրումի էյալեթի՝ Քղի սանջաքի լեռներում երկաթի հանքեր կան, որից թնդանոթի գնդակներ են ձուլում: Այդ բարձր լեռնով հարյուրավոր հոսող ջրեր են անցնում երկաթի հանքերի միջով և թափվում Եփրատ գետը: Այդ պատճառով այդտեղից հետո Եփրատի ջրի համը փոխվում է»:

Զելեբին կանգ է առնում Ակշա-Կալայում:

(էջ 324)

Ակշա-Կալայի բնութագիրը: Թորթումի սանջաքում է և Վրաստանի հողում: Վրաստանը իր իշխանութիւն տակն առնելու համար կառուցել է Ուլամե փաշան: Սակայն ժամանակի ընթացքում բերդը ավերվել է: Բերդակալ և բերդապահներ չունի: Գտնվում է Թորթումի հյուսիսում: Ունի 600 տուն, ջամի, խան, բաղնիք, փոքր շուկա: Բայազիդ-Վելին իր շեհզադեութիւն շրջանում, Տրապիզոնում վալի եղած ժամանակ պաշարել է այս բերդը և գրավելիս դժվարութիւններ է կրել: Գրավելուց հետո որոշ տեղեր ավերել է...

Այստեղից եկանք Զաթջա՝ Գյումյուշխանե, քաղաքը... Վիլայեթի բոլոր այսնները հավաքվեցին և փաղիշահի հրամանը կարդացին: «Լսում ու հնազանդվում ենք», ասացին բոլոր կուլերը: Բերաթով ապահարկ մյուսելիմները (տապարակիրներ) պատրաստվեցին Երևանի արշավանքին: Մենք էլ սկսեցինք քաղաքը դիտել: Այս քաղաքում Մեծ Իսքենդերի իմաստուն Ֆիլկոս-Յունանին արծաթի հանքեր է գտել և Իսքենդերին խորհուրդ է տվել քաղաքը բարեշինել: Հետո քաղաքը անցել է վրացիների ձեռքը: Ավելի ուշ Ադրբեջանի արքայի՝ Ուզուն Հասանի ձեռքն է անցել: Ուզուն Հասան շահը էբուէլ-Ֆեթհի¹⁰⁹ հետ Թերջանի դաշտում տեղի ունեցած պատերազմում պարտութիւն է մատնվում և բերդը անցնում է սուլթան Մուհամմեդ Ֆաթիհի ձեռքը: Այդ ժամանակ այստեղ գտնված արծաթի հանքի նմանը ոչ մի երկրում չկար: Քաղաքը այդ ժամանակ կոչվել է Գյումյուշ-խանե, սակայն Ալ-Օսմանի արքունական դեֆթերում գրանցված է որպէս Զաթջա: Ամբողջ բնակչութիւնը ազատված է ամեն տեսակի տուրքերից: Փոխարենը պարտավոր են արծաթի հանքերը մշակել: Քաղաքը ներկայումս օսմանցիների ձեռքում է, ունի մոտ 70 արծաթի հանքավայր, որոնց մի մասը մշակվում է, մի մասն էլ անգործութիւն է մատնված: Օսմանյան երկրի արծաթի հանք ունեցող մյուս վայրերն են՝ Անատոլիայում՝ Կաղզմանը, Հեքարին, Բինգյուլը, Սենջակը, Աքարը, Եգիպտոսը, Շամի երկրում՝ Զեբել-Լիբնան, Մուան-օղլի լեռը, Մերզիֆոն (Մարզվան) քաղաքը և այլն: Ռումիլիում՝ Բոսնայի տերիտորիայում գտնվող Սերբերենիչեն է, Իսկյուբի մոտ՝ Կարաթովեն է, Փերշեթնի մոտ՝ Նովբուր-

դեն է և Սելանիկի մոտ՝ Սիտերկիփսին է և այլն: Սակայն Գյումուշ-խանեի հանքի շերտերը մարդու բազուկի հաստությամբ 7 շերտից են բաղկացած և ամբողջն առանց կապարի մաքուր մետաղ է: Քաղաքում, էմինի թաղում փողերանոց (զարբ-խանե) կա, որը ներկայումս չի աշխատում: Զաթջայում կտրված մի քանի ակշե պահում եմ ինձ սոտ...

ԱՅՍՍԵՂԻՑ ԳՆԱՅԻՆՔ ԲԱՅՐՈՒՐԹ ԲԵՐԴԸ

Հնագույն Բայբուրթ բերդի բնութագիրը: Ալ-Օսմանի մեծ նախահայրերը և Մահանի երկրից եկած Ակ-Կոյունլիները ապրել են այս քաղաքում: Յայլաները բարձրանալու ժամանակ, գտել են Գյումուշխանեի մեծ հարստություն պարունակող հանքերը և հարստացել են, որի պատճառով էլ այս քաղաքը Բայբուրթ* է կոչվել: Հետո աղավաղվել և Բայբուրտ է դարձել: Ուզուն Հասանի ձեռքից գրավել է Ֆաթիհի վեզիր Մահմուդ փաշա-Աթիկը: Ներկայումս, համաձայն Սուլեյման խանի աշխարհահամարի, էրզրումի վեզիրի փաղիշահական խասից անջատված սուբաշիություն է: 150 ակշեով կազա է: Կաղին տարեկան 6 քիսե եկամուտ ունի...

Բայբուրթ բերդի նկարագիրը: Բարձր ժայռի վրա, հնգանկյունի ամրակուռ մի բերդ է: Պարիսպների բարձրությունը 40 արշին է: Խրամ շունի: Պարիսպներից ներս հնում կառուցված մոտ 300 տներ կան, շուկա, խան, բաղնիք շունի: Երկու դարպաս ունի... Դարպասից ներքև մոտ 1000 հողածածկ տներ կան: Քաղաքում 19 մուսուլմանական և 7 հայկական թաղեր կան: Հրեաներ և գնչուներ չկան: Ծովեզերքը 3 մենզիլ հեռավորության վրա է, որտեղ շատ հույներ կան: Բնակչության մեծ մասը թուրքմեններ և քրդեր են: Ֆաթիհը Թիրե քաղաքը գրավելուց հետո, այնտեղից մոտ 3000 մարդ է փոխադրել այստեղ: Բնակիչների մեծ մասը այդ թիրեցիների սերունդն են: Կրոնասեր և բարեպաշտ մարդիկ են...

Այնուհետև, էվ. Չելերին նկարագրում է Բայբուրթի ջամիները, մեդրեսները, բաղնիքները, շուկաները և բեդիստանը:

...Գործվածքներից հայտնի են Բայբուրթի կարպետները, սեջադենները, որոնք շատ ընտիր են և տարվում են շատ երկրներ:

Քաղաքի կլիման սառն է և պտուղները առատ չեն... Ծերերը ապրում են մինչև 150 տարեկան հասակը... Կանայք վերին աստի-

* Բայ՝ թուրքերեն հարուստ է նշանակում. բուրթ՝ տեղ, վայր իմաստն ունի այստեղից էլ Բայբուրթ՝ հարուստ վայր է նշանակում (ծանոթ. հրատարակի):

Ճանի համեստ, բարեկիրթ, գեղեցկախոս են: Քաղաքը էրզրումի հյուսիսում է և 2 կոնաք հննավորության վրա է: Տրապիզոնը գտնվում է հյուսիսում, ճանապարհը դժվարին է:

Ճորոխ [Չորուխ] գետը սկիզբ է առնում էրզրումի լեռներից, ոռոգում է բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր և հոսելով Բայբուրթի բերդի կողքով՝ Գունիայի մոտ թափվում է Սև ծովը: Ոմանք ասում են, որ Ճորոխ անունը Չուի-ոուիի աղավաղված ձևն է: Այդ դեպքում իմաստը կլինի՝ հոգու գետ: Բայբուրթցիները լեռների վրայի անտառներից փայտեր են կտրում և Ճորոխ գետն են նետում:

Հետո քաղաքում գտնվող թմբի մոտ ամեն մարդ գտնում է իր նշան արած փայտը և տուն տանում...

Այնուհետև, էվ. Չելեբին նկարագրում է Բայբուրթի իսլամական ուխտատեղիները:

Թորքում բերդը հիմնել է Վրաստանի շահ Մարուլը: Հետո անցել է Ուզուն Հասանին և սրանից էլ՝ Ֆաթիհին: Ավելի ուշ վրացիները նորից գրավել են: Երբ Սուլեյման խանը իմանում է [Թորթումի] գրավման մասին, անմիջապես երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշային սերդար է նշանակում և ուղարկում բավականաչափ զինվորներով: [Ահմեդ փաշան] գալիս մտնում է խրամատները և յոթ օր ու յոթ ժամ պատերազմելուց հետո, բերդը գրավում է: Բերդում անհրաժեշտ քանակությամբ պահապաններ, ռազմամթերք, թնդանոթ, պաշարեղեն և այլ հանդերձանքներ թողնելուց հետո, իր զինվորներով հարձակվում և ամանով գրավում է նեջախ և էմիր-Ախոր բերդերը: Այդ բերդերումն էլ բավականաչափ զինվորներ է թողնում: Այդտեղից շարժվում է Ակշա-Կալայի վրա ու 7 օրվա ընթացքում գրավում է այն և նրա աշտարակի վրա կարգալ է տալիս Մուհամմեդի էզանը: Դրանից հետո գնում է Նիքերդ, Աշերդ, Քյուչյուք-Ակչե բերդերի վրա, որոնց բեյերը ամանով հպատակություն և հնազանդություն են հայտնում: Ապա գնում է Դատանլի նահիյեի վրա, որի 60 գյուղերից 15-ը հպատակվում են, մնացածները ավերվում: Թեքհիս, Ակշա Կալա, Դիվանե Դերեսի բերդերը գրավելուց հետո, բանակը գալիս է Թորթում: Թորթումը գրանցվում է իբրև սանջաքի կենտրոն: Ներկայումս էլ այդպես է: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի: Պատերազմի ժամանակ ջեբելունների և բեյի զինվորների հետ միասին 60 հազար¹¹⁰ (?) ընտիր զինվոր է տալիս: Ըստ օրենքի փաշան տարեկան 12—13 հազար ղուրուշի եկամուտ ունի: Մեր արշավանքի գնացած տարին, Սեյդի Ահմեդ փաշան, մի փոքր բռնություն գործեց և Թորթումի սանջաքի եկամուտը հասցրեց 24 հազար ղուրուշի: Երբ նվաստս, կայսերական հրամանով փաշայի մոտ էի, սանջաքի

զեամեթների և թիմարների տերերից բացի, մինչև անգամ ձեռքում բերաթ ունեցող իմամներին և խաթիրներին՝ «Դուք էլ պարտավոր եք պատերազմի գնալ» ասելով՝ նրանց վրա ճնշում գործադրեց և 10 հազար ղուրուշ առավ: Նվաստիս էլ բնակեցրեց իր պալատում և քաղաքը դիտել տվեց: 150 ակչեով կաղա է և 9 նահիյի ունի: Նշանավորներն են՝ Յուվանե, Դատանլի, Բսպիր: Այս նահիյեներից կազին տարեկան 3000 ղուրուշ եկամուտ ունի: Ունի շեյխուլ-խսլամ, նագիր, այան և էշրաֆ, բերդակալ, բերդապահ զինվորներ. ենիչերիների սերդար և քաղաքի սուբաշի:

Թորթում բերդի նկարագիրը: Բարձր ժայռի վրա է, կառուցված է քառակուսի ձևով և մի երկաթյա դարպաս ունի: Պարիսպների ներսում 18 տուն և փոքր ջամի կա: Ունի նաև մի ամբար: Ստորին վարոշը բարեշեն և գեղեցիկ շենքեր ունի, որոնց թիվը հասնում է 700-ի: Ունի 7 թաղամաս և 7 մեհրաբ... զանազան տեսակի էսնաֆների հատուկ խանութներ... բոլոր տներն ունեն այգիներ և պարտեզներ, օդը լավ լինելու պատճառով պտուղները խիստ առատ են. հայտնի են խաղողը, տանձը, կարմրավուն դեղձը: Քաղաքը էրզրումից 2 կոնաք հեռավորության վրա է և վաճառական դասը իրենց պտուղները սնդուկներով էրզրում են տանում: էրզրումի էյալեթում, Ծրզնկայից հետո իր դրախտանման այգիներով նշանավոր և բարեզարդ քաղաքը Թորթումն է: Ժողովուրդը անկեղծ, պարկեշտ և պանդուխտներին սիրող մարդիկ են: Թորթումում բորակ է ստացվում: Քաղաքը ձորամիջումն է:

Այնուհետև, էվ. Չելեբին նկարագրում է, թե ինչպես կազակները հանկարծակի հարձակվել են Գունիա բերդի վրա և գրավել այն: Սեյդի Ահմեդ փաշան բանակով օգնության է գնում բերդին: Չելեբին ևս մասնակցում է այդ արշավանքին: Այս առթիվ նա գրում է.

«...Գունիայի սահմանին մոտ մի վայրում հանդիպեցինք Մեգրելիստառի զինվորներին: Սրանք ներկայացան Սեյդի Ահմեդ փաշային. բոլորին պատիվներ տրվեցին: Եկան նաև մոտ 3000 զինված, երկաթի մեջ թաղված, նժույզներով, դատաստանի օրվա տարերեթ¹³ կենդանուն նմանվող մեգրել ազնվականները և մոտ հազար հետիոտն հրացանածիգներ և վրացի առաջավորներ: Սրանք դեմքով էլ իրար նման շէին. ոմանք խառն մազերով էին, ոմանք էլ պարույզաձև մազերով: 40—50 տարեկանները ածիլված էին և տարօրինակ դիմագծերով մարդիկ էին: Սեյդի Ահմեդ փաշան նրանցից յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին խոստումներ տվեց և խոսքեր ասաց: Այդ գիշեր մենզիները անցնելով, առավոտյան վաղ հասանք Սև ծովի եզերքին ընկած Գունիա բերդը»:

էվ. Զելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է բերդի վրա ցամաքից, ծովից կատարված հարձակումը: Նշում է նույնպես, որ այդ կռիվներին մասնակցել են նաև Վրաստանի և Մեղրելիստանի ազնավորները: Բերդի շուրջը կռիվը խիստ կատաղի է լինում: Ի վերջո օսմանցիները հաղթում են կազակներին, կոտորում և նորից տիրանում բերդին: Այս արշավանքի կապակցությամբ Անատոլիայի տարբեր մասերից հսկայական թվով զինվորներ են հավաքվում Գունիայի շրջանում: Այլ մանրամասնություններից բացի էվ. Զելեբին հիշում է, որ հաղթանակից հետո, ծովի կողմից 40—50 լաղ՝ մենգեսիլե նավակներով և վրացի «ապստամբ» ազնավորները գալիս են կազակներին օգնության: Նրանք տեսնելով մեծաթիվ օսմանյան լանակը, փորձում են ետ դառնալ ու փախչել: Բայց օսմանցիների ուժեղ կրակից ստիպված հանձնվում են: Նավերը գրավվում են, իսկ ազնավորներին զերի են վերցնում:

Հաջորդ օրը գալիս է նաև Զրլդրրի էյալեթի մյութեսարիֆ վեզիր Կոչա-Սեֆեր փաշան, որը էրզրումի վալիի հրամանով, 6000 կտրիճ վրացի զինվորներով և Թեմբես խան-օղլի, Լեհնտ խան-օղլի, Ալեքսանդր խան-օղլի վրացի զխավորներով Ախալցխայից շտապ կերպով մեկնում է Գունիային օգնության: Սրանց դիմավորում են բացառիկ հանդիսավորությամբ: Վրաստանից, Մեղրելիստանից, Բաթումից, Լազիստանի սանջաքներից բանակի համար սկսում են հացահատիկ ուղարկել:

Այնուհետև, փաշան Գունիա բերդը վերանորոգելու համար շրջակայքից ճարտարապետներ և վարպետներ է բերել տալիս: Խրամները մաքրում և պարիսպները ամրացնում են: Բերդի պահպանության համար 6000 զինվոր է թողնվում:

էրզրումի ճանապարհին Սեյդի Ահմեդ-փաշան մուսուլման ղազիններին խորհրդակցության է հրավիրում: Նա հայտնում է, որ «Մեղրելիստանը Տրապիզոնի էյալեթի իշխանությանն է ենթարկվում և փոխանակ մեզ օգնելու, կազակներին է օգնել և այդպիսով ապստամբել է փաղիշահի դեմ... Մեզրել բյաֆիրներից ի՞նչ կերպ վրեժ լուծենք, որ այսքան սոսկալի տանջանքներ կրող հավատացյալ զինվորները ապրանք և հարստություն ձեռք բերեն»: Խորհրդակցությունը որոշում է արշավանք չազմակերպել:

(էջ 341—356)

ՄԵՐ ԳԻՇՆԵՐԱՅԻՆ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՎԻՍՅԵԹԻ ՎՐԱ

Բանակը պատրաստվում է արշավանքի: Տասնյակ հազարավոր զինվորներ, իրենց պարագլուխ փաշաներով և բեյերով, գնում են Մեղրելիստանը թալանելու, ավերելու և զերելու:

...Այդ օրը 10 ժամ ճանապարհ գնալուց հետո իջևանեցինք Բաթումի սանջաքի և Մեղրելիստանի միջև ընկած Զար-չայիլի վայրում: Վաղ առավոտյան անցանք ճորոխ գետի գետանցքով: Սեֆեր փաշան Վրաստանի զինվորներով կողոպտեց ու թալանեց Մեղրելիստանի Դերանիյե նահիյեն: Այս բանը տեսնող մեղրելները սկսեցին փախչել դեպի լեռները: Մեր էֆենդին՝ Դեֆթերդար-զադեն, իր մարտիկներով մտնելով անմատչելի լեռների մեջ, պաշարեց

մեզրելների Բեջնեն⁶: Համազարկ կրակով Բեջնեում գտնվողների հետ ուժեղ կռվի բռնվեցին: Կեսօրից հետո Բեջնեն գրավվեց և այնտեղից 700 զորի վերցրին: Զինվորները մեծ ավարի տիրացան ու հարստացան: Այս կռվում ղազիններից 7 կտրիճ նահատակվեցին: Բակը փաշան մեծ ավար ձեռք բերեց, հարստացավ և միացավ իսլամական բանակին: Մուսուլման ղազիններին ազատութիւն տրվեց: Նրանք խումբ-խումբ շտապեցին դեպի լեռները, ձորերը և հասան մինչև Մերվե բերդը:

Այս բերդի շուրջը մեծ կռիվներ են տեղի ունենում և ի վերջո բերդը գրավվում է. 300 մենդրեկ սպանվում և 300-ը զորի են բնկնում:

...Օսմանցի զինվորները թաղվեցին ավարի և բարիքների մեջ: Կռվի ժամանակ զորի վերցված ղուլամներին և ստրկուհիներին հանձնեցին հաղթական սերդարին: Այստեղից անցանք անտառներով և հասանք Բողտա դաշտը: Մուսուլման ղազինները գիշերային հարձակումներ գործեցին շրջակայքի վրա... Հետո մտանք Թեմրիս խանի երկիրը: Պարզվեց, որ այս վայրը ենթակա է Ախալցխայի վիզիր Սեֆեր փաշային: Թեմրիս խան-օղլին 3000 վրացի կտրիճներով և 2000 հետիոտն հրացանաձիգներով եկավ և կանգնեց բանակի մի կողմում: Իր նվերները հանձնեց սերդար Ղազի Սեյդի Ահմեդ փաշային:

Այս Թեմրիս խան-օղլին մի շարք վրացական աշիրեթներից վշտացած էր: Առաջնորդելով օսմանյան զինվորներին՝ գրավեց Փերնաք, Կումլե, Սևմարգե նահիյենները:

Երևք օր հետո կանգ առանք Ախար բերդի առաջ, այս բերդն էլ հպատակվեց: Քեթֆուջ փաշայի զորամասը երկու գեղեցիկ կուլյս աղջիկ էր վերցրել, որոնց նմանը չի ճարվում անդամ Շամի շրջակայքի հուրիների մեջ... Սեյդի Ահմեդ փաշան այս [գեղեցկուհիներին] հազարական ղուրուշով գնեց Քեթֆուջ փաշայից և 20 ուրիշ աղջիկների հետ ուղարկեց սուլթան Բրահիմ խանին:

Այդ ժամանակ Մեգրելիստանի բեյի հորեղբորորդին զորի էր բնկել: 100 զորի, 1000 գլուխ կենդանի, մի քանի բեռ ասեղնագործ իրեր և մի քանի բեռ կտորեղեն տալով ազատվեց: Այս հաղթական արշավանքի ժամանակ մի կռվը կես ղուրուշով, մի ոչխարը 5 ակչեով վաճառվեց: Աչք-Բաշիի բեյը սերդարին 5 ստրուկ և 5 ստրկու-

* ⁶ *بجنه* — հավանաբար բերդի անունն է:

հի նվեր ուղարկեց, նվաստիս էլ մի ստրուկ, մի ստրկուհի նվիրեց...¹¹²;

Այստեղից հաղթական բանակով գնացինք դեպի արևմուտք, արշավեցինք Նախաջի, Ակչա-Կալա, Չիքի, Նիբերդի, Քյուլջուբ-Կալա բերդերի վրա...

Վերջապես Վրաստանը և Մեգրելիստանը ամբողջովին հպատակութուն հայտնեցին: Բեյերը նվերներով ներկայացան Ղազի Սեյդի Ահմեդ փաշային: Մեր բանակը ծայր աստիճան հարստացա՛վ գերիներով և ավարով: Յուրաքանչյուրի ուժերից վեր էր տանել ձեռք գցածը: Այսպես անցանք Ճորոխ գետի եզերքով և նորից իջևանեցինք Գունիա բերդի մոտ: Ավարը տարան Տրապիզոն և օգուտով վաճառեցին:

(էջ 356—359)

Այնուհետև, էվ. Չելերին մեգրելական լեզվից բերում է նմուշներ:

...Մեգրելիստանում յուրաքանչյուր ցեղ (աշիրեթ) յուրօրինակ առանձին բարբառ ունի: Մեծ երկիր է: 70 տեսակի բերք ունի: Շատ է ոչխարը, այծը, խոզը, լեռներում՝ վայրի եզը, վայրի այծը: Ունեն նժուլգներ: Սակայն Թաթարիստանում, Վրաստանում և Մեգրելիստանում ջորիներ բոլորովին չկան: Այս երկրներում շատ է սկյուռը, ինչպես նաև աղվեսը, վայրի կատուն, գայլը, հավը: Ցորեն ու գարի քիչ են ցանում և բերքը քիչ է: Եզիպտացորենը շատ առատ է: Բարձր լեռների վրա աճում են ընկույզի, սամշիտի, եղևնու ծառեր: Գյուղերը հաստատաբնակ են, չեն քոչում: Գյուղերն ու բերդերը ունեն այգիներ ու պարտեզներ, եկեղեցիները բարեշէն են: Որովհետև սրանք հնագույն ազգ են և նրանց երկիրը մեծ երկիր է:

Այնուհետև, էվ. Չելերին մանրամասն նկարագրում է իր ուղևորութունը դեպի էրզրում: էրզրումում հաղթական բանակին դիմավորում են մեծ հանդիսավորությամբ, Չմեովա սառնամանիքների պատճառով մեծաթիվ բանակը ցրվում է:

(էջ 359—361)

ՄԵՐ ՈՒՎԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԷՐԶՐՈՒՄԻՑ ԱՏԱՄԲՈՒԼ 1057 (1647) ԹՎԱԿԱՆԻ ԶԻԿԱՏԵ ԱՄՍԻ 18-ԻՆ՝ ԶՄԵՌՎԱ . ԱԱՍՏԻԿ ՅՐՏԻՆ

Էվլիյա Չելերին վերադառնալով էրզրում, շարունակում է քարտուղարություն անել մաքսատանը: Քիչ ժամանակ անց իր էֆենդի վեզիր Մուհամմեդ փաշայի հետ մեկնում է Ստամբուլ: Այս ուղևորության ժամանակ էվ. Չելերին նկարագրում է այն վայրերը, որոնք չէին նկարագրվել նախորդ ուղևորության ընթացքում:

էրզրումից նա գնում է Հլըշա, Խնուս, Մամա-Խաթուն, Քեթուր: Այստեղից փաշան նրան ուղարկում է Քեմախի բերդը:

Դարի-Ֆելլահի¹¹³, այսինքն Քեմախ բերդի բնուրագիրը: Բերդը հին կայսրերից մեկն է կառուցել: Հետո անցել է Ուզուն Հասանի ձեռքը: Թեև Թիմուրը պաշարել է, բայց բերդը դիմադրություն է ցույց տվել: Հետո սուլթան Սելիմ I-ը, Տրապիզոնում իր շեհզադեու-թյան ժամանակ, մի կերպ այս բերդը գրավել և մեջը զինվորներ է թողել: Այնուհետև այս բերդը իր իշխանությանն է ենթարկել Շահ Իսմայիլը: Հետո սուլթան Սելիմը փաղիշահ դառնալով, Աջեմին առաջին անգամ նվիրական պատերազմ հայտարարելով, իր անթիվ զինվորներով եկել է Անատոլիայից և պաշարել այս Քեմախ բերդը: Բերդը Բըլբլի Մուհամմեդ փաշայի միջոցով գրավելուց հետո, գրավել է նաև ուրիշ շատ բերդեր և ուղղակի շարժվել Աջեմի երկրի վրա:

Բերդն ըստ Սուլեյմանի աշխարհահամարի էրզրումի տերիտորիայում է և Կուրու-չայի վոյեվոդության իշխանության տակ է: Էրզրումի փաշայի խասն ու սուբաշիությունը 300 ակչեով նայիբու-թյուն է: Քերջաս, Կուրու-չայ և Շեհեր անունով նահիյեներին կազին տարեկան ստանում է 3000 ղուրուշ: Ժողովուրդը նվիրական շարիաթին հպատակ և հնազանդ է: Բերդի զիզգարը նույնպես իշխող-ներից է: Բերդն ունի 500 բերդապահ, որոնք աղահանքից որոշ հատկացումներ են ստանում: Ունի ենիչերիների սերդար, սիփահիի քեթիսուղա, նագիր, այաններ և էշրաֆներ: Եփրատ գետի դիմացի ափին, մեկ ժամյա հեռավորության վրա ընկած, 700 տնից բաղկացած Քյոմուր գյուղում նստող աղահանքի էմիրը նույնպես իշխող-ներից է համարվում: Շատ հայտնի է ձյունից սպիտակ և Կըրշեհիրի աղից ավելի համեղ աղը: Ամբողջ Քուրդիստանից և Թուրքմենիստանից Բինգյուլի յայլաները բարձրացող ցեղերը իրենց անհրաժեշտ աղը Քեմախ քաղաքից են գնում: Այս քաղաքի հայտնի արտադրությունից մեկն էլ այստեղ պատրաստվող նուրբ և ամուր վրանի բեղն է, որի նմանը ոչ մի երկրում չի կարելի գտնել... Ժողովրդի բերանում առած է դարձել. «Քեմախի բեղը, Երզնկայի ընկույզը և Բայբուրթի աղբիկը»: Քյոմուր գյուղի կողքով յազինների միջից հոսող Քյոմուրի գետակը սկիզբ է առնում Քերջասի լեռներից, անցնում Քեմախի բերդի մոտով, մեկ օրյա հեռավորություն կտրելու՝ սուլթան Մելիք Ղազի թեքիյեի մոտ, խառնվում է Եփրատ գե-

کماخ بری، ارزنجان قوزی، باسوی، ت قیزی*

տին: Սրա դիմացը Մյուսթարեք գյուղն է, որը բարեշեն է և էրզրումի կուլերի խասն է:

Աստվածային իմաստություն: Այս Մյուսթարեք գյուղի քարայրների միջով հոսող վճիտ ջրերը հուլիսին սառչում և սառույց են դառնում, իսկ ձմռան օրերին բաղնիքի ջրերից ավելի տաք են լինում: Տարօրինակ աստվածային իմաստություն է: Ամբողջ վիլայեթի բնակչությունը կաթրֆ-փենիրի անունով պանիրը պահում է այս քարայրներում. լավ սառնարան է...

Քեմախ բերդի նկարագիրը: Հնգանկյունաձև ամրակուռ բերդ է: Աշտարակներն ու պատվարները կառուցված են մեծ քարերով: Էրզրումի տերիտորիայում նման բերդ չկա... Երեք ամուր երկաթյա դարպասներ ունի: Առաջին դարպասի մոտ և ձախ կողմում երկուական թնդանոթ կա, որոնց երկարությունը 27 թզաչափ է և 3 կանթար ծանրությամբ գնդակներ են արձակում: Զարմանալին այն է, որ թե՛ վերցնելու և թե՛ իջեցնելու համար խիստ դժվար եղող այսպիսի սոսկալի ծանր թնդանոթները ի՞նչպես են բարձրացրել ու դրել այս անմատչելի ժայռի վրա...

Ներքին բերդում 600 հողածածկ տուն կա, որոնք ընկած են նեղ փողոցների վրա և այգիներ ու պարտեզներ չունեն: Բերդի մեջ անմշակ և ազատ հողեր շատ կան: Այդ ազատ հողերում հինգ ցորենի ամբար կա, որոնք [սուլթան] Սելիմ խանի ժամանակից լիքն են բրնձով և կորեկով: Տեսնողը կարծում է, թե հենց նոր են կալսել և լցրել ամբարը: Պաշարման ժամանակ զինվորները սնվում են այս հացահատիկով: Դարպասից ցած, ժայռի մեջ փորված ջրի ճամփա կա, որը իջնում է մինչև գետը: Պաշարման ժամանակ այդտեղից ջուր են բերում ու խմում: Ներքևում, իրար կողքի երեք ջրամբար կա...

Այս քաղաքի գեղեցիկները շատ հայտնի են: Քաղաքը գտնվում է էրզրումի տերիտորիայում: Բնակիչները թուրք են:

Այնուհետև, էվ. Զելերին անցնում է մի շարք վայրերով և գալիս է Երզնկայի բերդը:

Երզնկայի [Էրզինջան] բերդը էրզրումին է պատկանում: Այս դրախտանման վայրը ձեռք բերելու համար հազարավոր իշխողներ մեծ ջանքեր են գործադրել: Վերջապես 855 (1451) թվականին սրա փաղիշահը՝ սուլթան Ջահրեզդինը, տեսնելով, որ սուլթան Յըլդըրմ Բայազիդ խանը կայծակի նման հաղթում է իր շորս կողմի թշնամիներին, Ամասիայի բերդի գրավման օրը գալիս է Ամասիա և իր Երզնկա բերդի բանալիները հանձնում է Յըլդըրմ Բայազիդին:

Վեճափառ փաղիշահը մեծ վեհանձնություն հանդես բերելով, Երզնկայի գահը շնորհում է նորից սուլթան Զահրեդդինին: Սակայն խուժբեհն կարողացվում է Յըլդըրմ Բայազիդի անունով և փողը կտրվում է նրա անունով: Այս դեպքից երեք տարի անց սուլթան Զահրեդդինը մեռնում է և նրա երկիրը անցնում է Կարա-Կոյունլի շահ Կարա Յուսուֆի ձեռքը: Սա 7 տարի իշխելուց հետո՝ երևան է դալիս խավարյալ Թիմուրը: Կարա Յուսուֆը վախից իր գահն ու հանգստությունը թողնում և փախչում է Բաղդատի իշխող սուլթան Ահմեդ Զելայիրի ու Յըլդըրմ Բայազիդ խանի մոտ և ապավինում նրանց հովանավորությանը: Թիմուրը Յըլդըրմից պահանջում է Կարա Յուսուֆին, սակայն մերժում է ստանում: Թիմուրը ասում է՝ «Քաղաքիցդ ու երկրիցդ հրաժարվիր»: Սակայն Յըլդըրմ Բայազիդ խանը Թիմուրի այդ խոսքին կարևորություն չի տալիս: Այս դեպքը պատճառ է դառնում գժտության Թիմուրի և օսմանցիների միջև: Երբ Թիմուրը իր անթիվ զինվորներով գալիս է Յըլդըրմ Բայազիդ խանի վրա, Կարա Յուսուֆը և սուլթան Ահմեդ Զելայիրը Ատալիայից նավով փախչում են Եգիպտոս և ապաստանում սուլթան Բերկոկի մոտ: Մյուս կողմից Ուզուն Հասանը տիրանում է Երզնկային և այստեղ խուժբեհի և փողի դրոշմի տեր է դառնում: Նրա փողերանոցը ներկայումս էլ Մեկեհիսանեհի մոտ է: Յըլդըրմ Բայազիդը մահանում է և Ուզուն Հասանը Երզնկայում անկախություն է ձեռք բերում: Յըլդըրմ խանից հետո, նրա շեհզադեներին՝ Մուսա, Բաա, Սուլեյման և Շեհ-դադե Մուհամմեդ Զելեբիների օրոք Անատոլիան խառնակ դրության մեջ է ընկնում և ի վերջո Զելեբի Մուհամմեդը անկախ փաղիշահ է դառնում: Այն ժամանակ Ուզուն Հասանով զբաղվելու հնարավորություն չլինելու պատճառով, Ուզուն Հասանը մինչև Ֆաթիհի ժամանակը ոտնձգություններ է կատարում օսմանյան պետության դեմ: Վերջապես 878 (1473) թվականի հայտնի կովում Ֆաթիհը Ուզուն Հասանին պարտության է մատնում և սմբողջությամբ գրավում է էրզրումի և Երզնկայի շրջանները և այս վայրերի երկրորդ ֆաթիհն (նվաճող) է դառնում: Ավելի վաղ, Բայազիդ խանի օրոք, երբ սուլթան Սելիմը իբրև շեհզադե Տրապիզոնում վալի է լինում, Շահ Իսմայիլը գրավում է Երզնկան: Հեռագայում, երբ սուլթան Սելիմը փառքով և պատվով բարձրանում է օսմանյան գահը, բանակով գնում է Երզնկայի դաշտը՝ Շահ Իսմայիլի վրա: 921 (1515) թվականին առանց պատերազմի՝ ամառով, գրավում է Երզնկան, որով Երզնկայի երրորդ ֆաթիհն է դառնում:

Երզնկան ըստ Սուլեյման խանի աշխարհահամարի էրզրումի տերիտորիայում է, փաշայի խասից անջատված է և իշխողը սուբաշի է: 150 ակչեով շերիֆ կազա է: Ունի նահիյեններ և գյուղեր: Կազին 6 քիսե եկամուտ է ստանում: Հյուբումեթ է: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիր, սիփահիի քեթխուդա, ենիշերիենների սերդար, 150 բերդապահներ: Սրանք առևտրական են: Բերդը գտնվում է մի ընդարձակ և բաց դաշտի կենտրոնում: Քառանկյունի ձևով փոքր բերդ է: Չորս պատերը շատ ցածր են և շրջապատի աշտարակները ամուր չեն և բերդը հին է: Շրջապատի խրամներն էլ ցածր են: Երբ Աբազա փաշան ապստամբում է էրզրումում, Երզնկայի խրամները, աշտարակներն ու պատվարները նորոգում և ամրացնում են: Սակայն չկարողանալով ազատվել Աբազայից, ստիպված են լինում բերդը նրան հանձնել: Ունի երկաթյա դարպաս: Դրսի վարոշից կարելի է քաղաք մտնել խրամի վրայի կամրջով: Բերդում 200 տուն կա, որոնք այգի ու սլարտեզ շունեն: Կա նաև մի ջամի, այլ շինություններ չկան, որովհետև բերդի ներսը նեղ է: Դրսի վարոշում 1800 տուն կա, երկհարկանի տները հազվագեպ են: Կա մոտ 70 մեհրաբ, 7 ջամի, 7 դերվիշական թեքիյեններ...

Գեղեցիկները շատ են, կանայք վերին աստիճանի պարկեշտ են և ամբողջովին ծածկվում են... Քաղաքում քարուկրից կառուցված փոքրիկ բեդիստան կա, որտեղ ամեն տեսակ թանկագին ապրանքներ են վաճառում: Շուկայում 50—100 փոքր խանութներ կան: Քաղաքի կլիման բավականին տաք է: Արևելքից էրզրումն է և լեռներով անցնելու դեպքում՝ երկու կոնաք հեռավորության վրա է: Այստեղ ձյուն տեղում է, բայց երեք օրից ավելի չի մնում: Ամառ ու ձմեռ բանջարեղենը անպակաս է: Հացահատիկների բոլոր տեսակները շատ առատ են: 70 տեսակի հայտնի տանձեր կան: Փաշային այստեղ 7 տեսակի հայտնի տանձեր տվեցին: Օնեք անունով խաղողը պահվում է մինչև նոր խաղողի հասունանալը: Հայտնի են ծիրանի, տանձի, սպիտակ և դեղին թթի շիրը, ինչպես նաև սև թուֆը: Շուկաներում և բազարներում չոր թուֆը վաճառում և բեռներով այլ երկրներ են ուղարկում, համեմունքներով տեսակ-տեսակ թթի պեմեզներ են պատրաստում: Մի բաժակ խմողը նորից կյանք է ստանում: Երկու օրվա ընթացքում պտուղները էրզրում են հասցնում: Այս քաղաքն է էրզրումին պտուղ մատակարարում:

Այնուհետև, էլ. Չելեբին նկարագրում է Երզնկայի իսլամական ուխտատեղիները: Երզնկայից հա ղնում է Շերին-Կարահիսար:

(էջ 373—383)

Շեքին-Կարահիսարի բնութագիրը: Կարահիսար-ի Շարքին կոչվում է նաև Շեքին-Կարահիսար: Երկու Կարահիսար կա՝ մեկը այս էրզրումի Կարահիսար-ի Շարքին է, մյուսը՝ Անատոլիայի Աֆիոն-Կարահիսարն է, որը Կարահիսար-ի Սահիբ էլ է կոչվում: Կարահիսար կոչվելու պատճառը բերդի պատերի քարերի սև լինելն է: Առաջին իշխողը եղել է Հայկանի (Հայկազյան) մյուլուք Կիամելերը*, հետո անցել է Տրապիզոնի հայերի ձեռքը:

Հետագայում գրավել է Ֆաթիհը: Սելիմ խանի օրոք աշխարհահամար է կատարվել և առանձին սանջաքի բնյի կենտրոն է եղել: Բնյի խասը 13.000 ակչե է: Լիվայում 32 ղեամեթ և 94 թիմար կա: Փաշայի ղինվորների հետ միասին 1000 ղինվոր ունի: Փաշան տարեկան 40 քիսե եկամուտ ունի: Մի քանի անգամ արփալըքի կարգով շնորհվել է երեք թուղավորի (փաշայի): Այս վայրը շնորհվել է նաև Ախալցխայի վեզիր Սեֆեր փաշային և ասում են, որ մյուսելլիմը՝ Դերվիշ Աղան, այստեղից 50 հազար ղուրուշ է ստացել: 150 ակչեով շերիֆ կաղա է:

Կաղին տարեկան 4000 ղուրուշ եկամուտ է ստանում: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիր, այաններ և էշրաֆներ: Սիփահիի քեթխուղան Թեփան Ահմեդ Աղան է: Ունի նաև ենիչերիի սերդար, սուբաշի, մյուֆթի, կափանի էմին, բերդակալ և 150 թիմարով բերդապահներ:

Շեքին-Կարահիսար բերդի բնութագիրը: Դեպի երկինք վեր խոյացած, մի բարձր լեռան ամենաբարձր գագաթին կառուցված յոթանկյունաձև մի բերդ է: Առաջին հայացքից կարծես առանց կայմերի պալիսն նավ լինի: Յոթ կողմից պատերի բարձրությունը 70 արշին է: Ունի 70 աշտարակ և 100 պատվար: Շրջագիծը 3600 քայլ է: Չորս կողմում դժոխանման խոր ձորեր կան, այդ պատճառով խրամի կարիք չի զգացվում: Ունի եռակի ամուր երկաթյա դարպասներ: Գիշեր-ցերեկ հսկում են պահապանները, որովհետև Սև ծովի մոտի գյուղերի բնակիչները վախենալով կազակներից, իրենց թանկագին ապրանքները այս բերդումն են պահում: Բերդի ներսում մոտ 70 նեղ տներ կան: Ջրի պակասության պատճառով ժողովուրդը նեղվում է ծարավությունից: Ջուրը էշերի միջոցով բերում են ներքևի գետից: Ջրի ճանապարհներ կան, որոնք զործում են միայն պաշարման ժամանակ: Բերդի մեջ ջրամբարներ և ցորենի ամբարներ կան: Այս ամբարներում հարյուրամյա կորեկ, բրինձ է պահվում: [Բերդը] երկրի ներքին մասումն է, այդ պատճառով էլ ուղ-

* Բնագրում՝ ملوك هايكاني دن قيامه

մամթերքը և մեծ ու փոքր 50 թնդանոթները, բերդի համեմատությամբ քիչ չեն:

Բերդապահ զինվորների կեսը մեր էֆենդի Դեֆթերդար-զադեի թիմարի հետ միասին տարվեց Գունիա բերդը: Բերդում կա էբուէլ-ֆեթհի փոքր ջամին: Մյուս շինությունները ստորին վարոշումն են:

Վարոշը: 9 թաղում 1600 հողածածկ տուն կա: Տներն ու պատըզ-գամբները նայում են դեպի հյուսիս: Ընդամենը 42 մեհրաբ կա, 3 թեքիյե, 2 բազնիբ, 4 խան, 7 կրոնական դպրոց և մոտ 750 խանութ: Շուկան այնքան էլ բարեկարգ չէ, սակայն Թափան Ահմեդ Աղան քարուկրից բեդիստան է կառուցել: Խանութներ կան: Կենտրոնում լայն, վերևից ծածկված ճանապարհ կա: Երկու կողմից ամուր դռներ ունի, որոնք գիշերները փակվում են, ունի պահապաններ:

Մի առյուծ: Բեդիստանի քաղաքին նայող դռան ներքին մասում, խոշոր տախտի վրա մի առյուծ է դրված, մորթին լցված է բամբակով, աչքերի փոխարեն խոշոր նարինջներ են դրված, բերանը բացված է յոթ գլխանի աժդահայի նման և լեզվի փոխարեն կարմիր թաղիքի կտոր են դրել: Ատամները շատ խոշոր են. ամեն մեկը նման է թուրքմենական դաշույնի: Քթից մինչև պոչի ծայրը 45 թզաչափ է: Այս առյուծը շատ կատաղի է եղել: 7 տարի ապրել է լեռներում, ոչխարներ, այծեր և եզներ է ոչնչացրել: Այդ կենդանիները ուտելով ուռել է: Երբեմն գյուղերի վրա է հարձակվել, ջորիներ, էշեր, ուղտեր և մինչև անգամ մարդիկ որսացել: Վերջապես ուժեղ բազուկով մեկը երկճյուղ գնդակով այս առյուծին գլխից խփել սատկեցրել է: Առյուծի կաշին հանել և տարել են Թափան Ահմեդ Աղային: Նա էլ բոլորին ցույց տալու նպատակով, բեդիստանի դռան մոտ, տախտի վրա է դնել տվել: Աստված վկա, այդ առյուծը տեսնողը կարծում է, թե կենդանի է... Սակայն այս առյուծը Բաղդատի, Հալեպի, Կարնայի առյուծների նման սրտառուլ չէ... Այս լեռներում նման առյուծ բոլորովին չի հանդիպել... Կարահիսարի անմատչելի լեռներում շատ կան վագր, վայրի ոչխար, նապաստակ, վայրի եզ, գայլ, աղվես, չախկալ, բորենի և կուզ:

Կարահիսարի շիրք: Լեռներում մի տեսակ կարմիր շիբ կա: Ասում են, որ ոսկերիչներն են օպտագործում: Տանում են տարբեր երկրներ: Լեռներից հանվում է քառակուսի, հնգանկյունի, վեցանկյունի ձևերով: Ոսկերիչները այս շիբով սպիտակացնում են արծաթը:

Վիրաբույժները սպեղանի պատրաստելու համար են գործածում: Ուրի՞ մի շարք հատկություններ էլ ունի...

Այստեղից էՎ. Չելերին շարունակում է իր ուղևորությունը: Հատկապես նկարագրում է Հաջի-Մուրադ, Նիքսար, Հատիք և Մերզիֆուն (Մարզվան) բերդերը: Հաջի-Մուրադ բերդից հետո հիշում է Զավլար հայկական գյուղը, որը զեամեթ է:

Հատիքը հնագույն քաղաք է և բերդ — գրում է էՎ. Չելերին — Ալլահի վակֆ լինելով շի ավերվել... էյալեթի վալիից բացի ոչ ոք չի կարող միջամտել այս քաղաքի գործերին: Բնակիչները տուրքերից ազատված են... Քաղաքում կղմինդրով ծածկված, այգիներով և պարտեզներով 3020 տուն կա... վեզիրների և այանների 41 պալատ: Միջին դասի մարդիկ վաճառականներ և արհեստավորներ են... Հատիքից մեկուկես ժամ հեռավորության վրա, փոքր գետի եզերքին Խելեզ անունով մի ջերմուկ կա... Բոլոր նահայիկներից հազարավոր մարդիկ սայլերով գալիս են ջերմուկում լողանում և ազատվում են բորոտություն ու քոս հիվանդություններից: Զերմուկին [Հլրջա] արաբները համամ են ասում, աջեմները գերմաք, Հատիքում՝ և Ամասիայում՝ կոզե, Խաթարիստանում՝ իլիսի, մոնղոլների լեզվով՝ Բերենանս. Քուրբեստանում՝ իլիջե, ռումերի կողմերում՝ կայնարջա, Բոսնայում և Ռումելիի որոշ վայրերում՝ յանար են ասում*:

Հատիքի լիճը գտնվում է Հատիքի արևելյան կողմում: Նրա շուրջը կարելի է շրջել մեկ օրում: Զուրը հիանալի է: Լճում 11 տեսակ ձկներ կան, որոնք բոլորն էլ շատ համեղ են...

Մարզվան (Մերզիֆուն) բերդի բնութագիրը: Հիմնվել է Դանըլ-մենդիների կողմից: Հետագայում, Յըլդըրմի օրոք գրավել են օսմանցիները: Ներկայումս Սվադի էյալեթում, Ամասիա սանջաքի տերիտորիայում ընկած, կղմինդրով կառուցված բերդ է: Քաղաքը Փիր Դևտե-Սուլթանի էվկաֆն է: Ներկայումս իշխողը Կըզլար աղասին է¹¹⁴: 300 ակչեով շերիֆ կաղա է: Կազին տարեկան 6 քիսե եկամուտ ունի: Բերդը հողաշեն է և բերդապահներ ու բերդակալ չունի: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նաղիբ, սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերդար, մյուհթեսիբ, նայիր: Մոտ 300 բարձր աստիճանավոր կադի-էֆենդիներ, սյուլեհաններ, էշրաֆներ, աղաներ և փաշայության արժանի քեթխուդաներ կան: Բնակիչները վերին աստիճանի բարեպաշտ և ուղղամիտ մարդիկ են: Քաղաքը բարեշեն է և հայտնի է իր բեր-

* Անատոլիայի որոշ շրջաններում՝ կափուրջա և կուտրեք համամի են ասում (ծանոթ. հրատարակչի):

քառատուօթյամբ և էժանությամբ: Գտնվում է Դեշան լեռան ստորոտին և ունի կղմինդրով ու հողով ծածկված 4000 տուն: 44 թաղ և 74 մեհրաբ կա...

Այնուհետև հիշատակվում են Մարզվանի ջամիները, թեքիյեները, մեդրեսաները, բաղնիքները և այլն:

Քաղաքի օդն ու ջուրը լավ են, բնակիչները առողջակազմ: Բազմաթիվ բեյեր իրենց ընտանիքներով գնում են Մարզվանի ետևում գտնվող Դեշան լեռը և այնտեղ ամառը 6 ամիս անցկացնում թուրքմեն ցեղերի հետ: Այս յայլան Մահանի երկրից եկած Դեշան-օղլիներին են տվել Դանիշմենդիներն ու օսմանցիները և այդ պատճառով էլ մինչև հիմա ժառանգական մյուլք է...

Այս քաղաքով բազմաթիվ վճիտ ջրեր են հոսում և նրանց մի մասը ոռոգում է Մարզվանի այգիներն ու պարտեզները: Որքան անձրև տեղա, միևնույն է, այս հովիտը առանց ոռոգման բերք չի տալիս: Ցանված մի քելե սերմից 80 քելե բերք է ստացվում: Այս հովիտը ոռոգելու համար ջրերի մի քի-աղա կա: Դեշան-օղլիները նրան բաժին են տալիս իրենց առատ եկամտից: Լավ աղայություն է: Եթե դետը հսկող աղաներ չլինեն, Մարզվանի ժողովուրդը միմյանց կկոտորի: Հիմա էլ շատ կոիվներ են տեղի ունենում: Զրի մի մասն էլ հոսում է դեպի Լատիք քաղաքի հովտում ընկած Կավզե կաղիության նահիյեները: Մյուս մասը հոսում է դեպի Օսմանջիքի դաշտերը և ոռոգում է այգիներն ու պարտեզները: Մարզվան քաղաքը գտնվում է Դեշան լեռան ստորոտում: Ամասիան այս քաղաքի հարավումն է և 15 ժամյա հեռավորության վրա է: Լատիքը՝ 12 ժամյա հեռավորության վրա է, Օսմանջիքը՝ 16 ժամյա, Գյումյուլ քաղաքը՝ 10 ժամյա, Քերքերան կազան՝ 8 ժամյա: Դեշան լեռան հյուսիսային կողմի ստորոտում, դեպի Քյոփրյու քաղաքը ընկած է Կոչա-Կալափին: Այստեղից երեք մենզիլ հեռավորության վրա է Սամսունի բերդը, որը սրա նավահանգիստն է: Լինում են Սինոբի նավահանգիստ գնացողներ, բայց Սամսունը ավելի մոտ է:

Ուտեյիֆները, խմիչֆները և առհեստները: Հայտնի են Այնթապի ուրի (բեթմեղ) նման լավ ուրբը, համեղ խաղողը: Փիր-դետե թեքիյեի շրջակայքում և այլ վայրերում 600 խանութ կա: Շատ են ներկարարների խանութները, որտեղ ավելի լավ են ներկում, քան Աջիմի ներկարարները: Հայտնի է կապույտ ներկը: Վաճառականները ամեն տարի այստեղից հազարավոր թոփ բամբակի բեզ են Ղրիմ տանում և գերիների հետ փոխանակում: Ղրիմի ժողովրդի ֆարաջ-

ներն ու հագուստները կարվում են Մարզվանի բեղից: Հայտնի է նաև բամբակի թելը: Աչքի են ընկնում չեթի բեղից պատրաստված ներքնակները, գույնզգույն բարձերը, ծաղկավոր ու գեղեցիկ վերմակի երեսները, վարագույրները: Ամենուրեք ճանաչված են այստեղի գեղեցիկները:

Այնուհետև էվ. Չելեբին նկարագրում է Մարզվանի իսլամական ուխտատեղիները:

(էջ 373—398):

Իր «Ուղեգրության» II հատորի հետագա էջերում էվ. Չելեբին նկարագրում է Տանապարհին Մարզվանից մինչև Ստամբուլ պատահած քաղաքները և բերդերը: Առանձնապես կանգ է առնում Չորուժի, էնդյուրիի [Անկարա] վրա: 1058 (1648) թվականի Ջեմազիլ-ախրրին վերադառնում է Ստամբուլ:

Հ Ա Տ ՈՐ Ե Ր Ր ՈՐ Դ

(1057—1060 pp. = 1647—1650 pp.)

Ստամբուլից Շամ (Դամասկոս) — Աղանա — Մսիս — Իսքենդերուն — Անթաքիա — Մարաշ — Զյուլկաղերիեի Կարս — Կեսարիա — Սվազ — Դիվրիկի — Էզին (Ակն) — Խարբերզ — Փերթեք — Զմշկածագ — Փալու — Զեպաքջուր — Գենջ — Աթակ — Մուշի գաշտ — Մուշ — Մշո սուրբ Կարապետի վանքը — Բինգյուլի յայլան — Սվազ — Ստամբուլ:

1057 (1647) թվականին էվլիյա Զելերին Սկյուդարից դեպի Շամ (Դամասկոս) ուղևորվելիս կանգ է առնում մի շարք քաղաքներում, որոնց թվում նաև Աղանայում:

Աղանա բերդի նկարագրությունը: Առաջին հիմնադիրը հավատացյալներին գլխավորող Մեհմեդ-Բին Ռիշարն է, որը իմամ եղած ժամանակ, Սիհուն գետի եզերքին կառուցել է քարաշեն մի փոքր բերդ և անվանել Դարհեմա...

Այստեղ մնացինք երկու օր: Երրորդ օրը այստեղից դուրս գալով անցանք Սիհուն գետի 16 աշքանի մեծ կամուրջով և շարժվեցինք դեպի հարավ, հասանք Մսիս բերդը, որը կառուցել է Զաֆեր էլ-Մեսուրը: Հետագայում անցել է իսպանացիների* ձեռքը և վերածվել մեծ քաղաքի: Ունեցել է հազար շուխայլ: արհեստանոցներ: Գտնվելով հաջիության գնացողների ճանապարհի վրա, այս վայրի ապահովության համար, Բայազիդ-Վելին գրավել է այն և բերդում մեծ քանակությամբ զինվորներ թողել: Հետագայում իսպանացիները նավերով եկել և ավերել են ծովեզերքի օսմանյան բերդերը: Նրանք ավերել են նաև Մսիս բերդը...

(էջ 41)

* Պետք է լինի վենետիկցիներ (ծանոթ. հրատարակչի):

Չկերին Աղանայից մեկնում է Փիյաս, Խաբենդերուն (Ալեքսանդրեթ), Անթուրիա, Համա, Հոմա և Շամ (Դամասկոս) քաղաքները:

1059 (1648) թվականին էլ. Չելերին միանալով Դուրզիստանի երկրի վրա արշավանքի ղեկավար Դամասկոսի էյալեթի բանակին, լինում է մի շարք քաղաքներում, որոնց թվում նաև Մարաշում:

Մարաշի նկարագրությունը: Նոր Մարաշի հարավային, ներկայումս այգիներով ծածկված, կողմում են գտնվում Հին Մարաշ մեծ քաղաքի ավերակները... Ավերման սլատճառն այն է, որ նորին վսեմություն Օմերը, իր խալիֆայության ժամանակ, ինքը անձամբ նվաճելով Երուսաղեմը, գալիս է դեպի Հալեպ, Այնթափ և Մարաշ: Մարաշի կայսր Ջեմիջիմեին և բնակիչներին գրում է. «Այս նամակը ստանալուն պես, դուք պետք է ընդունեք նվիրական [խալիֆայության] կրոնը, բերդը հանձնեք և խարաջը ընդունեք»: Երբ նամակը կարդում են, Մարաշի բնակիչները թողնում են քաղաքը և փախչում Շիրի լեռները: Ահա այս պատճառով է ավերվել հին Մարաշը: Հետագայում Ալ-Ջուլկադեր Ալա-Ուղղելեն տիրանալով Մարաշին, քաղաքը բարեշինել է և ինքը իշխել է այնտեղ:

Շիր լեռներից դեպի քաղաք հոսում է մի աղբյուր, որը կոչվում է Փինար-բաշը: Այստեղ զբոսավայր է. քաղաքի բոլոր երևելիները այստեղ են զբոսնում: Այս ջուրը մտնելով քաղաք աշխատեցնում է 16 ջրաղաց... Քաղաքի մի կողմում կա մի բարձր սար, որը հիանալի յայլա է: Այս յայլայի ամենաբարձր մասում Կարա-գյուլ անունով ծովանման մեծ ավազան կա, որի մոտ կա նաև մի մեծ ջրամբար: Սրա երկարությունն ու լայնությունը 400-ական քայլաչափ է:

Հին ժամանակներում Ջեմիջիմե կայսրը վերոհիշյալ յայլայում և Քյորսեն յայլայում ունեցել է 70 հազար զուլխ ոչխար և այժ, գոմեշ և կով: Նրա հովիվները այս կենդանիներին կթել ու կաթը լցրել են այդ ավազանի մեջ: Կաթը այդ ավազանից գետնի տակով սպիտակ մարմարից կառուցված անցքով երեք ժամյա ճանապարհ է անցել և հոսել է դեպի Ջեմիջիմեի պալատը ու այնտեղ լցվել է ավազանների մեջ, իսկ ավազաններից՝ բաժանվել է ժողովրդին: Կաթի մնացած մասն էլ դորժածվել է խոհանոցում և կաթնապուրը բաժանվել է անցորդներին: Այս Ջեմիջիմե կայսրը այնքան հարստություն էր տեր է եղել, որ մեկ օրում նրա խոհանոցում, այլ կարիքների և ոչխարների համար իբրև թե 70 ջորու բեռ աղ է գործածվել... Նրա օրոք Մարաշը այնքան է բարեշինվել, որ քաղաքը քաղաքի մի ծայրից մինչև մյուսը տանիքից-տանիք է ցատկոտել... Ներկայումս էլ [Մարաշը] բարեշին ու զեղեցիկ քաղաք է¹:

Քաղաքի արևելքում գտնվող լեռների ետևում էլքիստանի դաշտըն է: Այդ դաշտով հոսում է Ակ-սու գետը: Մարաշի ու Այնթաբի բամբակի և բրնձի բերքը ստացվում է այս գետի եզերքին տարածված հողից: Գետի մի կողմում Մարաշն է, մյուսում՝ Այնթաբը... Քաղաքների միջև Շիր լեռների շղթան է, որը հասնում է մինչև Արֆաթե լեռները: Այս լեռներում և քաղաքներում ապրում են թուրքմեն ցեղերը: Նրանք եկել են Բուխարայի երկրից և իրենց հետ բերել են իրենց լեզուն: Թուրքմեն [ցեղերը] խոսում են 12 լեզուներով: Այս ցեղերը դուրս գալով Մավերաեղնեհներից², Դանիշմենդի, Ակ-կոյունյու և սելջուկ անուններով, առանձին-առանձին եկել են Ռումի երկիրը և յուրաքանչյուրը գրավել է առանձին տարածություն: Լեզուները տարբեր են. թուրքմենական լեզուն առաջացել է թաթարական լեզվից:

Մարաշ քաղաքը լավ դիտելուց հետո, շարժվեցինք դեպի արևմուտք և հասանք Մարաշի կամ Զյուլկադեբիեի Կարսը: Օսմանյան երկրում երեք Կարս կա. մեկը՝ էրզրումի մոտի Կարսն է, մյուսը՝ Սելեֆկեի սանջաքի Կարա-Քաշըքի Կարսն է, որն ավերակ է, երրորդը՝ Մարաշի Կարսն է, որը Մարաշի շրջանում սանջաքի բնյի կենտրոնն է: Ունի ալայի բնյ, շերիբաշի: Նվիրական պատերազմի ժամանակ փաշան արշավանքի է դնում իր 800 զինվորներով: 150 ակշեով կազա է: Ունի սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերդար, մուհեթեպի:

Բերդը քառանկյունի է, քարաշեն և ամուր: Բերդում տներ, ջամի, շուկա և բազար չկա, ստորին մասը այգիներով ու պարտեզներով, դրախտանման ջրերով բարեշեն քենդ է³: Բնակչության մեծամասնությունը թուրքմեն մշակներ են:

Այստեղից դուրս գալով եկանք Գյոքսուի յայլայի լեռները:

Այս լեռների մասին էվլիյա Չելեբին տալիս է շատ հետաքրքիր տեղեկություններ, որոնցից համառոտակի բերվում են մի քանիսը:

Էվ. Չելեբին կրկնում է երկրագնդի վրա 140 բարձր լեռների մասին իր «Ուղեգրություն» մեջ ասածները: Նրա կարծիքով այս Գյոքսուի յայլայի լեռները ևս այդ բարձր լեռներից են:

Այնպիսի բարձր յայլա է, որի վրա ապրում են 12 անգամ 100 հազար մարդիկ և 100 անգամ 100 հազար կենդանիներ: Կոնիայի և Մարաշի էյալեթների ժողովուրդները և բազմաթիվ Բոյ բնյի թուրքմենները իրարից անտեղյակ ապրում են այս յայլայում: Այս բարձր լեռները շատ հարուստ են բազմատեսակ խոտերով և դեղաբույսերով:

Էվլիյա Չելեբին այս յայլան նմանեցնում է Բինգյուլի յայլային...

Ապա շարժվելով դեպի արևմուտք անցնում են Դելիուման-Բողազի անունով 500 տուն և մի վանք ունեցող հայկական գյուղով և հասնում են Կեսարիա քաղաքը:

Նորին վսեմությունն չաքարիայի օրոք առաջին հիմնադիրը եղել է կայսր էրչիշնենն: Շատերի ձեռքն է անցել: Օմերի խալիֆայության օրոք Խերքիլ կայսրը նորոգել և երբեմն այնտեղ է ապրել: Սկզբնական շրջանում Կեսարիան ավելի բարեշեն ու բարեզարդ է եղել, քան Մարաշն ու Սվաղը: Ունեցել է անթիվ զինվորներ, որոնք բոլորը հույներ են եղել: Նորին վսեմությունն Օմերը անձամբ գրավելով Երուսաղեմը մեծ սերդար է նշանակել Խալիդ-Իբնի-Վելիտին, 80 հազարանոց բանակով գրավել է Կեսարիան ու այնտեղ զինվորներ թողել...

Կայսրը իմանալով այդ, բերզը պաշարում է և նրանում գտնվող մուսուլման ղադիներին ոչնչացնում: Այն պահին, երբ բերզը լրիվ պետք է գրավվեր, բերդի ետևից մեծ քանակությամբ զինվորներ են երևում և կոտորում են բոլոր քյաֆիրներին... Դրանից հետո ոչ ոք չի համարձակվել վերականգնել Կեսարիան և մինչև օրս էլ մնացել է ավերված վիճակում...

Երբ Խերքիլ կայսեր որդին Հունաստանի կայսր է դառնում, բոլոր իսլամական երկրները նվաճելու անմիտ նպատակով, գրավում է սան Կեսարիայի շրջանը և սկսում է վերանորոգել նրա բերդը: Շամում իշխող էմեի գերիշխողներից մեկը՝ Մուավիյեն, 80 հազարանոց բանակով բռնությամբ գրավում է այս բերդը: Հետագայում Կեսարիան ձեռքից-ձեռք է անցել և ի վերջո Ալ-Օսմանի տիրապետությանը ենթարկվել...

[Ծուլթան] Սուլեյմանի գրանցումով Կեսարիան փաշայի սանջաքի կենտրոնն է: Ունի ալայի բեյ, չերիբաշի: Փաշան ընդամենը ունի 1500 լավ զինված զինվորներ: Փաշայի տարեկան եկամուտը 40 հազար դրուր է: Մի քանի անգամ իբրև արփալըք շնորհված է երեք թուղով վելիրների... Բոլոր նահիյեները բարեշեն են: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիբ, մյուհթեսիբ, շահբենդեբ, բարձր Դերգյահի ենիչերիների սերդար, բերդապահ ու բերդի զինվորներ:

Կեսարիա բերդի նկարագիրը: Քաղաքի հյուսիսային կողմում գտնվող էրչիս⁴ լեռան ստորոտում, բարձր ժայռի վրա այս փղանման ամուր բերդը քարերով կառուցել են ուում մելիքները: Հետագայում վերանորոգել է Ալ-Դանըմենդը⁵, Սակայն մեր նկարագրած հին Կեսարիայից 8 հազար քայլաչափ հեռու գտնվող նոր Կեսարիան ներկայումս էլ բարեշեն և մարդաբնակ մի քաղաք է: Այս բերդը հին

և գեղեցկակերտ ամրութիւնն է: Նրա արևելքում, հինգ մենզիլ հեռա-
վորութեան վրա, գտնվում է Սվաղը [Սեբաստիան]:

Դարպասի [բերդի] կամարի վրա, դեմ-դիմաց ու կողք-կողքի
մի առյուծի և մի վագրի քանդակ կա: Դարպասից ներս հացահա-
տիկների ամբարներ կան, որոնք նվաճման օրից սկսած լիքն են ցո-
րենով, կորեկով, բրինձով և պաքսիմատով: Կան նաև անհաշիվ
գնեքեր և ռազմամթերք: [Բերդի] ներսում վեց հարյուր տուն կա:
Հայտնի են Մուլա-խանեի, Կազանջիլերի, Կըզ-կափուի փողոցները:
Բերդից դուրս փերեզակաների, սափրիչների, հին կոշիկի խանութներ
կան: Բերդակալի դռան առաջնամասը բարեզարդված է պարտեզնե-
րով ու շատրվաններով:

Բուն քաղաքի գովաբանութիւնը: Ստորին քաղաքը հարթ և ըն-
դարձակ տարածութեան վրա ընկած, քառանկյունի, սրբատաշ քա-
րերով շինված, հին բերդով մի մեծ վարոշ է: Քաղաքի կողքով հո-
սող գետը կոչվում է Գեզերլեր-սուլու: Վարոշում կղմինդրով ծածկ-
ված մոտ հազար երկհարկանի և միհարկանի լավ կառուցված
տներ կան: Շրջապատված է հին պարսպով: Ունի հինգ դարպաս:
Քոյաջի կափուսին⁶ և Քելի կափուսին⁷ նայում են դեպի հարավ: Դա-
տարանի մոտի Ասար-էոնի դարպասը բացվում է դեպի արևելք:
Չղուն-բազարի դարպասը նայում է հյուսիս: Աթ-բազարի դարպասը
բացվում է դեպի հյուսիս և գտնվում է փաշայի ապարանքի մոտ:
Պարսպի շուրջը խրամ է փորված: Չմուսնը այս խրամը լցվում է
մեծ քանակութեամբ ջրով, իսկ գարնանը խրամում բանջարե-
ղեն են ցանում: Լավ բանջարեղեն է ստացվում:

Փողոցները: Նշանավորներն են՝ Բյոյուք-չեշմեն և Քյուլջուկ-
չեշմեն [գտնվում են մյուսֆրիի բաղնիքի դիմացը], Իսհակ Չելեբին,
Սայեջին, Կաթըրջի-զադեն, Օղունջին, Ֆրունջին, Քեքլե-Օվասի-
բազարին, Հյուսեյնին, Քյուրդլերը, Հաջիֆելեջը, Հասիրը, Դաբաղ-
լարը և Հաջի Ավեզլերը:

Ապարանքներն են՝ Աթ-բազարի մոտի Փաշա-սարային, որն
ավելի մեծ է, քան խանը. սրա բակը ջրիդի հրապարակի շափ ըն-
դարձակ է, ունի բազմաթիվ ուռենիներ, այստեղ դրախտանման աղ-
բյուրներ կան: Այնուհետև, Դելավեր փաշա սարային, Քերս փաշա
սարային, Քյուլջուք Հասան փաշա սարային, Ալի Չավուշ սարային,
Չիք Դելի-զադե սարային:

Ջամիները: Ուլու Ջամին Կեսարիայի ամենահին և մեծ ջա-
մին է: Այնուհետև գալիս են Շեյխ էմիր սուլթանի, Լալա փաշայի,
Օսման փաշայի և Հաջի փաշայի ջամիները: Այս վերջին երեք ջամի-

ները Սուվեյման խանի վեզիրների ջամիներն են և կառուցվել են հայտնի (ճարտարապետ) Միմար Սինանի⁸ կողմից:

էվ. Չելեբին նկարագրում է նաև այլ բազմաթիվ ջամիներ, մեդրեսներ, թեքիներ, աղբյուրներ և խաներ, որոնց վրա կանգ չենք առնի:

Շուկաները (չարշը) և բազարները: Ինչպես Բրուսան և էդիրենեն, Կեսարիան էլ երկու տեղում քարաշեն բեդիստան ունի, մեկը ոսկերիչների վաճառանոցն է, որտեղ կարելի է գտնել աշխարհի թանկագին ու շքեղ գոհարեղենները, կան նաև ուշագրավ ու գեղեցիկ ամանեղեններ: Գոհարավաճառ ոսկերիչները պատրաստում են գոհարեղեններ:

Մեծ բեդիստանում խիստ հարուստ խոջաները առևտուր են անում քիսեներով՝ և վաճառում են բազմատեսակ թանկագին կերպասներ: Գլխավոր շուկաներից շատ բարեկարգ է Ուզուն շարշըն, որը գտնվում է Աթ բազարի մոտ և ամբողջովին հագուստեղեն վաճառողների շուկա է: Սրա աջ կողմում գտնվում է ալյուրի շուկան, որտեղ վաճառվում է սպիտակ և նուրբ ալյուր: Զարմանալին այն է, որ այս քաղաքում ալյուրը սլարկի մեջ լցնելուց հետո, եթե տասր տարի էլ պահվի՝ բոլորովին չի փշանա: Այգ ալյուրից կարելի է ընտիր և սպիտակ հաց թխել:

Ներքնաբերդի դարպասից դուրս գտնվում է փերեզակների շուկան: Այստեղից անցնողները բազմատեսակ համեմունքների անուշահոտ բույր են առնում: Փերեզակներից ցած, հաճելի և մաքուր սափրիչների խանութներում աշխատում են մաքրասեր երիտասարդ սափրիչները: Սրանցից ներքև գտնվում են կոշիկներ և հողաթափներ նորոգողների խանութները: Դրանցից հետո, գլխավոր փողոցի երկու կողմերում, մինչև Կարա Բեզիրի խանութը՝ դերձակների խանութներ են: Այդ խանութներից հետո գալիս են նպարավաճառների մաքուր խանութները: Այստեղ է գտնվում նաև մյուհթեսիբի¹⁰ խանութը, բոլոր վաճառականները սուլթանական կշիռից մեկ դիրհեմ անգամ պակաս չեն կարող տալ: Սրանից հետո գալիս են մսավաճառների խանութները... Ավելի ներքև գտնվում են ընտիր հացի և կարկանդակի խանութները: Այստեղ թխվում են տեսակ-տեսակ, նշով ու սուսամով (կնջութ) հացեր և սերով կարկանդակներ: Մյուհթեսիբ Աղայի խանութից հետո սկսվում է Արփաշըլար շարշըսին, Կազանչիլեր բազարին, որից հետո արդեն ներքին բերդն է: Զախ կողմում Մակիների¹¹ պարտեզի դուռն է. այս պարտեզը հասնում է մինչև Ուզուն շարշըն...

Հասակավորների և երիտասարդների դեմքն ու դույնը: Այս հնազույն քաղաքը գտնվում է էրջիս լեռան ստորոտում: Օդը բավականին ցուրտ է, բնակիչները ընդհանրապես առողջ են: Ոմանք մեռնում են հարյուր, ոմանք էլ հարյուր վաթսուն և հարյուր յոթանասուն տարեկան հասակում: Սև ցրված պիսակներով ցորենագույն դեմք ունեն: Ընդհանրապես, թե՛ երիտասարդները և թե՛ հասակավորները շատ քաջ են ու արի: Տղաները շուտ են մորուքավորվում, հակամետ են որսորդության ու ձկնորսության:

Ավազանին և սյառվավոր անձինք: Հայտնի են Դիլավեր փաշայադե Մուրադ փաշան, Մյուսթի էֆենդին, Նազիր էֆենդին, Ալի շավուշը, Չեելի-զադեն, Ակ-Բաշ աղան և այլն:

Վարպետ բժիշկները և վիրահատները (ջեբրահ): Շատ կարույ բժիշկ և վարպետ արյուն առնող է էլ կայրրան-օղլին, որն մասնավորապես պուլսի արվեստում հայտնի է: Այս քաղաքի թուրքերը բժշկին էլ-կայրբան են ասում:

Հագուստները և լեզուն: Ավազանին հագնում է սայա կոշված տավի, սամույրի, աղվեսի մորթուց պատրաստված մուշտակներ և ատլասից կաֆթաններ: Միջակ դիրքի մարդիկ հագնում են Սկյուտարի և Լոնդոնի կերպասից կարված կաֆթաններ: Կանայք սուր դղակ են կրում և փաթաթվում են մի տեսակ դենջակով: Քաղաքի կրթված մարդիկ խոսում են արաբերեն և պարսկերեն: Բայց ժողովրդական լեզուն թուրքերենն է: Քրդերեն և հունարեն չգիտեն:

Քաղաքը էրջիսի ստորոտում գտնվելու պատճառով տների ճակատները դարձած են դեպի հյուսիս, այնպես, որ վաղ առավոտյաս օդ ներշնչողները, կարծես թե դրախտային զեփյուռ են շնչում: Ըստ Բեթլեմյոսի [Պաղոմեոսի] քաղաքը գտնվում է երրորդ կլիմայում և 17-րդ սովորական կլիմայական դոտու կենտրոնում... Այդ պատճառով էլ ամեն տարի շատ առատ բերք և բանջարեղեն է ստացվում: [Քաղաքում] երեք հազար ջրհոր կա, ամեն մի տուն անպայման՝ մեկ կամ երկու ջրհոր ունի: Քաղաքի շորս կողմում 117 գետեր և գետակներ կան, որոնց մեծ մասը սկիզբ են առնում էրջիսի յայլաներից: Այս գետակները քաղաքի այգիները և պարտեզները ջրելուց հետո թափվում են Կրզըլ Լրմաք գետը:

Կրզըլ Լրմաք դետը Բաֆրա գավառի մոտ թափվում է Սև ծովը: Կրզըլ Լրմաք գետով, քաղաքի արևմտյան կողմից մի ժամ հեռավորության վրա, երկու ժայռի միջև Գյոզ-Քյոփրու անունով աննման մի կամուրջ է գցված, որը սուլթան Սուլեյմանի օրոք կառուցել է ճարտարապետ Սինանը: Վարպետ-ճարտարապետը իր կյանքի քա-

նի թանկագին տարիներն այստեղ է անցկացրել և իր ամբողջ կարողությունը գործադրել է ծիածանանման այս աննման կամուրջը կառուցելու համար: Ամեն մի ուղեոր ակամա և մեծ հիացմունքով է դիտում այս կամուրջը և վարպետին գովաբանում...

էվ. Զելերին այնուհետև հիշատակում է Կեսարիայի բազմաթիվ բաղնիքները, այդ թվում միջնաբերդում գտնվող Եյուրջի համամին. այնուհետև, ճարտարապետ Սինանի կառուցումներից՝ Հյուսեյին փաշայի բաղնիքը և այլն: Դուան առաջ երկու հնագույն վանք կա՝ Մկլեի խանեի մոտի հունական մի վանքը: Այնուհետև, նշվում է, որ կաթոլիկական (ֆրեկզ) եկեղեցի չկա, իսկ հրեաները ունեն մի տաճար...

Արհեստներն ու արտադրությունը: Աշխարհի արարչի շնորհիվ այս քաղաքում ձմռանը առատ ձյուն է տեղում և հողը ոռոգում այնպես, որ 77 օրվա ընթացքում աճում են 77 տեսակի բանջարեղեն և բուսականություն: Մասնավորապես հայտնի են ցորենն ու գարին: Այս քաղաքում բոլոր տեսակի արհեստները զարգացած են և նրանց արտադրանքը հայտնի է:

Լեռներում առատ է գխտորը. խաղախորդները այժի կաշին մշակում են գխտորով. ոսկու նման փայլուն դեղին կաշի է ստացվում: Ժողովրդի մեջ ասացվածք է դարձել՝ «Կեսարիայի կաշվի նման կրջր-կրջր երգում է»: Այդ կաշվից կարված կոշիկները, հողաթափները և դեղին ջիզմենները ոչ մի տեղ չկան: Դրանցից նվեր են ուղարկվում բոլոր վեզիրներին:

Ուտելիքները: Ընտիր և սպիտակ հացը, լավաշը, ծալ-ծալ չորեքը, համեմունքներով պատրաստված կարկանդակը, համեմունքներով ու քեմոնով կովի մսից պատրաստված Լահմի-կատիտ անունով հայտնի բաստրման և անուշահամ սուջուղը (երշիկը) ոչ մի տեղում չկան: Այս բոլորից իբրև նվեր ուղարկվում է Ստամբուլ: Հնում այս քաղաքում 40 բարեգործական հիմնարկություններ են եղել, որոնք օգնել են հարուստներին և աղքատներին հավասարապես: Դրանցից հիմա էլ մնում է հունդի խանրմի իմարեթը:

Այնուհետև էվ. Զելերին մանրամասնորեն նկարագրում է Կեսարիայի 103 զրոսավայրերը:

Էրջիս [Էրջիաս] լեռան տարօրինակ հատկությունները: Այս լեռան վրա օձ, կարիճ և այլ թունավոր սողուններ չկան: Ասում են, թե այս բարձր լեռը անհայտ ազնվականների բնակավայր լինելու հետևանքով է, որ այստեղ սողուններ չեն եղել: Մի ուրիշ ավանդություն համաձայն, ընտրյալ նվիրական անձերից մեկը՝ Բաբարթեն

Հինդին, այստեղ շատ երկարատև կյանք է անցկացրել և այս լեռան վրա սողունների բացակայությունը նրա աղոթքների շնորհիվ է: Այս լեռան վրա ներկայումս էլ Բարարթեն-բաղի անունով մի այդի կա, որտեղ զանազան տեսակի ինքնաբույս ծառեր են աճում և պտուղ տալիս: Այս Բարարթենը այդեպանների փիրն է եղել: Նրա նվիրական անունը էբու-Ջենդ Հինդի է: Նա ճղնավորական կյանք է անցկացրել. դերեզմանը Հնդկաստանումն է:

Մի ուրիշ ավանդության համաձայն, նվիրական Յահյայի օրոք, երբ էրջեշ կայսրը այս քաղաքը կառուցելիս է լինում, հին իմաստուններից մեկը՝ Ֆելասեկե անունով իմաստունը, բարձրանում է այս բարձր լեռը, ուղղահայաց ձևով 70 տեսակ սողուններ փորագրում, յուրաքանչյուրին առանձին-առանձին թալիսման է անում և դրա համար էլ այս լեռան վրա թունավոր կենդանիներ չկան: Այս լեռան վրա ամառ-ձմեռ սառույցն ու ձյունը անպակաս են: Ասում են, որ գայլ կա, բայց մենք չտեսանք:

Այնուհետև էվ. Ջելերին նկարագրում է կեսարիայում գտնվող շեխերի և այլ անձանց դերեզմանները և այդ կապակցությամբ պատմում է մի շարք առասպելական դեպքեր: Ուղևորությունը շարունակելով նա անցնում է Բոր քաղաքով ու բերդով, ապա Ակսարայով և մի շարք այլ վայրերով, հետո վերադառնում է կեսարիա: Այստեղից գալիս է Մարաշի տերիտորիայում գտնվող էլրիստանի գավառը և այնտեղից էլ Սվազ:

(էջ 177—195)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ՍՎԱԶ (ՍԵՐԱՍՏԻԱ)

Հնագույն և բարեշեն Սվազի բնութագիրը: Նվիրական Ջեքերի-յեի օրոք Մարաշի կայսր Ջեմիջիմեն կառուցել է Մարաշը, իսկ նրա եղբայրը՝ Սվազը: Մի քանի պատմադիրներ ասում են, որ այս քաղաքը կառուցել է Քեյմուրաս Շահը¹², իսկ մի քանիսն էլ՝ Ջեհակ Մարիին¹³ են վերագրում: Քեյմուրասը թաղված է Սվազում: Նրա օրոք Սվազում չմշակված տեղ չի մնացել: Մինչև Կրզըլ Ըրմաքի դետիզերքը եղել է բարեշեն ու մշակված: Հետագայում [Սվազը] անցել է մի շարք մելիթների ձեռքը: Ի վերջո, Բազդատի խալիֆա Հարուն-էլ-Ռաշիդի օրոք, Սեյդ Ջաֆեր-Ղադիի շնորհիվ անցել է իսլամների ձեռքը: Ավելի ուշ, Ալ-Դանըշմենդներից Նիկհիսարի նվաճող սուլթան Մելիք-Ղադին Ալ-Սելջուկների օգնությամբ նորից դրավում է այն: Իսկ հետագայում, թուրքմեններից խլել է Ալ-Օսման Յըլզըրըմ Բայազիդ խանը: Սակայն Թիմուրի արշավանքի ժամանակ, առա-

ջինը Սվազն է նրա դեմ ելել: Բնակիչներից հազարավոր պատանի աշակերտներ նվիրական ղուրանը կրծքներին դրած, դուրս են եկել Թիմուրին դիմավորելու, սակայն այդ երկաթասիրտ ու խավարյալ զզվելիի կատաղած ձիերը նրանց ոտնատակ են արել: [Թիմուրը] յոթը օր մնացել է այստեղ ու բնակիչներից և ուլեմաներից 70 հազար մարդ է սրի քաշել, բերդը ավերել է և քանդել: Այդ ավերակները հիմա էլ հրևում են: Ժողովրդի մեջ առած է դարձել՝ «Քեզ հետ այնպիսի բան պիտի անեմ, որ Թիմուր-լենզը Սվազին շի արել»: Թիմուրի և Նասրեդդին խոջայի տեսակցությունն ժամանակ, խոջան Թիմուրին հարցրել է. «Ինչու Սվազում 40 հազար երեխաների և դեռահասների թաթարական ձիերի ոտքերի տակ գցեցիր և 70 հազար աստծո ստեղծածներին կոտորեցիր»: Թիմուրը պատասխանել է. «Աստված վկա, սվազցիները նվիրական ղուրանը ստեղծված է (սարքված) ասելով, մերժված (ջնջված) այեթներին սարքովի խոսքեր հարմարեցնելով, ղուրանը ղուրանությունից դուրս են բերել [աղավաղել են]: Նրանց երեխաները՝ ապօրինի երեխաներ են [պոռնկորդիներ], ծերերը՝ ընդունել են շիի, հուրուֆի, ջբբի, կադերի դավանանքները: Աշխարհը կարգի բերելու համար նրանց վրա շարժվեցի և նրանց քաղաքը ավերեցի, բայց քո սիրու համար քաղաքը քեզ պարգևեցի: Մի վախենա, շեմ ավերի»: Այնուհետև նա կովել է Յրլդրրում խանի դեմ, որի մանրամասնությունները տրված են 2-րդ հատորում*:

Հետագայում, երբ Զելեբի սուլթան Մուհամմեդը¹⁴ փաղիշահ է դառնում, ձեռնարկում է Սվազի նորոգմանը և բարեկարգմանը: Նա երկու բերդ է կառուցում: Այնուհետև, Բայազիդի¹⁵ օրոք, Աջեմի շահը, էրզրումի, Քեմախի, Սվազի և Թոքաթի շրջանները իր ժառանգական կալվածները համարելով զրավում է: Ավելի ուշ, 921 (1515) թվականին այս վայրերը ետ են խլվում Աջեմի ձեռքից:

Երբ վեզիրության աստիճանով Սվազը տրվեց մեր էֆենդիին՝ Մյուրթեզա փաշային, շորս ամսվա ընթացքում նվաստ ուղևորություն կատարեց Ուրֆայի, Ռաքայի, Հարանի, Մարաշի և Կեսարիայի շրջաններում և Սվազ դալով նրա քաղցր խոսակցությունն արժանացավ:

Սվազի իշխանությունները: Սուլեյմանի օրենսգրքով Սվազի վեզիրի փաղիշահական խասը 9 անգամ 100 հազար ալշե է: 48 ղեկամեթ և 928 թիմար ունի: Սվազի էյալեթում կան հետևյալ սան-

* Տե՛ս II հատ., էջ 40 (ծանոթ. հեղինակի):

ջաքները՝ Ամասիա, Չորում, Բոզոք, Դիվրիկի, Ջանիկ, Արաբկիր և Սվազ: Սվազը սանջաքի փաշայի կենտրոնն է: Գանձարանի դեֆթերդար շունի: Դեֆթերի քեթխուդայի խասը 80200 ակչե է: Թիմարի դեֆթերդարի խասը՝ 62550 ակչե է: Ունի շավուշների քեթխուդա և շավուշների պետ:

Բոլոր սանջաքների զինվորները 3133 կըլըջ են: Ջեամեթների և թիմարների տերերի զինված զինվորների թիվը, օրենքով, 10 հազար զինված և ընտրյալ զինվոր պետք է լինի: Բոլոր այս զինվորների տարեկան եկամուտը 131 անգամ 100 հազար 7327 ակչե է: Նահիյեններից՝ մուլլայի եկամուտը 6 հազար ղուրուշ է: Վեզիրը օրենքով 40 հազար ղուրուշ ունի: Հանեֆի դավանանքից կա շեյխուլ-խալամ: Ունի նաև սիփահիների քեթխուդա, ենիչերիների սերդար, քաղաքի նայիբ, մուհթեսիբ, բաջտար և կափանջի:

Սվազ բերդի նկարագիրը: Քաղաքի հյուսիսային կողմի լեռների կողմում են Սիբ-Նիշան¹⁶ և Թուզ-Ասար: Այդ բարձր լեռների լանջերին է գտնվում այս մեծ քաղաքը: Բոլոր տների ճակատները նայում են դեպի հարավ՝ Սվազի դաշտում գտնվող էյրի կամուրջի կողմը:

Թիմուրի ավերած ստորին բերդը գտնվում է հարթության վրա, որը 10 հազար հինգ հարյուր քայլ տարածություն է գրավում: Ավերակ բերդի վրա կա 803 (1400) թվականի հիշատակությունը: Բերդը թեև ավերակ, բայց շատ ամրակուռ է, քարուկրով է լրցված: Խորասանի քարերով կառուցված մի մեծ բերդ է: Ամեն կողմից ունի պարիսպներ և աշտարակներ: Բայց որոշ տեղեր քանդված են, որոնք սակայն հեշտությամբ կարող են վերանորոգվել: Այս քանդված բերդը հինգ դարպաս ունի: Արևմուտքից Կայսերիի դարպասն է, արևելքից՝ Փալաշի դարպասը, նորից արևելքից՝ Թոքմաքի դարպասն է, հյուսիսից՝ Ջան-Ջունի դարպասը, հարավից՝ Սիփորի դարպասը: Այս բերդը դուռն կարիք չունի, սայլեր կարող են ներս մտնել: Ստորին բերդի վարոշում առանց այգիների ու պարտեզների ընդամենը 4800 տուն կա: Սրանք դրախտանման ջրեր ունեն: Քառասուն փողոց կա: Կայսերիի դարպասի թաղամասը հայկական է. սա նոր թաղամաս է: Կա նաև հույների թաղամաս: Նշանավոր թաղամասերն են՝ Աղջա-Յուբե, էորթյուլու, Փեյքուր, Քյոհնե-Ջիվան, Չարչր Մեյդան, Օղլան Չավուշ, Աղա դեյիրմանի, Բերգեջի-Թարլասի, Բալզըր Բաղայր, Սրք-չոբան, Կալեարդը, Հաջի Ջահիդ, Ուլու ջամի, Փուլուր-թեփե: Երկու բերդերը իրարից հեռու են մի նետի թռիչքի տարածությամբ: Մեկը հարա-

վային կողմի վերին բերդն է, որ Չելեբի սուլթան Մուհամմեդն է կառուցել: Քառակուսի ձևով է, առանց խրամի, միհարկանի, երկոս դարպասով և գտնվում է մի հողաբլրի վրա: Գործող դարպասը հարավում է, ստորին քաղաքին է նայում: Իսկ դեպի արևելք բացվող դարպասը միշտ փակ է մնում: Այստեղ երկու հարյուր բերդապահի համար բնակարաններ, մի ջամի, պաշարեղենի ամբար, ջրի ավազաններ, ռազմամթերանոց և 40 փոքր շահի թնդանոթ կան: Այս բերդը նայում է ամբողջ քաղաքին: Ավելի բարձր է, քան փաշայի բերդը: Միջնաբերդը փաշայի բնակավայրն է: Ամբողջ Ալ-Օսմանի երկրում միմիտաններն ու վեզիրները մշտապես միջնաբերդում են ապրել: Սակայն Դիարբեքիրում և Սվազում փաշաների միջնաբերդում ապրելը սահմանված է օրենքով: Սվազում փաշայի կողմից բնակեցված ստորին բերդը նայում է վերին բերդին: Եթե փաշան ապստամբվի, վերին պարսպի թնդանոթներն, առանց աման տալու, փաշայի պարիսպը քարուքանդ կանեն: Փաշայի այս բերդը, Թիմուրի կողմից ավերվելուց առաջ, 586 (1190) թվականին նորոգել էր սուլթան Ալանդդին Քեյկուբադ Սելջուկին: Երկու հարկանի սրբատաշ քարերով կառուցված մի ամուր բերդ է: Շրջագիծը 1500 քայլաչափ է: Ունի խոր խանդակ, որ շրջապատում է բերդը: Ունի ընդամենը 20 աշտարակ և 600 ատամնավոր պարսպապատ: Պարիսպների բարձրությունը 27 արմունկաչափ է: Ունի միայն 2 դարպաս, մեկը՝ դեպի հյուսիս, որ դուրս է գալիս դեպի լեռնային ճանապարհը և Շեհզադեների գերեզմանատունը: Երկու շերտ երկաթյա դարպաս է: Դարպասի ներսից պահպանություն են անում բերդակալ աղան և բերդապահ հսկիչները: Մյուս դարպասը նայում է դեպի հարավ և ուղղված է դեպի ստորին քաղաքը: Այս բերդի մեջ անպարտեզ և անայգի, բայց լավ շինված ընդամենը 300 հողածածկ տուն կա: Փաշայի պալատը այստեղ է: Նախկինում սա մի հասարակ ղղյակ է եղել: Մեր էֆենդին, Մյուրթեզա փաշան բազմաթիվ սենյակներ, դիվան-խանե, ներքին ղուլամների համար սենյակներ ու բաղնիք շինեց և ղղյակը բարեզարդեց: Բերդում կանակ մի բաղնիք, մի ջամի և մի մեդրեսե: Կա մոտ 10 խանութ:

Ստորին բերդը, վերին և ներքին բերդերից ավելի բարեշին և զարդարված է: Քանի որ փաշան այստեղ է ապրում, շաբաթական չորս անգամ մեծ դիվան է լինում և շատ մարդիկ են հավաքվում: Այս բերդը գտնվելով լեռան լանջին, ունի դրախտանման ջրեր: Սակայն վերին բերդը մարդկանց ճանապարհից դուրս է և ոչ ոք

այնտեղ չի գնում: Սակայն ջելալիների և ջեմալիների վախից, քաղաքի ավազանիք իրենց ունեցած բոլոր թանկագին իրերը պահում են այդ վերին բերդում: Սվազ քաղաքը իր երկու ներքին բերդերով, ստորին՝ Թիմուրի ավերած բերդով և վարոշով, ներսում և դրսում ընդամենը 6060 տուն ունի:

Սվազի ջամիլները: Ստորին վարոշի բեղիստանի մոտի Ուլու ջամին՝ երկարությամբ և լայնությամբ, երկու հարյուր ոտնաչափ է: Հնագույն ջամի է: Կառուցել է սուլթան Կըլըջ Արսլանը: Ունի մեկ մինարե, որը հողածածկ և լավ կառուցված շինություն է: Կան նաև Կըզըլ ջամին, Միվաս էֆենդի ջամին, Մուսա էֆենդի ջամին, Քիլիսե ջամին և այլն...

Դար-ուլ-թեդրիաի բնութագիրը¹⁷: Այս մեզրեսեն հայտնի է Կըզըլ Մեդրեսե անունով: Իսլամական երկրներում գիտություն այսպիսի վայր ո՛չ կառուցվել է և ո՛չ էլ կկառուցվի: Երբ Թիմուրը տեսել է այդ հոյակապ շենքը՝ հիացել է: Բերդի դարպասի նման մի բարձր դուռ ունի, որը տեսնողին հիացմունք է պատճառում: Այս դռան աջ և ձախ կողմերի աստիճանների վրա վարպետը բարձրյալն Աստոծո ամենակարող ձեռքով ստեղծված այնպիսի ծաղիկներ է նկարել, որ նայողին թվում է, թե այդ ծաղիկները քամելիոնի նման տարբեր գույներ ունեն: Դռան վրա գրված է [կառուցման] թվականը. «Թին-Կըլըջ Արսլան-բին Մեսուդ, տարի 569» (1173—1174): Ժամանակի ընթացքում մի քանի տեղեր ավերվել են: Այս մեդրեսեն արժանի է դիտման և բոլոր ուղևորները նրա մասին գովասանքներ են գրել: Մեդրեսեի վերնահարկում և ստորին հարկում 80 խցիկ կա: Գիտություն ձեռք բերող էֆենդիները ձմռանը ստորին հարկում, իսկ ամռանը վերնահարկում են սովորում: Ժամանակին այնպիսի հարուստ կալվածներ է ունեցել, որ իր վազֆ-ների շնորհիվ ուսանողներին օրեկան երկու անգամ ճենապակյա պնակներով ընտիր կերակուրներ են տվել: Սակայն ներկայումս ուսանողները զրկանքներով ապրող խեղճ մարդիկ են...

Այնուհետև էլ. Չելեբին նկարագրում է Սվազում եղած 140 դպրոցները, դերվիշական թեքիները¹⁸ և փոքր խաները, հարյուրից ավելի բաղնիքները և մոտ 45 աղբյուրները:

Շուկան և բազարը: Ուլու ջամիի մոտի բարեշեն և հարուստ բեղիստանը ունի հազարի շափ խանութներ: Ունի խաղախորդարան, ոսկերիչների և կոշկակարների արհեստանոցներ:

Ավագի կլիման հիանալի է: Բնակիչները ցորենագույն են և մարմնապարար: Ավագանին հագնում է թանկագին հագուստներ: Միջակ կարողության տերերը՝ լոնդոնի կերպասից և գույնզգույն բեղերից հագուստներ: Խոսում են քրդերեն և թուրքերեն: Տղամարդիկ շուտ են ծերանում: Աղջիկները շատ գեղեցիկ են և բարեկազմ: Զուրը շատ ընտիր է: Օդը շատ խիստ լինելու պատճառով այգիներ և պարտեզներ չկան: Լեռները ծառազուրկ են և մերկ: Քաղաքը գտնվում է շորրորդ գոտում և 17-րդ սովորական կլիմայում: Բերքերից շատ առատ են ցորենը, գարին, սխեռն ու ոսպր: Մեկ քիլեն¹⁹ 40 քիլե բերք է տալիս: Մեկ օկկա²⁰ հացը, վեց օկկա կշռող մի ձիու կերը արժե մեկ ալչե: Շատ կան վանդակաձև բանջարանոցներ: Տնայնագործական արտադրությունից կարևոր է շատ նուրբ և սպիտակ բամբակի կտավը: Մի գույզ հողաթափը և շուտը արժե 15 ալչե: Պատրաստվում են շատ լավ վերմակի երեսներ, չթե գեղեցիկ վարագույրներ:

Ուտելիքներից և խմելիքներից ընտիր և սպիտակ հացը, գաթան, հավի մսից պատրաստված կարկանդակը ոչ մի տեղ չկան: Նուրը գալիս է Մարաշից, ուրբը {ոռշաբ}՝ Այնթափից, խաղողի շիրեն՝ Ամասիայից:

Այս քաղաքը փաղիշահին ամեն տարի հազար հարյուր քիսե եկամուտ է տալիս, երկու հարյուր քիսե էլ վեզիրի եկամուտն է: Բոլոր պատմագիրները Սվազ քաղաքն անվանել են Մայր-քաղաք: Արդարև մայր-քաղաք է: Եթե Արաբիայում կամ Ռումի երկրում և շունաստանում սով լինի, այս քաղաքի հացահատիկը բոլորին կբավարարի: Կարիքի դեպքում նրա հացահատիկը Մակեդոնիային էլ կփրկի: Ամբողջ ժողովուրդն ուրախ է, երկիրը հարուստ և բարեշեն, ցանքսերը շատ առատ, բերքն ու առատությունն անհաշիվ, ժողովուրդն էլ շնորհալի: Բնակչությունը վերին աստիճանի հյուրասեր է: Պանդոկներում ապրող պանդուխտներին ամեն գիշեր հրավիրում են իրենց մոտ և պատվում: Այս քաղաքն ամեն տեսակետից գովասանքի արժանի մի սրտաբաց քաղաք է: Սվազ քաղաքի արևելքում գտնվում է էրզրում քաղաքը, որը Նիկսարի կողմից 8 կոնաք հեռավորության վրա է: Հյուսիսում՝ Ամասիան է, Մերզիֆունը (Մարզվանը) և Լադիկը շորս կոնաք հեռու են: Արևմուտքում գրտնըվում է Թոքաթ բերդը, որը 3 կոնաք հեռու է:

Այնուհետև, էվ. Չելերին երկար նկարագրում է իսլամական ուխտատեղիները, նվիրական գերեզմանները և այդ առթիվ պատմում մի շարք առասպելներ:

ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍՎԱԶԻՑ ԴԻԱՐԲԵՔԻՐ

ԷՎ. Զելերին Սվազից մեկնում է ղեպի Դիարբեքի և նկարագրում այդ ճանապարհին պատահած վայրերը:

Դիվրիկի բերդի բնուրազիրը: Ըստ Ինվանի պատմության, առաջին հիմնադիրը եղել է վեհափառ Սուլեյմանը: Դիվրիկ անունով մի ղև է եղել: Բյուզնյսեն Այդրնջըք քաղաքում մի մեծ պալատ կառուցելու ժամանակ, այս Դիվրիկը շի ցանկանում ծառայել և Դիվրիկ կոչված ժայռի մի քարայրում կապկպված վիճակում տարիներով բանտարկված է մնում: Հետագայում, վեհափառ Զեքերիայի օրոք Սվազի բերդի տերը այստեղ բերդ է կառուցում և Սուլեյմանի բանտարկած ղևի անունով կոչում է Դիվրիկ: Այնուհետև մի մելիքից մի այլ մելիքի ձեռք է անցնում և ի վերջո, Ալ-Դանըլ-մենդիի օգնությամբ վեհափառ Օմարի որդիները և Մալաթիան նվաճող էմիր Ումրան-Լոկմանը գրավում են վերջին մելիքի ձեռքից: Հետագայում, թեև նորից նրանց ձեռքն է անցնում, սակայն 487 (1094) թվականին ենթարկվում է Ալ-Սելջուկիների տիրապետությանը: Ավելի ուշ Ալ-Օսմանի Զելեքի սուլթան Մուհամմեդ խանը իր ուժեղ բազուկով գրավում է այս շրջանները և իր իշխանության տակն առնում: Սակայն Բայազիդ Վելիի օրոք Աջեմի շահը նվաճում է մինչև Սվազ և Թոքաթ ընկած վայրերը: Ի վերջո, Չրլղորի ճակատամարտից վերադարձող Սելիմ խանը [այս վայրերի] բնակչությանը իրեն ենթակա և հպատակ է դարձրել:

[Դիվրիկը] Սվազի վիլայեթում սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Փաշայի զինվորների հետ միասին ընդամենը երկու հազար զինվոր ունի: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, յուզբաշի, շեյխու-ուլ իսլամ, նագիրբու-ուլ էլրեֆ: Փաշաներից և բեյերից բաղկացած ավագանին շատ է: Ունի սիփահիի քեթխուդա, ենիշերիի սերդար, քաղաքի նայիր և բազմաթիվ ուլեմաներ և սյուլեհաներ: Կազին գյուղերից տարեկան վեց քիսե, իսկ փաշան, օրենքի համաձայն, 30 քիսե եկամուտ ունեն: Ժողովուրդը վերին աստիճանի հնազանդ և հպատակ է:

Դիվրիկի բերդի նկարագիրը: Եփրատ գետի եզերքին, ղեպի երկինք սլաքած սեպածև ժայռի վրա հնուց կառուցված մի աննման բերդ է: Վանի, Մակուի, Շինի, Մարդինի բերդերից հետո [իր ամրությամբ] գալիս է այս Դիվրիկի բերդը: Այնպիսի բարձր մի բերդ է, որ պաշարելիս՝ միայն աման խնդրել տալով կարելի է գրավել: Այլ ձեռով, մի կողմից ականապատելով կամ ստորերկրյա անցքեր փորելով՝ անկարելի է գրավել: Միակ միջոցը բերդում սով ստեղծելն է: Սակայն ինչ էլ լինի, բնակչությունը ջրի կարիք չի զգա,

որովհետև վերին միջնաբերդի ժայռի գագաթից մինչև Եփրատ գետը իջնող մի ջրի ճանապարհ կա, երկու հազար աստիճան ունեցող, քարից կտրված արհեստական սանդուղքով, որը չի կարելի լեզվով բացատրել և գրիչով նկարագրել: Ջրի գնացողների և ջուր բերողների համար առանձին-առանձին ճանապարհներ կան: Բացի այդ, բերդում կան անձրևի ջրի համար ջրամբար, ցորենի շտեմարաններ, ռազմամթերանոցներ, 300 հողածածկ տուն և մի ջամի: Բերդը դեպի արևմուտք նայող և դեպի ստորին քաղաքը բացվող երկաթյա մի դարպաս ունի: Բերդը քառանկյունի է և քարաշեն: Աշտարակներն ու պարիսպներն ամրակուռ են: Ծնիչերիական օջախից բերդակալ և բերդապահ զինվորներ կան: Չնայած երկրի ներսումն է և սահմանի վրա շգտնվելու պատճառով ապահով վայր է, բայց ջելալիների և ջեմալիների վախից, բավականաչափ ռազմամթերք և շանի լավ թնդանոթներ ունի: Տոնական և նվիրական օրերին թընդանոթներ են արձակում և քաղաքն աղմկում է: Բերդի ներսում շինությունների հետք անգամ չկա: Պարսպի տակով ջրիդի հրապարակից կամուրջով անցնում ենք Եփրատ գետը և գալիս ենք Դիվրիկի պարսպի մոտ գտնվող Քեսթիֆան բերդը, որը Դիվրիկին հավասար կարևոր և ամուր բերդ է: Կառուցել է կայսրի աղջիկներից Քեսթիֆան անունով մատաղ մի կույս: Գտնվում է Եփրատ գետի մյուս ափին, արգավանդ և մաքուր հողի վրա: Դիվրիկի և այս բերդի արանքով հոսում է գետը, որը Եփրատի վտակն է: Այստեղից հոսում է դեպի էգին բերդը, այնտեղից դեպի Արաբկիրի ու Չըմըշկածագի բերդերը, ապա՝ Չաթ անունով վայրում, խառնվում է Եփրատին: Գետն այնքան էլ մեծ չէ, հուլիս ամսին կարելի է ձիով անցնել: Դիվրիկի բնակիչները խմում են այդ գետի ջուրը:

Ստորին վարդը: Բերդից դուրս բոլոր տները դարձած են դեպի արևմուտք: Եփրատի եզերքին ընկած այգիներով ու պարտեզներով և 46 փողոցով մի քաղաք է: Նշանավոր փողոցներն են՝ Ալիփաշա, Խամսի աղա, Բեքիր շավուշ, Գիվան և այլն: Ապարանքներն են փաշայի շուկայի ծայրում գտնվող, ձորի դիմացը՝ Ալիփաշայի, շուկայի մյուս ծայրում՝ Մուհամմեդ աղայի ապարանքները: Դատարանը գտնվում է Ուլու Ջամիի մոտ:

Ջամիները: Ամենահինը Ուլու ջամին է, որն ունի երեք դուռ և մեկ հիանալի մինարե. կառուցել է Ալ-Սելջուկներից սուլթան Ալադդինը: Այս ջամիի պատի վրա գրված է այսպիսի պատմություն. «Նրա շինություն համար ծախսվել է 7 ուումի խարաջ»²¹: Վարպետն այս ջամիի վրա այնպիսի աշխատանք է թափել, պատերի

վրա այնպիսի բուքալեմուն նկարներ է նկարել, որ այս ջամիին շի կարող հավասարվել ոչ Այա-Սոֆիան, ոչ Բրուսայի Ուլու-ջամին, ոչ Սինոպի նախշուն մինբերը²², ոչ Հունաստանի Աթենքի էբու-էլ-ֆեթհի²³ ջամին և ոչ էլ Բուդինի²⁴ տերիտորիայում գտնվող էսթերզան բերդի ջամին: Մի խոսքով լեզուն անկարող է տալ այս ջամիի գովաբանությունը: Այս աղոթարանում գիշեր-ցերեկ հոծ բազմություն է լինում...

Բնակիչները: Այաններն ու ազնվականները շատ են: Առհասարակ բնակիչները հյուրասեր են: Ոչ մի գիշեր առանց հյուրի շեն կարող մնալ: Ժողովուրդը բաղկացած է ում ուայաներից, թուրք-մեններից, քրդերից և այլն:

Մալաթիան գտնվում է Դիվրիկի հարավում՝ մեկ մենզիլ հեռավորության վրա: Դիվրիկի շրջապատում ապրող ուայաների և բերայայի²⁵ սովորական հարկերը²⁶ ամբողջովին հավաքում է Մալաթիայի հարկահավաքը: Դիվրիկը գտնվում է Եփրատ գետի եզերքին: Յումջա անունով մի տեսակ կարճ և հաստ փայտ կա, որը կտրում և պատրաստում են վերին Եփրատի լեռների վրա: Ամեն մարդ իր նշանն է դնում այդ փայտերի վրա և ապա փոխադրում են Եփրատ գետով: Քաղաքի ծայրամասում գտնվող թմբերի մոտ այդ փայտերը կանգնեցնում են և ամեն մարդ իր նշանով փայտը վերցնում է և փոխադրում:

Քարե բերդի, այսինքն էգին [Ակն] քաղաքի բնութագիրը: Այս քաղաքը էգին է կոչվում, որովհետև կառուցվել է Կասրոխին (?) կայսրի էգին (կամ էկին) անունով աղջկա կողմից: Այս քաղաքը գրավել է վեհափառ Օմերի որդիներից էմին Օմեր Բին-Լոկմանը: Հետագայում քաղաքն անցել է քաֆիրների ձեռքը, բայց Հարուն-էլ-Ռաշիդի օրոք Սեյդ Ջաֆեր Բաթալ Ղազին նորից գրավել է այն: Ավելի ուշ քաֆիրները նորից են նվաճել: Ի վերջո այս քաղաքը զբրավել է Ալ-Սելջուկ սուլթան Ալաեդդինը: Սելջուկների իշխանության վերջում, նորից անցել է քաֆիրների ձեռքը: Թիմուրի դեպքից հետո սուլթան Չելեբին քաֆիրներից գրավել է ամառով:

Մինչև հիմա մոտ 300 քրիստոնյաներ ազատված են սովորական տուրքերից: Բերդը գտնվում է Եփրատ գետի եզերքի մի ժայռի վրա և կառուցված է քառակուսի ձևով: Գտնվելով երկրի ներսում՝ այնքան էլ բարեկարգ չէ: Դեպի Եփրատ ջրի ճանապարհ ունի: Կան բավականաչափ ամրություններ: Քաղաքը, [սուլթան] Սուլեյման խանի աշխարհագրով մտնում է Սվազի էյալեթի մեջ: Ունի սփահիի քեթխուդա, ենիշերիի սերդար, բերդակալ և բերդապահ՝ զինվորներ, մյուհթեսիր և քաղաքի նայիր:

Մալաթիան այստեղից մեկ կոնաք հեռավորության վրա է և գյուղերում ապրող ուսանողների սովորական տուրքերը գանձում է Մալաթիայի հարկահավաքը: Քաղաքի շինությունների մեծ մասը ժայռերի վրա է, իսկ այգիները ցածում են՝ Եփրատ գետի եզերքին: Քաղաքի մոտ, Եփրատ գետի վրա մի կամուրջ կա, որ կոչվում է Բուրմա-Քյոպրյու: Բերդում և ստորին քաղաքում հողածածկ, բայց լավ շինված մոտ 1000 տուն կա: Կան նաև բավականաչափ ջամի-ներ, մզկիթներ, 3 մեդրեսե և 40 դպրոց: Արտադրանքից հայտնի է էգիսի աղեղը, բազարում լիքն են աղեղնագործները: Բնակիչներն ընդհանրապես նետածիգ լինելու պատճառով՝ այս քաղաքը ստացել է նետածիգների վայր անունը: Բոլոր զինվորները լավ աղեղածիգ-ներ և գոռոզ ու րմբոստ քաջեր են:

Այստեղից շեն վայրերով շարժվեցինք դեպի արևելք և 7 ժամ հետո հասանք Արաբկիր քաղաքը:

Արաբկիր քաղաքի բնութագիրը: Առաջին հիմնադիրը հայտնի չէ: Երբ վեհափառ Մարգարեն 7 տարեկան է լինում, արաբ Հաթեմ-Դային ձանձրացած նեղիրվանի հոգսից, Մեդինեից գալիս է Մեքքա, տեսնվում իր պապի՝ Աբդյուլ Մեթալիբի հետ, և նրա տված արտո-նություններով գալիս է և բնակություն հաստատում Արաբկիրում: Այստեղ զինվորներ է հավաքում և հաղթելով նեղիրվանին, իր ձեռք բերած ավարով բարեշինում է այս քաղաքը: Այդ պատճառով էլ քաղաքը կոչվել է Արաբկիր²¹: Մի շարք իշխողների ձեռքից-ձեռք անցնելով, ի վերջո անցնում է սելջուկներին, իսկ ամենից հետո գրավում է Չելեբի սուլթան Մուհամմեդ խանը:

Ըստ սուլթան Սուլեյմանի աշխարհահամարի Սվազի էյալե-թում սանջաքի կենտրոնն է: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի: Նվիրա-կան պատերազմի ժամանակ 2 հազար զինված զինվոր կտա: Փա-շան, օրենքի համաձայն, 10 հազար զուրուշ, իսկ կադին՝ տարեկան 2 հազար զուրուշ եկամուտ ունեն: Ունի շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիբ-ուլ-շերիֆ, քեթխուդա, ենիշերիի սերդար, բերդակալ և բերդապահ զինվորներ, մյուհեթեսիր և քաղաքի սուրաշի:

Արաբկիրի բերդի բնութագիրը: Բերդը շենացրել է Հաթեմ-Դա-յին, որն իշխել է 7 տարի: Սա հարստացրել է երկրի ժողովրդին, ապահովել շնորհներով ու բարիքներով, բանակով նորից զուրս է եկել նեղիրվանի դեմ: Երբ հասել է Շամի մոտի Մեզիրեբ գյուղը, լուր է ստացել, որ նեղիրվանը և Աբդյուլ Մեթալիբը Մեքքայում մա-հացել են: Ինքն էլ մահանում է Մեզիրեբի մոտ: Աբդյուլ Մեթա-

լիբի, նևշիրվանի և Հաթեմի մահը տեղի է ունեցել մի շաբաթվա ընթացքում:

Եփրատ գետը հոսելով Արարկիրի մոտով, ամբողջապես ոռոգում է այդ դաշտը, որի շնորհիվ էլ շեն ու հարուստ է դարձել:

* * *

Այստեղից շարժվեցինք դեպի արևելք և իջևանեցինք Դուլիշեն գյուղում: Եփրատի եզերքին ընկած շեն գյուղ է: Այստեղից այն կողմ սկսվում է Դիարբեքիրի էյալեթը և Չմշկեզեքի [Չմշկածագի] տերիտորիան: Այդտեղից հարթ դաշտավայրով դարձյալ դեպի արևելք գնացինք, նավակներով անցանք Մուրադ գետը և դիմացի ափին նորից եկանք Դիարբեքիրի էյալեթի Րշիվան բերդը:

Խարփութի [Խարբերդ] տերիտորիայի մի վայրում Եփրատ և Մուրադ գետերը իրարից մոտ են հոսում և մեկ մենզիլ հեռավորությւն անցնելով, Չաթ կոչված վայրում միանում են: Այդ պատճառով, մեկ օրվա ընթացքում անցանք Եփրատն ու Մուրադը: Անցնելով Բաղինկ գյուղով, 8 ժամից հետո հասանք Խարփութի [Խարբերդ] բերդը:

(էջ 214—216)

Խարբիդ, այսինքն՝ Խարփութի [Խարբերդի] բերդի բնութագիրը: Ըստ Մուկադդեսի²⁸ պատմության, վեհափառ Ջեքերիյեի դարում կառուցել է Բախտ-ուլ-նասրը²⁹: Մի քանի քրիստոնյա ազգեր էլի պաշտամունք են ունեցել, որի համար այս քաղաքը պարսկերեն լեզվով կոչվել է Դար-ի Խարփութ³⁰: Մի ուրիշ ավանդությանմբ այստեղ աշակերտների վրա ստվեր գցող մի փշոտ ուռենի է եղել և այդ պատճառով էլ կոչվել է Խարփութ³¹: Մի ուրիշ բացատրությանմբ՝ հողում փշեր աճելու պատճառով Խարբերիդ (այսինքն՝ փուշ աճեցնող) է կոչվել: Ալ-Օսմանի դեֆթերխանեում արձանագրված է Հասան-Ջիյադ էուլֆեսի³² [Հասան Ջիյադի երկիր]:

Կայսերական արշավանքի ժամանակ, հսկա բազմությանմբ բանակի մեջ, որևէ քաղաքի բնակչի նկատի ունենալով կանչում են պայմանական անուններով, օրինակ՝ Հալեպի քաղաքացիներին կանչում են ով էհեդ, սվազցիներին՝ ուումոում, դիարբեքիրցիներին՝ ամեդ-ամեդ, իսկ խարփութցիներին՝ հասան-գադե:

Այս բերդը ժամանակի ընթացքում մի մելիքի ձեռքից անցել է մյուս մելիքին, և ի վերջո, Չըլզըրի գրավումից հետո, սուլթան Սելիմի բարձր վեզիրը՝ Բըլզըրի վեզիր Մուհամմեդ-փաշան, սերգար

նշանակվելուց հետո, Դիարբեքիբը գրավելու ժամանակ խարփութն էլ է նրան հպատակվել և բերդը ամանով հանձնվել է: Ներկայումս Դիարբեքիբի էյալեթում սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի և յուզբաշի: Պատերազմի ժամանակ, բեյի զինվորների հետ միասին, ընդամենը 2 հազար 200 զինված զինվոր է տալիս: Կազին նահիյեններից տարեկան 6 քիսե եկամուտ է ստանում: Սանջաքի բեյը 20 կազայից 18 հազար ղուրուշ եկամուտ է ստանում: Ունի մյուֆթի, նագիբ-ուլ-էշրեֆ, սիփահիի քեթխուղա, ենիշերիի սերդար, քաղաքի սուբաշի և մյուհթեսիբ:

Խարբեղի բերդի նկարագիրը: Ներքին բերդը դեպի երկինք խոյացող մի տարօրինակ սեպածև ժայռի վրա կառուցված քառանկյունի քարաշեն և ամրակուռ մի բերդ է: Ունի մի դարպաս: Բերդում մաքուր հողով ծածկված մոտ հազար տուն կա: Ունի նաև հին, մեկ մինարետով ջամի: Ջրամբարները և հացահատիկի շտեմարանները նմանապես այստեղ են: Ունի բերդակալ, քեթխուղա, բերդապահ զինվորներ, նվաղախումբ, բավականաչափ ուզմամթերք, շահի լավ թնդանոթներ: Թիմուրն առաջին անգամ չի կարողացել գրավել, բայց հետո վերադարձի ժամանակ պաշարել է և ամանով գրավել: Վերին աստիճանի ամուր և բարձր մի բերդ է: Թեև շրջակայքում բարձր լեռներ կան, սակայն դրանից վնաս չի կրում, որովհետև միջնաբերդը կառուցված է սեպ ժայռի վրա և շրջապատում խրամներ ունի: Բերդի դարպասի մոտի բաղնիքի շենքը մաքուր և գրավիչ է:

Արտաֆին բերդը: Սա ներքին բերդի համար հանդիսանում է վարոշ, որը հին ժամանակ նույնպես ամրակուռ բերդ է եղել: Ներկայումս վերանորոգման կարիք ունի: Երկու դարպաս ունի, մեկը դեպի արևմուտք, մյուսը դեպի հարավ: Բերդում գտնվող ավազանու տները խիստ բարեշեն և ճոխ են: Բերդում աչքի են ընկնում Մենգեր-զադեի, Քյոսե-զադեի ապարանքները:

Այնուհետև էվ. Չելերին նկարագրում է Խարբեղի ջամիները, մեղրեսները և բաղնիքները:

Շուկան և բազարը: Աճուրդի բազարում ընդամենը 600 խանութ կա, որոնք շատ ճոխ և բարեկարգ են: Ամենից լավ թամբագործների խանութներն են, որտեղ շատ գեղեցիկ թամբեր են պատրաստում: Քաղաքը գտնվում է Քուրդիստանի մոտ: Օդի և եղանակի լավ լինելու պատճառով մարդիկ երիտասարդ են մնում: Ժողովուրդը խոսում է քրդերեն և թուրքերեն: Ռայանների մեծամասնությունը քրդեր և թուրքեր են:

Ուտելիքները և խմիչքները: Հայտնի են այստեղի սպիտակ Երնտիր հացը, շորեքը և կարկանդակը: Այգիներում հեղարի անունով խնձոր է աճում, որ շատ հայտնի է և Ստամբուլի մոտի Կոջալիի սանջաքի մեսեթե խնձորի նման անուշաբույր և կլոր խնձոր է: Խաղողի այգիներում աճող էղևրի խաղողը Շամի գիւնի խաղողից ավելի համեղ է:

Խարբերդի լճի հատկանիշները: Քաղաքի արևմտյան կողմում, քաղաքից երկու ժամվա հեռավորության վրա այգիներով և պարտեզներով շրջապատված մի լիճ կա: Երկու մարդ մեկ օրում կարող են արագորեն անցնել նրա շրջապատը: Օձի թույնի նման դառը ջուր ունի: Մի քանի պատմագիրներ ասում են, որ այս լճի ակունքը Վանա ծովն է [լիճը], որտեղից ջուրը հողի տակից հոսելով թափվում է այստեղ: Եվ իսկապես, Վանա ծովի ձկներից այս լճումն էլ կան... Այս լճում մի կղզի կա և կղզու վրա՝ մի գյուղ: Մոտավորապես 300 տնից բաղկացած այս գյուղի բոլոր բնակիչները ներկարարներ և դերձակներ են: Հիշյալ լճի շրջակայքի Հաբուս և այլ գյուղերից ժողովուրդը նավակներով դալիս և դիտում է այս կղզին: Կղզու վրա մի վանք կա: Պաշտամունքի արժանացած էջը այստեղ է մեռել և պատրիարքն ու վարդապետները էջի դիակը մումիա. Լև դարձրել և գաղտնի պահել վանքում՝ գետնի տակ: Այդ մասին վանքի ծառայողներն անգամ չգիտեն:

Մեզ ասացին՝ «Զորքոտանին իր ամբողջ մարմնով մինչև հիսա կենդանի է, աչքերը փայլում են գիշերային ճրագի նման: Ոսկեփայլ քուրձով մի ավանակ է»: Բայց նվաստս շտեսա: Պատմում են, որ հնում քրիստոնյա ազգերը այդ ավանակին պաշտել են:

Տարօրինակ սֆանչելիք: Խարբերդի հարավային կողմում, այգիների մեջ, սեպաձև ժայռերի վրա մեծ քարայրներ կան: Հուլիս ամսին այստեղից հոսող ջրերը սառչում և սառույց են կապում: Սաստիկ շոգի ժամանակ ժողովուրդը այդ սառույցը օգտագործում է և սրտերը հովացնում, իսկ երբ ամառվա ամիսները անցնում են և սկսվում են ձմռան սառնամանիքները, այդ սառույցը ամբողջովին հալվում է և ջուրը բաղնիքի ջրի պես տաք է լինում: Քարայրների ներսում այնքան տաք է լինում, որ բազմաթիվ օտարականներ գնում են այնտեղ և բաղնիքի նման օրինական դուալ³³ կատարում: Տարօրինակն այն է, որ սաստիկ շոգերի ժամանակ սառն, իսկ ձմռանը տաք է լինում...

Մի այլ սֆանչելիք: Քաղաքի մոտ գտնվող դաշտով մի աղբյուր է հոսում: Ամեն տարի, մոտ և հեռու տեղերից հարուստներ, պան-

դուխտներ են գալիս և ապրում են այս դաշտում, իրենց վրանների մեջ: Սկզբում, երեք օր աղի և ծանր կերակուրներ շեն ուտում, և պաս են պահում: Զորորդ օրը, վաղ առավոտյան երբ մի փոքր բաժակ խմում են այդ աղբյուրի ջրից, երեք անգամ փորները քշում է: Մի փոքր բաժակ էլ են խմում՝ նորից փորները 3 անգամ քշում է: Այսպես տասը բաժակ խմող ամուր կազմվածք ունեցող մարդիկ անգամ 30 անգամ դուրս են գնում: Մի քանիսը սիրտ են թափում և ամեն տեսակ ցավից, ախտից ու զանազան հիվանդություններից բուրորովին ազատվում են: Այս պատճառով հարբերդի ժողովուրդը առողջակազմ, կարմրադեմ և փահլևանի նման առողջ մարդիկ են: Շնորհիվ այդ ջրի, նրանք բժիշկների կարիք բուրորովին չեն զգում: Խարբերդ քաղաքից մեկնեցինք դեպի արևելք և բարեշեն դյուղերով ու քարքարոտ վայրերով, Մուրադ գետն էլ նավակով անցնելով, հասանք Փերթեք հնագույն քաղաքը (Պերտեք):

(էջ 216—220)

Փերթեք ֆալաֆի պատկերը: Փերթեք է կոչվել, որովհետև մոնղոլական լեզվով արծիվը կոչվում է Փերթեք: Այս քաղաքի բերդի վրա մի բռնկաձուլ արծիվ է եղել: Ամեն տարի ներուզին արծիվը երգել է և ամբողջ քուրդ ժողովրդին բազարում հավաքվելու նշան տվել: Այս պատճառով էլ քաղաքը կոչվել է Փերթեք: Մարգարեի հիջրեթի 9-րդ դարում հալիդ բին-Վելիդը գրավելով այս բերդն ու Դիարբեքի շրջանը, այդ թռչունի քանդակը խորտակել է: Մինչև հիմա էլ հայտնի է այդ կախարդական թռչունի տեղը բերդի գագաթին: Առաջին հիմնադիրը Աքասերետենն է եղել: Հետագայում, մի մելիքի ձեռքից անցել է մյուս մելիքին: Մուլա Իդրիս-ի Բիթլիսիի օժանդակությամբ Փերթեքի իշխանը Սելիմ խանին սկզբում հպատակություն է հայտնել և բերդը Բըլբի Մուհամմեդ փաշային հանձնելուց հետո, նորից մշտապես տրվել է իշխանին, որպես յուրյուր և օջախը: Ներկայումս բեյի սեփականությունն է: Երջանիկ Ասիթանեից ուղարկված փաղիշահական հրամանագրերում բեյին մեծաշուրջ ջեմ³⁴ տիտղոսն է տրվում և միրլիվա չի գրվում, որովհետև հյուբումեթ է: Բերքից ստացված եկամուտները նրան են հատկացվում իբրև խաս և խասերի համաձայն՝ զինվոր հավաքելով, պատերազմի է գնում: Երբ բեյի գերդաստանը վերանում է, Օսմանյան պետության կողմից սանջաքը ուրիշին է շնորհվում: Մուլեյմանի օրենքով խասը 380.000 ակչև է: Նվիրական պատերազմի ժամանակ բեյը 800 զինվոր է ունենում: Օրենքի համաձայն բեյի

տարեկան եկամուտը 10 քիսե է: Ունի քեթխուղա, սերդար, մյուսֆթի. նագիր և այլն շունի, բայց քաղաքի սուբաշի ունի: Բերդը գտնվում է Մուրադ գետի եզերքին, սեպածև ժայռի վրա և քառակուսի փոքր բերդ է: Բերդակալը և բերդապահ զինվորները, ռազմամթերքը փաղիշահի կողմից շեն նշանակվում, բեյն է տնօրինում: Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք և քարքարոտ, դժվարին ճանապարհներով մի մենզիլ տարածություն անցնելով, հասանք Սաղմանի բերդը:

Սաղմանի բերդի նկարագիրը: Խալիֆ Իդրիսի ասելով Աբբասիների օրոք Կարա Ահմեդը, այսինքն՝ Դիարբեքիրի մելիքը, այս ժայռերի վրա կաքավ որսալիս, մի ժայռի կողմից կովի (սաղմալ) ձայն է լսել: Մելիքն այդ ժայռի վրա զոհեր է մատուցել և ժայռը երկու մասի է բաժանվել: Մի օր և մի ցերեկ Քակիանոսի ոսկիներ են հոսել և մելիքն այդ հարստությամբ կառուցել է այս բերդը և անունը Սաղման է դրել (այս բառը սաղմալ բառի աղավաղված ձևն է): Իսկ Բիթլիսի Աբդալ խանի ասելով այս բերդը կառուցել է Սաղման անունով մի քուրդ բեյ: Աբդալ խանի պապերից մեկը՝ Շերեֆ խանը, այստեղ խանություն է արել: Այդ մասին ավանդություն կա:

Այս բերդը նվաճել է Խալիդ բին-Վելիդը և 922 (1516) թվականին Մուլա Իդրիսի և Բըյբլի Մուհամմեդ փաշայի ձեռքով հպատակվել է Սելիմ խանին: Այս բերդը նմանապես Դիարբեքիրի էյալեթում է և իբրև յուրթլուֆ և օջաֆլըֆ գտնվում է սանջաքի բեյլի իշխանության տակ: Թիմարներ և զեամեթներ շունի: Օրենքով բեյլի խասը 367.057 ալչե է: Ունի 850 զինվոր, մյուսֆթի, նագիր, քեթխուղա, ենիչերիի սերդար: Բոլորը Դիարբեքիրումն են: 150 ալչեի աստիճանով կագի և քաղաքային մյուհթեսիֆ ունի: Բերդապահը նշանակվում է բեյլի կողմից: Պարիսպը գտնվում է Մուրադ գետի եզերքին, սեպածև ժայռի վրա:

Այստեղից դուրս գալով եկանք Չմշկեզեք [Չմշկածագ] բերդը:

Ջեմշիդի ղուլամներից մեկը փախչում և ապաստանում է այս անառիկ երկրում ու մեծ քանակությամբ հարստություն է ձեռք բերում: Ջեմշիդի վախից նա կառուցում է այս բերդը և անվանում Չմշկեզեք, որը Ջեմշիդ Քենզեքի (?) աղավաղված ձևն է:

Հետագայում անցել է մի շարք մելիքների ձեռքը: Ի վերջո բնակիչները հպատակվել են Սելիմ խանին:

Դիարբեքիրի էյալեթում սանջաքի բեյլի կենտրոնն է: Բեյլի խասը 334.223 ալչե է. ունի երկու զեամեթ և 8 թիմար, ալայի բեյ

և շերիբաշի: Պատերազմի ժամանակ բեյի դրոշակի տակ ընդամենը հավաքվում է 100 հազար³⁵ զինված զինվոր: 150 ակշեով կազա է: Ունի մյուսթի, նադիր և մյուսթեսիբ, ինչպես նաև բերդակալ և բերդապահ զինվորներ: Մուրազից [գետից] հեռու ընկած Օաջրբ նահիյեի Մենզեր Բաբա-Ազիզի լեռներից սկիզբ առնող մի փոքր գետ խառնվում է Մուրազ գետին: Այս գետն ամեն տարի, սկսած օգոստոսից, 40 օր դառն և 40 օր անուշահամ ջրով է հոսում: Եետևում կա շատ համեղ կարմրախայտ ձուկ: Չկնորսները ուխտատեղիից ցած, որսում են այդ ձուկը: Իսկ եթե ուխտատեղիից վերև որսան, այդ ձկները չեն եփվի: Գետի հյուսիսում մի լեռ կա, որի վրա Մենզեր Բաբան մի ծառ է տնկել. ով այդ ծառը կտրի, կվնասվի...

Այստեղից դուրս գալով եկանք Փալուի բերդը:

Փալուի բերդի նկարագիրը: Սրա բեյը 921 (1515) թվականին հպատակվելով Սելիմ խանի վեզիրին՝ Բեյքի Մուհամմեդ փաշային, երկիրը նորից շնորհվել է նրան: Ներկայումս Գիարբեբիբի էյալեթում մշտական հյուրումեթ է: Հրամաններում սրանց էլ մեծաշուք օեմ տիտղոսն է տրվում: Էյալեթի եկամուտը նրանց հատկացված է իբրև կայսերական խաս: Այս իշխանության մեջ թիմար, զեամեթ, ալայի բեյ և շերիբաշի չկա: Նվիրական պատերազմի ժամանակ իշխողը պատերազմի է դնում 2000 զինվորով: Ճինվորները զինված են: Մազոտ զուլա և կարմրավուն մորուք ունեն: Ալ դուլնի զլխակապով, յուրօրինակ դեմքով կտրիճ տղամարդիկ են: Նրանք կովի են գնում կանոնավոր խմբերով, տասնյակներով, հարյուրակներով և հազարակներով: Ուրիշ պաշտոններ չկան, բացի մյուսթեսիբից և քաղաքի վոյեվոդայից³⁶:

Փալուի բերդը գտնվում է Մուրազ գետի եզերքին, զուլսը հաղթականորեն դեպի երկնակամար բարձրացրած քարաշեն մի բերդ է: Ոչ մի կողմից մատույց չունի և այդ պատճառով էլ անհնարին է գրավել այն: Մինչև անգամ Թիմուրը տեսնելով (այս բերդը), բուլոբովին ուշադրություն չի դարձրել, անցել-գնացել է: Բերդում Իբրահիմ բեյից և զինվորներից բացի ոչ ոք չի ապրում և ապրելն էլ անհնարին է: Ամեն անգամ բերդ բարձրանալը մեծ տանջանք է: Բերդում մի ջամի, ռազամթերքի պահեստ և ջրամբարներ կան: Ժայռերի միջից դեպի Մուրազ գետը իջնող մի ջրի ճամփա կա: Բուլոբ աշտարակներն ու պարիսպները խիստ ամրակուռ են: Երկաթից շինված դարպասը նույնպես շատ ամրակուռ է:

Փալուի վարոշը: Այս վարոշն ընկած է Մուրազ գետի ափին և

մոտ հազար հողածածկ տուն ունի: էրզանին և էզինը Փալուլից դեպի արևմուտք մի-մի կոնաք հեռավորության վրա են, հյուսիսից հարբերդը³⁷ մեկ մենզիլ է: Հարավից Դիարբեքիրն է՝ երկու մենզիլ հեռավորության վրա:

Այս բերդի ետևում Բազեն անունով դրախտանման մի գյուղ կա: Քուրդիստանում շատ հայտնի այս զբոսավայրը Փալուլի բնյի խասն է: Այստեղ ժայռից վճիտ մի գետակ է բխում, որն անմահական ջուր ունի: Շաթ-էլ Արաբը երեք ակունք ունի. մեկը սա է: Իսբենդերը [Ալեքսանդրը] այստեղ մի հավաքավայր է ունեցել: Շաթի մի ճյուղն էլ էրզանիի մոտ գտնվող Բախթի մեշան կոչված վարից հոսող վճիտ և աննման գետակն է: Իսկ մյուս ճյուղը հարբերդի և էրզանիի միջով, Դեմիր Կափու և Չինարլիի ձորերից հոսելով անցնում է Բերբեղենջ կոչված մեծ կամուրջի տակով, միանում է մի շարք գետերի և խառնվում է Կարա-Քյոփրյույի մոտով հոսող գետին: Ապա հոսում է Դիարբեքիրի մոտի ժայռի մոտով, ոռոգում Բանջարանոցները, 170 բերդաքաղաքներ ու գյուղեր և մինչև դրախտաշեն Բաղդատ հասնելը միանում է 150 գետերի: Բաղդատից հետո՝ Դիալե, Չնրգե, Հեզեք Ալի և այլ, մոտ 60 մեծ գետեր ընդունելով իր մեջ, Բասրայից 3 մենզիլ վերև, Դուրնա բերդի մոտ, Եփրատը միանում է Շաթին, որից հետո ստանում է Շաթ-էլ-Արաբ անունը: Բասրայում հնդկական և պորտուգալական նավերը գալիս և մոտենում են [գետին]...

Փալուլի բերդի մոտով հոսող գետը մոտ է Մուրադ գետի ակունքին: էրզրումի և Մուշի դաշտում, Բինգյուլի լեռներում հազարից ավելի գետակներ միանալով և Մուշի դաշտով հոսելով՝ անցնում են Փալուլի բերդի մոտով: Իզվիլի կոչված վայրի Չաթ անունով գյուղում խառնվում է Եփրատին և հոսում ներքև:

Փալուլում, Իբրահիմ բնյից նվերներ և ուղեկիցներ վերցնելով անցանք սեպ և բարբարոտ վայրերով, բարեշեն գյուղերի հանդիպեցինք և հասանք Չապաքջուր բերդը (Ճապաղ ջուր):

Չապաքջուրի մեծ բերդի գովասանքը: Ըստ Մուքատտեսի պատմության նշանավոր Իսբենդեր Ջյուլկարենյնը³⁸, երկու եղջուր է ունեցել (?), որի համար շատ է տանջվել: Հազարավոր իմաստուններ շեն կարողացել գտնել դրա բուժումը: Դրանից հետո, հույս ունենալով, որ կարող է բուժվել, Իսբենդերը սկսել է անմահական ջուր փնտրել: Բայց դարձյալ չի բուժվել: Բասրայում Շաթ-էլ-Արաբ գետից ջուր է խմել և փորի ցավերը դադարել են ու եղջյուրներն էլ սկսել են փոքրանալ: Հետո Շաթից ջուր խմելով եկել

հասել է Շաթի ակունքի մոտ գտնվող Դիարբեքի: Այնտեղից էլ գնացել է դեպի Բեթման գետը, որից օգուտ չի ստացել: Այնուհետև այդ գետին խառնվող Քեֆենդիր գետից է խմել ու շատ է հավանել: Զուր խմելով այս գետի եզերքով հասել է Բիթլիս քաղաքը: Այստեղ գետը երկու ճյուղի է բաժանվել: Օնեչ ձորով հոսող գետից էլ է խմել, բայց անօգուտ: Երբ խմել է Բիթլիսի բերդի աջ կողմից հոսող վտակից, բերդի ժայռի ստորոտում անմիջապես հանգիստ քուն է մտել: Երբ արթնացել է, այդ գետի ակունքից 7 օր ջուր է խմել և եղջյուրներից մեկը ընկել է, մյուսը մնացել (!): Ասում է. «Կա՛ն, Բասրայից սկսած իմ խմած անմահական ջրերը այս գուլալ ջրից են»: Իր Բիթլիս անունով գանձապահին հազարավոր քիսեններով հարստություն է տալիս և հրամայում. «Շուտով այս վայրում ինձ համար այնպիսի մի բերդ կառուցիր, որ ես ինքս պաշարեմ, բայց չկարողանամ զրավել»: Գանձապահ Բիթլիսը, երբ բերդի կառուցումով է զբաղված լինում, Իսքենդերը, գիտնականների խորհրդով, ճանապարհորդության է դուրս գալիս: Բիթլիսից մի օրվա ընթացքում հասնում է Մուշի գաշտը, այնտեղից էլ անցնելով մենզիլներով, հասնում է Չեպաքջուրի լեռան ստորոտին և այստեղ կանգնեցնում է իր իսքենդերական [արքայական] վրանը ու հաճելի և ուրախ ժամանակ անցկացնում: Ընկնում է նաև մյուս եղջյուրը: Տեսնելով այս ջրի օգտակարությունը, Մուքատեսիի ասելով. գետու կոչում է Չեպաքջուր, որ նշանակում է Դուախուր ջուր: Նա, իմաստուններից իր մոտ է կանչում Ֆիլկոսին և ասում. «Վաղուց ի վեր է ինչ դուք իմ նեղիմն եք»⁵⁹ և չկարողացաք ինձ բուժել: Դարմանը իր դրախտային գետերից բարձրյալ Աստվածը տվեց: Շուտով այստեղ ինձ համար մի բերդ կառուցեք և անունը Չեպաքջուր դրեք»: Այս հրամանը տրվելուն պես սկսում են բերդը կառուցել և 315 օրվա ընթացքում ավարտում են:

Այս բերդը կառուցված է Մուրադ գետի եզերքին և դեպի երկնականարը խոյացած մի հիանալի բերդ է. իսկապես հնակառույց է և կարծես Ֆերհադի ձևերով է կառուցվել: Աշտարակներն ու պարիսպները կառուցված են խոշոր քարերով ու հնգանկյունի են: Բերդի ներսում տներ կան, որոնք այգիներ ու պարտեզներ շունեն: Կա ջամի, հացահատիկի շտեմարաններ, ռազմամթերանոց, ջրամբարներ: Մի շարք մելիքների ձևերից-ձևոք անցնելուց հետո, ի վերջո Ալ-Աբբասներից և Բիթլիսի իշխող Միր Աբդալ խան էֆենդիի պապերից անցել է Սուլթան էվհեդուլլահի ձևոքը, որը երկար ժամանակ իշխել է այս բերդում: Հետո բերդը մի կերպ խլել են և

այնտեղ 7 տարի իշխել: Ներկայումս իշխող բուրգ բեյի պապերից մեկը՝ Սեհրան խանը, բերդը գրավել է և նրա հաջորդները իշխել են որդոց-որդի: 921 (1515) թվականին Չըլզըրի նվիրական պատերազմից⁴⁰ վերադարձող Սելիմ սուլթանին հպատակություն են հայտնել և բերդի բանալիները հանձնել են Բըլըբլի-Մուհամմեդ փաշային: Նրանց այս հպատակությանը իբրև վարձատրություն, փաղիշահը այս էյալեթը սեփականության կարգով շնորհել է նորից իր տերերին:

Քուրդիստանում գտնվող 9 օջախլըֆ սանջաքներից մեկն էլ այս է. բայց այս երկիրը մի միրմիրանության շափ ընդարձակ է: Իշխողը տարեկան 40 բեռ աղչեի եկամուտ ունի: Իշխում է 2000 ձիավոր զինվորներով: Եթե բեյի գերդաստանը զիջի սանջաքը (սուլթան) Սուլեյմանի օրենքով ուրիշին կտրվի: Բեյի խասը 370.000 աղչե է: Կա 5 գեամեթ և 35 թիմար: Օրենքով, ջբեկուների հետ միասին սանջաքի բեյի և շերիբաշիի դրոշակի տակ հավաքվում է 300 զինվոր: Մյուֆթի, նազիր, քեթխուդա, սերդար, բերդակալ և բերդապահ գինվորներ չունի: Բերդը գտնվում է բեյի իշխանության տակ և ունի փոքր թնդանոթներ: Հայտնի են բերդի օդն ու ջուրը, գեղեցիկ աղջիկներն ու տղաները: Ունի ջամի և մզկիթ: Փաշայի բերդից 8 ժամյա հեռավորության վրա է: Մուրադ գետի վրա գցված Չեպաքջուր մեծ կամուրջով անցնում են Բինգյուլի լեռների [յայլաների] վրա գտնվող Խալթի, Չեքվանի, Եզիդի, Ջազա, Չեբարի, Լոլո, Իդուլի, Շեքադի և Քիբի աշիրեթները, որտեղ մոտ 200 հազար մարդ և 10 անգամ 100 հազար ուխտարներ ու այլ կենդանիներ կան: Այստեղ կանգնած Չեպաքջուրի բեյի մարդիկ տասանորդ (öşür) են առնում և թռչունն անգամ չի կարող նրանց ձեռքից դուրս պրծնել: Յայլաներից իջնելիս էլ դարձյալ յայլայի նվեր են առնում:

Այստեղից դուրս եկանք և հասանք Դենջ բերդը:

(էջ 220—226)

Գենջի բնուրագիրը: 921 (1515) թվականին այս քաղաքի իշխողը համբուրել է Չըլզըրի նվիրական պատերազմից վերադարձող Սելիմ խանի ձիու կոխած հողը և բերդի 70 բանալիները նրան է հանձնել: Իր այդ ուղղամտության և ծառայության համար նրա ամբողջ ժողովուրդն ազատվել է ծանր տուրքերից, իշխանությունն էլ բեյին է շնորհվել: Փաղիշահի կողմից նրանց ուղղված բարձր գրություններում «Նորին Բարձրապատվություն» է գրվում:

Այսպիսի անկախ 5 նյուֆումեք կա՝ Չեզիրե, էգիլ, Փալու, Խեզո և Գենջ: Գենջը երկրորդ աստիճանի նյուֆումեք է: Բեյը հնում

3000 զինվորով է պատերազմի գնացել: Սակայն ներկայումս իշխող Ալի Բեյը հազար զինվոր ունի: Բոլոր կալվածների եկամուտը բեյին է հատկացված: Օսմանյան կառավարության կողմից 300 ակչե աստիճանով մի կազի է գալիս, որն օրենքի համաձայն 4—5 հարյուր քիսե եկամուտ է ստանում: Շեյխ-ուլ-խսլամն ու նագիրը Բիթլիսում են: Բերդը գտնվում է բեյի իշխանության ներքո: Գենջի էյալեթի ավագանին մեծ հարստության տեր է: Մի ոչխարը տաս ակչե արժի, մի կուլը՝ մեկ քառորդ ոսկի, երկու օկկա սպիտակ հացը՝ մեկ ակչե: Մյուս ուտելիքները և խմիչքները նույնպես այդպես են գնահատվում:

Բերդի նկարագիրը: Մուրադ գետի եզերքին, դեպի երկինք խոյացած ամրակուռ և հիանալի մի բերդ է: Բերդում ջամի, շտեմարան և ջրամբար կա: Բերդի պատի բարձրությունը 12 արմունկաչափ է: Ամեն կողմից հիմնված է բարձր ժայռերի վրա: Հյուսիսից դեպի Մուշի դաշտը տանող ուղիղ ճանապարհ կա: Քաղաքի հարավային կողմից երկու մենզիլ հեռավորության վրա Միաֆարկին բերդն է: Այս ճանապարհը շատ քարքարոտ է: Բիթլիս քաղաքը արևելյան կողմում է և երկու մենզիլ հեռավորության վրա է:

Այստեղից դուրս եկանք և հասանք Աթալ բերդը:

Աթալ բերդի նկարագիրը: Այս բերդը Շահ Իսմայիլը գրավել է նրա տիրոջից՝ Եզգան Բեհրամից: Իսկ հետագայում, սուլթան Սելիմ խանը Շահ Իսմայիլին պարտության է մատնում և գրավելով բերդը յուրթուլի և օջափլբի կարգով շնորհում է նրա հին տիրոջը՝ Եզգան Բեհրամին:

Ներկայումս, Դիարբեքիրի էյալեթում օջափլբ-հյուլումեք է: Բեյի խասը 447.300 ակչե է: 9 գեամեթ և 76 թիմար կա: Ընդամենը 800 զինվոր ունի: Ունի նաև ալայի բեյ, շերիբաշի, սուբաշի և մյուհթեաիբ: Բերդը գտնվում է գետեզերքին, բարձր ժայռի վրա, քառակուսի է և քարաշեն:

Այստեղից դուրս գալով եկանք Ջեսկե գավառը: Սա Դիարբեքիրի էյալեթում, Գենջի տերիտորիայում գտնվող, 2000 տնից բաղկացած մի գավառաքաղաք է: Այստեղ պատրաստված շեյխաւնի և մեկրավի անունով սրերը, դանակները և դաշույնները ուղարկվում են Դիարբեքիր և Իսֆահան:

Ապա եկանք Կուլեփ բերդը, որը հիմնել է Ալ-Աբբասիներից մեկը՝ էլմութեմիդ Բաալլահը: Հետագայում բնակիչները հպատակվել են Սելիմ 1-ին և օջափլբի և յուրթուլի կարգով բերդն իր տիրոջն է տրվել:

Բեյի խասը 166.688 ակչե է: Ունի 2 զեամեթ և 74 թիմար: Ունի նաև ալայի բեյ: Միրլիվայի զինվորների հետ միասին ընդամենը 700 զինվոր ունի:

Թերշիլ գետը Շաթին խառնվող գետի մեկ ճյուղն է, որը սկիզբ է առնում այստեղից և փոքրիկ Թերշիլ բերդից 8 ժամյա հեռավորության վրա է:

Այստեղից եկանք Մեհրանիե բերդը, որի բեյի խասը 200.000 ակչե է: Օջաբլըքի կարգով հյուսիսում է: Ունի 100 թիմար, 9 զեամեթ, առանձին ալայի բեյ: Ընդամենը 500 զինվոր ունի:

Ապա շարժվելով դեպի հյուսիս, մտանք Մուշի դաշտը, որը խիստ ընդարձակ և սրտաբաց մի դաշտավայր է: Մեջտեղից հոսող Մուրադ գետում բազմատեսակ ձկներ կան: Այս դաշտավայրի մարգագետիններում եթե կանգ առնի Չեմափուրի բանակը և գիշեր-ցերեկ արածացնի իր կենդանիներին՝ դաշտի կանաչից ոչինչ չի պակասի: Այն ձգվում է արևելքից արևմուտք: Երկարությունը ընդամենը երեք մենզիլ է, իսկ լայնությունը երկու կոնաքից քիչ պակաս: Դաշտի հարավում գտնվում է Միաֆարկին բերդը: Սրանց միջի հեռավորությունը երկու մերհալեից⁴¹ պակաս է: Այս դաշտի բնութագիրը, նրանում ապրող աշիրեթների վիճակի նկարագրությունը կկազմի մեկ հատոր: Այստեղից շարժվելով դեպի հյուսիս և ձիերով անցնելով Մուրադ գետը, հասանք հնազույն Մուշ քաղաքը:

(էջ 226—228)

Մուշ քաղաքի բնութագիրը: Գտնվում է Վանի էյալեթի իշխանության մեջ և Վանի ծովեզերքի Թախթվան [Դատվան] սուբաշիությունից երեք մենզիլ, Բիթլիսից էլ մեկ մենզիլ հեռավորության վրա է:

«Շերեֆնամեի»⁴² պատմության համաձայն Մուշ քաղաքը Ադրբեջանի հնազույն քաղաքներից է եղել:

Վանա ծովի հյուսիսում, Ադիլչևազ բերդի մոտ գտնվող Սուրհան (Սիփան) սարում մինչև հիմա կալանավորված է յոթ զլխանի աժդահան, որի ձայնը լսվում է միայն 40—50 տարին մեկ անգամ և որը 70—80 տարին մեկ, Սուրհանի սարից 5—10 օրով ջույց է տալիս իր պոչը: Մի ժամանակ ազատվել է և բոլոր նեմրուզներին⁴³ ուտելուց հետո, ամենակարող Աստու հրամանով, նորից մտել է Սուրհանում գտնվող իր քարայրը և բանտարկված մնացել: Այս աժդահայի մասին, եթե Աստված կամենա, ավելի մանրամասնորեն կգրենք մեր Վանի ճանապարհորդության ժամանակ: Հետո անիծ-

յալ նեմրուզը, ամենակարող Աստծու կամքով, Մուշի դաշտում մի հսկա մուկ է ստեղծում, որը բոլոր նեմրուզներին ուտում է, իսկ Մուշի բնակիչներին ոչնչացնում: Այդ պատճառով էլ քաղաքը կոչվում է Մուշ⁴¹, Այդ քարայրի (որտեղից դուրս է եկել հիշյալ մուկը) տեսակ-տեսակ մկներից ոչ մի երկրում չկան: Սակայն աստծո հրամանով, Ալեքսանդրի Ֆիլկոս անունով բժշկի կախարհության շնորհիվ, Մուշի դաշտում բոլորովին մուկ չի մնում: Նրբ Քիմուր Լենզը արշավում է Ալ-Օսմանի վրա, Մուշ քաղաքը ավերում և կործանում է, բնակիչներին կոտորում, տները հողին է հավասարեցնում: Այդ ավերածության հետքերը հիմա էլ երևում են:

Մուշ քաղաքը գտնվում է դաշտի եզերքին, մի լեռան ստորոտում: Այս քաղաքը և նրա ավերակները դիտելուց հետո, հաջորդ օրը եկանք Մուշի դաշտում գտնվող նշանավոր ու հայտնի Չանլի Քիլիսեն⁴²:

Ընանլի Քիլիսե: Այս եկեղեցին բազմաթիվ ազգութունների մեջ մեծ հռչակ է ստացել: Տարին մեկ անգամ հարյուր հազարավոր մարդիկ հավաքվում են այստեղ, վրաններ և օթաքներ կանգնեցնում և չոթն օր ու գիշեր առևտուր անում: Այստեղ բեռներ են թափվում, բեռներ են կապվում և քարավանները գնում են Երևանի կողմերը: Այստեղ են լինում Վանի վեզիրի, Բիթլիսի խանի և Աթալի բելի մյուսելիմները⁴³, որոնք պաշտպանում են վաճառականներին և ժողովրդին: Քեև եկեղեցին [վանքը] գտնվում է երեք իշխանությունների միջև, սակայն ավելի մոտ գտնվելու պատճառով Վանի վեզիրը ավելի մեծ քանակությամբ զինվոր է ուղարկում և ավելի շատ տուրքեր է առնում:

Չանլի Քիլիսեի նկարագիրը: Մուշի դաշտի հյուսիսում, խիտ անտառի և այգեստանի միջև ընկած, դևպի երկինք խոյացած հոյակապ գմբեթներով մի հսկա վանք է: Հիմնադիրը հայտնի չէ: Վանքի շորս կողմում հարյուրավոր պատրիարքի⁴⁷ և վարդապետների խցիկներ կան: Վանքում ամեն օր հազարավոր սաներով (սահան) առատ կերակուր է տրվում այցելուներին: Տոնական օրերին հարյուր ոչխար, հինգ կով է մորթվում ու 50 սոմար ցորենի հաց է թխվում և նվիրվում է հյուրերին:

Վանքը ունի 300-ից ավելի վարդապետներ և աշակերտներ (սարկավազ), որոնցից յուրաքանչյուրը երգում է Քրիստոսի վանքում և հատուկ եղանակով Ավետարանը այնպես է կարդում, կարծես մարդկանց սրտերին Քրիստոսի շունչն է փչում: Հյուրերին մեծ պատիվ և հարգանք են տալիս, կաթ խմեցնում, խուրմա և տար

երկրների այլ պտուղներ ուտեցնում, ամեն գիշեր հարյուրավոր մե-
տաքսյա սփռոցներ, զերբաֆից անկողիներն փռում և այդպես են
սպասարկում: [Վանքի] էվկաֆր [վանական կալվածները] շատ մեծ
են: Փաշային հինգ քիսե և անսահման նվերներ են տալիս: Ամեն
տարի ուխտավորներից շատ մեծ քանակությամբ հարստություն են
հավաքում: Վարդապետները գնում են Քաֆիրիստանի¹⁸ բոլոր կող-
մերը, մինչև անգամ Ֆրենգիստան և նվերներ են հավաքում:

Քանի որ տեղն եկավ, հիշենք յոթը կլիմաներում մեր դիտած
յոթը մեծ վանքերը.

1. Վանի մոտ¹⁹ Ուլքիլիսե, 2. Նախշվանի (Նախիջևանի) մոտ՝
Յեղի Քիլիսե*, 3. Վանի մոտ՝ Վերեք Քիլիսեսին (Վարագա վանքը),
4. Նեմսեի Կայսեր մայրաքաղաքում՝ Զեհում (?) Իստեֆան
Քիլիսեսին, 5. Հունգարիայում, Թիզ գետից մեկ մենզիլ հեռավո-
րության վրա՝ Կաշե Քիլիսեսին, 6. Երուսաղեմի մոտ, Քրիստոսի
ծննդավայր Բեյթ-էլլեհում (Բեթղեհեմ)՝ Կամամեի մեծ վանքը:
Բայց այս Չանլի Քիլիսեն նմանապես աննման և հիանալի մի շի-
նություն է:

Չանլի Քիլիսեում ժողովրդի հավաքվելու պատճառը: Հայտնի
է, որ Թուրքի, Արաբի և Աջեմի երկրների հազարավոր մարդիկ հա-
վաքվում են այստեղ: Յուրաքանչյուրը բերում է իր ուխտը, վանքի
մեջ մտնում, ուխտը կատարում, ինչ բարի ցանկություններ ունի՝
աղոթում է նրանց իրագործման համար և դուրս գալիս: Հավաք-
վել են մի խումբ անարժան և վտանգավոր մարդիկ և «աստծո
կամքով (ուխտավորների) բոլոր ցանկությունները իրագործվում
է» ասելով, սնուցանում և տարածում են այդ անմիտ հավատը:

Տարօրինակն այն է, որ մի քանի հավատացյալ և կրոնասեր,
բայց տգետ մարդիկ նվերներ են տալիս, մատաղ անում և գիտու-
թյուն են խնդրում: Աստծո կամքով այդ մարդկանց հայտնի են
դառնում տարօրինակ և զարմանալի գիտություններ: Բազմաթիվ
խալամներ և ոչ խալամներ թամբուր (կիթառ) և զանգ, սանթուր և
սրինգ, դուդուկ և այլ երաժշտական գործիքներ, առանց կարգի
բերելու, դնում են այս վանքի ուխտատեղը, հաջորդ օրը վերցնում
են իրենց երաժշտական գործիքները և այնպես վարպետորեն են
նվագում, որ կարծես Հյուսեին Բայկարայի⁵⁰ եղանակներն են նվա-
դում: Այստեղի մարդիկ վարպետ բանաստեղծներ են: «Այս արվեստն
ու բանաստեղծությունը Չանլի Քիլիսեն է տվել մեզ», — ասում

* ՏԼ՛ս :ատ. II, էջ 232, (ծանոթ. հրատարակչի):

են նրանք և դրանում համողված են: Վանքի ներսում, մի մուկ ան-
կյունում մի գերեզման կա: Այդ գերեզմանը կոչվում է Սիփ-Ղրա-
բեթ⁵¹: Նվաստ հարցրեցի [դրա մասին]. ինձ պատասխանեցին՝
«Վեհափառ Յահյայի⁵² հորեղբայրն է»: Ռումբրից հարցրեցի, պա-
տասխանեցին՝ «Քրիստոսի փոխանորդներից է, այսինքն նրա աշա-
կերտներից է»: Մի խոսքով տարօրինակ և արտակարգ մի տեսա-
րան է:

(էջ 228—230)

Այս վանքում Աթակի բեյի մուսելլիմից մեր էֆենդի Մուրթե-
ղա փաշայի հանձնարարած երեք քիսե ղուրուշը ամբողջապես ոս-
կով առինք և մեկնեցինք դեպի Սվազ:

ՄՈՒՇԻ ԴԱՇՏԻՑ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ՍՎԱԶ

...Բնչպես արդեն ասել ենք*, երկրի վրա 148 բարձր լեռ կա.
մեկը՝ էլբրուս լեռան ճյուղը հանդիսացող Բինգյուլ յայլայի լեռն է,
որի գագաթը կարելի է բարձրանալ երկուևկես-երեք օրվա ընթաց-
քում: էլբրուս լեռան ամենաբարձր գագաթը ծածկված է ամպերով
և մուխն է: Սաստիկ ցուրտ է և մարդիկ շեն կարող նրա գագաթը
բարձրանալ: Այն վայրերում, որտեղ ճանապարհներ կան, Կըյթաք,
Հեյտաք, Կամուք և Ջերքես աշիրեթները բարձրանում են և որոշ
հանքեր հանում: Սակայն այս Բինգյուլ լեռան կատարը հիանալի է
և նրա ամենաբարձր գագաթը բաց է: Նրա վրա մարգագետիններով
ծածկված 70 մեծ դաշտեր կան: Արևմտյան կողմում Քիֆիի [Քլիի]
լեռներն են. արևելյան՝ Աջեմի երկրի կողմից Երևան բերդի մոտով
հոսող, Զանգի գետին հասնող, իսկ արևմուտքից Օսմանյան սահ-
մանի վրա գտնվող Աղրի-գաղին [Արարատ] է: Սա երկարածիդ
մի լեռ է և նրա երկարությունը 16 կոնաք է: Հյուսիսում՝ էրզրումի
դաշտն է: Մեջտեղից հոսում է Եփրատ գետը: Հարավում Մուշի
դաշտն է: Մուրադ գետը սկիզբ է առնում այս լեռներից: Մուրադ և
Եփրատ գետերի միջև գտնվող Բինգյուլ յայլայի լայնությունը երկու
մենզիլ է, սակայն կան վայրեր, որ 3—4 մենզիլ լայնություն ու-
նեն: Հյուսիսում՝ էրզրումն է, արևմուտքում՝ Սվազը, հարավում
Դիարբեքիրը, արևելքում՝ Վանի էյալեթը և Աջեմի երկիրը: Վերին
աստիճանի հարուստ վիլայեթների մեջ գտնվող այս յայլան յոթը

* Հատոր II, էջ 29 (ծանոթ. հրատարակչի):

ամիս շարունակ շենանում է մարդկանցով, բայց երբ սկսվում են ձմռան սառնամանիքները, բոլորն իջնում են ցածրադիր վայրերը:

Բինգյուլ յայլայի բնակչութիւնը կազմված է զազա, լուո, իզո, ևզիզի, խալիթի, փիքվանի, շեկազի, քիքի, բեսյանի և մորքի բուրդ աշիրեթներից, որոնք լեռն են բարձրանում մի քանի անգամ հարյուր հազար անասուններով: Այնտեղ նոր կյանք են ստանում և էրզըրումի վեզիրին յայլայի տուրք են վճարում: Հինգերորդ կլիմայում գտնվող 29 լեռներից ամենաբերքառատը այս Բինգյուլի լեռն է: Սրա վրա աճում են բազմատեսակ բույսեր և խոտեր. քիմիական խոտ՝ Իմիա-օքի էլ կա: Շատերը տեսել են, որ հազարավոր ոչխարների ատամներ կարծես ոսկով և արծաթով պատված լինեն: Այստեղ կան դեղին, կարմիր և գորշ ցինկի հանքեր, որոնց բնական հոտից մարդու քիթը բռնվում է: Սուրմաջիները հավաքում են այս ցինկերը և ուվքեր ցանկանում են գեղեցկացնել իրենց աչքերը՝ սուրմա են քսում: Աստծո հրամանով տեսողութեան ուժը ավելանում է: Հայտնի են այստեղի յոթանասուն-ութսուն թերթավոր հունական մուշկը, սպիտակ, կապույտ մազավոր հակինթը, հիացինտը, սյունբուլը, քառասուն-հիսուն տեսակի քսանական թերթ ունեցող մուշկը, կարմիր և սպիտակագույն տեսակ-տեսակ մանուշակը, ռեհանը, շեփորուկը, բազմատեսակ վարդերը և նունուֆարը: Պտուղներից այստեղ Արաբկիրի թթի մեծութեան ելակներ կան: Մի խոտքով, բժիշկներին և դիտնականներին պետքական բույսերն ու ծաղիկները այստեղ այնքան շատ են, նրանց հաշիվը միայն բարձրյալ Աստված գիտե:

Բինգյուլի օգուտները: Սա կոչվում է Բինգյուլ (հազար լին), բայց քանի՞ հազար լճեր կան այստեղ: Խրզրը-գյուլի, Իլյաս-գյուլի, Ռուլնիրլ-գյուլի, Աևադեն-գյուլի, Բելամ-գյուլի: Բելամ-իբն Բաուրթ թաղված է այս լճի հյուսիսում, էրզրումի կողմը ընկած էյերլի սարում: Կուշ-գյուլի—մի որսորդ թռչուն է որսացել, մորթել և լվացել է այդ լճում, թռչունը կենդանացել է և լճի մեջ ընկղմվելով՝ կորել է: Հետո աստծո հրամանով, շրջակայքում հազար լիճ է առաջ եկել: Դրանցից որն է կյանքի լիճը, չի իմացվում: Այս պատճառով վերոհիշյալը Կուշ-գյուլի է կոչվում (Թռչունի լիճ): Հարեմե-գյուլի — երբ կանայք մտնում են այս լիճը, շաղանում, խոշորանում են և ծննդաբերելիս ցավեր չեն քաշում, հեշտութեամբ են ծնում: էր-գյուլի—այս լճում լողացող տղամարդը ամեն տեսակետից ուժեղանում և սեռական կարողութիւնը ավելանում է: Կըլլի-գյուլ—անշափահաս մի անմեղ, եթե ևրեք անգամ այս լճում լողանա՝ կմազակալվի: Միս-

կին-գյուլի—այս լճի ջրից խմողը ազատվում է բորոտութիւնն հիվանդութիւնից: Մենարմըք-գյուլի — լուսնոտութիւնն ունեցողները, եթե այս լճի ջրից խմեն, սիրտ կթափեն և կամ կաղատվեն, կամ կմահանան: Միհնեթ-գյուլի—այստեղից խմողը դառնում է վախկոտ: Զեբբար-գյուլի—այստեղից ջուր խմող մարդը կամ անասունը անգութ է դառնում: Բալլի-գյուլի—շաքարից էլ համեղ է, վաղ առավոտյան սրա եզերքին մանանա է լինում: Քանլի-գյուլի—սրա մեջ տարեկան մի մարդ անպայման խեղդվում է: Բշմե-գյուլի—այստեղից երեք անգամ խմողը տասնևհինգ անգամ լուծողական խմողի նման փորը բշում է: Սալբաշ-գյուլի—մի բանի անգամ խմողի գլուխը պտտվում է: Այնի-Հայաթ-գյուլի—յոթն անգամ խմողը ամեն տեսակ հիվանդութիւններից ազատվում և առողջակազմ է լինում: Խաթուն-գյուլի—խմող տիկինը (խաթուն) հղի է մնում, սեռական կյանքը հաճելի է դառնում: Սենդբան-գյուլի—մշտապես այստեղից խմողը վատաբարո, բարկացկոտ է դառնում: Քասիմ-գյուլի—փոքր լիճ է, մեջը առատ մարգարիտ, ոսկի և արծաթ կա, բայց ձեռք բերելու համար եթե մեկը այդ լճի մեջ մտնի՝ կխեղդվի: Զոբանյաններից⁵³ մեկը, ժլատ մի մելիք, ուզեցել է ջրանցք բացել և այս լճի ջուրը հոսեցնել: Լճից անթիվ շնաձկներ ու այլ կենդանիներ են դուրս եկել և շինութիւնները ավերել: Քերքես-գյուլի — ամեն տարի բազմաթիվ անզղեր գալիս, այս լճում լողանում և հեռանում են: Եթե մարդը այս լճի ջրից խմի, մորուքը կսպիտակի: Զերնիկ-գյուլի—եզիզի և խալիի քրդերը ընդհանրապես մտնում են այս լիճը և նրանց մարմնի բոլոր մազերը թափվում են ու անմազ դուրս են ելնում: Շոր-գյուլի—որևէ կերակուր և փելիս, եթե սրա ջրից բավականաչափ օգտագործեն, կերակուրը շատ համեղ կլինի:

Սրանցից բացի, այլ լճեր կան, որոնք անմահական ջրի նման ջրեր ունեն: Նրանց մեջ հազուստ լվանալիս, օձառի կարիք բոլորովին չի զգացվում: Այս լճերի ձկները ոչ մի լճում չկան: Բազմատեսակ ձկներից են՝ գեղարդաձկնիկը, կարմրախայտը, հարուն ձուկը, սերքը, ալջրքը, թեփուղը և այլն:

Այս առթիվ հիշենք նաև Անատոլիայի նշանավոր յայլաները: Ամենանշանավորն այս Բինգյուլի յայլանն է: Աղանայի մոտ՝ Ճամալան օղուի յայլան, Կարամանում՝ Դիլենգիի յայլան, Սելեֆկեում՝ Մութի յայլան, Կեսարիայում՝ էրջիասի յայլան, նրա մոտ և Մարաշի շրջակայքում՝ Քյուբեշի յայլան, Մալաթիայում՝ Էսփոզոյի յայլան, Դիարբեքիրում՝ Կարա Դաղի յայլան, Սենջարի յայլան, Զեզիրեի յայլան, Վարդիլանի յայլան, Վանի մոտ՝ Վերեքի

[Վարազի] յայլան, Փինյանիշի յայլան, Վանա լճի եզերքին՝ Սուր-
հանի [Սիփանի] յայլան, Երևանի մոտ՝ Աղրիի (Արարատ) յայլան,
էրզրումի մոտ՝ Կանգալի յայլան, Սվազի մոտ՝ Քեքերի յայլան,
Բրուսայում՝ Քեշիշ-դաղի յայլան, Մաղնիսայում՝ Խյանքարի յայ-
լան, Թիրեյի շրջանում՝ Բալ փեյքարի յայլան, Թերքի շրջանում՝
Բոզ-դաղի յայլան, Փիասի մոտ՝ Շուլգայի յայլան, նրան մոտ՝ Բեդ-
րազի յայլան, Հալեպի շրջանում՝ Ջեսումի յայլան և այլն: Սրանց
մեջ ամենարնտիրն ու գրավիչը՝ Բինգյուլի յայլան է:

Այստեղից, ընկերներով ու ծառայողներով շարժվեցինք դեպի
հյուսիս և հասանք Բյոյուբ-շայիր մենղիր...

Այնուհետև էվ. Չելեբին գնում է դեպի Սվազ և 1060 (1650) թվականին Սվա-
զից մեկնում է Ստամբուլ:

Հ Ա Տ ՈՐ Զ ՈՐ Ր ՈՐ Պ

(1065 թ. = 1654 թ.)

Սկյուդարից դեպի արևելք — Ռակբե (Մալաթիա) — էրզանի — Դիարբեքիր — (Կարա Ամեդ) — Մարդին — Միաֆարկին — Բաթմանի կամուրջ — Հազո — Բիթլիս — Վան — Վանա ծովը — Դատվանի մոտ ուղտերի քարավանի քար կտրած մնացորդները — Ախլաթ-Ադիլջեվազ — Սիփանա սարը — Արճեշ — Բերկրի — Ամիկ — Վանա բերդը:

Ռակբե բերդի. այսինքն՝ Մալաթիայի բերդի բնութագիրը: Ռուսի երկրումն է և ուումերի լեզվով Ռակբե է կոչվում: Նախկինում. երբ վեհափառ Յունիսը՝ Մուսուլ քաղաքում է եղել, նրա ուսմունքով հավատացյալ դարձած Ռակբե անունով կայսրը, հավանելով այս Մալաթիայի վայրի ջուրն ու օդը, այնտեղ մի բերդ է կառուցում, որը մի մեծ քաղաք է դառնում: Հետո մելիթից-մելիթի անցնելով, վեհափառ Մարդարեի դարում գտնվում է արդարասեր Նեշիրվանի իշխանության ներքո: Հարուն-էլ Ռաշիդը մի քանի անգամ պաշարել է Մալաթիան, չի կարողացել գրավել այն և ետ է վերադարձել... Մի խոսքով ժամանակի ընթացքում Մալաթիայի համար հազարավոր կռիվներ են տեղի ունեցել: 476 (1083—84) թվականին Ռումի երկրի վրա ոտք դնող սուլթան Ալայնդդինը գրավելով Մալաթիան նրա բերդը հողին է հավասարեցնում: Հետո Դանիշմենդի էմիրներից մեկը՝ Մուհամմեդ բին-Դանիշմենդ բին-Մելիթ Ղազին, այստեղի օդն ու ջուրը հավանելով 583 (1187) թվականին մի մեծ բերդ է կառուցում, որը մինչև հիմա կանգուն է: Հետագայում նորից շատերի ձեռքն է անցնում: Դիարբեքիրի ու Մարաշի իշխողները պայքարել են «Մալաթիան իմն է, քոնն է» ասելով, իսկ Դիարբեքիրի բրդերն ապստամբվել են և օսմանյան երկրներից սկսել են կողոպտել ու թալանել Ամասիան ու Սվազը: Ի վերջո, երբ այս ծանր դրության մասին լուր է հասնում Բրուսայում գտնվող [սուլթան] Յըլզըմ

խանին, նա կայծակի (յըլղըրմ) արագությամբ գալիս է 30.000 զինվորով պաշարում Մալաթիան և 800 (1397) թվականին գրավում այն: Հետագայում չկարողանալով գրավել Ամասիան, Քիմուրը վերադառնում, գրավում է Մալաթիան և դարձնում է ձմեռանոց... Այնուհետև այս քաղաքը նորից օսմանցիների ձեռքն է անցնում և (սուլթան) Սուլեյման խանը այնտեղ աշխարհահամար է կատարում:

Ներկայումս Մարաշի էյալեթում է և սանջաքի բնի կենտրոնն է: Ըստ օրենքի բնի կայսերական խասը 500 հազար ակչե է: Կառավարում է 500 զինվորով և տարեկան 80 քիսե եկամուտ է ստանում: Ունի 7 գեամեթ և 276 թիմար: Զեամեթը շեբելունների հետ միասին 800 զինվոր ունի, որոնք պատերազմի են գնում փաշայի դրոշակի տակ: Ունի ալայի բնի, շերիբաշի և յուզբաշի: Նահիյեները քրդական և թուրքմենական գյուղեր են: Այս գյուղերից կադին, օրենքի համաձայն, տարեկան 20 քիսե եկամուտ է ստանում...

{Մալաթիա} կոչվելու պատճառը: Աշեմները այս քաղաքը անվանում են էսփոզան, թուրքմենները՝ Մալի-աթիյե, արաբները՝ Մալաթիա, հույների լեզվով՝ Ռակբե, պատմագիրները Դարի-Ռակբեն են կոչում: Այս քաղաքի առաջին հիմնադիրը եղել է Ռակբե անունով կայսրը: Հետագայում շենացրել է նրա էսփոզան անունով աղջիկը: Այս աղջիկը իր հոր հետ միասին թաղված է պարտեզում, մի քարայրում:

Մալաթիա բերդի նկարագիրը: Քաղաքը չորս կողմից շրջապատված է լեռներով, հարավից էսփոզան լեռներն են: Այստեղից բազմաթիվ վճիտ ջրեր են հոսում: Այդ լեռների միջև փոքր բլուրներ և ձորեր կան: Մալաթիան գտնվում է մի ընդարձակ հովտում, Գեյրի Մեսիհ² գետի կամրջի մոտ, սրբատաշ քարերով կառուցված հնգանկյունի մի բերդ է: Այդ արագահոս գետակը զարնվելով բերդի պատերին, հոսում է հյուսիսից և 5 ժամյա հեռավորություն անցնելով, խառնվում Եփրատ գետին: Սկիզբ է առնում էսփոզան լեռներից և փոքր վտակ է: Բերդի ներսից ժայռերի միջով դեպի գետն իջնող ջրի ճամփա կա: Պաշարման դեպքում պաշարվածները ջրով ապահովվում են այս ճանապարհով: Բերդը կառուցված է ցածրադիր վայրում...

Մալաթիան ունի 5265 փայտաշեն և ավագանիի ու երեկելիների Ֆրկհարկանի քարաշեն տներ: Բոլոր տները ունեն այգիներ, պարտեզներ և ծածկված են մաքուր հողով: Այդ բազմատեսակ և բարեշեն տները զարդարում են մեծ վարոշը: Ռաբաթի շուրջը բերդի պատեր չկան, բայց ամուր դռներ կան, որոնք գիշերները փակվում են:

Մալաթիայում 32 թաղ կա, որոնցից նշանավոր են էսքի Ջյու-մրր, Ջամիի Քեբիրի թաղերը... 7 հայկական թաղեր կան: Հրեաներ չկան... Ավագանիի և ազնվականների 11 ապարանքներ կան, որոնցից ամենաշքեղը փաշայի ապարանքն է... Ունի բարեշեն և հարուստ շուկա, բայց Շամի և Հալեպի նման քարաշեն խանութներ չունի:

Օղբ հիանալի լինելու պատճառով տղամարդիկ ընդհանրապես ամրակազմ են և ապրում են վաթսուն-յոթանասուն տարի: Նրանց ատամները շատ լավ են պահպանվում: Անզամ հասակ առածները կարմրագույն են և շատ առողջ... Բայց որովհետև լեռնային երկիր է, Քուրդիստան է, գեղեցկուհիներ չկան:

Խոսում են քրդական և թուրքմենական բարբառներով:

...Այստեղ յոթ եկեղեցի կա: Ամենամեծը էսփողանի մոտ զրտնըվող Մեսիհի³ եկեղեցին է, որը կառուցված է բարձր լեռան վրա: Նրա կողքից հոսում է լեռներից իջնող մի գետակ: Աջ և ձախ կողմերում էսփողանի այգիներն են:

Հացահատիկներն ու բերեւերը: Ունի 7 տեսակի խոշոր հատիկներով ցորեն: Հարգի են նաև գարին, բամբակը և խոտաբույսերը: Արհեստներից զարգացած է սպիտակ թելի, սպիտակ բեղի արտադրությունը:

...Բնակչության մեծ մասը զբաղվում է այգեգործությամբ: Նրանք ապրում են այգիների բազմատեսակ բերքերով: Մի մասն էլ պարապում է բամբակագործությամբ: Բոլորը արհեստավոր և աշխատավոր մարդիկ են:

Մալաթիայում 7800 այգի և 600 բանջարանոց կա, բոլորը արձանագրված են սիջիլում:

Մալաթիայի շորս կողմից 17 գետեր են հոսում. Թոխմա գետը, Թել գետը և այլն:

Մալաթիայի էսփողանի այգիները, օգն ու ջուրը, պտուղների անսահման առատությունը, անհամեմատ ավելի գերադասելի են... Պտուղներից աչքի են ընկնում ծիրանի տեսակները. մեկ հատը կըշռում է 40—50 տիրհմ... 80 տեսակի բարձրորակ խնձորներ կան, ամենահայտնին Գյուր-սուի խնձորն է, որի մեկ հատը մի կիյա⁴ է կշռում: Հայտնի է նաև Բել-արմուտին (տանձը): Ստամբուլի այաններն ու երեւելիները Մալաթիայից մեծ քանակությամբ տանձենու ճյուղեր են բերել տալիս, պատվաստում են տեղական ծառերի վրա ու Մալաթիայի տանձ են ստանում:

Մալաթիայի խնձորները յուրահատուկ գույն և անուշահոս

բուրմունք ունեն: Մի տան մեջ եթե 5—10 հատ խնձոր լինի, նրանց անուշահոտ բուրմունքից մարդ կզմայլվի... Այդ խնձորներից նվերներ են ուղարկում զանազան վիլայեթների արայաններին, երևելիներին ու փառիշահներին: Սերկևիլները նույնպես բազմատեսակ են. հատը մի կիյա է կշռում: Մալաթիայի խաղողից ոչ մի երկրում չկա...

Երբ սկսվում է գարունը, Մալաթիայի բնակիչները, մեծ ու փոքր այն ու աղքատ, բոլորը քաղաքից քոչում են էսփողանի այգիները: Քաղաքում մնում են միայն օտարականները, վաճառականները և մոտ 300 պահապաններ: Վերջիններս իրենց լապտերները վառած գիշերները քաղաքում պահապանություն են անում և եթե ոճրագործ մարդիկ են բռնում, առանց խնայելու սպանում են, քանի որ նրանք իրենց ձեռքում ունեն նախորդ սուլթաններից տրված որոշակի հրահանգներ...

Էվ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է նաև Մալաթիայի զբոսավայրերը և ուխտատեղիները:

(էջ 7—20)

* * *

Մալաթիայից էվ. Չելեբին եփրատ գետի եզերքով անցնում է մի շարք գյուղերով և հետո կանգ առնում էրզնահիում: Այստեղից ուղևորվում դեպի Դիարբեքիր:

Կարա—Ամեդ բերդի, այսինքն Դիարբեքիր ֆաղափի նկարագիրը: Բազմաթիվ կարծիքներ են դրի առնված Դիարբեքիր կոչվելու մասին:

Երբ վեհափառ Յունիսը ապրել է հին Մուսուլում, կոչ է արել այդ երկրի ժողովրդին ընդունելու [խալամական] հավատը, սակայն ոչ ոք չի ընդունել այն և այդ պատճառով նա շատ է վշտացել և անիծել է Մուսուլի ժողովրդին, որից հետո [քաղաքը] ավերակ է դարձել: Այդտեղից նա դալիս է Դիարբեքիր, որի բնակիչները ընդունում են հավատը: Յունիսը շատ գոհ է մնում և ասում է. «Ձեր երկիրը թող բարեշեն ու ծաղկուն լինի, ժողովուրդը միշտ ուրախ և երջանիկ, ձեր բոլորի ընտանիքներն ու զավակները ազնվական և հասուն լինեն»: Նա յոթ տարի շարունակ ապրում է Նեֆս-կայասի անունով մի քարայրում: Այդ ժամանակ մի իշխանուհի կույս աղջիկ է լինում, որը հավատալով Յունիս մարգարեին ընդունում է իսլամական կրոնը: Շատ հարուստ է լինում և վեհափառ Յունիսի ցուցմունքով սև մարմար քարերով կառուցել է տալիս Դիարբեքիրը:

Այդ պատճառով էլ Աշեմի պատմագիրները քաղաքը անվանել են Դիարի Բաֆլի (աղջկա, կույսի քաղաք)։ Սակայն հույն պատմագիրները, նրա շորս պատերը սև մարմարից լինելու պատճառով, Կաբա-Ամեդ են կոչում։ Կայսերական դեֆթերխանեում⁵ էլ այդպես է արձանագրված։

Վերջապես, Դիարբեքիրը մի պետությունից անցնում է մի այլ պետության։ Նևշիրվանից հետո, վեհափառ էրուբեքիրի⁶ խալիֆայության ժամանակ, 70 հազար զինվորներով գալիս է մեծ սերդար վեհափառ իսախոր և Դիարբեքիրը կայսրից գրավում է սրի ուժով։ Քաֆիր զինվորները սարսափած բերդի պարսպից վար են թափվում և կտոր-կտոր լինում։ Թեև բերդը գրավվում է, սակայն հետագայում նորից քաֆիրների ձեռքն է անցնում։ Ը վերջո Քուրդիստանի Աբբասիներից մեկը՝ սուլթան էվհադուլլահի որդին, իր անթիվ բանակով Դիարբեքիրի վրա է գալիս և յոթ ամիս պաշարում է այն։ Պաշարվածները սովից ստիպված են լինում աման խնդրել և բերդը հանձնել՝ 7 պայմանով։ Առաջին պայմանը. Օմեյրի սկզբունքով մեկական ոսկի շիդիե⁷ պիտի վճարեն։ Երկրորդ պայմանը. բերդում գտնվող եկեղեցիները չպիտի քանդվեն։ Երրորդ պայմանը. պատրիարքը, վարդապետները և հոգևորականությունը հարկ չպիտի տան։ Չորրորդ պայմանը. վաճառականները իսլամականների նման մաքսային տասանորդ (ծՏԱՐ) պետք է վճարեն։ Հինգերորդ պայմանը. բերդում գտնվող տներում պետք է բնակվեն։ Վեցերորդ պայմանը. հին գերեզմանատներում մեռելներ չպետք է թաղեն և գերեզմանոցները պարտեզների ու այգիների չպետք է վերածվեն։ Յոթերորդ պայմանը. իրենց կարմրագույն փաթթոցներին (սարք) արգելք չպետք է լինի։

Այս պայմաններով բերդը հանձնեցին և մինչև օրս էլ բերդում ապրողներն իրենց ձեռքում յարլիդ⁸ ունեն։ Այս սուլթանի որդիները Դիարբեքիրի վրա իշխեցին մինչև սուլթան Սելիմ I-ը, երբ Դիարբեքիրի իշխողն էր էլմելիք-ուլ-Մուլաֆֆեր սուլթանը։ Երբ (սուլթան) Սելիմ խանը գնում էր Չըլդերի նվիրական պատերազմին, Դիարբեքիրի մարդիկ ճանապարհը կտրելով Քեմախի, Թերջանի, Բայբուրդի և Խանչալի բերդերի ճանապարհներում մեծ վնասներ են պատճառում իսլամական զինվորներին։ Սելիմ խանը այդ մասին տեղեկանալիս, իր փաղիշահական Դռան կափուջի բաշիի միջոցով Դիարբեքիրի իշխողին համակրական գրություն է ուղարկում, որով խնդրում է. «Իմ եղբայր, շնորհ արեք ձեր իշխանության տակ գտնվող շարագործ քրդերին զսպեցեք»։ Իշխողը կարգալով նամակը

և նրա բովանդակութեանը ժանոթանալով, մի մարդու միջոցով նամակ է ուղարկում (սուլթանին), որտեղ գրում է. «Եթե Շահ-Իսմայիլից կարող ես վրեժ առնել, վրեժ լուծիր նաև իմ Դիարբեքիի երկու անգամ հարյուր հազար հրացանաձիգ քրդերից»:

...Սուլթան Սելիմը Իրանի շահին պարտութեան մատնելուց հետո, Բըլբըլի Մուհամմեդ փաշային 100 հազարանոց բանակով ուղարկում է Դիարբեքիի վրա: Փաշան բերդը պաշարում է: Մոնլա Իդրիս Իմատիի օժանդակությամբ քրդերը ստիպված են լինում բերդը խաղաղությամբ փաշային հանձնել: Իսկ քրդերը իրենց իշխանների հետ միասին, զորս են դալիս բերդից և գնում դեպի Մարդին: Սուլթան Սելիմը Դիարբեքիի հատուկ զրութեամբ և ընդմիշտ Մոնլա Իդրիսին է հանձնում:

Այնուհետև, սուլթան Սելիմը Բաղդատի վրա արշավելիս, երեք ամիս ձմեռում է Դիարբեքիում և 10 հազար քիսե ակչե է կտրել տալիս: Այդ փողի նմուշները կարելի է գտնել Դիարբեքիի դատերում: Հետո Դիարբեքիում աշխարհահամար է կատարվում և վեզիրութեան կարգով էյալեթ է դառնում:

...Օրենքով վեզիրի խասը 12 անգամ 100 հազար և վեց հարյուր վաթսուներե ակչե է: Ունի 16 սանջաք. հինգ սանջաքը հյուսիսումն է: Սանջաքներից 12-ը ուրիշ էյալեթների նման զեամեթներ և թիմարներ ունեն: Բեյը նշանակվում և հեռացվում է պետության կողմից, իսկ 8 սանջաքը պատկանում է քուրդ բեյին: Երբ Բըլբըլի Մուհամմեդ փաշան գրավում է այդ երկիրը, կայսերական հրովարտակով այդ սանջաքները մշտապես տրվում են յուրբլուբի և օջափլբի կարգով: Նրանք շեն նշանակվում կամ հեռացվում: Երբ բեյերից մեկը մահանում է, նրա սանջաքը անցնում է իր տղաներին կամ ազգականներին: Ամբողջ եկամուտը արձանագրված է, կան զեամեթներ և թիմարներ⁹: Պատերազմի ժամանակ զեամեթի և թիմարի տերերը պատերազմի են գնում ալայի բեյի և շերիբաշիի հետ՝ Դիարբեքիի վեզիրի բանակի կազմում: Եթե ֆերմանով որոշված ծառայությանը չգնան, նրանց սանջաքները ուրիշներին են տրվում: Այդ սանջաքներից բացի, 5 սանջաք էլ արձանագրված են իբրև արտակարգ և նախապես սահմանված հյուրումեթներ: Այս սանջաքներում եղած զեամեթների և թիմարների տերերը համարվում են սեփականատեր: Ամբողջ եկամուտը պատկանում է իշխողներին:

Դիարբեքիի օսմանյան սանջաքները հետևյալներն են՝ Խարբերդ, Էրդանի, Սիվերեկ, Նիսիբին, Հիսնի-Քեյֆ, Չմշկածագ, Սղերտ, Միֆարկին, Ակչե-Վալա, Կարբ-Նիսիբին, Խարուր, Սենջար: Դիար-

քեթիրը սանջաքի կենտրոնն է: Սանջաքների իշխողները բոլորը օսմանցի բեյեր են: Յուրթլուքի և օջաքլըքի սանջաքները հետևյալներն են՝ Սեղման, Կուլեպի, Մեհրանիյե, Թերջիլ, Աթաք, Փերթեք, Չապաքչուր, Ջերմիկ: Ըստ օրենքի, եթե օջաքլըք են եղել և նրանց բեյերը անժառանգ են մահացել, վերածվել են սանջաքների: Ամեղի էյալեթում եղած հյուբումեթներն են՝ Ջեզիրե, էգիլ, Իենջ, Փալաս, Ջեզհ: Այս հինգ հյուբումեթները իբրև ազատ միրմիրանություն, տրվում են նրանց իշխողներին, սակայն նրանք պարտավոր են վերջինի հետ միասին պատերազմի գնալ:

Միր Շեհրի, Միր Փիսան, Միր Փոզան, Սիր Կանչուք և այլն՝ մոտ 300 աշիրեթի կտրիճներ կան: Ունեն դեֆթերդար, գեֆթերի քեթխուգա և մալդեֆթերդարի: Խասը 40399 ալչե է: Փաշայի կենտրոնը Ամեղի լիվայում է և 9 զեամեթ ու 168 թիմար կա: Այս սանջաքը ջեբելունների հետ միասին, ըստ կանոնի, 2000 զինված զինվոր ունի, իսկ առանց ջեբելունների՝ 700 զինվոր: Պատերազմի ժամանակ ամբողջ Դիարբեքիրի էյալեթը 30.000 զինված զինվոր է տալիս, իսկ փաշան, ըստ խասերի, 3010 ընտրված զինվոր ունի:

Դիարբեքիրի էյալեթում օջաքի բեյերի և իշխողների խասերը այսպես են: Հազմեի միրլիվայի խասը՝ 219.999, էրդանիի միրլիվայի խասը՝ 200 510, Սիվերեկի միրի խասը՝ 403 043, Աթաքի միրի խասը՝ 447 200, Թերջիլի միրի խասը՝ 445 300, Ջերմիքի միրի խասը՝ 214 000, Հիսնի-Քեյֆի միրի խասը՝ 203 955, էգիլի օջաքլըքի խասը՝ 296.750, Չապաքչուրի միրի խասը՝ 370.000, Չմչկածագի միրի խասը՝ 374.223, Սեղմանի միրի խասը՝ 349.007, Սղերտի միրի խասը՝ 223 772, Ալչե-Կալայի խասը՝ 200 000, Միր-Շեհիրի խասը՝ 191 517, Միր-Փեսփանի և Փոզանի խասը՝ 100 000, Միր-Կուլեքի օջաքլըքի խասը՝ 166 668, Միր-Խանջաքի խասը՝ 427 800, Միր-Փերթեքի խասը՝ 380 000, Գենջի միրի խասը՝ 278 300, Կարա Ամեղի դեֆթերդարի քեթխուգայի խասը՝ 100.924, զեամեթի դեֆթերդարի խասը՝ 80 000...

Դիարբեքիրի բերդի նկարագիրը: Շաթ-էլ-Արաբի եզերքին, Կրզ-Կալասի անունով նշանավոր մի բարձր ժայռի վրա, սև քարերից կառուցված և երկինք խոյացած ամրակուռ և բարձր մի բերդ է: Թեև սեպ ժայռի վրա է կառուցված, բայց այդ բարձր լեռան գագաթը ընդարձակ և կանաչազարդ է: Բերդի արևելյան կողմը թևքված է դեպի հյուսիս և կառուցված է երկինք խոյացած ժայռերի վրա: Այս բարձր բերդի ներքևում են գտնվում Աղջկա քարայրները (Կրզ մաղարալարի): Այստեղ է նաև Յունիսի գերեզմանը:

Այստեղից մարդ չի համարձակվում ներքև նայել. կարծես գլխոխային անդունդ լինի: Այս վայրից մի մեծ գետ է հոսում և այդ պատճառով երկու կողմում ծաղկազարդ այգիներ և պարտեզներ են տարածված, Դիարբեքի ժողովուրդը 6 ամիս շարունակ այս զբոսավայրումն է ժամանակ անցկացնում: Երբ բերդի աշտարակներից նայում ենք ներքև հոսող մեծ գետին, գետը մի առվակի նման է երևում: Բերդի այս մասը վերին աստիճանի դեպի երկինք է սլացած: Իսկ մյուս կողմերից՝ հյուսիսից, հարավից և արևմուտքից, հարթութուն է: Պարիսպների բարձրությունը 40 արշին է, որոնց հիմքը տաս արշին լայնություն ունի: Այս բերդը գեղեցիկ սև քարերից կառուցված լինելու պատճառով Կարա Ամեդ է կոչվել: Ճարտար վարպետը բերդը կառուցել է քառակուսի ձևով, սակայն հյուսիսից երկարաձիգ է և բոլոր աշտարակներն ու պարսպի ատամները իրար են նայում: Պաշարման ժամանակ մեկը պաշտպանում է մյուսին: (Բերդը) մարմար քարից է կառուցված և հիմնրված է սեպածև ժայռերի վրա: Պաշարվելու դեպքում թշնամին չի կարող ոչ մի կողմից անցքեր ու խրամատներ փորել և բերդը գրավել: Բերդը կհանձնվի միայն այն դեպքում, երբ մի տարի պաշարվի և այնտեղ քաղց ու սով սկսվի: Բերդը արևելքից խանդակների կարիք չունի, քանի որ նրա քառանկյունի ձևի արևելյան մասում շատ խոր անդունդ կա: Սակայն հյուսիսից, հարավից և արևմուտքից խրամներ կան, իսկ հիմքերում Չինական պարսպի* նման աշտարակներ կան, որոնցից յուրաքանչյուրը մի բարձր բերդի է նման:

(Այս բերդը) ուրիշ բերդերի նման երեք-չորս հարկանի չէ. միայն մի հարկանի ամուր պարիսպներ ունի: Ունի չորս երկաթյա դարպասներ: Դաղ կափուսուն բացվում է դեպի հյուսիս, այս դարպասից են սկսվում էղիլ, էրզանի, Ջերմիք, Խարբերդ և Փալու տանող ճանապարհները: Արևմուտք բացվող Ռում կափուսուն տանում է դեպի գերեզմանատունը և Կարադաղները: Մարգին կափուսուն բացվում է դեպի հարավ, Ենիկափուն դեպի արևելք: Այստեղից ներքև, Շաթ գետի կամրջով անցնելով հասնում ենք Միաֆարկին բերդի մոտի Բոխման կամուրջը, որտեղից մեկ մենզիլ հեռավորության վրա գտնվում է Հեզո բերդը: Այս երկաթյա դարպասներով ամրակուռ պարսպի շրջագծի երկարությունը, նվաստիս քայլերով, 11000 քայլաչափ է, սակայն արևելյան կողմով անցնելը անհնա-

* Բնագրում՝ سد آجودان

րին էր, քանի որ փաշայի պալատի դիմացը խորխորատ է: Դաղի դարպասից մինչև Մարդինի դարպասը ընկած բերդի ներքին մասի երկարությունը, եթե 2000 քայլաչափ հաշվենք, Կարա Ամեդ բերդի ամբողջ շրջագծի երկարության 14000 քայլաչափ կկազմի: Բերդի այս մասը, որը նայում է դեպի Շաթը, այսինքն՝ նրա հյուսիսային անկյունը, այնպիսի սև մարմար քարից է կառուցված, որի վրա երկաթը ոչ մի ազդեցություն չի գործում, այրելիս կրի չի վերածվում: Տարօրինակ մի հանք է, որը լեզվով չի կարելի նկարագրել:

Ներքին բերդի գովեր: Ընդամենը 4000 քայլաչափ է: Բերդի ներսում 150 սենյակից բաղկացած և բազմաթիվ դիվանխանեններով¹⁰ մի մեծ ապարանք կա: Այստեղ եկող ամեն մի վեզիր մի սենյակ, բաղնիք, ավազան ու շատրվան է կառուցել և չորս հարկանի գեղազարդ մի պալատ է ստացվել: Բոլոր պատուհաններն ու պատրշգամբները նայում են Շաթ-էլ-Արաբին և Շաթ գյուղի դաշտին: Ապարանքում շատ հին սրահ կա, որը կառուցվել է նախորդ սուլթանների կողմից: Այս սրահի հին ոճով երփնեբրանգ գեղազարդումը հիշեցնում է Եգիպտոսի Կահիրեի Սուլթան Կալավանի պալատը: Այս ապարանքի հիմնադիրը Սելիմ առաջինի վեզիր Բըլբըլի Մուհամմեդ փաշան է: Ապարանքը շատ մեծ ու ընդարձակ է: Քաղաքի մեջ, դեպի հարավ նայող երկաթյա մի դուռ ունի, որը մշտապես պահպանվում է բերդապահների կողմից: Ներքին բերդում գտնվող ջրաղացների ջուրը, աստվածային հրաշքներից լինելով, ներքին բերդի ժայռից բխելով, պտտեցնում է ջրաղացքարը և փաշայի ապարանքից անցնելով բերդի պարսպի ստորոտը, դուրս է հոսում մի երկաթյա խողովակի միջով և բախվելով ժայռերին՝ Սելսբերլի՝ ջրի նման խառնվում է Շաթ գետին:

Դիարբեհիրի ջամիներ: Քաղաքի կենտրոնում գտնվող Զամիի Քեբիր անունով հայտնի հնագույն տաճարը մի ջամի է, Դիարբեքիրի պարծանքը: Հույն պատմագիրները միաձայն վկայում են, որ այս հնագույն տաճարը կառուցվել է վեհափառ Մուսայի (Մուսսաի) ժամանակ: Տաճարի ներքնամասի (հարեմ) աջ կողմում, ուղղահայաց սյուներից մեկի վրա եբրայերեն տարբերիվ կա: Բերդը ում ձեռքն էլ անցել է՝ այս տաճարը պահպանվել է իրրս տաճար... Համազոր է Հալեպի Ուլու, Շամի էմեկիջ ջամիներին, Երուսաղեմի Աքսասի մզկիթին, Եգիպտոսի Եզհերիջ ջամիին և Ստամբուլի Այա Սոֆիային: Եկեղեցուց ջամիի վերածվելու մասին շենքի վրա հազարավոր նշաններ կան... Այս ջամին այնքան ընդարձակ է, որ նրանում 10.000 մարդ կարող է տեղավորվել...

Այնուհետև էլ. Զելերին մանրամասնորեն նկարագրում է Դիարբեքի Մյուս բազմաթիվ շամինները, մեդրեսենները, թեքիյենները, աղբյուրները, քարվանսարայները, խանները, շուկաները և այլն:

Քնակիչների դեմքն ու գույնը: Դիարբեքի օղը շատ լավն է, նրա բնակիչները հիանալի ջուր են խմում և այդ պատճառով վարդագույն դեմք ունեն: Ընդհանրապես միջահասակ, առողջ և բարեկազմ են: Ապրում են ամենաքիչը մինչև 70—80 տարեկան հասակը և աշխատանքից ու վաստակից ետ շեն մնում: Հաճախ հասնում են մինչև հարյուր տարեկանը: Սիրելի և սրտագրավ երիտասարդ տղաները անհաշիվ են, նրանք աննման են իրենց գեղեցկությամբ և վայելչությամբ, խոսում են Արևելյան ժողովրդին հատուկ մաքուր լեզվով ու հոետորական ձևով, կարծես սրտաբեկ սիրահարներ լինեն: Նրանց բոլոր շարժումներն ու արտահայտությունները մարդուն հիացմունք են պատճառում: Բոլոր երիտասարդ տղաները նուրբ են և բարեձև:

Այս երկրում շատ պերճախոս և կարող բանաստեղծներ կան, որոնցից յուրաքանչյուրը նման է Ֆիզուլիին և Ռուհիին: Շատերին հանդիպեցինք ու զրուցեցինք, իսկապես աննման, կատարյալ մարդիկ են:

Ավագանիի հագուստը: Աննման սամույրի և կզաքիսի մուշտակներ, սնդուս հագուստներ են հագնում: Միջակ դրությամբ մարդիկ ընտիր ասվիից են հագուստներ հագնում, իսկ ցածր դիրքի մարդիկ՝ հասարակ ասվիից:

Կանանց հագուստը: Բոլորը փաթաթվում են սպիտակ շարսավով, երեսները ծածկում են քողով, իսկ գլուխներին ոսկյա և արծաթյա թաքիյե (գդակ) են կրում: Ոտքերին անպայման ջիզմե են հագնում:

Դիարբեքի ավագանիի ասելով քաղաքում՝ ապարանքներում, ազնվականների տներում մոտ 140 բաղնիք կա: Պատճառն այն է, որ կանայք ծածկված ու պատվախնդիր են և միայն տնային բաղնիքներում են լողանում...

էլ. Զելերին նկարագրելով քաղաքի բազմաթիվ բաղնիքները, ավելացնում է.

Բոլոր բաղնիքները տաքացվում են քաղաքի աղբով: [Բաղնիքները] խիստ տաք են լինում. քիչ մարդիկ են այս բաղնիքներում մեկ ժամից ավելի կարողանում տոկալ: Ռումի երկրում անհնարին է բաղնիքները այս աստիճան տաքացնել փայտով: Բաղնիքների

աղբով տաքացվելու օգուտներից մեկն էլ այն է, որ քաղաքում ոչ մի կտոր ավելցուկ և աղբ չի մնում: Ամբողջը կողովներով հավաքում և տանում են բաղնիքները: Բաղնիքներն աղբով տաքացնելու սովորությունը միայն Դիարբեքիին հատուկ չէ. Արարստանում բոլոր բաղնիքները աղբով են տաքացվում:

«Շաթ-էլ-Արար» վերնագրի տակ էլ. Չելերին մանրամասնորեն նկարագրում է Շաթ-էլ-Արար գետը, նրա բազմաթիվ ճյուղերն ու վտակները, հիշատակում է բոլոր աղբյուրներն ու նրանցով ոռոգվող վայրերը...

Դիարբեքիի հացահատիկները և բերքերը: Բուն Դիարբեքիը մի քարաստան է, սակայն նրա նահիյեները 7 տեսակ խոշորահատիկ ցորենի, գարու այնքան առատ բերք են տալիս, որ սոմարը¹² ծախվում է 10 ակչեով: Պատճառը այն է, որ վիլայեթը ընդարձակ է և բարեշեն, ցանքսերը շատ են ու բերքը առատ:

Արհեստները: Դիարբեքիում պատրաստված սուրը, դաշույնը, դանակը, ղեղդարեն¹³, ոսկերչական գործերը, կարմիր բեղը, շուստերը, կոշիկները և ջիզմենները շատ արժեքավոր են և լավ որակի:

Պտուղները: Շաթի եզերքին մշակվող սեխի նման հայտնի և քաղցրահամ սեխը ոչ մի երկրում չկա, գուցե Վանի Բոհթանի սեխը սրան հավասարվի...

Զբաղմունքը: Բնակչության մեծ մասը զբաղվում է վաճառականությամբ, կան հարուստ առևտրականներ: Մի մասն էլ ծառայում է: Մնացածը քաղաքի արհեստավորներն են, որոնք ամեն տեսակի արհեստներով պարապում են, մասնավորապես շատ են ոսկերիչներն ու երկաթագործները:

Էլ. Չելերին ծանրանում է նաև Դիարբեքիի թուրքական բարբառի առանձնահատկությունների վրա: Նրանց բարբառից մի շարք օրինակներ է բերում: Այնուհետև նկարագրում է քաղաքի զբոսավայրերը, ուխտատեղիները և այլն:

Էլ. Չելերին Դիարբեքիի իր երկար նկարագրությունների վերջում գրում է.

Այս քաղաքի շրջակայքում ապրում են բազմազան ցեղեր. բնակչությունը՝ քրդեր, թուրքմեններ, արաբներ, աջեմներ են, իսկ ռայաները հայեր են: Բերդը գտնվելով Շաթի եզերքին, այն Տիգրիսի ջեզիրեն է համարվում, քանի որ Եփրատի և Շաթի միջև ընկած մասը կոչվում է էլջեզիրե: Օդի և եղանակի հիանալի լինելու շնորհիվ ժողովուրդը վերին աստիճանի նուրբ, երիտասարդությունը ազնիվ և խելացի է, խոսում են քրդերեն, արաբերեն և հայերեն: Շատ պանդխտասեր, աղքատասեր, ուրախ, զվարթ և սրտառուչ

մարդիկ են: Սրանց տղամարդիկ հաճելի, մաքուր համոզմունքի տեր և հավատացյալ են, կանայք բարեկիրթ և աստվածասեր են: Կանայք, նույնիսկ փոքր աղջիկները, շուկա չեն գնում: Վերին աստիճանի պատվասեր և բարոյական մարդիկ են:

(էջ 23—56)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻՑ ՄԱՐԴԻՆ ԵՎ ՍԵՆՋԱՐ

Այս վերնագրի տակ էլ. Չելեբին միջանկյալ խոսում է Մեծ էլջեզիրիի մասին: Այնուհետև նկարագրում է Մարդինի, Խաթունիյեի և Սենջարի բերդերը:

Նկարագրելով Սենջարի բերդը, էլ. Չելեբին մանրամասնորեն կանգ է առնում այդ բերդի մոտ գտնվող Սալլի-Դաղ անունով լեռան շրջակայքում ապրող 45 հազար եզիդի և բաբերի քրդերի [Սալլի քրդերի] վրա: Նա պատմում է, որ իր փաշան՝ Մելեք Ահմեդ փաշան, Դիարբեքիի վալի եղած ժամանակ, այդ ապրտամբ և թալանչի քրդերին կարգի բերելու համար, մեծ բանակով գնում է Սալլի քրդերի վրա: Խիստ կատաղի կովից հետո Փալուի քրդերին պարտության է մատնում: Փաշան քրդերին առաջարկում է ասելով. «Այգիի հարկը, ուխարի գլխահարկը (աղնամ) և այլ պարտադիր տուրքերը պետք է վճարեք»: Սալլի քրդերի իշխողը փաշային տասը ջորու բեռ մետաքս է ուղարկում: Այս դեպքը պատահել է էլ. Չելեբիի ներկա ուղևորությունից 15 տարի առաջ:

Այս առթիվ էլ. Չելեբին տալիս է մի շարք հետաքրքիր տեղեկություններ Սալլի քրդերի մասին:

Սալլի ֆոդերի բնութագիրը: Սենջարի մի մասի Սալլի դաղ կոչվելու պատճառն այն է, որ այստեղ ապրող ցեղերի բոլոր տղամարդիկ մազոտ են: Բոլորի հագուստները գույնզգույն շալից և բրդից են: Գոտիները մետաքսից են, գլխի փաթաթանները նույնպես գույնըզգույն մետաքսից են: Ոտներին կրում են փոշեֆլի, փալսեմտի, սեդիսի, հեաուրի կոշված պոշավոր շուստեր... Սրանց զենքերն են՝ սուր, դաշույն, հրացան, ջաբ, Ջաբ է կոչվում այն զենքը, որի մեջ դնում են Այնթաբի նետն ու աղեղը և կապում գոտուց: Այնքան վարպետ են զնդակ արձակելու գործում, որ լվին աչքից և ուղտին ոտքից խփում են: Սրանց հրացանները շատ անպետք են, բայց շատ լավ են նշան բռնում: Ժողովուրդը առհասարակ կարճահասակ է, գլուխները ճաղատ, գրեթե վիզ շունեն, կարծես գլուխը անմիջապես մարմնից է սկսվում: Ուսերը լայն, կուրծքը ուռած, մեջքը հաստ, բազուկներն ու սրունքները պինդ, ոտները մեծ, աչքերը սև և կլոր, հոնքերը շատ խիտ են: Այլ քրդերը սրանց սեֆիզ բըլբի (8 բեխավոր) են անվանում, որովհետև երկուսը բեխերից, երկուսը հոնքե-

րից, երկուսը քթածակերից, երկուսն էլ ականջներից են դուրս գալիս: Սրանց մարմինը սև ոչխարի մորթու է նմանում... Տղաները 10 տարեկան հասակում դեռ անշափահաս երեխա են, սակայն մինչև 20 տարեկան հասակը հասունացած կտրիճների նման մազոտ դեմք կստանան: Կանանց հագուստները հասնում են մինչև գետին... երեխաներին սկզբում սև շան կաթ են տալիս: Երբ մեկը քարով խփի շանը, այդ մարդուն առանց խնայելու սպանում են: Ամեն մեկը իր դռանը 5—10 շուն ունի. կերակուրը նախապես շանն են տալիս, միայն շանը կշտացնելուց հետո են իրենք ուտում: Մի սև շունը ծախում են 1000 ղուրուշով, տասը ջորիով: Այս քրդերը սոխն ու չաջեզիլի (?) պանիրը միշտ իրենց հետն են տանում: Եթե մեկը բռունցքի հարվածով սոխը ճզմի, նրանք այդ մարդու զլուխը ջարդում և սպանում են: Տարօրինակն այն է, որ եթե սրանցից հարուստ մեկը մեռնի, նրանք այդ մեռելին սոխի ջրով լողացնում և գերեզմանի վրա էլ սոխ են տնկում: Բոլոր մեռյալների պատանքի մեջ շան մազ դնելը ընդհանուր սովորություն է: Շատ անգամ այս մասին հարցրի սրանց գերիներից, բայց ուղիղ պատասխան չտվին, «սոխը լավ է» ասացին: Այսպիսի մի առած կա՝ «Մի քրդի հարցրել են, եթե թագավոր լինես, ի՞նչ կուտես. նա պատասխանել է «սոխ... կուտեմ»: Արդարև քրդերը սոխը շատ են սիրում: Նմանապես տարօրինակ սովորություն է, եթե այս քրդերի շուրջը մի գիծ գծես, նրանք անկարելի է, որ այդ գծից դուրս գան, մինչև որ մեկը այդ շրջագծի մի մասը չջնջի: Եթե իմանան, որ այդ շրջագծի մեջ պիտի մեռնեն, նորից դուրս չեն գա: Այս երկրում սև շունը ծնելիս մեծ ուրախություններ տեղի կունենան: Իսկ երբ շունը սատկի, սոխի ջրով լվանում և տանում են շներին հատուկ գերեզմանատունը: Մեռնող շան հոգու համար կենդանի մնացած շներին ոչխարի խորոված են ուտացնում: Սրանց շները իսկապես առյուծի են նմանում: Այս երկրում բոլորովին դայլ չկա:

Տարօրինակ է, այս Սենչարի լեռը նվիրական երկիր լինելով հանդերձ, այնտեղ այսպիսի անհավատներ են ապրում...

Այս Սալլի ցեղը մեծ բերքեր է ստանում... մեղրը, խաղողը աննման են: Չոր խաղողը (չամիչը) Բաղդատի, Բասրայի և Լհասայի վաճառականները շատ հաճույքով գնում են: Շատ են նաև թթենիները, Մարդինի բերդում գործածվող խիստ թանկագին զլխանոցները Սենչարի մետաքսից են պատրաստվում...

(էջ 56—71)

Դիարքեքիրից տիկերի լաստ նստեցինք և Շաթ գետի վրայով շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Այստեղ տիկերի լաստ պատրաստում են կամուրջների մոտ: Սրանք մի տեսակ նավ են. տիկերի վրա տախտակ է ամրացվում և սրանցով կարելի է ձիեր ու հազարավոր կանթար¹⁴ բեռներ տեղափոխել, նարդի կամ սաթրանջ խաղալ, աջ ու ձախ դիտել, երբեմն բարեշեն գյուղերին մոտենալ, խոհանոցում պատրաստված կերակուրները ուտել և այս կերպով ապահով և հանգիստ մինչև Բաղդատ կամ Բասրա հասնել: Այս տիպի նավեր (լաստեր) շինող հատուկ վարպետներ կան: Դիարքեքիրի կամրջի մոտ նման բազմաթիվ պատրաստի լաստեր կան: Եվաստս այդ լաստով մի ժամ ճանապարհ անցա և իջևանեցի Սատի գյուղում, որը կանաչազարդ դաշտում ընկած պարտեզներով և այգիներով քրիստոնյաների հարուստ գյուղ է: Այստեղ գողեր շատ կան: Այդ գիշեր մեզանից մի հակ վրաններ գողացան: Սակայն փառք աստծո. ետ վերցրինք և գողերից երկուսին սպանեցինք: Այդտեղից շարժվեցինք նորից դեպի արևելք և եկանք Չյոլթեփե մենզիրը... այնտեղից դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Միաֆարկինի* բերդը:

Միաֆարկինի բերդի բնութագիրը: Այս բերդը գտնվում է Շաթ և Բաթման գետերի միջև: Այս գետերը միմյանցից անջատված լինելու պատճառով բերդը ստացել է Կալայի-միաֆարկինի** (անջատված ջրի բերդ) անունը, որը աղավաղված ձևով Միաֆարկին է կոչվում: Աջեմները «Կալայի միանի-ֆարկ»*** են ասում, որ նշանակում է «Մեջք բարակ բերդ»:

Հնագույն մեծ քաղաք և բերդ է: Առաջին հիմնադիրը եղել է Մուսուլի բերդում թաղված վեհափառ Չերջիս Բենի¹⁵ ցեղից մեկը՝ Հանտիկ մելիքը, որը բերդը կառուցել է Չերջիսի կարգով: Սակայն հետագայում քաղաքի բնակիչները Չերջիսին չեն հավատացել և Միաֆարկին բերդի մոտ գտնվող լեռան վրա Չերջիսին քառասուն անգամ այրել են կրակի մեջ և նրա մոխիրը քամուն տվել: Սակայն վեհափառ Իզզեթ Ռիհեի հրամանով Չերջիսի փոշին նորից

* Ներկայումս Դիարքեքիրի սանջաքի սահմաններում Սիլվան գավառի կենտրոնն է (ժանոթ. հրատարակչի):

** Թուրքերենը՝ قلعة ماوار قيق

*** Պարսկերենը՝ قلعة میان فارس

հավաքել են և նա կենդանացել է: Այս դեպքը հիշված և արձանագրված է մի քանի արժեքավոր գրքերում:

Ներկայումս բերդի հետևում գտնվող բարձր լեռան վրա, Չերջիսի մոխրի ընկած վայրում, ոչ մի բույս կամ խոտ չի բուսնում: Չերջիսը այս բերդի բնակիչներին անիծել է և Վանա ծովի եզերքի Սիփանի սարից մի աժդահա է դուրս եկել ու բերդի ժողովրդին ամբողջությամբ ոչնչացրել է և բերդը անբնակ է դարձել: Հետո այս բերդը քանդել է Նաբուգոդոնոսորը: Ավելի ուշ անցել է Ալ-Աբբասիների ձեռքը և Հելաքուն այս բերդի ժողովրդին ոչնչացրել է և բերդը ավերել: Հետագայում Սեյֆ-ուլ-Դևլե Իբն-Սեմդանին բերդը նորից վերակառուցել է և Քուրդիստանում մեծ հռչակ է ստացել: Բերդը խիստ բարեշեն է դարձել և մոտ 70 հազար ձիավոր զինվոր է ունեցել: Իսկ այլ զինվորների թիվը աստծուն է հայտնի: Զինվորների թվի մեծությունը նրանից է երևում, որ քեյքավուսական խոհանոցում օրական 40 ուղտաբեռ աղ է գործածվել... Մինչև հիմա էլ երևում են Սեյֆ-ուլ-Դևլեի ապարանքների հիմքերը: Հետագայում Թիմուրը նորից ավերել է այս բերդը. այդ ավերակների հետքերը մինչև հիմա էլ կան:

920 (1514) թվականին Սելիմ խան I-ը, վերադառնալով Չըլդերի նվիրական պատերազմից, Դիարբեքի գրավման համար Բըյըքլի Մուհամմեդ փաշային սերդար է նշանակում, որը Դիարբեքիի հետ գրավում է նաև այս բերդը: [Սուլթան] Սուլեյման խանի աշխարհահամարով Կարա Ամեդը սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյը օրենքի համաձայն տարեկան 10 քիսե եկամուտ է ստանում, կազին տարեկան երեք քիսե է ստանում: Ունի ալայի բեյ, չերիբաշի և մյուհթեսիբ, ինչպես նաև մյուհթի, նագիբ, սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերդար և բերդակալ: Սակայն բերդապահ զինվորներ և ռազմամթերք չունի: Երկրի ներսում գտնվելով, դրանց կարիքը չունի: Սակայն բերդում միրլիվան մի քանի թնդանոթ ունի. տունական օրերին արձակում են այդ թնդանոթներից և գյուղերի մուսուլմաններին իրազեկ դարձնում:

Սիաֆարկինի բերդի նկարագիրը: Ռում պատմագիրները այս բերդի մասին գրում են, որ գտնվում է Զեզիրեի Շաթի և Եփրատ գետի միջև ընկած Մեծ Զեզիրեում: Սակայն դա սխալ է: Նվաստս այստեղ ապրել եմ մոտ տաս տարի, ամենուրեք շրջագայել ու դիտել եմ, հետաքրքրվել այս գիտություն, այնպես որ ինձ մանրամասնորեն հայտնի է:

Մալաթիայի մոտ Եփրատ և Մուրադ գետերը, Քյոմյուր խանի

կողմից 40 մենզիլ տարածութիւն հոսելով, Կուրնե բերդի մոտ Շաթին են խառնվում և կազմում են Շաթ-ուլ-Արաբը, իսկ Շաթ գետը հոսելով Դիարբեքիրի մոտով, անցնում է Հիսնի Քեյֆի, Հալոյի, Մուսուլի, Բաղդատի, Կուրնեի կողքով և խառնվում է Եփրատ գետին: Դիարբեքիրից կամուրջի տակով երկու օր շարունակ հոսում է դեպի հյուսիս և հասնում է Միաֆարկին բերդին: Հետևաբար, այս բերդը ի՞նչպես կարող է Շաթի և Եփրատի միջև ընկած ջեզիրեում գտնվել: Նվաստս անձամբ ուսումնասիրեցի և այսպես գտա:

Այս բերդը կառուցված է Շաթ և Բաթման գետերի միջև ընկած ջեզիրեում և բաժանում է այդ գետերը: Բերդի հիմնական մասը նույն Միաֆարկին լեռան ստորոտում է: Մի թնդանոթի զնդակի հեռավորութամբ դեպի արևելք, ընդարձակ, թեթևակի բարձրադիր հարթության վրա, կանաչազարդ վայրում, քառակուսի, ամրակուռ, սրբատաշ քարերից կառուցված գեղեցիկ մի բերդ է: Հին շինութիւն է և ամեն մի քարը բաղնիքի գմբեթի և փղի շափ խոշոր է: Պատերի բարձրութիւնը 20 արշինից ավելի չէ: Ամրակուռ պատերի լայնութիւնը 16 արշին է: Այնպես որ, թիմուրը չի կարողացել [այդ պատերը] քանդել և նույնութամբ թողել է: Շրջագծի երկարութիւնը 11000 քայլաչափ է: Խրամները լցված են հողով ու ավազով: Բերդը թեև մեծ է, բայց շենքերը շատ քիչ են. այգիներով և պարտեզներով, միհարկանի և երկհարկանի մոտ հազար հողածածկ լավ շինված տներ կան: Նշանավոր շենքերից են՝ բեյի և Սեջահ բեյի ապարանքները: Քիչ են նաև շուկաներն ու բազարները: Բերդի շորս կողմում փոքրիկ աղբյուրներ են հոսում, որոնցից ամենաբարձրը կոչվում է Ավազանի աղբյուր: Ալեքսանդր Մեծը խմել է այս ջրից և այստեղ մի ավազան է շինել տվել, որի համար էլ այդ անունն է ստացել: Իսկապես, որ դրախտային վճիտ ջուր է: [Այդ աղբյուրը] ջրում է այգիներն ու պարտեզները, ապա ներքև է հոսում և խառնվում Շաթին:

Այս բերդի տերիտորիայում Բասնեֆա անունով մի գետ կա, որը բերդից հեռու է, ոռոգում է մի շարք գյուղերի և ավանների ցանքսերը և հետո խառնվում է Եփրատ գետին: Միաֆարկինի լեռներից բազմաթիվ առվակներ են հավաքվում և Հիսնի-Քեյֆի բերդի մոտ, Ջեզիրեում և Մուսուլում իրար են խառնվում:

Բերդի օդն ու ջուրը շատ լավն են և հայտնի են քուրդ գեղեցկուհիները: Ունի շատ լավ խաղող: Բերդի հյուսիսային կողմի լեռները ծածկված են այգիներով: Ժողովուրդը առողջ և ամրակազմ է: Բերդի հարավային կողմում դաշտերն են, որոնք տարածվում են

մինչև Հիանի-Քեյֆը և Բաթմանի մեծ կամուրջը, որտեղից մեկ օրում կարելի է հասնել Խուսրևի բերդը, իսկ հարավից՝ մեկ օրում, Հագոյի բերդը:

Այնուհետև էվ. Չելերին նկարագրում է Միաֆարկինի իսլամական ուխտա-
պեղինները:

...Պատմագիր Մուկադդեսի ասելով, Նոյի ժամանակի ջրհեղեղից հետո, նրա ցեղից մեկը՝ Մելիք-Քուրդոմը, ապրել է 600 տարի և շրջելով Քուրդիստանում, եկել է Միաֆարկին ու հավանելով տեղի ջուրն ու օդը, այնտեղ բնակություն է հաստատել: Սրա որդիներն ու թոռները խիստ բազմացել են և ստեղծել Իբրանի (Նբրայերեն) և պարսկերեն լեզուներով կազմված մի նոր լեզու, որը սակայն ոչ եբրայերեն է, ոչ արաբերեն, և ոչ էլ պարսկերեն: Այդ լեզուն ներկայումս կոչվում է քրդերեն և գործածվում է այս երկրում: Քրդերենը ունի 42 բարբառ, որոնք իրար նման չեն և մի բարբառով խոսողը մյուսին կարող է հասկանալ միայն թարգմանչի միջոցով:

Քուրդիստան է կոչվում այն երկիրը, որի մի ծայրը հյուսիսում՝ էրզրումից և Վանից սկսած, հասնում է մինչև Հեքարի, Ջեզիրե, Ամադիե, Մուսուլ, Շեհրի Ջոր, Հարիր, Արդալան, Բաղդատ, Դերնե, Դերթենեկ և Բասրա: 70 կոնաք տարածություն զբաղող այս լեռնոտ երկիրը համարվում է Քուրդիստան և Քարաստան, ուր՝ Արաբական Իրաքի և Ղեմանի (?) միջև, բնակվում են վեց հազար քուրդ աշիրեթներ և ցեղեր: Աստված եթե կամենա իր տեղում այս աշիրեթների և նրանց աշիրեթապետների մասին կխոսենք:

Քուրդիստանի լայնությունը, երկարությունը չափ չկա: Նրա արևելքում՝ Աջեմի սահմանի մոտ, Հարիրից և Արդալանից մինչև Շամի և Հալեպի հողը 20—25 կոնաք է: Ամենանեղը՝ 15 կոնաք է: Այս ընդարձակ երկրում 500 հազար հրացանաձիգ կա, որոնք բոլորը շաֆիներ¹⁶ են: (Քուրդիստանում) ընդամենը 776 բերդ կա, բոլորն էլ բարեշեն են:

Քրդական լեզուներից¹⁷ հայտնի են, զազա, լուռ, հիքարիի, ավնիքի, մահմուտի և շիրվանի, ջեզիրիվի, փեսանի, սենջարի, հարիրի և արդալանի, սորանի, խալթի, ջեկվանի, ամադի, ոուզիկի լեզուները:

Այնուհետև, էվ. Չելերին քրդական լեզվից բերում է բազմաթիվ նմուշներ, թվեր, խոսակցական կարևոր արտահայտություններ և այլն:

(էջ 75—76)

...Միաֆարկին բերդից շարժվելով դեպի հյուսիս, անցանք Բաթմանի կամուրջով և կանգ առանք: Կամուրջի տակով գետը այնպիսի ուժգին թափով է հոսում, որ նրա ձայնից մարդու ականջ խլանում է: Կամուրջը առանց սյուների է և գցված է ժայռերի վրայով: Այստեղից են անցնում դեպի Դիարբեքիր, Միաֆարկին, Հազո, Բիթլիս, Վան և Քուրդիստանի այլ կողմերը տանող ճանապարհները: Ալ-Աբբասիների ցեղից հարգելի մի անձ, իր արդար հարբստությունից 3000 քիսե փող է ծախսել, մի շարք ճարտարապետներ ու վարպետներ հրավիրել և շինել է տվել այս հսկա կամուրջը, որը կառուցման ձևով, հիմքի, բարձրության, երկարության և ամրության տեսակետից գերազանցում է Անատոլիայում եղած բոլոր կամուրջներին: Գետի մեկ կողմը ժայռ, մյուս կողմը ավազ է: Կամրջի վարպետը մտածել է, որ «Այս գետի վրա միաշքանի մի կամուրջ կառուցվելուց բացի ուրիշ հնարավորություն չկա», կամուրջի երկու կողմերում էլ հաստատ, ընդարձակ քարաշեն թմբեր է հիմնել և դրանց վրա բարձրադիր մի մեծ կամուրջ է կառուցել, որը հեռվից ուղեցույցի է նմանում: Կամուրջի մեկ ծայրից մինչև մյուսը լրիվ 173 քայլաչափ է: Հերսեքի երկրում կառուցված Մուսթարի կամուրջն էլ միաշքանի է, սակայն այս կամրջի ճարտարապետական նրբութունը, կանոնավորութունը ոչ մի կամուրջ չունի: Ո՛վ հավատարիմ եղբայրներ, Աստված վկա, ես որ իմ թանկագին կյանքը ճանապարհորդութունների մեջ եմ փչացնում, այսպիսի հսկա և սարսափելի, կամարածե կամուրջ չեմ տեսել...

Կամրջի երկու կողմում, բերդի դարպասների նման, երկաթյա դռներ կան: Այս դռներից ներս, աջ ու ձախ կողմերում, կամրջի հիմքերին հավասար և կամրջի տակ խաներ կան, անցորդները այստեղ են իջևանում: Կամրջի կամարի տակ բազմաթիվ սենյակներ կան, որոնց երկաթյա պատուհաններով պատշգամբներում նստում են հյուրերը և նրանցից ոմանք զրուցում են կամարի դիմացի կողմում գտնվող մարդկանց հետ, ոմանք էլ ցանցով ձուկ են որսում: Ծարտար վարպետը դիտավորյալ է կառուցել այդ բոլորը: Կամրջի աջ և ձախ կողմերում դրված բոլոր ճաղաշարքերը նախիջևանի սողպատից են: Վարպետը գործադրել է իր բոլոր ճարտարութունը և այդպիսի գեղեցիկ ճաղաշարքերի ցանց է կառուցել: Այս հսկա կամրջի Հազոյի կողմի խանում նստում են Հազոյի բեյի մարդիկ և այդ կողմի անցորդներից տուրքեր են առնում, իսկ Միաֆարկինի կողմից նրա բեյի մարդիկ են տուրքեր առնում: Այդ խան կոչված շենքերից բացի շրջակայքում ուրիշ շենքեր չկան: Թեև էրզրումի

մոտի Հասան Կալայի դաշտի Արագ գետի վրայով գցված Չորանի կամուրջն էլ մեծ է, բայց այս կամրջին չի հասնում: Բրուսա քաղաքով Ռուհբան լեռից հոսող Իրղանտի գետի վրայի Իրղանտի կամուրջն էլ ուզել են այս Բաթմանի կամրջի ձևով կառուցել, բայց ոչ մի նմանություն... Արդարև, ճարտար վարպետը իր բոլոր կարողությունը գործադրել է այս կամրջի վրա և այնպիսի ճարտարություն է երևան բերել, որին հետագայում ոչ մի ճարտարպետ չի կարողացել հասնել: Կամուրջը, հիմքից մինչև գագաթը, շինված է Դիարբեքի բերդի քարերից. կայծքարը այդ քարի համեմատությամբ դատարկ բան է: Այս կամրջի վրա գցված քարաշեն մայթերը 700 տարուց ի վեր բնավ չեն քանդվել և կարծես թե նոր են վարպետի ձեռքի տակից դուրս եկել... Մի խոսքով այս կամրջի գովքն անելու համար լեզուն կարճ է և գրիչը անզոր:

Այդտեղից Բաթման գետի եզերքով շարժվեցինք դեպի արևելք և իջևանեցինք Խաս-չաիր կոչված վայրում... Այնտեղից եկանք Հազո բերդը:

Հազո բերդի բնութագիրը: Բերդի հյուսիսում գտնվող բարձր լեռները կոչվում են Ջո լեռներ: Բերդը կառուցվելուց առաջ Կարա-Կոյունլիներից մեկի՝ Կարա Յուսուֆ խանի, Կարա Ջո ցեղը այս լեռներում է ապրել և այս պատճառով այդ անունն է ստացել: Հետագայում այդ ցեղի մարդիկ հավաքվել են և այդ վայրում մի քաղաք է առաջացել, որը կոչվել է Ջո քաղաք կամ Հազո բերդ: Այնուհետև Ադրբեջանի իշխող Ուզուն Հասան շահը տիրացել է այս բերդին: Խավարյալ Թիմուրը, երբ եկել է Միաֆարկին բերդը ավերելու, Բիթլիսի Աբդալ խանի նախնիներից մեկը տիրացել ու նորոգել է այս Հազո բերդը: Հետագայում [սուլթան] Սելիմ խանը Չրիզրի նվիրական պատերազմից վերադառնալիս, 920 (1514) թվականին Բիթլիսի իշխողը Սելիմին հպատակություն է հայտնել և բերդը հանձնել է նրան: Սելիմ խանի հրամանագրով իբրև հյուսիսեք է արձանագրվել և իբրև էյալեթ շնորհվել է իր տիրոջը: Սուլեյման խանի աշխարհահամարով համարվում է Դիարբեքի էյալեթի հինգ հյուսիսեքներից մեկը... Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի, սակայն ենիչերի սերդար, մյուֆթի, նագիբ և այլն շունի: Ամեն ինչ իշխողի ձեռումն է. մինչև անգամ բերդը, ուղղամթերքը, բերդապահ ու բերդակալ զինվորները իշխողի կողմից են նշանակվում:

Հազոյի բերդի նկարագիրը: Ջո լեռան ստորոտում, սեպածև ժայռի վրա կառուցված փոքր բերդ է: Շրջագծի երկարությունը 1600 քայլ է: Արևելքից սեպածև ժայռեր են, իսկ հարավից դաշտավայր

է, ունի այս կողմի վրա նայող երկաթյա մի դարսպաս: Ճանապարհը շատ թեք է, և դեպի ներքևի վարոշը իջնելը դժվարին է: Բերդի մեջ առանց այգիների ու պարտեզների 150 հողածածկ տուն կա: Բերդի կեսը բռնում է շրջապատի վրա իշխող Մյուրթեզա բելի ասպարանքը: Այս բելը Բիթլիսի Աբդալ խանի փեսան է... Ապարանքում շրամբարներ և ջամի կան, իսկ մյուս շինությունները ներքևում են:

Հագո ռաբարի գովքը: Հարավային կողմում, ընդարձակ մի վայրումն է բերդը և բաղկացած է 1000 հողածածկ տնից ու նոր է բարեշինվել: Շուկայում հայտնի են ջամին և խանը: Մի փոքր բաղնիք և 3 փոքր խանութ ունի: Ներկայումս Մյուրթեզա բելը այստեղ քարաշեն մի խան է շինել տվել, որը նման է ամուր բերդի: Քարաստան է, պարտեզներն ու այգիները լավ չեն: Ժողովուրդը քաջ է, նշանավոր են հետևակներն ու հեծյալները: Աննման են զանազան տեսակի սրախաղերում և նետածգության մեջ: Վերին աստիճանի կրոնասեր, բարեպաշտ են և պատկանում են շաֆի դավանանքին: Սրանց յայլաներում ապրում են խալթի, ղեկվաթի, գիխարի քրդեր, բայց նրանց հետ առևտուր չեն անում...

...Փառք Աստծո, այս մենզիլում հանդիպեցինք մեր էֆենդի Մելեք Ահմեդ փաշային, նրա ձեռքը համբուրեցինք և Դիարբեքիրի վալիի Ֆիրաբի Մուստաֆա փաշայի նամակները և նրա տված բոլոր ավանդները փաշային հանձնեցինք: Շատ գոհ մնաց, բոլոր վրանները իր հպատակներին ու մարդկանց բաժանեց և 32 քիս փողով զինվորներին ուլուֆե (ռոճիկ) տվեց:

Այստեղից շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Քեֆենդեր բերդը, որը ներկայումս Բիթլիսի խանի տերիտորիայում սուբաշիուլյուն է և Բիթլիսի նահիյեներից է... Սրա հարավում, բարձր լեռների վրա երևում է Զիրիքի բերդը... Այդտեղից թեք և քարքարոտ վայրերով Բիթլիսի գետի ափով շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Զիրիքի լեռան մոտ գտնվող Զեմենտիր անունով վայրը:

ՄԵԼԵՔ ԱՀՄԵԴ ՓԱՇԱՅԻ ԲԻԹԼԻՍԻ ԽԱՆԻ ՀԵՏ ՏԵՍԱԿՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՄԵՄ ԽՆՁՈՒՅՔ

Այս վերնագրի տակ էլ. Զեյրին պատմում է Բիթլիսի Աբդալ խանի Ահմեդ փաշային դիմավորելու, ամրոջ ճանապարհին փաշային տրված պատիվների և նվերների մասին: Փոխադուրծաբար փաշայի կողմից խանին, նրա որդիներին և մարդկանց տրված խալաթների, սամույրի մուշտակների և սսկեզոծ գոտիների մասին: Մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ մտնում են Բիթլիս բաղաքը, որի ժողո-

վորդը մեծ բազմությամբ դիմավորում է փաշային: Փաշան ժողովրդին անսահման քանակությամբ ոսկի և ակչե է բաժանում: Իջևանում են խանի այգիներում, որտեղ փաշայի հրամանով տասը օր հանգստանում են: էվ. Չևերին Բիթլիսում շրջում և ծանոթանում է քաղաքի հետ:

Հին Բիթլիս Բաղամի բնուրազիր: էվ. Չևերին սկզբում տալիս է Բիթլիս քաղաքի հիմնադրման մասին պատմագիրների հաղորդած ավանդությունները, որոնց համաձայն այս բերդի հիմնադիրը Լոզե է Ալեքսանդր Մակեդոնացին: Ինչպես այլ առիթներով, այստեղ նորից կրկնում է, որ Ալեքսանդրը այդ ժամանակ տառապել է ծանր հիվանդությամբ ու փորձել է մի շարք գետերի ջրեր խմելով բուժվել և նրան շատ է օգնել Բիթլիսի ժայռի տակից հոսող ջուրը: Այդ պատճառով իր Բիտլիսի անունով ծառային նա հրամայել է այդ տեղում մի այնպիսի ամրակուռ բերդ կառուցել, որ ինքը՝ Ալեքսանդրն անգամ, չկարողանա գրավել: Հետո Ալեքսանդրը պարտակում է իր արշավանքը: Վերադարձին Բիտլիսը բերդը կառուցել և նրա պաշտպանությունը իր ձեռքն է վերցրել: Ալեքսանդրը բերդը պաշարում է, բայց իզո ր: 40 օր պաշարելուց հետո Ալեքսանդրը բերդը թողնում և գնում է դեպի Մուշ: Այդ ժամանակ Բիտլիսը մեծ նվերներով զալիս է, բերդի բանալին Ալեքսանդրին է հանձնում և ասում. «Իմ տե՛ր, ձեր հրամանի համաձայն ես բերդը կառուցեցի այնպես, որ դուք էլ չկարողանաք գրավել»: Ալեքսանդրը բերդի իշխանությունը հանձնում է Բիտլիսին: Այս պատճառով բերդը կոչվել է Բիթլիս [Բիտլիսի աղավաղված ձևն է]:

...Ազեմ պատմագիրները այս քաղաքը հիշում են «Իսպենդերի թախթգյահ»¹⁸ անունով: Ինվան պատմագիրը՝ այս քաղաքը անվանում է «Մեծ Ալեքսանդրեոսի բերդ»: Մինչև հիմա էլ [բերդի վրա]. մի շարք տեղերում երևում են հունական ճարտարապետության նշաններ: Քուրդիստանում շատ մելիքների ձեռքից-ձեռք է անցել, սակայն ավելի շատ այստեղ իշխել են Աղրբեջանի իշխողներ Կարա Կոյունլու Յուսուֆ Զելալին և Ակ Կոյունլու Ուզուն Հասանը: Առաջին անգամ այս վայրը քրիստոնյաներից դրավել է Ալ-Աբբասիներից մեկը՝ Սուլթան Էվհեդուլլահը: Նրա իշխանության շրջանը կարճատև է եղել: Քաղաքին տիրացել է Աղրբեջանի շահ Ուզուն Հասանը: Հետագայում՝ 878 (1473) թվականին, երբ Հասան Շահը Թեբրանի դաշտում պարտություն է կրում, նախկին դրությունը վերականգնվում է: Ավելի ուշ, 920 (1514) թվականին Բիթլիսի խանը [սուլթան] Սելիմ I հպատակություն է հայտնում և նյութում երի կարգով նրա որդիները մինչև հիմա էլ իշխում են իբրև խան, որոնց փառիշահական հրամաններում՝ վեհաշուփ խան** տիրողոսն է տրվում...

بنوان تاريخی
خان عالیشان**

Բիթլիսի բերդի տեղն ու նկարագիրը: Դիվան և Օբիխ լեռների միջև, ընդարձակ և քարքարոտ մի դաշտում, Օբիխ ձորի ձախ եղևրքին, Իսքենդերի ձորի աջ կողմում, երկու գետերի միախառնման վայրում, բարձր և սեպած և մի ժայռի վրա կառուցված բարձր բերդ է, որի մարմար քարերից յուրաքանչյուրը փղի մեծության են: Բարձրությունը՝ մինչև գագաթը, 600 քայլ է: Ճանապարհը շատ թեք է և դժվարանցանելի: Արևելքից ձգվում է դեպի արևմուտք: Արևելյան կողմում խիստ բարձր մի աշտարակ կա, որից ցած գտնվող ձորն այնքան խորն է, որ մահվան դատապարտված մարդկանց նետում են այստեղից ցած և կտոր-կտոր անում: Այդ պատճառով էլ այս աշտարակը Կանլի Կուլե (արյունոտ աշտարակ) է կոչվում: Աշտարակի արևմուտքում, խանի պալատի մի անկյունում տեսակ-տեսակ ուղմամթերք է պահվում: Աշտարակի վրա ընդամենը 670 պատնեշներ և ատամներ [պարսպի] կան: Յուրաքանչյուրի վրա մի անցք կա, որից ցած նորից մի շարք անցքեր կան, որոնք հետագայում են բացվել: Բոլոր պատերը անկյունաձև են և դուրս են ցրցված, այնպես որ անկյունի աշտարակներից կարելի է միմյանց տեսնել: Յուրաքանչյուր աշտարակում պահապանների տներ կան: Հարավային կողմում, դեպի քաղաք տանող ստորին մասի վրա երեք հարկանի երկաթյա դարպասներ կան և այդ դարպասների արանքներն ամրացված են տեսակ-տեսակ զենքերով և զործիքներով: Պահապանները գիշեր-ցերեկ հսկում են և ոչ ոքի չեն թողնում բերդ մտնել: [Բերդի] շորս կողմը Բաբելոնի խորխորատների նման է: Շրջապատում խրամներ չկան, քանի որ ամեն կողմից վեր են ցցված սեպած և ժայռերը:

Բերդի շրջագծի երկարությունը 2900 քայլ է: Սակայն դղյակի կողմը փակ էր և չկարողացանք չափել: Այդ մասը հավանաբար 1000 քայլից ավելի է: Այդ դեպքում ամբողջ շրջագիծը մոտավորապես 4000 քայլաչափ կլինի: Պարիսպների բարձրությունը՝ 80, լայնությունը՝ 10 արշին է: Բերդի ներսում 300 տուն կա, կեսը բռնել է խանի ապարանքը, որը բազմահարկ, աջեմի և հունական [ձևով] զարդարված սենյակներից բաղկացած գեղեցիկ մի շինություն է: Ամեն մի խան մի բանով բարեզարդել է: Մասնավորապես Աբդալ խանը մեծ գումարներ է ծախսել և այդ ապարանքը Ֆիդակայի պալատի նման մի մեծ ապարանքի է վերածել: Բոլոր պատուհաններից և պատշգամբներից, բերդի աշտարակներից և պատնեշներից կարելի է տեսնել Դատվանի¹⁹ լեռները: Ժայռի ներսում շատ քարայրներ կան, որոնք լիքն են հացահատիկով և սննդամթերքով:

Այս քարայրներից ներքև իջնող ջրի ճամփաներ կան: [Բերդում] մի ջամփից, մի մեղրեսեից և հացի ամբարներից բացի ուրիշ շինություններ չկան:

Բիրլիսի էյալերը և հյուսումները: Վանի էյալեթում առանձին հյուսումներ է: Մտացված եկամուտը փաղիշահի կողմից տրված է բեյին իբրև խաս: էյալեթից խանը ամեն օր մի քիսե ակչեի եկամուտ է ստանում: Աստիճանը Վանի էյալեթի աստիճանն է: Երկու հազար զինվորով իշխանություն է վարում: Պատերազմ գնալու, կամ թե պետություն բերդերը նորոգման հրավեր ստանալու դեպքում Վանի սերդարի հետ է գնում: Քաղաք եկած քարավանների մաքսն ու տուրքը խանին է պատկանում: Քաղաքում ապրող քրիստոնյաների [յակութի] և արաբ ռայաների գլխահարկը Վանի բանակին է պատկանում: Տարեսկզբին Վանից մի աղա է գալիս, տուրքերը հավաքում է և խանին ռոճիկ է տալիս: Իսկ Մուշի դաշտի տուրքերը, մշտական կարգով, Երևանի Ֆաթիհ սուլթան Մուրադ խանի կողմից խանին է շնորհված: Խանը այդ տուրքերից վճարում է բերդակալի և բերդի 200 զինվորների համար սահմանված վարձը: Բերդի բանալիները գիշեր-ցերեկ իր մոտն է պահում: Այս աստիճանի ազատ և բավականին ընդարձակ էյալեթ է:

Բիրլիսի էյալերի սահմանները: Արևելքից սահմանակից է Վանա ծովի եզրերի Թախթի Վան²⁰ անունով սուբաշիությունը: Դարձյալ արևելքից սահմանակից է Հեքթարիի Ոստան բերդին: Հարավից սահմանակից է Շիրվանի և Հիզանի [խիզանի] բերդերին: Նորից հարավից, մեկ մենզիլ հեռավորության վրա, սահմանակից է Զիրիկի բերդին: Արևմուտքից, երեք կոնաք հեռավորության վրա՝ սահմանակից է Դիարբեքիի էյալեթի Հազոյի բերդին, հյուսիսից, երեք մենզիլի վրա՝ Երջիլի բեյին, չորս մենզիլ (հեռավորության վրա)՝ Զեբաքչուրի բեյին: Մուշի դաշտով անցնելով էրզրումի տերիտորիան, հյուսիսային կողմում նամիրվանի բեյի սահմանն է: Նորից դեպի հյուսիս, երեքօրյա հեռավորության վրա՝ էրզրումի Սալազկերտի բեյի տերիտորիան է: Հյուսիս արևելքում, Վանա ծովի եզրերին, Վանի սանջաքի Ախլաթի բեյի սահմանն է: Արևելքում, Վանա ծովից այն կողմի հետ կապ չունի:

Խանի տնօրինության տակ կան 70 աշիրեթ և ցեղ: Ամենակարևորը Մուսիկի բերդի Ալի բեյն է, որը 700 հրացանաձիգ զինվոր ունի: Եթե խանը ցանկանա արանցից [ցեղերից] 70.000 զինվոր կարող է վերցնել: Բիրլիս քաղաքը 40 հազար բնակիչ ունի, որոնք պատկանում են ռուզիբի ցեղին: [Սրանք] մյուս քրդերի նման քաջ

և արի շեն: Բեխերը հինայած, աչքերին սուրմա քաշած, մաքուր ու առաքինի, քաղցրախոս մարդիկ են: Բիթլիսի էյալեթի մարդահամարով 43.000 քրիստոնյա ռայաներ կան: Զիլիբի կեսը պատկանում է Վանի բանակին, կեսը Աբգալ խանին: Էյալեթում 13 ղեամեթ և 214 թիմար կա: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի: Ըստ օրենքի, ջբեյլունների հետ միասին 3000 զինվոր ունի, որոնք խանի դրոշակի տակ պատերազմի են գնում Վանի փաշայի բանակի հետ: Բիթլիսը 150 ակչեի աստիճանով շերիֆ կաղա է: Կաղայի իշխանության մեջ 17 նահիյե կա: Սրանց գլխավորները Մուդիկի, Քևորի²¹, Քևաշի, Զիրդեխանի նահիյեներն են: Օրենքի համաձայն, կազին տարեկան 80 քիսե եկամուտ է ստանում: Իսկ եթե խաների հետ լավ հարաբերություն է պահպանում, ավելի շատ է ստանում: Շաֆիի դավանանքից ունի մյուֆթի, նազիր, բերդակալ, հարկահավաք և շեհ-բենդեր²², որոնք նշանակվում են խանի կողմից: Սակայն տուրքերի աղան և ենիշերիի սերդարը նշանակվում են փաղիշահի կողմից: Ունի նաև մյուհթեսիբ, կափանդար²³ և բոյա էմինի²⁴:

Բիթլիսի ջամիները: Հայտնի է մեծ քանակությամբ աղոթողներ ունեցող Սուլթան Շերեֆեդդինի հնագույն ջամին: Շատ գեղազարդ է: Կամարներն ու գմբեթը ամրակուռ են: Հոյակապ մի մինարե ունի, որի նմանը ոչ միայն Բիթլիսում, այլ ամբողջ Քուրդիստանում չկա: Վերին բերդում Բիթլիսի ջամին է, որը կառուցել է Բիթլիս բերդի հիմնադիրը՝ Ալեքսանդր Մեծի գանձապահ Բիտլիսը: Սկզբում եկեղեցի է եղել, հետագայում սուլթան էվհադ-Ուլլահը ջամիի է վերածել: Մեկ մինարեով և հին ոճի ջամի է: Սարաջխանեի ջամին, ներքին վարողումն է... Տարօրինակն այն է, որ թեև բոլոր այս ջամիների հատակը պարսկական գորգերով և Սպահանի կարպետներով են ծածկված, սակայն ջամիների մի անկյունում վառարաններ են դրված, որոնք տաքացնում են ջամիները... և նամազի ջուրը: Զամիների մի անկյունում էլ սաթրանջ են խաղում, շաֆիի դավանանքը թույլ է տալիս այդ:

Այնուհետև էվ. Չելեբին նկարագրում է Բիթլիսի մզկիթները, մեզրեսները, դպրոցները, մոտ 20 նաքլեհի, գյուղենի և բեկթաշի²⁵ թեքիները...

Թաղերը՝ Խուսրե փաշա, Շամ Զինդան, Զորում, Զինիդար, Կըլըլ մեսջիտ, Շեյխ Հասան, Զիրք, Քեչուր, Գյոք Մեյդան, Քոմուս, Թեկեխան, Նեկչուտ, Արաբ Քյոփրուսու, Օվուլ Մեյդանի, Կարաղերև, Ավիխ, Դեյիրման, Խանբաղի: Կան նաև արաբների և քրիս-

տոնյաների թաղեր: Քաղաքում հրեա, ֆրենզ և հույն չկա: Քրիստոնյաները հարուստ վաճառականներ են:

Ապարանքները: Հայտնի են խանի, Բեշարիթ Աղայի, Մուստաֆա Աղայի, Կարա Մուհամմեդ Աղայի, Ալայբեյի, Հայտար Քեթխուդայի, Չաքեր Աղայի, Արաբ հալիլ Աղայի ապարանքները:

Խաները: Ինը խան կա: Մութաֆների, Շախանի, Խաթունիյե, Խոսրև փաշայի, Շերեֆխանի խաները և այլն:

Շուկան, բազարը և բեդիստանը: Ընդամենը 1200 խանութ կա: Ամենքից ավելի ճոխ ու գեղեցիկը ստորին վարոշում գտնվող Խուսրև փաշայի շուկան է, որը Բրուսայի Քելիջիքի շուկային է նման: Բացի այդ, քարաշեն մի բուդիստան էլ կա: Երկու տեղում խաղախորդարան կա: Բիթլիսում պատրաստված գույնզգույն կաշիները աշխարհի երեսին չկան: Ներկատներում հայտնի վարպետներ կան: Այս երկրին հատուկ է դեղնագույն ներկը:

Կափանի շուկան: Կառավարական կափանը այստեղ է: Ամեն տեսակի մետաքսներ և կերպասներ, օտեղիքներ և խմելիքներ կան: Բոլորը այս կափանն են բերում կշռում, սուլթանական տասանորդը (Ösur) վճարում և հետո վաճառում: Որոշված գնից ավելի վաճառել չի թույլատրվում:

Կամուրջները: Բիթլիսում 17 դետակների վրա 11 քարաշեն կամուրջ կա, ինչպես օրինակ բերդի տակի Խաթունիյե կամուրջը, որի տակից հոսում է երկու զուլալ ջուր՝ Իսքենդեր և Ուխ գետակները: Այնուհետև, Հուսուլ գետի կամուրջը, էլբրութ գետակի կամուրջը և այլն... Մեզ հայտնի ջրերի (գետակների) աջ ու ձախ կողմերում, այգիներով ու պարտեզներով բազմահարկ մեծ ապարանքներ կան, որոնք բոլորն էլ քարաշեն են:

Տներն ու շինությունները: Ներքին բերդի և ստորին վարոշի ընդամենը 8 թաղում, 7 ջրի եզերքին 5000 բարեշեն և գեղեցիկ տուն կա. բոլորն էլ ծածկված են մաքուր հողով: Շատ տներ մեկը մյուսին են նայում: Մեծ մասը բարձր, օդավետ, պալատանման տներ են: Սակայն ստորին վարոշը իր մեջ չի ընդգրկում բոլոր տները: Ստորին բերդում շուկան, բազարն ու բեդիստանն են միայն, կա նաև մի քանի հարյուր տուն: Տները զարդարված են պարտեզներով ու այգիներով: Բոլորը բլուրների ու ձորերի վրա են և քաղաքին գեղեցիկ տեսք են տալիս: Սա Քուրդիստանի դրախտն ու պարծանքն է հանդիսանում: Ստորին բերդը այնքան էլ ամուր չէ, կառուցված է Աբրասիններից մեկի կողմից: Հարավից գետը զարնվում

է պարսպին և այդ գետակը կարծես բերդի խրամը լինի: Դարպասներինց մեկը դեպի արևելք, մյուսը դեպի արևմուտք է բացվում:

Բնակչությունը: Այս քաղաքի ավագանին շատ հարդելի է: Նրանք շատ երկար են ապրում և շնայած ուժասպառ են երևում, սակայն ձի են հեծնում, թուր խաղացնում, որսորդությամբ պարպում և առևտուրի են գնում: Սովորական տարիքը 60—70 է, սակայն ավելի երկարակյացները հասնում են մինչև հարյուր տարեկանի և նրանց դեմքերը կարմրավուն է: Առողջակազմ մարդիկ են:

Հագուստները, կանանց, տղամարդկանց և ստրուկների անունները: Թեև Քուրդիստան է, բայց սամույր մուշտակով խանի ծառայողներն ու ավագանին շատ են: Միջակ վիճակի մարդիկ Շիրվանի մոտի Մատեն գյուղաքաղաքում պատրաստված կերպասից են հագնում: Աղքատները բեղից հագուստներ են կրում: Մի քանի ընկերներից իմացանք, որ բոլոր կանայք սպիտակ շարսավով են փաթաթվում, երեսները քողով են ծածկում և գլուխներին ոսկով և արծաթով զարդարված գդակներ են դնում: Նրանց հագուստը ամբողջովին մետաքսից է:

Տղամարդկանց անունները. Հեյդար աղա, Բեշարեթ աղա, Չենդեղան աղա, Սելհան աղա, Ջիջրի աղա, Սեյֆի աղա, Շերեֆ բեյ, Ջիաէդդին և Բեդեր բեյ, Ալեմշահ բեյ, Քերար Կուլի բեյ, Յաշար բեյ:

Կանանց անունները հարցնելու հնարավորություն չունեցանք: Խանի կինը, [սուլթան] Սուլեյման խանի վեզիր Ջալ փաշայի աղջիկ Խանըմ Սուլթանն է, որը 100 ստրկուհի ունի: Ստրուկները մեծ մասամբ վրացիներ են, որովհետև Վրաստանը հյուսիսումն է և մոտ է: Անունները՝ Սիյավուշ, Ռուսթեմ, Քյազըմ, Ջաքեր, Խենդան, Կրնան, Ուլան-ափարդը, Սալման, Դելեթ, Խան Վերդի, Սեհրաբ, Շահսուվար է... Ստրկուհիները շուկա ու բազար դուրս չեն գալիս: Նրանց անունները՝ Դիլդար, Թաբենտե, էյլենջե, Չեշմի սիյահ, Գյուհեր, Շեմասե, Դիլարա, Սուրեյա, Գելլի, Քոքբան, Նուրբան, Բաղը-Ջենան:

...Բիթլիսում ընդամենը 600 տնական բաղնիք կա: Քանի որ քաղաքացիներն իրենց կանանց թույլ չեն տալիս բաղնիք գնալ, նրանք տնական բաղնիքներում են լողանում: Եթե շուկայում մի կին տեսնեն, անարգում են:

էվ. Չելերին նկարագրում է նաև Բիթլիսի մի շարք վայրերը, բոլոր գնաակները: Ապա գովում է րուժբի կոշված բարբառը:

Բիբլիսի րուծեմի Բողերի բարբառը: Սրանք [րուծեքի քրդերը] հին քրդերից են: Սակայն նրանք ճարտարախոս են և նուրր լեզվով են խոսում: Այնպիսի յուրահատուկ բառեր են գործածում, որ մյուս երկրների քրդերը չեն հասկանում: Բուծեքի քրդերը շատ լավ խոսում են նաև 12 քրդական այլ լեզուներով [բարբառներով]: Բիբլիսի խանը՝ մեր բարերար Աբդալ խանը, բանաստեղծ է, ճարտասան և տաղանդավոր գրող: Նա հավաքել է Բուծեքի ցեղի բազմաթիվ ընտիր բառեր ու խոսքեր և մի հիանալի մուխամմես է գրել:

Այդ ստանավորը էվ. Չելեբին բերել է իր «Ուղեգրության» մեջ (հատ. 4-րդ, էջ 97):

Բիբլիսի այգիները: Խանի աղաներից մեկի՝ Միր Աբի, հաշվառումով Բիբլիսում ընդամենը 10 հազար այգի կա. երկրի բնակիչները՝ ավագանին ու պատվավոր մարդիկ, մեծ ու փոքր, բոլորը ամուսնը գնում են այդ այգիները և լրիվ ութը ամիս այգիներումն են անցկացնում: Բոլոր այգիներում տեսակ-տեսակ ու լավ կառուցված ավագաններ, շատրվաններ, բարձր շենքեր կան, որոնք հսկա տարածություն են գրավում, բայց ցաք ու ցրիվ վիճակում են: Ամենաաչքի ընկնող վայրերը (այգիները) պատկանում են Յակուտի քրիստոնյաներին, որոնցից յուրաքանչյուրը քարաշեն պատերով ու պատնեշներով բերդանման այգիներ են: Մի քանի այգիներ 2000 զուրուշի բերք են տալիս: Նշանավոր այգիներից են Շիրինի, Բաղդեղի, Արաբլիի, Հայդարի և Քարա Մուրագի այգիները: Խանը անձամբ, երբեմն, այս այգիներն է գնում, զբոսնում ու զվարճանում է: Յուրաքանչյուր այգում ասառվա տուն կոչված մի շենք կա, որտեղ մտնողը հիանում է: Յուրաքանչյուրը կարծես շինական մի պատկերասրահ լինի, որտեղ գտնվող հազարավոր ծաղիկների բնական և անուշ բուրմունքից մարդ զմայլվում է: Այս այգիների բոլոր ծառերը տնկված են սաթրանջի ձևով:

«Խըյաբան-ի գեր»²⁶ անունով խաղողի կախված ողկույզները դրված են եղեգից հյուսված վանդակների վրա: Երբ մարդ շրջում է նրանց ստվերում, հիանում է:

Վսեմ խանի այգու գուլբը: Այս դրախտանման այգին գտնվում է Բիբլիսի արևմուտքում, Նակելբան անունով սեպ ժայռի վրա: Արևելքում և հարավում նմանապես ժայռեր են, իսկ ներքևից հոսում է գետը: Ժայռի ամենաբարձր գագաթին մասամբ բնական, մասամբ արհեստական մի մեծ հարթավայր կա: Հարթավայրի երկու կողմերում բերդի պատերի նման պատեր կան, որոնք աշտարակ-

ներ և պատենշներ շունեն: Արևելքից և հարավից շատ բարձր սե-
պածե ժայռեր են, որտեղ կառուցված է ամրակուռ պատերով խանի
մեծ ապարանքը, որն ունի բազմաթիվ գեղազարդ սրահներ, մի
քանի հարյուր պատուհան և պատշգամբ, արևելքից նայում է Դե-
յիրման Դերեսիին: Այստեղ խանի զինվորների համար 700 սենյակ
է կառուցված, իսկ սենյակների տակը՝ ախոռներ: Ապարանքը շորս
դուռ ունի... Արտաքին ապարանքի ճիշտ կենտրոնում մի մեծ հրա-
պարակ կա, որտեղ ձիավոր զինվորները զինախաղեր են կազմա-
կերպում: Սրանք զանազան տեսակի ճարպիկ և ձեռնածու խաղեր
են կազմակերպում և խանից նվերներ են ստանում... Զինվորների
սենյակների վերևում գտնվում է հարեմի մի քանի հարկանի Քյա-
շի²⁷ անունով հախճապակյա ապարանքը, որը շրջապատված է Ա-
լեքսանդրյան պարսպով: Մի երկաթյա դուռ ունի, որտեղ գիշեր ու
ցերեկ, սպառազինված, պահապանություն են անում 40—50 ներ-
քինիացած հարեմի աղաները: Հարեմի ներսը ինձ հայտնի չէ, քա-
նի որ չտեսա: Սակայն ըստ մեր լսածների այնտեղ ևս մի հրապա-
րակ կա, որի շորս կողմում՝ 300 սենյակ... Հարեմի ներսում խա-
նի համար 40—50 արհեստանոց կա, որոնց բոլորի մեջ խանը աշ-
խատում է և խալիները մեկ արհեստանոցից մյուսը տանելը ան-
կարելի է:

էվ. Չելեբին խիստ չափազանցված և գունագեղ ձևով նկարագրում է Արդալ
խանի բազմաթիվ գիտությունների, արհեստների ու լեզուների ծանոթ լինելը: Ա-
ռոնձնապես գովաբանում է խանի բժշկական ձիրքը, հիշելով մի շարք դեպքեր,
ևրբ խանը մերձիմա՜ մարդկանց կենդանացրել և բոլորովին առողջացրել է, կույ-
րերին տեսողություն է տվել, բժշկել է նաև ձիերին: Հիանալի որսորդ է: Վարպետ
նարտարապետ է, պալատի բոլոր շինությունները խանի ցուցմունքներով են կա-
ռուցվել: Փամագործության, փորագրության և այլ արհեստներում կատարյալ վար-
պետ է: Նրաժշտության և երգեցողության ասպարեզումն էլ գերազանց է. գրել է
բանաստեղծություններ:

Խանը 14 որդի ունի, որոնք նմանապես ծանոթ են բազմատեսակ գիտելիքների.
արվեստների և արհեստների:

էվ. Չելեբիի ասելով, Արդալ խանը ամեն կերպ հովանավորել և օգնել է գիտ-
նականներին, արվեստագետներին և այդ պատճառով էլ «Բիթլիս քաղաքը ներ-
կայումս գիտության տեր մարդկանց կենտրոնն է»:

Շատ խիստ գովասանքով և բանաստեղծական լեզվով նկարագրում է խանի
դրախտալուսման այգին, որտեղ աճում են խուրման և ամեն տեսակի ընտիր պտուղ-
ները: Նկարագրում է այգում եղած շքեղ ավազանները և նրանց գեղատեսիլ շատըր-
վանները, հազարավոր անուշաբույր և ընտիր ծաղիկները: Ասում է, որ խանը իր
այգու համար Սպահանից, Թավրիզից և Նախիջևանից վարպետ այգեգործներ է
բերել տվել:

Այգու հյուսիսային կողմում խանը մի խոշոր ավազան է կառուցել, նա հատուկ նավակներ է շինել տվել և ինքր անձամբ թիավարելով իր ընտանիքին ծածկրված նավակով ման է ածել:

էվ. Չելեբին ուժ տալով իր երևակայությանը, նկարագրում է խանի բաղնիքի բոլոր հրաշալիքները: Արարական ոճով, շինական հախճապակիներով և պարսկական պատուհան-փեղկերով շինված այս բաղնիքի ամենարարձր գմբեթի վրա փորագրված է Ֆիզուլիի բաղնիքի մասին քերթվածք: Բաղնիքում 300 շատրվան է կղել. հատակը եգիպտական ոճով գույնզգույն մարմարներով է ծածկված: Խոսելով բաղնիքում ծառայող վրացի և շերքես ղուլամների մասին էվ. Չելեբին ասում է. «...ամեն մեկի մեջքին հազար ղուրուշանոց ականազարդ գոտի կա, որոնց մեջ դաշույն և դանակներ են խրված: Բոլորը սատաֆից շինված նալրեններ* հազած շարժվելիս, կարծես Եղեմական դրախտի սիրամարգներ լինեն...»: Բաղնիքի վերին աստիճանի գեղազարդ և հարուստ սարքավորանքի մասին խոսելիս ասում է. «...բոլոր ծորակները ոսկյա և արծաթյա են, թասերը՝ նմանապես»: Բազմատեսակ անուշահոտություներով է հագեցած բաղնիքի մթնոլորտը: Մի խոսքով «այս հոյակապ պալատի, բաղնիքի և դրախտանման այգու նկարագրության համար մարդկային լեզուն իսկապես անզոր է, որովհետև այս հոյակապ շինությունների գեղարվեստական նրբությունն ու գեղեցկությունը աննման է: Նվաստս, իմ 41 տարվա ուղևորությունների ընթացքում նմանը չեմ տեսել... Մինչև անգամ Բուզղատի Ֆաթիհը՝ սուլթան Մուրադը, այս բաղնիքում լողանալիս, սառ ջրի փոխարեն վարդաջուր, իսկ տաք ջրի փոխարեն խնկաջուր է հոսել: Առանձին մի անկյունում հինգ սևաշյա դիլլաք** ղուլամներ, մի այլ առանձին անկյունում հինգ փերիի նման, հրեշտակային գեղեցկությամբ և հրապույրով աննման կույս աղջիկներ Սուլթան Մուրադին ծառայություն են մատուցել: Սուլթան Մուրադը սրանից շատ գոհ է մնացել և ասել. «Ընչ կլինեի, որ այս բաղնիքը իմ Դար-ուլ-Սեադեթում լիներ»***: Երբ Մելեք Ահմեդ փաշայի հետ այս բաղնիքը մտանք, նա ասաց՝ «Այսպիսի բաղնիք աշխարհի հրեսին չի տեսնված»:

Խանի Մելեք Ահմեդ փաշայի պատվին տված խնջույքը: Այս առթիվ Չելեբին նորից անսահման հիացմունքով է խոսում խանի պալատի շքեղության, հարստության և ճոխության մասին ու ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում այդ խնջույքը: Խնջույքի սեղանի վրա մատուցում են 14 տեսակ փլավ, բազմատեսակ քերարներ (խորովածներ): Իրրև խմիչք մատուցվում է Յեմենի սուրճ, բազմաթիվ շերքաթներ, ուշիկներ, կաթ և այլն... Եվ այս բոլորը կրկնվում է տասն օր շարունակ...

էվ. Չելեբին բազմաթիվ էջեր է նվիրել փաշայի պատվին տեղի ունեցած բազմաթիվ ըմբիշների՝ փեհլեանների, և նման անձանց խաղերի և ամեն տեսակ խեղկատակությունների նկարագրությանը****:

* Նալրեն, սարմուճակ՝ փայտյա կոշիկ, տնային բաղնիքի գործածության համար:

** Դիլլաք, բաղնիքներում լողացողներին քիսելով շփելու և լվալու ծառայող:

*** Դար-ուլ-Սեադեթ (բառացի՝ երջանկության վայր), այդպես էր կոչվում Ստամբուլը:

**** Արդալ խանին էվ. Չելեբին հատկացրել է ամբողջ 24 էջ:

Բիթլիս քաղաքի արհեստները: Ամենից առաջ, ինքը՝ Վսեմ խանը, 770 արհեստում (:) կարող և ընտրյալ մի անձնավորություն է... Նալաժ 70 տարեկան է, այնուհանդերձ առողջակազմ է և կենսունակ...

Երիթլիսում պատրաստված շեյխանի, մեկրավի անուններով հայտնի սրերից ոչ մի երկրում չկան: Դերձակները շատ լավ վարպետներ են: Խաղախորդարաններում և ներկատներում դեղին, վարդագույն, երկնագույն, կանաչ, մանուշակագույն և բազմաթիվ այլ գույներով ընտիր կաշիներ են պատրաստում: Եկող-գնացողները տանում են որպես նվեր: Այս կաշիները արտահանվում են մինչև Ֆրենգիստան (Ֆրանսիա) և այնտեղ շատ բարձր են գնահատվում: Այնտեղ ընդհանրապես պատրաստում են եղջերուի և թելաթին²⁸ անունով հայտնի կաշիները, սակայն Բիթլիսի կաշիների նման չեն կարողանում պատրաստել: Նշանավոր է նաև Բիթլիսի նետն ու աղեղը:

Բնակիչները: Վսեմ խանը ունի 10.000 ծառայողներ, որոնք գիշեր ցերեկ գոտկատեղից շեյխանի և մեկրավի սրեր են կապում և կրծքներին Հալեպի վահաններ են ամրացնում, ձեռքներին հաստ գավազան են բռնում, գլխներին թելավոր ու գույնզգույն փաթթոցներ կապում և ներկվում են կապույտ, դեղին, սև, կարմիր հինայով: [Բնակչության] մի մասն էլ այաններ և զեամեթների տերեր են, որոնք խաս և խարաջ են հավաքում: Մյուս մասը վաճառականներն են, որոնք ընդհանրապես ապրանքներ են տանում դեպի Աջեմի երկիրը, Վրաստան և այնտեղից կերպաս են բերում: Բնակչության մի մասն էլ արհեստավորներ են:

Բերեբերը: Որովհետև այս քաղաքը բարձր լեռների միջև ընկած քարքարոտ վայրում է գտնվում, այգիները արհեստական են և երկրագործության հարմար դաշտեր չկան: Ցորենն ու այլ հացահատիկները Ռահովայից և Մուշի դաշտից են ստանում: Լեռներում ապրող քուրդ ու այանները կարմիր կորեկի հաց են ուտում: Պտուղներից նշանավոր են 11 տեսակի տանձերը:

Ուտելիքներն ու խմիչքները: Հայտնի են սպիտակ հացը, սպիտակ լավաշը և այլ բազմաթիվ տեսակի հացերը, փախլավան, կարկանդակը, կաքավի խորովածն ու փլավը, նշանավոր են նաև բազմատեսակ սշարակներ՝ շերբաթները և շիրենները:

Այնուհետև էվ. Չելեբին նկարագրում է Բիթլիսի զրոսավայրերը, բարեգործական (կրոնական) հիմնարկությունները և ուխտատեղիները:

...Բիթլիս քաղաքում մեր փաշա Մելեք Ահմեդ փաշայի հետ 9 օր գիշեր-ցերեկ հաճույքով և զվարճությամբ անցկացրինք, ըստ կարելիւոյն նրանց վիճակին ծանոթանալով գրի առինք:

Տասներորդ օրը փաշան պատրաստվեց մեկնելու դեպի Վան: Վսեմ խանը Մելեք Ահմեդ փաշային նվերներ մատուցեց՝ երեք աննման կույս աղջիկ, երեք զուլամ, 10 ընտիր ձի՝ բոլորը թանկագին սարքով, 3 հատ ականազարդ Մազանդարանի հրացան, 20 հատոր ընտիր գիրք, 3 հատ մետաքսով և ոսկեթելերով գործված Սպահանի խալի, 3 հատ նախիջևանի գորգ, 40 հաս գուլյնզգուլն սուր, 10 ջորի և 10 ուղտ: Այս նվերները մատուցանելուց հետո՝ «Մեր նվերները ընդունեցե՛ք» ասաց ու փաշայի ձեռքը համբուրեց...

Մեծ նվերներ են ստանում նաև փաշայի բոլոր մարդիկ: Փոխադարձաբար փաշան խանին նվիրում է 8 սամույրի մուշտակ, և քաժանվելիս՝ փաղիշահի պաշտից ստացված սպիտակ սամույր մուշտակը խանին հագցնում և իր մեջքի ականազարդ դաշույնը նրա մեջքին է կապում: Նվերներ են ստանում նաև խանի որդիներն ու մարդիկ:

Վերջում, «Մելեք Ահմեդ փաշայի խանին տված հանձնարարությունը» վերնագրով հատվածում, էվ. Չելեբին հիշում է Բիթլիսի խանի անցյալի հետ կապված մի քանի կարևոր դեպքեր: 1045 (1635) թվականին, երբ Երևանը գրավող սուլթան Մուրադը իջևանում է այդ պալատում, Մելեք Ահմեդ փաշան նրա (փաղիշահի) սիլահարն է եղել: Խանը փաղիշահին անսահման պատիվներ է տվել, իսկ փաղիշահը Մուշի ամբողջ տուրքերը մշտապես խանին է շնորհել: Իսկ երբ 1048 (1638) թվականին սուլթան Մուրադը Բաղդատը գրավելուց հետո վերադառնում է Դիարբեքիր, խանը դեռևս երիտասարդ և անփորձ, նրա մոտ է գնում, բայց այդ «նվիրական պատերազմը չի շնորհավորում», որի համար փաղիշահը զայրանում է և հանձնարարում Ահմեդ փաշային խանից լուծել իր վրեժը: Ահմեդ փաշան որոշ ժամանակ անց փաղիշահի ֆերմանով մեծ ուժով խանի վրա է շարժվում, սակայն խանից 70 քիսե դրամ և մեծ քանակությամբ այլ ապրանքներ ստանալով, խանին անպատիժ է թողնում և գնում է Սենչարի լեռներում բնակվող Սաչլի եզիդի բերդերի վրա, 10 հազար մարդ է կոտորում և գերիներով ու ավարով վերադառնում է Դիարբեքիր: Երբ Ահմեդ փաշան էրզրումի վալի է նշանակվում, Բիթլիսի խանը նորից հանգիստ չի մնում և էրզրումի էյալեթի Բինգյուլի յայլան բարձրացող բերդերից 70 հազար ոչխար է խլում, որի համար ոչխարի տերերը դիմում են Ահմեդ փաշային: Երբ Ահմեդ փաշան դրավոր կերպով դիմում է խանին, վերջինս պատասխանում է. «Ես նրա էյալեթում չեմ, առանձին բարձր խան եմ, Մելեք փաշայի հետ ոչ մի կապ չունեմ»: Այս պատճառով Ահմեդ փաշան պատրաստվում է սորից մեծ բանակով խանի վրա գալ: Բայց այդ ժամանակ Ահմեդ փաշան սուլթան Իբրահիմի կողմից պաշտոնազուրկ է արվում...

Այս բոլորի մասին հիշատակելուց հետո նշում է, որ Մելեք Ահմեդ փաշան խանին ասում է՝ «...Ես Վանի էյալեթի տերն եմ, դու էլ իմ էյալեթի իշխանության ներքո ազատ իշխող ես և օջաքլորքի կարգով մշտապես այս էյալեթի տիրն

ես... քրդական խառնվածքի պատճառով ապօրինի և անտեղի ընթացքի մեջ չպետք է գտնվես: Ամեն կողմ ցրված աշխրհի բեյերին լավ վերաբերմունք ցույց տալով, փաղիշահի կողմից քեզ տրված ծառայությունները պետք է կատարես: Մեկեր եղբորդ խոսքերը ճիշտ են, եթե դու շարիաթից և ուղղությունից, ճշմարտությունից մի մազաչափ անգամ հեռանաս, գլխիցդ ձեռք քաշած կլինես: Շնորհ արա, քանի դեռ ես վանում եմ՝ դու ամբողջ ժողովրդի հետ լավ վերաբերվիր... Ճշմարտության ճանապարհից մի հեռանա, — ահա իմ խորհուրդը այս է»:

Խանի խնդրանքով էվ. Չելեբին մի քանի օրով նորից մնում է նրա մոտ, որի հետ խանը առանձնապես զրուցում է, նպատակ ունենալով նրա միջոցով փաշայի վստահությունը ձեռք բերել: Հետո էվ. Չելեբին մեծ նվերներով և հատուկ նամակներով ուղևորվում է Վան:

(էջ 81—128)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ²⁹ ԲԻԹԼԻՍԻՑ ՎԱՆ

1065 թվականի նվիրական շաբան ամսի սկզբին մեր ծառաների հետ միասին դուրս եկանք Բիթլիսից և շարժվելով դեպի արևելք, անցանք Բիթլիսի ձորով, դաշտային ճանապարհով և 4 օամ հետո իջևանեցինք Խուսրեվ փաշայի խանում: Այն Բիթլիսի տերիտորիայում կառուցված մի հին խան է: Շուրջը բոլորովին շինություններ չկան: Հանգուցյալ բարեգործ Խուսրեվ փաշան այս խանից մինչև Վանա ծովը և մինչև Բիթլիս քաղաքը, խանի աջ և ձախ կողմերում, դաշտային ճանապարհի վրա 3 ժամ տևողությամբ կամարածածկ ճանապարհ է շինել տվել, որպեսզի ձմռանը բոլոր ճանապարհորդները, վաճառականներն ու ուխտագնացները այս կամարածածկ ճանապարհով անցնեն և նրանց համար ձմռանը տաք լինի, իսկ ձմռանը՝ զով, որովհետև այս դաշտում այնպիսի ձյուն է տեղում, որ ոչ էրզրումում, ոչ Մուշում և ոչ էլ այլ ծանոթ դաշտերում չի տեղում: Ամբողջ 8 ամիս շարունակ այս դաշտը ծածկվում է մինարեի բարձրությամբ ձյունով և այս կողմից Բիթլիսի ճանապարհը փակվում է: Այդ պատճառով հանգուցյալ փաշան մեծ գումար է ծախսում և երթևեկողների համար այդ դաշտի մեջ կառուցել է տալիս այս խանն ու խանի աջ և ձախ կողմերի կամարածածկ ճանապարհը: Սակայն ժամանակի ընթացքում էվկաֆը թուլանում է և [այդ վայրը] քուրդ ցեղերի ապաստարանի է վերածվում, ու մի շարք տեղերում քանդվում է: Սակայն շինության հետքերն ու մնացորդները պարզ երևում են:

Այս դաշտային ճանապարհով 3 ժամ շարունակ դեպի արևելք գնացինք, հասանք Թախթի-Վան բերդը: Քրդերը այս բերդը Դատ-

վան են անվանում: Այդ վայրը Վանի էյալեթի տերիտորիայումն է, Վանա ծովի եզերքին է և Վանի փաշայի խասն է: Կառավարում է սուբաշին: Հնում, (սուլթան) Սուլեյման խանի օրոք, Զալ փաշան այստեղ մի փոքր բերդ է կառուցել, որն ամուր դերբենդ է³⁰: Շահ Թամասբի օրոք, երբ աջեմները գրավում են Ախլաթի, Ադիլջևազի բերդերը, այդտեղից նավերով Վանին օգնության գնալը արգելելու նպատակով ավերում են Թախթի-Վան բերդը: Ներկայումս ծովեզերքին, բերդանման մի ամուր խան է նավահանգստի մոտ: Այդ խանում իշխում է Վանի փաշայի աղաներից մեկը՝ իր 200 մարդկանցով: Վանի բանակի կողմից մի աղա է նստած մաքսատանը և Վանա ծովով եկող ու գնացող նավերից սուլթանական տուրք և մաքսային տասանորդ է առնում: Այս խանի շրջակայքում մի քանի քրդական տներ կան: Մի ջամիից բացի, շուկա, բազար և այլ շինություններ չկան: Սակայն այս վայրը պետք է նորոգվի ու բարեկարգվի, քանի որ շատ լավ նավահանգիստ ունի:

ՎԱՆԱ ԾՈՎԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԵՋ ԹԱՓՎՈՂ ԳԵՏՆԵՐԸ

Թախթի-Վան բերդի մոտ ճանապարհը բաժանվում է երկու ճյուղի: Վանա ծովի հարավային կողմից աջ գնացող Գյուզել Դերե, Քիյավին և Սուլթան Կալայի սեպ և քարքարոտ ճանապարհը Հեքքարիի վիլայեթի միջով և Վանա ծովի եզերքով տանում է դեպի Վան: Երկրորդը՝ Դատվանից դեպի հյուսիս, դարձյալ ծովեզերքով, անցնում է մի շարք բերդերով և 10 օրվա ընթացքում հասցնում է Վան: Նվառտս, լուր ստացա, որ մեր փաշա էֆենդին այս ճանապարհովն է գնացել Վան, այդ պատճառով էլ մենք, ընկերներով Դատվանից դուրս եկանք և գնացինք հյուսիսային ծովեզերքով ու տեսանք, որ դաշտային ճանապարհի արևելյան վերջավորությունը ամբողջովին ծով է:

Վանա լճի նկարագիրը: Ըստ Մուկադդեսիի պատմության, նեմրուդը շրջագայելով աշխարհով մեկ, Վանա երկրի բարձրությունը ամբողջ աշխարհից ավելի բարձր է համարել և այստեղ հավաքելով բոլոր լեռնահատներին ու որմնադիրներին, 40 տարվա ընթացքում, այնպիսի նեմրուդական պարիսպ է կառուցել տվել, որ շինա-

րարները մարմար քարերը հիմքից մինչև գագաթը կարողացել են բարձրացնել 7 օրում... Հետագայում, երբ նեմրուղն ապստամբել է նվիրական Աբրահամի և աստծո դեմ, աստծո հրամանով Գաբրիել հրեշտակը իր թևով խփել է այգ բարձր լեռանը և խորտակել նրա վրա գտնվող բոլոր գեղեցիկ շինություններն ու անհետացրել երկրի երեսից: Աստծո հրամանով այգ լեռը խորասուզվել է անդունդի մեջ և նրա փոխարեն այս Վանա ծովն է առաջացել: Ծովի ամբողջ շրջագիծը 11 կոնաք երկարություն ունի: Սա այնպիսի ծով է, որ ուրիշ ոչ մի ծովի հետ կապ չունի: Նրա ջուրը վերին աստիճանի աղի է: Արևելքից արևմուտք երկարությունը 68 մղոն է: Չմուսնր ծովը շատ ուժեղ ալեկոծվում է: Ծովի ամբողջ շրջագիծը 500 մղոն է... Ծովեզերքի մոտ 9 բերդով երկու մեծ կղզի կա, որոնցից մեկը կոչվում է Անդրս վառ և ունի ամրակուռ բերդ ու հնագույն վանք, մյուսը Ախթամար անունով կղզին է, որը հիանալի նավահանգիստ ունի³¹:

Ծովի կենտրոնում խորությունը հասնում է 70 կուպաշի³²: Ծովի բոլոր կողմերում լավ խարսխատեղեր կան: Այս ծովի մեջ ամեն կողմից 70 մեծ ու փոքր գետեր են թափվում:

Հարավից Գյուզել Դերե գետն է, որը սկիզբ է առնում Հեքարի վիլայեթի լեռներից: Գավաշ գետը հոսում է Հեքարիի Ջյուլամերկի և Ոստանի բերդերի սարերից ու Կոսկուն Կըրանի մոտ թափվում է ծովը: Դարձյալ հարավից մի գետ է հոսում և Ոստանի բերդի մոտ ծովն է թափվում: Խոշաբի գետը [ժողովուրդը Խոշաֆ-սույու է անվանում] այնքան մեծ է, որ գարնանը բոլորովին անանցանելի է դառնում: Այս գետին են խառնվում 7 փոքրիկ վտակներ, որոնք աստծով, իրենց տեղում կնկարագրենք: Այս գետի ջուրը անուշահամ է: Նրա վտակներից մեկը նույնպես Հեքարիի լեռներից է սկիզբ առնում, մյուսը Խոշաբի բերդից, մի այլ վտակ սկիզբ է առնում Մահմուդի երկրի Աբաղա ու Կարա-Կալա լեռներից և հոսելով Հեքարիի Ոստան բերդի ու Արտամետի այգիների միջով՝ ծովն է թափվում:

Հյուսիսից՝ Գևտեք շայն է, որը գարնանը վարարում է: Ակունքը արևելքում է՝ Աք-Քերփի և Չոմաքլի լեռներում է: Ամիկ բերդի տակ թափվում է ծովը: Այստեղից դեպի հյուսիս, վեց ժամ հեռավորության վրա հոսում է Կարա-շայը: Սա ևս գարնանը հորդանում է: Անցնելով Կասրմ Օղլու շայրի դաշտով՝ Կարա Շեխյալերի մոտ թափվում է ծովը: Հյուսիսից հոսող Ջանիկի գետը լավ ջուր ունի. ակունքը Բարկիրի [Բերկրի] լեռներում է: Բերկրի բերդի մոտ

Թափվում է ծովը: Հյուսիսից հոսող Բենդի Մահի գետը Բերկրի բերդի մոտ թափվում է Վանա ծովը. հոսում է մի նեղ լեռնանցքով, ստորին հոսանքում քիչ աղի է, սակայն վերին հոսանքում՝ քաղցրահամ է: Ակունքը նույնպես այս լեռներում է: Սրա գետաբերանի մոտ Բենդի Մահին է:

Ընդհանրապես, Վանա ծովում մի մատնաչափ մեծության ձրկներ անգամ չկան: Սակայն տարին մեկ անգամ աստժո հրամանով այստեղ երևում են Վանա ծովի ձկները: Այստեղից վերև, ամբողջ մի ամիս շարունակ հազարավոր մեծ ու փոքր ձկներ են անցնում և հավաքվում են Բենդի Մահի անունով վայրում ու այնտեղի ջրախոտերով ու արմատներով սնվում: Կարմիր ձկները³³, կարծես, այստեղ ուխտի են գալիս: Մի ամիս հետո, երբ ձկները ետ են դառնում, Բենդի Մահի կոչված վայրում Վանի դեֆթերդարի կողմից նշանակված աղան մի թումբ է կանդնեցնում, որից հետո բոլոր ձկները բանտարկված են մնում վերևի մասում և դեպի ցած՝ Վանա ծովը շեն կարող լողալ: Դեֆթերդարի աղան հարյուրավոր ռայաների և ծառայողների հետ միասին ձկները բռնում և աղում են: Հետո հազարավոր աջեմ վաճառականներ և Գյոք Գուլաքի հայեր այդ ձկները կառավարությունից գնում և հարյուրավոր ուղտի բեռներով տանում են Աջեմիստան, Լեխիջան (?), Բաքու ու Ադրբեջան և վաճառում: Այս ձուկը շատ համեղ և շաղ է: Այդ ձկան առևտուրից կառավարությունը տարեկան 9 բեռ ակշեի եկամուտ է ստանում, որից Վանի բանակին և լճի եզերքին գտնվող բերդերի մարդկանց ռոճիկ է տրվում: Այս ձկները որսի օրը կարծես թե գդում են իրենց դրությունը ու այդ սլատճառով զուր չէ, որ մարդկանցից փախչում են:

«Շերեֆնամեի» սլատմության հեղինակը՝ Շերեֆ խանը, ասում է, որ այն թմբից դեպի վեր գտնվող այցելավայրը Մեծ Ալեքսանդրին է սլատկանել: Նա Բերկրի կոչվող վայրի ջուրն ու օդը շատ է հավանել և այնտեղ բնակություն հաստատել: Իրեն և ժողովրդի սնունդի համար Վանա լճի ձկներին այստեղ թիլիսման է արել և այստեղ թողել: Այդ սլատճառով էլ տարին մի անգամ բոլոր ձկները հավաքվում են այդտեղ և վերադարձին որսվում:

Աստվածային գաղտնիք է. լճի մեջ այդքան գետեր են թափվում, բայց լճի ջուրը մի կաթիլով անգամ ոչ ավելանում և ոչ էլ սլակասում է: Լճի ջուրը վերին աստիճանի աղի է: Եթե մեկը այդ ջրով մուսուլմանական լվացում կատարի, լվացված տեղը կայրվի. քիչ մարդիկ կարող են դիմանալ այդ ցավին: Տարօրինակ գաղտ-

նիք է. այս ծովի եզերքին բնակվող պանդուխտ մարդիկ, երբ ծովում լվանում են իրենց հագուստները, օճառի ոչ մի կարիք չեն զգում: Այդ ջրում լվանալուց հետո հագուստը բոլորովին մաքրվում է, իսկ բեղերը սպիտակում են և կարծես բամբակի են վերածվում: Երբ փչում են հարավային և արևմտյան քամիները, լճում մեծ փոթորիկ է առաջանում: Լճի վրա մոտ 20 նավ կա, որոնք քամու ուժով վաճառականներին բերդից բերդ են տանում:

Վանա ծովի եզերքին, Դատվանի խանի մոտ, Ռահ օվայի վերջում ընկած մի հովտում արտասովոր և շատ տարօրինակ մի երեվույթ դիտեցինք: Ըստ ավանդության, երբ նեմրուղը այստեղ սկսել է արհեստական լեռ կառուցել, նեմրուղականները դեպի այդ բարձր լեռը 70 ուղտաբեռ քարեր են տարել: Ամենակարող աստծո հրամանով, այդ ուղտերն իրենց բեռների նման քար են դարձել: Ներկայումս այդ ուղտերը կարգով, բոլորը իրենց բեռներով մնում են կանգնած, մի քանիսը ծովել են, մի քանիսը մնում են կանգնած, մյուսներն էլ ընկել են: Ներկայումս բոլորն իրենց վիճակում են գտնվում: 3700 տարուց ի վեր, ոչ մեկը ավերման չի ենթարկվել: Երբ դրանց դիտում ես հեռու տարածությունից, թվում է թե դեպի Վան գնացող մի քարավան է: Բոլորը կայծքարից են: Սակայն տարօրինակը այն է, որ իրենց ուղտերի քար դառնալը տեսնելով, ուղտապաններն էլ քար են կտրել, վիզները ծռած, գլխիկոր, աստվածային մեծության հանդեպ ձեռքերը բարձրացրած, լաց լինելիս և թողություն խնդրելու դիրքերում: Ոմանք ծունկ են չոքած, ոմանք տարածվել են գետնին: Մի քանիսն էլ պառկած վիճակում երկընթին են նայում: Մարդ պետք է սրանց վրա նայի հավատացյալի աչքերով՝ իբրև աստվածային բարկության պատկերի... Երբ դիտեցի այդ բոլորը, սարսափեցի և աստվածային զայրույթի հանդեպ նորից բարձրյալն աստծո ապավինեցի:

Երբ այստեղից շարժվեցինք դեպի հյուսիս, մեր ընկերները ասացին. «Մեր սուլթան՝, եթե դուք ձեր ոտքերին չեք խնայում, ապա այս վայրին մոտ դիտելու արժանի մի տեղ էլ կա: Այն էլ դիտենք և կտեսնեք, թե ինչ տարօրինակություն է»: Նվաստս պատասխանեցի. «Ո՛վ իմ աչքի լույս, ուղևորության այս շարժարանքները հանձն առնելու նպատակս է դիտել հավիտենական աստծո բնության հրաշալիքները»: Նրանք պատասխանեցին. «Մեր գլխի և աչքի վրա»: Թողնելով դեպի Մուշի դաշտը տանող մեծ ճանապարհը, մի ժամի շափ դեպի հյուսիս գնացինք, այդտեղից սեպաձև ժայռերի միջով քառորդ ժամ էլ քայլեցինք և դիտեցինք հետևյալ սքանչելի տեսարանը:

Մինարեի նման սեպածե ժայռի վրա շղթայակապ են արել մի մարդու, որի միայն ոսկորներն են մնացել. ոչ մարմինն է մնացել և ոչ էլ անդամները... Շղթաները ոչ միայն շեն փտել, այլ կարծես թե նոր են դուրս եկել վարպետի ձեռքի տակից: Ոսկորները խիստ սպիտակ են, թևի ոսկորները հաստ են և 7—8 արշին երկարությամբ ունեն, գլուխը փոքր բաղնիքի գմբեթի շափ է, աչքի խոռոչներում մի մարդ հեշտությամբ կարող է մտնել և դուրս գալ. այգ խոռոչներում արծիվները նույնիսկ բույն են գրել: Ըստ ավանդության, այդ ոսկորները վեհափառ Աբրահամին հավատացողներից մեկին են պատկանում: Նեմրուզը նրան կապել է մի ժայռի վրա և տակո կրակ է վառել, սակայն աստված պահպանել է այդ մարմինը: Ոսկորների մեծ մասը միաձուլվել են ժայռին և նույն գույնը ստացել: Ժայռից դուրս են ցցված միայն բազուկները, սրունքները և գլուխը: Ճանապարհից բավական հեռու է: Շեյխ Մուստաֆա Ախլաթին³⁴ ասել է. Այս մարդը Աբրահամի ցեղից է. պատմությունը այդ է ասում: Մուկադդեսին էլ այդպես է գրում: Տարօրինակ է, որ ոսկորները 2000 տարի մնացել են և մինչև հիմա շեն փտել: Ամենակարող աստծո կամքն է...

Այգ էլ գիտելուց հետո, Վանա ծովի եզերքով նորից դեպի հյուսիս գնացինք և շորս ժամից հետո հասանք Ազգաք գյուղը, որը Ախլաթի սանջաքի տերիտորիայում, ծովեզերքին ընկած բարեշեն գյուղ է: Ծովեզերքով նորից երեք ժամ դեպի հյուսիս գնացինք և իջևանեցինք Բենգի Մահում: Սա կառավարական ձկնարան է, որը կառավարվում է Վանա ղեֆթերդարի կողմից: Նորից դեպի հյուսիս գնացինք և դիտեցինք Վանա ծովեզերքի աշակղմյան բարեշեն գյուղերը: Վերջապես հասանք հնագույն Ախլաթ քաղաքը:

(Էջ 128—134)

Հնագույն Ախլաթ քաղաքի բնութագիրը: Պատմում են, որ այս քաղաքում ապրողները Ազ ցեղից³⁵ են: Ուժեղ քամիներից սարսափած, նրանք ապաստանել են քաղաքի դիմացի բարձր լեռներում գտնվող Սիփանա սարի մեծ քարայրների մեջ: Քարայրներից յուրաքանչյուրում հեշտությամբ 3000 մարդ կարող է տեղավորվել: Պատմագիրները այս քաղաքը անվանել են Դարբելե, որ նշանակում է օղուց ցեղի քաղաք: Քաղաքը մի մելիքից մյուսին է անցել և այնքան է ընդարձակվել, որ Վանի ծովեզերքով մի ծայրը հասել է մինչև Արճեշ բերդը: Այգիները, պարտեզները և բանջա-

րանոցները մի ամբողջ ցանց են կազմում, իսկ նրա յայլան եղել է Սիփան լեռը:

Ախլար Բաղաֆի ավերման պատճառը: Այս վերնագրի տակ էլ՝ Ձեկբեին տալիս է մի շարք ավանդություններ և կարևոր պատմական դեպքերի նկարագրությունը: Այստեղ այդ ամենը տրվում է կրճատված:

Հնում այս քաղաքը գտնվել է Մահանի³⁶ փաղիշահի իշխանության ներքո: Նա Մեմենքան փաղիշահի վրա արշավանքի գնալու համար Ախլաթից իբրև օգնություն 100 հազար ձու է պահանջել: Ժողովուրդը վախից հավաքել է ձվերը, բայց դժվարացել է ուղարկել: Մահանի փաղիշահը իմանալով ախլաթցիների անճարակությունը, ներում է նրանց և հրամայում, որ յուրաքանչյուրը իր տրված ձվերը ետ վերցնի: Այս պատճառով ժողովրդի մեջ անհամաձայնություն է ծագում և նրանց դժբախտության ենթարկում: Եվ իսկապես, շուտով քաղաքում ժանտախտ է սկսվում: 19 հազար տուն այստեղից գաղթում է Եգիպտոս և դիմում Ալ-Աբբասիներից մեկին՝ էլբիշ բերդի տեր էլ-Մյուսաթիքֆի Բաալլահին և բնակավայր խնդրում: Սա Եգիպտոսի արևելքում ընկած Կըթբայ յայլայում նրանց բնակավայր է տալիս, և նրանք մի տարվա ընթացքում այդտեղ հողից մի ամուր քաղաք են կառուցում: [Եգիպտոսում այդ ժամանակ աղյուսով պատեր չեն շինել]: Ներկայումս Գահիրեի արևելքում, Թոփխանեի կողմը Ախլաթ Մահալասի [Ախլաթի թաղ] անունով մի թաղ կա, ուր կան հազարավոր ավերված տներ, սակայն շինությունների հետքերը պարզ երևում են: Մահանի շահը Ախլաթի նկատմամբ կատարած բռնության համար պատժվում է և պարտվում: Հետագայում Ադրբեջանի շահ սուլթան Ջելալիորը վերակառուցում է Ախլաթը: Օսմանցիների նախնիներից մեկը՝ էրթուղրուլի պապ Կայա Ալը-բայը, սրա եղբայրը՝ Բայենդուր խանը և էրթուղրուլի հայր Սուլեյման բայը, որը Եփրատ գետից անցնելիս խեղդվել է, զգվելով Ջինգիզի թաթարներից, թողնում են Մահանի երկիրը և գալիս Ախլաթ՝ սուլթան Ջելալիորի մոտ և իբրև բոյբեյի³⁷ բնակվում են այնտեղ: Այս Ջելալիոր ցեղը Ջինգիզ թաթարի եղբոր որդիներից կազմված մի խումբ քաջ մարդիկ էին: Սուլթան Ջելալիորը Ակ-Կոյունլու շահերից է եղել և այդ պատճառով էլ նրա ցեղը կոյունլու է կոչվել: Եկել են Միջագետքի Մահան երկրից: Ախլաթից ամեն կողմի վրա արշավանքներ են կատարել ու հաղթանակել են, և այդ պատճառով սուլթան Ջելալիորը Ախլաթ քաղաքը որպես սեփականություն նրանց է շնորհել: Տեղեկանալով այդ հաջողություն-

ների մասին, նրանց ազգականները եկել են Ախլաթ: Դանիշմեն-դիններն էլ են գաղթում այստեղ և կայսեր երկրներից մի շարք վայրեր են գրավում: Սրանց վրա նորից հարձակվում են թաթարական բանակները և 476 թվականին (?) Դանիշմենդի բեյը մահանում է և Ախլաթը մնում է Կարա Յուսուֆ-բին Ջելայիրին: Սա 805 (1402) թվականին վախենալով Թիմուրից փախչում է (սուլթան) Յրլղըրըմ խանի մոտ: Թիմուրը պահանջում է նրան և մերժում ստանալով, պատրաստվում է արշավել սուլթան Յրլղըրըմի վրա: Ճանապարհին, 7 ամսվա ընթացքում, Ախլաթը բոլորովին ավերակ է դարձնում: Ներկայումս էլ ավերված քաղաք է: Հետագայում, 868 (1469) թվականին Ախլաթը անցնում է Ուզուն Հասան շահին: Սակայն Կոստանդնուպոլսի ֆաթիհը՝ սուլթան Մուհամմեդ Ղազին, իր անթիվ զինվորներով, Թերջանի կովում Ուզուն Հասանին պարտության է մատնում: Սա փախչում է Թավրիզ և այնտեղ մահանում: Դիակը բերում և թաղում են Ախլաթում:

Ավելի ուշ, Ախլաթը անցնում է Իրանի շահերի ձեռքը. 929 (1514) թվականին սուլթան Սելիմ I պարտության է մատնում Շահ Բամաշիրին: Ախլաթի բնակիչները դիմելով սուլթանին խնդրում են, որ «փաղիշահի մեծ նախնիների թաղված Ախլաթում իրենց համար մի բերդ կառուցի», բայց խնդիրը մնում է անհետևանք: Վերջապես 926 թվականին սուլթան Սուլեյմանը մտնելով Աջեմի երկիրը, և Երևանը, Գենջեն, Նախիջևանը, Թավրիզը, Խոյը և այլ քաղաքներ գրավելուց հետո, վերադարձին գրավում է Վանը և նրա շրջակայքը, 70 բերդեր (955 թվականին) և Քուրդիստանի բոլոր բեյերը նրան հպատակություն են հայտնում: Հետո Վանա ծովեզերքի Ախլաթ բերդը գալով, այցելում է իր նախնիների գերեզմանները և ֆերման տալիս Կոջա Ջալ փաշային՝ այստեղ մի ամրակուռ բերդ կառուցելու մասին: Ջալ փաշան ժողովրդի հետ խորհրդակցում է և Ախլաթի ավերակներից հարավ, ծովեզերքի հարթավայրում ձեռնարկում է բերդի կառուցմանը...

(էջ 128—132)

Ախլաթ բերդի նկարագիրն ու զովքը: Կառուցվել է 965 (1557) թվականին, սուլթան Սուլեյմանի բնածին ճարտարապետական ճաշակով ու Ջալ փաշայի ձեռքով: Ծովեզերքին կանգնած քառակուսի բերդ է: Շրջագծի երկարությունը 3000 քայլաչափ է: Ընդամենը 13 աշտարակ ունի, պատերը շատ բարձր չեն, խրամն էլ խոր չէ, սակայն բերդը շատ ամրակուռ է, պատերը շատ լայն են: Ծովի

կողմը, եռահարկ երկաթյա դարպաս ունի, որի վերևում բերդի կառուցման մասին ջելի³⁸ տառերով գրված պատմության վերջին տողերը սրանք են.

Հիանալի և հաճելի վայր,

Ի՞նչ գեղեցիկ ամուր շինություն, 963 թվականին*:

Մովի կողմը նայող այս դարպասը բերդի հարավումն է: Բերդում մաքուր, հողածածկ, բարեշեն 350 տուն կա: Կան նաև Սուլեյման խանի ջամին, բաղնիք, խան և 20 խանութ: Բերդը Վանի էյալեթում է և Մուշի փաշայի բնակավայրն է: Փաղիշահի կողմից բեյին տրված խասը 410.000 ալչե է: Ըստ օրենքի բեյը արդարացի կերպով տարեկան 20 քիսե եկամուտ է ստանում և 500 մարդով կառավարում է սանջաքի գյուղերը: Ունի 44 զեամեթ և 130 թիմար: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի, օրենքով՝ ջեբելունների հետ միասին, մոտ 1000 զինվոր, որոնք պատերազմի են գնում իրենց բեյի դրոշակի տակ: 150 ալչեի աստիճանով կաղա է և կաղիի տարեկան եկամուտը երկու քիսե է: Շեյխ-ուլ-իսլամ, նագիբ, քեթխուդա և սերդար շունի: Շահբենդերը, հարկահավաքը, մյուհթեսիբը և սուբաշին Ստամբուլից են նշանակվում: Ունի նաև բերդակալ և 100 բերդապահ զինվոր, որոնք ամեն գիշեր նվագում են և պատրաստ հսկում: Ունի նաև բավականաչափ ռազմամթերք, մեծ և փոքր շահի, զարբազան և կալումբուրնե թնդանոթներ: Մովեզբեքի նավահանգստում նըստում է մաքսատան էմինը, որն երթևեկողներից սուլթանական տասանորդ է առնում և բերդի զինվորներին ռոճիկ տալիս: Ըլթիզամի գումարը 7 բեռ է:

Ախլաքի ավերակները: Քաղաքի ավերակների մեջ բարձր գրամբեթներով շինված հարյուրավոր ջամիներ կան, որոնք շատ հին են: Գմբեթները քարաշեն են և կրով ծածկված, բայց անմարդաբնակ են: Այս ավերակները վեր են ածվել ագուսիների և բուերի բների: Օրինակ, այդպիսին է էմիր խանի ջամին, որը կանգնած է դատարկ հրապարակում և որի պատերը դեռ փայլում են: Տերը, այս հին քաղաքի գրողներից մեկը՝ էմիր Կայընը, ջամիի շորս կողմի պատերի վրա գրի է առել քաղաքում եղած բոլոր ջամի, մզկիթ, խան և այլ շինությունները: Նվաստս այդ գրությունները կարդացի և հնարավորության չափով գրի առա... Այս քաղաքի բարբառը մոտ է շաղաթայ և մոնղոլ բարբառներին: Քաղաքի գրողը ջամիի պատին

* عجيب مقام لطيف

زهى بنای صتین، سنه ۹۶۳

գրել է. «Քաղաքում ընդամենը 35 հազար մեհրաբ³⁹ կա, [բայց այս թվերը չափազանցված են], 2000 մեդրեսե, 1000 բաղնիք, 2000 խան... 18 հազար աղբյուր... 10 հազար թաղ, 200 հազար տուն, 70 հազար ավազանիի ապարանք, 600 հազար խանութ, 3000 քարվանսարայ, 2000 խան (պանդուխտի), 900 հազար այգի ու պարտեզ և այլն»:

Այդ անձը նման մի շարք երևակայական բաներ է գրել և քաղաքը չափազանց մեծացրել է... Այս չափազանցությունները քաղաքի մեծությունն ու հզորությունը ցույց տալու համար են:

Քաղաքի հարյուրավոր մարդիկ ապրում են այգիներով և պարտեզներով, հիանալի ջրերով բարեշեն տներում: Նրանք հաստատվել են այդտեղ և շատերի համար դարձել է ծննդավայր և փոխանցվել է սերնդից սերունդ: Տները մեկը մյուսից հեռու են հարյուր մղոն⁴⁰, Բնակիչները վերին աստիճանի առարինի և բարեկեցիկ մարդիկ են: Քարայրներում, որոնք տանջանքի անկյուն են, նույն խսիրի վրա 40—50 տարի ապրող մարդիկ կան, որոնք այդքան ժամանակ մի պատառ կերակուր բերանները չեն առել: Այդպիսին է Շեյխ Մուսթաֆա Ախլաթին, որ 40 տարուց ի վեր ծոմ է պահում. Հանեֆի դավանանքին է պատկանում:

Էվ. Չելերին այցելության է գնում այդ բարեպաշտին: Հիշում է նաև այլ բարայրանակ շեյխերի:

...Այս քաղաքի ավերակների գովաբանությունը անօգուտ է և դժվարին. իմ ճանապարհորդության ընթացքում հանդիպած ավերակները հետևյալներն են: Աջեմի Իրաքում՝ Քուֆեն, հին Բաղդատը, Հին Մուսուլը, Միաֆարկինը, Արաբական Իրաքում՝ Անթաքիան, Եգիպտոսում՝ Իսբենդերիեն, Ասաքլանը, Թեբրիսթանը, Բասրայի Հորանը, Թարսուսը, Անատոլիայում՝ Բելադը, Մելախին, Այասուլը, Այդընջը, Ռումելիում՝ Աթինան (Աթենք), Կավալան, Ղրիմում՝ հին Ղրիմը, Շեհրաբին, Կերմանը, Էլբրուս լեռան ստորոտում՝ Իրաք-Պարջան (?) և այլն:

Ահա սրանց նման հարյուրավոր տարիներ շարունակ ավերված վիճակում գտնվող քաղաքներից մեկն էլ Ախլաթն է: Նրանք, ովքեր ծանոթ են աշխարհի անց ու դարձին, հրաժարվում են վիճել, սակայն լեզուն չի կարող լռել: Այս քաղաքները մեծ զոհողությունների գնով առաջ եկած բարեշեն վայրեր են եղել. մարդ երբ դիտում է դրանք ցավում է և ափսոս ասում: Աշխարհի դործերը միշտ այսպես են, մի կողմը շինվում, մյուսը՝ քանդվում է...

Ախլաթ քաղաքի Ալ-Օսման սուլթանների նախնիների ուխտատեղիները: Այս վերնագրի տակ էլ՝ Չելեբին թվում է օսմանյան սուլթանների նախնիներից մնացած բազմաթիվ ուխտատեղիները, ինչպես՝ Կայա Ալի բայի, Հասան Բայնդուր խանի, սուլթան Աբդուլլահի, սուլթան Բոզբայի և այլ ուխտատեղիներ:

Ախլաթ քաղաքի հարստությունները: Այս քաղաքի լեռներում շատ հանքատեսակներ կան, օրինակ՝ կարմիր զառիկ (լիբրնիխ, զիր-նիկ) անունով հայտնի հանքատեսակը. երբ այն խառնում են օճառին և քսում մարմնի վրա, բոլոր մազերը թափվում են և մարդու մարմինը բամբակի նման մաքրվում ու փափկում է: Երբ բորոտությամբ տառապող ուղևորը ուտում է մի դիրհեմի մեկ վեցերորդի շափ, բուժվում է բորոտությունից, ֆրանկախտից [սիֆիլիս] և աղվեսացավից: Դեղին զառիկի հանքատեսակը ստացվում է Ախլաթի հյուսիսում գտնվող լեռներից: Սևահողի նման ծանր և մի տեսակ դեղին հանքատեսակ է, որ ուղարկվում է Իրան, Արաբիա և մինչև անգամ Ֆրենկիստան: Քիմիայի վարպետները այս հանքատեսակը խառնում են մի շարք այլ դեղերի և ստանում են հատուկ պղինձ և մաքուր ոսկի: Եթե մեկը զրանից կես մսխալ մի փոքր գավաթ ջրի մեջ լուծի և պառկելու ժամանակ խմի, մարմնի վրա եղած բոլոր մազերը կթափվեն: Բայց զրանից պետք է զգուշանալ:

Այս վայրերը այցելելուց հետո, ծովեզերքով նորից դեպի արևելք գնացինք և հասանք Ադիլջևազի բերդը (Արծկե)...

(էջ 134—142)

Ադիլջևազ բերդի բնութագիրը: Հիմնադիրը եղել է Ադրբեջանի պարսկական շահ Քաջեղդին Ալիշանը: Հետագայում բազմաթիվ մելիքների ձեռք է անցել: Վերջապես, 940 (1533) թվականին բերդի մեջ պաշարված աջեմները օսմանցիների հարձակմանը շղիմանալով, բերդի բանալիները անձամբ (սուլթան) Սուլեյման խանին են հանձնել:

Առաջին իշխողը եղել է Ջալ փաշան:

Ադիլջևազ բերդի նկարագիրը: Վանա ծովեզերքին, երկինք սևացած մի ժայռի վրա սրբատաշ քարերով կառուցված ամրակուռ բերդ է: Մինչև գագաթը հետիոտն կարելի է բարձրանալ կես ժամում: Բերդը արևելքից ու հարավից ողողող Վանա ծովը այդ բարձրությունից մի փոքր ծովածոցի նման է: Բերդի բարձր մասը երկվում է միայն կեսօրին մոտ և պարզ եղանակին: Ներքին բերդի շուրջը խրամ չկա և հնարավորություն էլ չկա, քանի որ շրջապատը արծվի բույներով պատված սեպածև և մերկ ժայռեր են, որոնք անգամ եղունգով բռնելու տեղ չունեն: Բերդը ունի 38 ամուր աշ-

տարակ. ունի մեկը-մյուսի մեջ եռահարկ երկաթյա ամրակուռ մի դարպաս: Բերդում առանց այգիների ու պարտեզների 70 նեղ տուն կա, որոնք բոլորն էլ հողով են ծածկված: Բերդում կան՝ Սուլեյման խանի ջամին, ռազմապաշարի մթերանոցներ և հացահատիկի ամբարներ, ջրամբարներ, նվազախմբի աշտարակ և բերդապահի տուն: Ունի բալյեմեզ անունով խոշոր թնդանոթներ, ուրիշ շինություններ չկան: Շրջագծի երկարությունը 4000 քայլ է: Բերդը իշխում է թնդանոթի գնդակի թռիչքի հեռավորության վրա դտնվող մի բարձր սարի: Այդ պատճառով բերդը երկարածգվում է դեպի այդ կողմը: Այս կողմից բերդին որևէ վտանգ չի սպառնում, որովհետև թշնամու թնդանոթի գնդակը անցնում է վերևից և ձորն է ընկնում: Դրանից ներքև բերդի ռաբաթն է, որը նմանապես սեպածև ժայռի վրա է, բայց ավելի ցածր է: Մի կողմը ծովեզերքի ժայռի վրա է, որտեղ երեք դարպաս կա: Ախլաթի դարպասը նայում է հարավ, մյուս դարպասը՝ դեպի արևելք և բացվում է Արճեշի ուղղությամբ: Ստորին բերդը նույնպես ամրակուռ է և խոշոր քարերով է կառուցված: Քառակուսի ձև ունի, դեպի հյուսիս՝ ժայռերի վրա է և ավելի բարձր: Այստեղ է Ուրդոնի դարպասը, որ միշտ փակված է մնում: Ռաբաթի երկարությունը 6000 քայլ է: Նավահանգիստ նայող աշտարակներում շայիկա անունով խոշոր թնդանոթներ կան. ընդամենը 76 շահանե և բալյեմեզ թնդանոթներ կան: Բերդում առանց այգիների և պարտեզների 300 հին տուն կա, որոնք բոլորը կառուցված են քարուկրից: Աջիմները մի քանի անգամ պաշարել են այս բերդը, սակայն վնասներ կրելով՝ հեռացել են: Այդ պատճառով բոլոր տները քարուկրով են կառուցված: Բերդի արևմտյան կողմը այգիներով ծածկված լեռներ են: Բերդի օդը լավ է, այդ պատճառով էլ բնակիչները առողջակազմ են: Հարավից Վանա ծովն է: Բերդում 1100 մեծ ու փոքր ապարանքներ և ռայանների լավ տներ կան:

Ընդամենը 8 թաղ կա և 7 մեհրաբ: Նշանավոր և բարեշեն է Զալ փաշայի ջամին: Բերդից դուրս գտնվող Զալ փաշայի բաղնիքը առանձնապես լավը չէ. մի բաղնիք էլ քանդվել է: Բերդում մի խան կա, բայց բեդիստան չկա: Կա նաև փոքր շուկա: Այգիների թիվը հասնում է 7000-ի: Արևելյան կողմում գտնվող զբոսավայրը մաքուր ջրի ավազան, շատրվաններ և այգիներ ունի: Նշանավոր է Զալ փաշայի այգի-զբոսավայրը:

Բերդի իշխողները: Բերդը Վանի էյալեթում սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը, Սուլեյման խանի օրենքի համաձայն, 154.036 ալշե է: Օրենքով սահմանված տարեկան 8000 ղուրուշ եկա-

մուտ է ստացվում և բեյը պատերազմի է գնում 600 զինվորով: Ունի ալայի բեյ և շերիբաշի: Ջեբելուններով միասին բեյի դրոշակի տակ պատերազմի են գնում 1000 ընտրյալ զինվոր: 150 ակչե աստիճանով շերիֆ կազա է: Կազին տարեկան 1000 ղուրուշ եկամուտ է ստանում: Ունի նաև մյուֆթի, նայիբ, մյուհթեսիբ, սուբաշի, շահ-բենդեր և մաքսատան էմին: Սակայն իշխանությունը պատկանում է բերդապահին: Բերդը ունի ընտրյալ զինվորներ, որոնք պատրաստ հսկում են գիշեր-ցերեկ: Վանը մոտ լինելով, ենիշերիների աղայի կողմից ամեն անգամ մի շավուշ է գալիս և պատժում հանցագործ ենիշերիներին: 1031 (1621) թվականին այս բերդում 6 օդա կափուկուլի ենիշերի, 2 օդա թնդանոթածիգ, մեկ օդա ջեբեջի... բերդապահներ են եղել: Ներկայումս էլ այս բերդում բալլեմեզ թնդանոթներ և անհաշիվ ռազմամթերք կա, որը այրում է աջեմների սիրտը:

Ադիլջևազի ուխտատեղիները: Երբ Ջալ փաշա-զադեն իշխել է այստեղ, Աջեմի շահի 8000 նյոքերներ մի գիշեր անսպասելիորեն թակարդ են լարել այգիներում: Ջալ փաշա-զադեն իմանալով այդ, 60 մարդով գնում և աջեմներին այնպես է կոտորում, որ 8000 մարդուց միայն 50 մարդ է ազատվում: Մի դազի էլ նահատակվում է: Այդ վայրը ուխտատեղի է... Հետո աջեմները նորից են հարձակվել և Ջալ փաշա-զադեին նահատակել են: Գերեզմանը վերոհիշյալ նահատակի գերեզմանի մոտն է: Կա նաև «Քառասուն եղբայրների ուխտատեղի». այսպես է կոչվել մեկ ժամում 40 զավակ ծնված լինելու պատճառով (:) :

Սիփանա սարը (Սուբհան դաղը): Սա Ադիլջևազ բերդի հյուսիսում երկինք խոյացած մի լեռ է: Գիտնական Պտղոմեոսի [Բեթլիմիոս] կարծիքով երկրի 148 մեծ լեռներից մեկն է: Ամեն տարի թուրքմեն, խալդի, շեքվանի, զազա, լոլո, զիբարի, փեսանի, քյարքյարի ցեղերը, իրենց հարյուր հազարավոր կենդանիներով բարձրանում են այս լեռան բարձր գագաթը և ամառը այնտեղ անցկացնում... Այս լեռան վրա արածող ուշխարների մեծ մասը երկու գառնուկ է ծնում: Տարօրինակ է, բայց Ադիլջևազի ծերերը վկայում են, որ մի կին մի անգամից յոթ զավակ է ծնել և իրենք տեսել են: Նվաստս դրան շհավատալով առարկեցի և ասացի. «Աստվածային կամքին հակառակ է»: Ի պատասխան՝ Սավուրի-օղլի, Դիզդար-օղլի և Միմինդի-օղլի անունով ծերերը, ինձ դատարան տարան և դատավոր Համիդ էֆենդիին մի ղուրուշ տալով ասացին. «Մեր էֆենդի, սուլթան Սուլեյման խանի ժամանակի Ջալ փաշայի մատ-

յանը նայեցեք»: [Գտտավորը] անմիջապես բերեց Ջալ փաշայի մատչանը և գտավ [հետևյալ արձանագրությունը]. «Այդ դարում Սիփան լեռան յայլայում Մովել Սեջահ անունով կինը, 9 ամիս 10 օր հղիությունից հետո, մի ժամում 40 զավակ ծնեց, որոնցից 20-ը աղջիկ և 20-ը տղա էին»:

943 (1536) թվականի մատչանում արձանագրված տեսանք Ջալ փաշայի (սուլթան) Սուլեյման խանին այդ մասին տրված գեկույցը... սրանից առաջ չհավատացի, որ մի կին՝ մի անգամից յոթը զավակ է ծնել, հիմա ստիպված եմ հավատալ քառասուն զավակ ծնելուն: Սիփանա սարի այդ առանձնահատկությունը անգամ արձանագրված է մատչաններում: Աստված ամենակարող է!

Սիփանա սարում գայլ, վագր, աղվես, շնագայլ և բոլոր տեսակի վայրի գազաններ կան: Այդ կենդանիները զուգավորվում են լեռան վրա, սակայն երբեք ձագեր չեն ունենում: Այս լեռան վրա գայլն ու գառնուկը միասին են ապրում և գառան մի մազին անգամ վնաս չի հասնում: Այդ պատճառով էլ այս լեռան վրա հովիվները առանձին նշանակություն չունեն: Այստեղ Բաղդատի Սաբուր անունով շան նման ընտանեցված շներ կան: Վայրի թռչուններն էլ են զուգավորվում այս լեռան վրա, բայց ձագեր չեն ունենում: Այդ պատճառով էլ նրանք չեն բազմանում: Սակայն անզղին ցեղակից թռչունները շատ են. նրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնք ապրում են հազար տարի: Այստեղ հավերը մեծ մասամբ օրական երկու ձու են ածում:

Ախլաթի և Սիփանա սարի միջև մի տեսարժան աղբյուր կա, որը հայտնի է Չեմենի աղբյուր անունով: Ժայռերից բխելով ժեռ քարերի վրայով հոսում է ցած և նրա ձայնից մարդու ականջը խլանում է: Նրա ձայնը լսվում է երկու փարսախ հեռավորության վրա: Այդ աղբյուրը թափվում է մի փոսի մեջ: Նրա ջուրը վերին աստիճանի աղի է և թունավոր, խմող մարդն ու կենդանին վայրկենաբար մեռնում են: Մեզ հետ միասին եկող Հաջի Ջարալահ անունով բարեգործ մի անձնավորություն այդ ջրի շուրջը մի ամուր պատ է կառուցել տվել, որպեսզի կենդանիները այդ ջրին չմոտենան: Աղբյուրի շրջակայքում խոտի նմուշ անգամ չկա:

Այս լեռան հյուսիս-արևելքում, նույնպես լեռների միջև, մի մեծ ջերմուկ կա, որտեղ յայլա գնացողներն են լողանում: Ավազանը ընդարձակ է, ջուրը տաք, որի բաղադրության մեջ դառիկ կա: Այդ ջրում լողացողների մազերն ու բեղերը թափվում են: Սակայն կանանց համար շատ օգտակար է: Սրա ցեխը բուժում է լուրտությունը:

Ադիլչեկազ բերդի հյուսիսից, Սիփանա սարի ստորոտից սկիզբ առնող մի վճիտ աղբյուր կա, որի երկու կողմում շատ լավ քարեր կան. այս քարերով տներ են կառուցում: Մի քանի ճարտարապետներ տախտակյա հատուկ սնդուկներ են պատրաստում, լցնում են այդ ջրով և ջրի մեջ քիչ աղ են լուծում: Աստծո հրամանով այդ ջուրը քար է կտրում, որը մարմար քարի նման է, բայց շատ փափուկ է լինում: Դռների և օջախների կամարներ, սանդուղքների աստիճաններ և այլ բազմաթիվ իրեր պատրաստելու համար, տախտակից կամ ցեխից հատուկ կաղապար են պատրաստում, մեջը լցնում են այդ ջրով և քար են ստանում: Տարօրինակ բան է: Աստված ամենակարող է!

Այսպես, Ադիլչեկազը դիտելուց և ուսումնասիրելուց հետո, ծովեզերքով 9 ժամ ճանապարհ գնացինք և եկանք Դելիկլի-թաշ (Ծակքար) կոչված գյուղը, որը ծովեզերքին ընկած 200 տնից բաղկացած գյուղ է: Այնտեղից գնացինք Դեմիրջի գյուղը: Վանա ծովից բավականին հեռու, Արճեշ բերդի տերիտորիայում գտնվող 300 տնից բաղկացած բարեշեն, քրիստոնյաների գյուղ է, բոլոր բնակիչները երկաթագործներ են: Այստեղից գնացինք Քենզեք գյուղը, որը նույնպես ծովեզերքից հեռու է և Արճեշի տերիտորիայում 200 տնից բաղկացած գյուղ և բարեշեն զեամեթ է: Այստեղ 7 դող բռնվեցին և փաշայի ապարանքի առաջ գլխատվեցին: Ապա շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Արճեշ բերդը:

Արճեշ բերդի բնութագրեր: Այս վայրը երկար ժամանակ ձեռքից-ձեռք է անցել և վերջապես 521 (1127) թվականին անցել է Կըլըջ Արսլան շահի ձեռքը, որը այստեղ մի բերդ է կառուցել: Հետագայում նորից մի մելիքից անցել է մի այլ մելիքի և վերջապես Կարա Կոյունլի շահերից մեկը՝ Կարա Յուսուֆ շահը, ավելի է բարեշինել: Թիմուրը թեև ուզել է ավերել, բայց չի հաջողվել. միայն Մուշ քաղաքն է ավերակների վերածել: Հետագայում 955 թվականին (սուլթան) Մուլեյման խանը Աջեմի երկրից վերադառնալիս, Արճեշի բերդը խլել է աջեմներից և կարդի բերել:

Ներկայումս Վանի էյալեթում է և սանջաքի բեյի կենտրոնն է: Բեյի խասը 300.000 ազն է, բեյը տարեկան 10 քիսե եկամուտ է ստանում և 1000 զինվորով իշխանություն վարում: 86 թիմար և 14 զեամեթ կա: Ունի ալայի բեյ, շերիբաշի և յուզբաշի: Օրենքով, չերևույթների հետ միասին, 1000 զինված և կանոնավոր ընտիր ռազմիկներ ունի, որոնք պատերազմի են գնում իրենց բեյի հետ միասին:

Արճեշ բերդի նկարագիրը: Վանա ծովի եզերքին, ցածր ժայռի վրա, քառակուսի ամրակուռ բերդ է, որի ամեն մի քարը փղի մեծութուն ունի. սպիտակ, փայլուն աննման մի բերդ է: Չորս կողմի աշտարակները խիստ ամուր են: Սակայն իր դիրքով իշխող բնորդ չէ և այդ պատճառով պարիսպները այնքան էլ բարձր չեն, բայց այնքան լայն են, որ ձիավորը նրա վրա կարող է ջիրիդ խաղալ: Շրջապատում խրամներ չկան: Որոշ տարիներ՝ գարնանը, երբ Վանա ծովը ալեկոծվում ու բարձրանում է, այս բերդը 7—8 ամիս շարունակ մնում է ծովով շրջապատված. մի փոքր ճանապարհ է սնում միայն Ադիլչևազի կողմից: Բերդը երկու դարպաս ունի. մեկը արևմուտք նայող Ադիլչևազի դարպասն է, որը համարվում է մեծը: Բերդում հազարի չափ հողածածկ տներ կան, մեկ էլ Սուլեյման խանի ջամին է, որը նորոգված Յուսուֆ շահի հին ջամին է... Կսմոտ 200 խանութ: Ռազմամթերքը շատ է, 110 մեծ և փոքր թնդանոթ կա, որոնք Ադիլչևազ բերդի թնդանոթներից ավելի լավն են: Բերդի հյուսիսում թնդանոթի արկի թռիչքի հեռավորության վրա գտնվող Ալա-դաղը (Մաղկոտն) ամբողջովին այգիներով է ծածկված: Հուլիսին օդը շատ տաք է լինում, այդ պատճառով բնակիչների մեծամասնությունը քոչում է Ալա-դաղի այգիները և մոտ օ ամիս այնտեղ զվարճանում:

Բերդի իշխողները: Մեծ իշխողները սանջաքի և ալայի բեյերն են: 150 ազնեով կաղա է, ունի սուբաշի, քաղաքի քեթխուդա և հարկահավաք: Բերդում Դերգյահի Ալիի⁴¹ ենիչերիներից նշանակված բերդապահ կա: 300 մարդուց բաղկացած երեք վաշտի զինվորները միշտ պատրաստ են, որովհետև բերդը աջեմի սահմանի վրա է: Մինչև անգամ, եթե բերդակալը բերդի արևմուտքում թնդանոթի արկի թռիչքի հեռավորության վրա գտնվող Արճեշ գետի կամրջով այն կողմն անցնի, իշխողը կզեկուցի Վանի փաշային, որ բերդակալը բերդը քողեց և պաշտոնազուրկ անել կտա:

[Բերդը] մի կողմից թերակղզի է, նավահանգստում հիանալի մի լիման կա, ուր վաճառականները Վանի նավերով ապրանքներ են բերում և մինչև էրզրում տանում: Բերդի բոլոր բնակիչները (սուլթան) Սուլեյման խանի օրոք Բոշնաքից [Բոսնիա] և Արնավուտլուբից [Ալբանիա] եկած հավատացյալներ են: Կան շատ ուլեմաներ: Անծանոթ քուրդ ցեղի մարդկանց թույլ չեն տալիս բերդը մտնել: Բոլորը միմյանց ազգական են և իրար հետ հավատարիմ:

Արճեշ բերդի ջերմուկի հատկանիշները: Հյուսիսային կողմում, էրզրումի ճանապարհի մոտ մի ջերմուկ կա, որտեղ ամեն ամռանը

Վանից, Բիթլիսից, Ախլաթից և Քուրդիստանից հազարավոր մարդիկ վրաններով, ուտելիքով և խմելիքով գալիս և ամբողջ երեք ամիս այստեղ ժամանակ են անցկացնում և ջերմուկում լողանում: Ջերմուկում հնուց մնացած մեծ շինություններ կան, որոնց մի մասը, ասում են, Ալեքսանդրն է կառուցել: Ջերմուկի ջուրը մի ջրաղաց կարող է աշխատեցնել: Այս վայրի մոտ Խաների աղբյուր անունով մի ջուր կա, որը շատրվանի նման բխում է ժայռից և թափվում մեծ ավազանի մեջ: Շատ վճիտ ջուր է, սակայն բավականաչափ տաք չէ, որովհետև վրան կամարներ շունի: Հին վարպետները այս ժայռի վրա առյուծ են նկարել, որի բերնից ջուրը թափվում է ավազանի մեջ: Ավազանի ջուրը, աստժո կարգադրությամբ, այնքան տաք է, որ կարծես պղնձի մեջ եռացրած լինի: Այստեղ եփում են ոռիսարի և այծի դուխն ու խաշը: Տարօրինակ աստվածային գաղտնիք է. այդքան տաք ջրից միայն երեք քայլ հեռավորության վրա, մի ժայռի ճեղքից այնպիսի սառ ջուր է հոսում, որ ներուզի¹² օրն անգամ մարդ իր ձեռքը չի կարող այդ ջրի մեջ մտցնել...

Այստեղից փաշայի հետ միասին դուրս եկանք և անցնելով ծովեզերքով՝ իջևանեցինք Կարա Քյոփրյու անունով վայրում: Այստեղ գտնվող գեղակերտ կամրջի կառուցողը հայտնի չէ: Կամրջի տակով հոսում է Աբսու գետը, որը սկիզբ առնելով Ալա-դաղից և Սիփանա սարից, թափվում է Վանա ծովը: Այս ջրի եզերքին շատ ընդարձակ եղեգնուտներ կան, որոնցից շատ լավ խսիր են պատրաստում: Կամուրջի մոտ 300 տնից բաղկացած Փազար Քյոփրյու քրիստոնյա գյուղն է, որի բոլոր ռայաները խսիրագործներ են: Գյուղը Վանի կուլիի խասն է:

Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք, անցանք եղեգնուտներով ու ճահճային վայրերով և հասանք Բենդի-Մահի գետին: Այս գետը սկիզբ է առնում Բարգիթի [Բերկրի] լեռներից և հոսում է Բերկրի բերդի ստորոտով: Վերը նշեցինք, որ այստեղ տարին մեկ անգամ խիստ առատ ձուկ է երևում: Այդտեղից տեսանք Բերկրի բերդը: Բերդում գտնվող բանակի և սանջաքի իշխող Շերեֆ խան Մահմուդին իր 5000 զրահավորված և զենքերի մեջ թաղված զինվորներով եկավ փաշային դիմավորելու և մեծ հանդիսավորությամբ հասանք Բերկրի բերդը:

(էջ 142—150)

Բերկրի բերդի նկարագիրը: Բերդը գտնվում է մի ծոցանման երկար ձորի վերջում. այդ ձորը (գետի անունով) կոչվում է Բեն-

դի-Մահի: Բերկրին այդ ջրի արևելքում, սևայ և սև ժայռերի վրա, բավականին բարձրադիր, խոշոր քարերով, հնգանկյունի ձևով կառուցված մի բերդ է:

Բերդը գտնվում է Մահմուդի քրդերի ձեռքը: Բուլոբ զինվորները քրդեր են: Փաղիշահի կողմից սահմանված բեյի խասր 200.000 ակչե է: Ունի 97 թիմար և 7 զեամեթ: Ունի նաև ալայի բեյ և շերի-բաշի: Նվիրական պատերազմի ժամանակ 3000 զինվոր են կռվի դնում: Ունի նաև բերդապահ և սուբաշի:

Բերդը Բերկրի է կռվում, որովհետև հիմնադիրը՝ Կըլըջ Արսլանը, այստեղ բռնել է շահի վաճառականների բեռները և նրանցից տուրք առել: Քրդերը սրան «Բար-գիր կալասի»⁴³ են անվանում: Բնակիչները շեհբազի և դազի-մահմուդի ցեղերից են, որոնց հիանալի նժույգներից Քուրդիստանում ոչ մի տեղում չկա:

Բերդում կա Շերեֆ խանի ապարանքը, մի բաղնիք, մի խան, այգիներ ու պարտեզներ և բավականաչափ խանութներ: Հայտնի են ջուրն ու օդը և խաղողը: Այս բերդը Աղբեջանին է պատկանել և 955 (1548) թվականին բերդում պաշարված քրդերը սուլթան Սուլեյման խանին հպատակություն են հայտնել, բերդը հանձնել են առանց կռվի և այդ պատճառով էլ իշխանությունը նորից իրենց է շնորհվել: Բեյը Մահմուդիներից է:

Այս բերդից դուրս եկանք և շարժվելով դեպի հարավ, Հասան Թափա յալլան մնաց մեր ձախ կողմում: Մահմուդի բուլոբ քրդերը յալլա են բարձրանում այս լեռը: Յալլայի գազաթը շբարձրացա, բայց նկատեցի, որ դեպի երկինք խոյացած մի յալլա է: Այս լեռից այն կողմ ճանապարհը բաժանվում է, ձախակողմյան մեծ ճանապարհը տանում է դեպի Վանի բերդը, աջակողմյան ճանապարհը՝ դեպի Ամիկ բերդը: Իջևանեցիք այստեղ, Չոմաբլի լեռան ստորոտում գտնվող Փաս գյուղում: Վանի նահիյեներից է. այգիներով և պարտեզներով 100 տուն ունի: Փաշայից իրավունք ստանալով այստեղից գնացի Ամիկ բերդը: Երբեմն քարքարուտներով, երբեմն Վանա ծովի եզերքից դեպի հարավ ընկած բարեշեն և հարուստ գյուղերով անցնելով՝ 4 ժամից հետո հասանք Ամիկ բերդը:

Ամիկ⁴⁴: Բերդի բնութագիրը: Պատմագիրների վկայությամբ այդ բերդը կառուցել է Ադ ցեղը, որովհետև...^{*} ժայռերի մեջ պահպանվել են Ադ ցեղի քարայրները, որոնց գովերգելու համար լեզուն անդոր է:

* Բնագրում րաց է թողնված:

Բերդը կառուցված է Վանա ծովի եզերքին, Սուլեյմանիեի⁴⁵ մինարեի հինգ բարձրությամբ, դեպի երկինք խոյացած մի սուր ժայռի վրա: Աստված վկա՛, համարձակություն չունեցա այդտեղ բարձրանալ ու դիտել, որովհետև քարե սանդուղքի մի քանի հազար աստիճաններով գագաթը բարձրանալիս, նախ պետք է անցնեի ժայռին կպած ուղղաձիգ փայտյա սանդուղքներով, ապա՝ մինչև գագաթը հասնելու համար բարձրանայի հինգ քարե սանդուղքներով: Պաշարման ժամանակ հիշյալ սանդուղքը պարանով վերև են քաշում և որևէ կողմից վերև բարձրանալն անհնարին է դառնում: Բերդը չի իշխում իր շրջակայքի վրա: Հարավից և արևմուտքից Վանա ծովն է և բերդը հրվանդանի նման ծովի մեջ խրված մի բարձր ժայռ է: Տարօրինակն այն է, որ ժայռի ամենաբարձր մասում վճիտ և փոքր մի աղբյուր է հոսում:

Բերդում մի ջամի, մոտ 50 տուն, ամբարներում՝ կորեկ և բլրինձ կա, ունեցել է 6 շահի թնդանոթ: Բերդը իսկապես որ խիստ ամրակուռ է: Եթե բերդում պաշար և ջուր լինի՝ գրավելը անհնարին է: Նվաստս նման բերդ տեսել եմ Ադանայի վիլայեթի Սելեֆկեի սանջաքում, Լարենտիի մոտ, գա էրմենաք բերդն է, որն իսկապես արժանի է դիտել: Սակայն այս Ամիկ բերդը նրանից ավելի բարձր և ավելի ամրակուռ է: 805 (1402) թվականին Խիմուրը եկել և տեսել է այս բերդը, սակայն ասել է. «Այս բերդը քանի շահերի բանակներ է խայտառակել: Բերդը սլաշարելու և խայտառակվելու փոխարեն ավելի լավ է թողնել ու անցնել»: Եվ բոլորովին անուշադրություն մատենելով թողել ու հեռացել է:

Վանա լիճը այս բերդի ստորոտում այնքան խորն է, որ մի քանի պարաններ իրար կապած, ուղղահայաց իջեցրել են ջուրը և հատակին շի հասել. այդ պատճառով բերդը կոչվել է Ամիկ: Սակայն քրդերը մեջ աղավաղված ձևով գործածվում է Ամիք: Ամուգ էլ են ասում: Շրջապատում արծիվների, բազենների և այլ թռչունների հազարավոր բներ կան: Մի անգամ մսավաճառները ներքևում գոմեջ են մորթել և գլուխը մի կողմն են դրել, վերևից մի արծիվ սլացել և գոմեջի գլուխը առնելով բարձրացել է իր բույնը: Այդ գոմեջի գլուխը մինչև հիմա էլ սպիտակ սնդուկի նման մնում է այդ ուժեղ թռչունի բնում: Պետք է պատկերացնել, թե արծիվը ինչպիսի ուժ է ունեցել, որ փախցրել է 100 օկկա ծանրություն ունեցող գոմեջի գլուխը:

Բերդը գրավվել է Ռուստեմ փաշայի կողմից: Ներկայումս Վանի էյալեթում է, Սուլեյման խանի օրոք փաշայի խասն է և վոյե-

վող այսուհետև է: Վանի կաղիի իշխանության ներքո նայիբութուն է [կաղիի փոխանորդ]: Ունի բերդակալ և 50 զինվոր: Ներքևի վարոշում այգիներով ու պարտեզներով մոտ 100 տուն, մի ջամի, խան, բաղնիք և փոքր շուկա կա:

Այս բերդը դիտելուց հետո, գնացինք դեպի արևելք և Ջանիկլեր գյուղի մոտ անցանք Ջանիկ, հետո Սորաչլի գետակները և հասանք Աբլան գյուղը: Այստեղ փաշային տեսանք և ես նկարագրեցի Ամիկ բերդը: Փաշան առանց տեսնելու՝ հիացավ: Ներկաները նույնպես: Այստեղից նորից շարժվեցինք դեպի արևելք և հասանք Կարա Քասրմ գյուղը: Այնտեղից դուրս եկանք և իջևանեցինք Չայբաշի անունով վայրում, որը գետից քիչ հեռու, կանաչազարդ դաշտում ընկած 100 տնից բաղկացած բաբեշեն գյուղ է: Գետը սկիզբ է առնում Չոմաբլի սարից և Վանի արևելքում, թնդանոթի արկի թռիչքի հեռավորության վրա գտնվող Ակքիրիփի լեռների մոտ թափվում է Վանա ծովը:

Փաշան այստեղ իջևանեց իր սերափերդեում⁴⁶, որտեղ փաշայի տեսությանն արժանացան Վան քաղաքի բոլոր այաններն ու ավազանին: Այնքան թանկագին նվերներ մատուցեցին [փաշային], որ նկարագրել անհնարին է: Մինչև հիմա Վան շէր եկել Մելեք Ահմեդ փաշայի նման հայտնի, բարձրաստիճան և փաղիշահին փեսա վեզիր... Փաղիշահի հատուկ և բարձր հրամանով, Վանի բերդը նորոգելու և բարելավելու համար նա մի կափուջի բաշի⁴⁷ էր ուղարկել: Այդ օրից սկսած Վանի ժողովուրդը սարսափի մեջ էր: Այդ պատճառով էլ Վանի ամբողջ շրջակայքից, մինչև անգամ Դիարբեքիրից, Հալեպից, Իիթլիսից եկել էին փաշային դիմավորելու: Փաշայի կողքին էին կանգնած՝ փաղիշահի դերգահից Կաբա կուլաք Մուստաֆա աղա անունով հայտնի կափուջի բաշին՝ իր 40 կափուջիներով, Վանի աղաներից՝ խուսրե փաշան, նրա քրոջ որդի՝ Սուլեյման բեյը և Հուսեյին աղայի որդիները: Սրանք աքսորվել էին և կափուջի բաշին նրանց բերել էր Վանում թողնելու համար: Վանի զորաբանակում տեղեկացել էին, որ Վանի այաններից մի քանի հարյուրի մասին սպանելու ֆերմաններ են տրված. այլևս այդ հայտնի էր բոլորին: Այդ պատճառով այաններն ու ավազանին իրենց համար վախենալով, վերոհիշյալ գետի մոտ, մի գիշերվա ընթացքում մեծ քանակությամբ նվերներ էին բերել: Աղաներն ու ենթակաները մեծ շնորհների արժանացան:

Գետի մոտ առավոտյան կանուխ այս վայրից շուտով Վան մտնելու մասին ֆերման տրվեց:

Չինվորական շներրի նկարագրությունը: Այս վերնագրի տակ էլ. Չելերին շատ մանրամասնությամբ նկարագրում է ի պատիվ փառայի կազմակերպված մեծ շքերթը:

Շքերթը տեղի է ունեցել 1065 (1654) թվականի ուշեր ամսի վերջին: Շքերթին մասնակցել են բազմաթիվ և բազմապիսի զինվորական մասեր՝ իրենց հատուկ տարազներով և զենքերով: Այնուհետև անցել են տասնյակ հարյուրավոր տարբեր կարգի ու աստիճանի փառայի ծառայողները և այլն: Հետո 500 հարզելի աղաներ, 300 կափուշի բաշիններ՝ սամույրի մուշտակներ հագած, հետո փառայի [Վանի փառայ] աստիճաններն ու զարդերը տանողները, ձիերը՝ միրախորների հետ միասին: Չելերին ասում է, որ, դրանց նկարագրության համար գրիչը անգոր է: Հետո անցնում են 22 աստիճանավոր ներքին աղաները և 400 ներքին ղուլամները, «որոնց մի մասը վրացի և մեծ մասը աբաղաներ էին», հետո փառայի տարբեր արհեստավորները... Այս մեծ շքերթի աջ ու ձախ կողմերում ողջույնի էին կանգնել փառայի հատուկ ձիավոր զինվորական մասերը: Հետո Բիթլիսի խանի քեթխուղան իր հազար ընտիր զինվորով, Հեքարիի քեթխուղան՝ 5000 զինվորով, Մահմուդիի խանը՝ 8000 զինվորով, Շիրվանի բեյը՝ 1000 զինվորով, Մեքսի՝ բեյը, Քեսանի բեյը, Բայազիդի բեյը, Հիզանի բեյը, Փինյանիչի բեյը, Փիրեդուսի, Կարկառի, Աղարիսի, Բենի Կոթորի, Իսփերդի, Քարնի, Հիրունի, Ջրիկի, Մուշի, Ադիլջևազի, Արճեչի, Բերկրիի բեյերի քեթխուղաները հազարական զինվորներով փառային ողջունելու էին եկել...

Չորս ժամվա ընթացքում գետի ակունքից մինչև Վան փառային ողջունում են 30 հազար զինվոր: Այնուհետև Ստամբուլից սուրհանդակ է գալիս և փառային հասցեագրված նամակներ բերում: Պարզվում է, որ Մեծ վեզիր էրբիշ փառան հեռացվել և փոխարենը Կարա-Մուրադ փառան է մեծ վեզիր նշանակվել: Հեռացված վեզիրի մասին ափսոսանք հայտնող կնքապահ Օսման աղային Մելեք Ահմեդ փառան իր ձեռքով մահացու ծեծ է տալիս...

Երբ մոտենում են Վանի բերդին, թնդանոթի և հրացանի համազարկերով ողջունում են փառային: Հետո փառան իրեն զիմավորելու եկող Վանի բնակիչներին, լայ և զեղաներին* ողջունելուց հետո, 1065 թվականի ուշեր ամսի վերջին՝ մտնում է Վան, որտեղ վերին աստիճանի շքեղ խնջույք է տրվում: Այնուհետև փառայի հանունով Դիվան է բացվում, որտեղ դատում են 7 մարդու, որոնց ըստ փառայի հանցանքների պետք է սպանելին: Դրանցից շորսը դիվանից փախչում են, իսկ երեքը ուշաթափվում: Պարզվում է, որ սրանք Վանի նախկին գերիշխող՝ Շեմս փառա-զադե Մուհամմեդ էմին փառայի կողմից Վանում կազմակերպված ապստամբության գործակիցներից են: Շարիաթի օրենքով դրանց մահվան են դատապարտում և զխատում: Հետո Դիվանում կարդացվում է փառայի հանցանքների խաթմի շերիֆը⁴⁸, որով հրամայվում է 70 մարդու զխատել և Ստամբուլ ուղարկել: Դրանցից 45-ը ներկա են լինում Դիվանում, որոնց ոճրագործությունները քննում է փառան և իրեն տրված փառայի հանցանքների խաթմի շերիֆի հիման վրա դրանցից 7-ին ազատում է, իսկ 38-ին հրամայում է զխատել...

Այնուհետև, փառան, քաղաքի վերանորոգումը և ամրացումը սկսելու նպատ-

* Հավանաբար՝ Մոկս:

** Գեղա՝ բառացի նշանակում է աղքատ, մուրացիկ, այստեղ գործածվում է հասարակության ցածր դասի իմաստով, գյաղս:

տակով, բոլոր բարձր աստիճանավորների հետ միասին գնում է բերրոյ գրտիուն) նա տեսնում է, որ Վանի հյուսիսային կողմում, ժայռին կից, մեծ քանակութայամբ հող է կուտակված: Փաշան հարցնում է, «Ի՞նչու է բերրի մոտ այսքան հող կուտակված: Այդ պատճառով, Աստված մի արասցե, թշնամին կարող է այս բերրոյ գրավել»: Վանի ծերերը պատասխանում են. «Մեր սուլթան, թիմուրն է երեք տարվա ընթացքում այս հողը այստեղ կուտակել տվել՝ բայց դարձյալ չկարողանալով բերրոյ գրավել, թողել ու հեռացել է: Հետո այս բերրոյ 7 ամիս շարունակ պաշարել է Քել Ռուստեմ խանը: Նորից այստեղ հող է կուտակել տվել և քիչ է մնացել բերրոյ գրավի: Այդ ժամանակ Ալ-Օսմանի կողմից օգնութայան են հասնում Դեմիր Կազըբ Խալի և Կարա Մյուրթեզա փաշաները: Իսկ երբ Քել Ռուստեմը խրամատները թողեց և հեռացավ, մենք էլ առավոտ վաղ Վանի դարպասները բացեցինք, հարձակվեցինք Աջեմի գորբերի վրա և նրանց կոտորեցինք... Այդ հողերը կուտակված են մնացել այն ժամանակից»: Փաշան ասաց. «Քեթիուղա, իմ բոլոր օթաղները այստեղ հաստատիր. իմ բոլոր ղինվորներն իրենց վրանները թող այստեղ կանգնեցնեն: Ամբողջ էյալեթի և Վանի 27 սանչարի ու օշաբլըբի իշխողները պետք է Վան գան, ծառայութայան անցնեն փաղիշահին և մասնակցեն այս հողերը ծովը թափելու գործին»: Բոլոր աղաները սկսում են հող կրել: Մունտիկները քաղաքների բնակիչներին կոչ են արել անցնել աշխատանքի և բոլորը պարկերով ու այլ միջոցներով հողը կրել և ծովն են թափել... Մեկը Ահմեդ փաշան⁴⁹ Վանի սանչարների բեյերին գրութայուններ է ուղարկում, իսկ քուրդ էմիրներին առաջարկում է մասնակցել «փաղիշահական ծառայութայուններին»:

Այնուհետև էվ. Չելիբին գրում է. «Իսկ ես, նմաստս, որովհետև անձանթ էի այս երկրին, սկսեցի դիտել և ուսումնասիրել Վանի բերրոյ»:

Դար-ի-իմանի⁵⁰, այսինքն Վանի բերրի գովեր: Սկզբում այստեղ ապրել են Ադ և Միմուդ ցեղերը: Նրանք այս լեռներում մեծ քարայրներ ու խոռոչներ են փորել և բնակվել դրանց մեջ: Աստվածային իմաստութայան շնորհիվ, նրանք կարողացել են օգտագործել ամենակարծր քարերն անգամ: Հետագայում այս Վանի ժայռը մի շարք պետութայունների ձեռքն է անցել: Մարգարեի ծննդից 1600 տարի առաջ, վահափառ Դավուդի (Դավիթի) օրոք, Մելիք Ջալութ⁵¹ այս Վանի ժայռի վրա մի մեծ տաճար (վանք) է կառուցել: Երբ վահափառ Դավուդը, Աստված նրա հոգին լուսավորի, սպանում է Մելիք Ջալութին, այդ եկեղեցին ձեռքից ձեռք է անցնում և վերջապես, Մարգարեի ծննդից 881 տարի առաջ, անցնում է Մեծն Ալեքսանդրի ձեռքը: Ալեքսանդրը այս տաճարը կոչում է վանք*, որը տեղացիների կողմից աղոթատեղի իմաստով է գործածվել: Հետագայում այն աղավաղվում է և Վան ձևը ստանում: Ալեքսանդրի մահից 882 տարի հետո, աշխարհի պարծանքի [Մարգարեի] օրոք, Վանը անցնում է նեղիբվանի ձեռքը: Հետագայում, իսլամու-

* Վանք, թուրքերեն գրված է **كنا** և

թյան տարածման ժամանակ, Մուհամմեդի գործակիցներից մեկը դեսպանության կարգով գալիս է այստեղ և տեսակցություն ունենալով վանքի վարդապետի հետ, նրան և ուրիշներին ընդունել է տալիս իսլամական նվիրական կրոնը: Վերոհիշյալի մահից հետո, Թաջէզդինը՝ Յըզդ-Ջըրդի⁵² ցեղից մեկը, տիրանում է այս վայրերին, վերակառուցում է Վանի բերդը, կառուցում է նաև ստորին բերդը: Հետագայում, 811 (1408) թվականին անցնում է Աղբբեջանի շահերից մեկի՝ Կարա Կոյունլի Կարա Յուսուֆ Ջելայիրի ձեռքը, որը սարսափելով Թիմուրից, փախչում է Յըլդըրմ խանի (սուլթան) մոտ:

Դարձյալ Աղբբեջանի շահերից մեկը՝ Ակ կոյունլու Ուզուն Հասան Բայենդուրին, հպատակվելով Թիմուրին, հետիոտն զնում է նրա կողքով, որի համար Թիմուրը նրան շնորհում է Աղբբեջանը, Ախլաթ քաղաքը և Վանի բերդը: Սակայն հետագայում, 955 (1548) թվականին, Վանը անցնում է Շահ Թահմասբին: 956 (1549) թվականին սուլթան Սուլեյմանի փաղիշահության ժամանակ, Շահ Թահմասբի եղբայր էլկաս Միրզան փախչում և գալիս է սուլթան Սուլեյմանի մոտ ու նրան մղում է Աջեմի երկիրը կողոպտելու և թալանելու:

Այդ ժամանակ Մեկթուլ Իբրահիմ փաշան մեծ սերդար է լինում: Անատոլիայի, Կարամանի, Մարաշի, Դիարբեքի, Շամի, Հալեպի, Թարաբուսի, Ուրֆայի և Ադանայի էյալեթների, ինչպես նաև ամբողջ Քուրդիստանի բոլոր զինվորները, էլկաս Միրզայի օժանդակությամբ, շարժվում են և անցնելով մենզիլներով, Վանի բերդի դաշտում, շատ մեծ բանակ են զնում: Այնտեղ բնակություն են հաստատում և հանգստանում իրենց վրաններում: Բերդում պաշարված աջեմները շղիմանալով Ալ-Օսմանի հարձակմանը, վախից ամառնով բերդի բանալիները հանձնում են մեծ սերդարին: Բերդում դտնվողները քաշվում են Կարնը յարք բերդը: Նույն օրը Ամիկ, Սեբավան, Ոստան, Կեփան անունով շորս բերդերի բանալիները Մահմուդիի էմին բեյը հանձնում է սերդարին: Այդ բերդերն ու նրանց հյուսնումնարը շնորհվում է նրան: Դրանից հետո բոլոր քրդերի հետ միասին, հպատակություն ու հնազանդություն են հայտնում և բերդերի բանալիները սերդարին են հանձնում նաև Ջերմ, Բիզդար, Բերկրի, Ռուսենի, Հել և Թենվիզե անունով ամուր բերդերի իշխողները:

Մեծ սերդարը Վանի էյալեթը շնորհում է Շամի վեզիր Կոշա հուսրև փաշային: Սակայն Քուրդիստանի խաներից շատերը, ինչպես օրինակ, Բիթլիսի՝ Շերեֆ խանը, թագադրված լինելով Շահ

Թահմասբի կողմից, երթևեկող իսլամ ղազինիերին նեղութուն է պատճառել և ճանապարհները կտրել:

Վանի բերդի և այլ 43 բերդերի գրավման լուրը սերդարը Հալեպի ձմեռանոցից շտապ տեղեկացնում է [սուլթան] Սուլեյման խանին: Սուլեյման խանը ուշադրության կենտրոնում ունենալով այս կողմերը՝ պատրաստվում էր գալ: Մյուս կողմից Վանի բերդին նախապես որպես իշխող նշանակված Խուսրու փաշան զբաղված է լինում Վանի բարեշինությամբ: Երբ շահր տեղեկանում է, որ Ալ-օսմանները բերդը գրավել են, պատրաստվում է իրանյան և թուրանյան զինվորներով շարժվել Վանի վրա: Սերդար Իբրահիմ փաշան մեծաթիվ զինվորներով անմիջապես շարժվում է Շահր վրա: Նա Վանից շարժվում է դեպի արևելք և հյուսիս՝ դեպի Սալմաս: Վանի և Սալմասի հեռավորութունը միմյանցից 7 փարսախ է: Երբ շահր իմանում է Սերդարի գալու մասին, փախչում է դեպի Սպահան: Սերդարն իր հաղթական բանակով վրաններ է կանգնեցնում Թավրիզի մոտ՝ էսադ Աբադ անունով վայրում: Երբ այսօրը, ուլեմաները և ավագանին նվերներով գնում են Իբրահիմ փաշայի մոտ և հպատակութուն հայտնում: Թավրիզ քաղաքում բոլորովին կողոպուտ տեղի չի ունենում: Սակայն աջեմների ամենից շատ կուտակված վայրը՝ Կըզըջա յայլան, կողոպուտի և թալանի է ենթարկվում: Այդ պատճառով, Ուլամե փաշային սերդար են նշանակում և 10 հազար զինվորով ուղարկում են այնտեղ: Բայց Ուլամեն այնտեղ պարտութուն է կրում և փոքրաթիվ զինվորներով գալիս է Թավրիզ՝ սերդարի մոտ: [Օսմանցիները] ավելի մեծ քանակությամբ զինվորներով հարձակվում և թալանելով ու կողոպուտելով Թավրիզի մոտի Ուջան յայլան, Խոյը, Հրենդը, Թեսոն, Սալմասը վրեժ են լուծում և անհաշիվ հարստութուն ձեռք բերելով՝ մտնում են Թավրիզ: Քսան օր հետո այնտեղից դուրս են գալիս և անցնելով Կոթուրի ձորերով ու Փինյանիշի քրդերի միջով՝ մտնում են Վան և նորից բարեշինում են Վանի բերդը. որովհետև Բիթլիսի Շիրեֆ խանը փախել էր աջեմների երկիրը, Բիթլիսի էյալեթը իբրև նվեր տրվում է Ուլամե փաշային: Հետո վերոհիշյալ սերդարը անցնելով Բիթլիսով, Հազոյով, Միաֆարկինով, Դիարբեքիրով՝ հասնում է Բաղդատի մոտ և տեսնում, որ (սուլթան) Սուլեյման խանը Բաղդատը պաշարել է: Նորին վսեմութուն փաղիշահին նա հայտնում է իր հավատարմութունը: Պաշարման 40-րդ օրը, 941 (1542) թվականին փաղիշահը Բաղդատը գրավում է: Վերադարձին տեղեկանում է, որ Ալմանների [Գերմանիայի] թագավորը շարժվել է Բելգրադի

վրա: Շտապ վերադառնում է և Ալմանների երկրում գրավելով էրզուդ, Սելանկմեշ, Գոքին, Վարդին, Օսեք և այլ ընդամենը 76 բերդեր, հաղթական կերպով վերադառնում է իր մայրաքաղաքը: Այդ ժամանակ Վան և Ադիլջևազ բերդերից օգնություն խնդրողներ են գալիս և հայտնում, որ մոլորյալ շահը Վանն ու Ադիլջևազը գրավել է: Սուլթան Սուլեյմանը անմիջապես, երկրորդ անգամ ստիպված է լինում շարժվել Աջեմի վրա:

955 (1548) թվականի սեֆեր ամսի 7-րդ օրը սուլթան Սուլեյմանը, շեհզադե Զիհանգիրի հետ միասին անցնում է Սկյուտար և այնտեղից իր անթիվ զինվորներով ճանապարհ կտրելով՝ գալիս է Սեյդի Ղազի կոչված վայրը: Այստեղ Սարուխանի վալի շեհզադե Սելիմ խանը գալիս է կայսերական բանակ, արժանանում նորին Վսեմություն փադիշահի տեսությանը և նշանակվում Ռումելիի երկրի վարչության թեկնածու: Ապա ուղարկվում է սուլթանության երկրորդ մայրաքաղաքը՝ էդիրնե: Այդտեղից Սուլեյման խանը ղուրս է գալիս և իջևանում է Ակ-շեհիրի մոտ: Շեհզադե Բայազիդ խանը իր բանակով գալիս է իր հորը՝ փադիշահին արժանի հարգանքներ ցատուցանելու...

...Փադիշահը իր զինվորների հետ միասին վերցնում է շեհզադեին և ուղևորվում դեպի Վան: Գալիս են Սվազ: Ամասիայի իշխող շեհզադե Մուստաֆա խանը գալիս և փադիշահի ձեռքը համբուրում է... Այս շեհզադեին էլ է իր հետ վերցնում և իջևանում է էրզրումի բերդի մոտ: Այստեղ երեք օր հանգստանում, զինվոր է հավաքում և գալիս իջևանում է Ադիլջևազ բերդի մոտ: Աջեմները շեն կարողանում զիմադրություն ցույց տալ, ոմանք նավերով փախչում են Վանի բերդը, ոմանք էլ դեպի Ոստան ու Դատվան: Ադիլջևազ բերդը դատարկ են թողնում: Այս բերդի մոտից փադիշահը Ուլամե փաշային և Կարամանի բեյլերբեյի Փիրի փաշային 40 հազարանոց բանակով ուղարկում է Վանի բերդը պաշարելու: Սրանք արագ հասնում են Վան, մտնում են խրամատները և Վանի շրջանից հազարավոր զինվորներ են ուղարկում Աջեմի երկիրը կողոպտելու և ավերելու: Իսկ աշխարհակալ փադիշահը 10 օրվա ընթացքում հասնում է Թավրիզի դաշտը, Շահ Թահմասբի եղբայր էլիկաս Միրզային նորից սերդար է նշանակում և 40 օրվա ընթացքում Համադան, Դերգեզիր, էրդեբիլ, նեհավենդ, Քաշան, Կազվին, Մերաշե, էսադ-Աբադ, Շեհրի Ուջան, Սպահան քաղաքների շրջաններում, Իրաքում և Ադրբեջանում 76 քաղաք է գրավում և անսահ-

ման քանակութեամբ ավարով էլկաս Միրզայի հետ վերադառնում է Թավրիզ...

[Սուլթան] Սուլեյման խանը Թավրիզին խնայում է և չի կողոպտում: Նա թույլ չի տալիս, որ ռայաներին և հասարակ ժողովրդին վնաս պատճառեն: Միայն պարզապես հողին է հավասարեցնում շահի Թավրիզի ապարանքը և պարտեզները: Նվաստս այդ ավերակները և քանդված վայրերը նկարագրել եմ 1058 (1648) թվականին՝ Թավրիզ գնալիս:

[Փաղիշահը] դուրս գալով Թավրիզից և շարժվելով դեպի արևմուտք, հինգ օրից հետո հասնում է Վանի դաշտը: Նա Ուլամե և Փիրի փաշաներին գտնում է Վանի խրամատներում: Սադրազամ Ռուստեմ փաշային, 70 բեյլերբեյիների հետ միասին, պարտավորեցնում է գրավել Վանը: Թշնամուն հանգիստ չի տրվում: Առանց ժամանակ կորցնելու, բերդը գրավելու համար ծերերի մասնակցութեամբ խորհրդակցութիւն է գումարվում: Նախապատրաստվում են բոլոր անհրաժեշտ միջոցները: Անթիվ զինվորներ ամեն կողմից մեղվի նման պաշարում են Վանի բերդը: Պաշարումը տևում է 10 ցերեկ և գիշեր: Բերդում պաշարված քջեմները սովին ու ծարավին չեն դիմանում և աման են խնդրում: Տասներկուերորդ օրը բերդի սիփահասալար⁵³ Ալի խանը, գիշերով, իր մարդկանց հետ պարաններով իջնում է բերդից, գնում էլկաս Միրզայի վրանը և միջնորդութիւն խնդրում: Նա էլ դիմում է Սուլթան Սուլեյման խանին և հայտնում բերդում գտնվողների խնդիրքը: 955 (1548) թվականի ռեջբե ամսի 20-րդ օրը, Սուլեյման խանը, վեզիր և բարձր սերդար Ռուստեմ փաշայի միջոցով, երկրորդ անգամ գրավում է Վանի բերդը: Հետո 40 օր մնում է Վանի բերդում և այնպես է վերակառուցում ու բարեկարգում այն, որ նմանը չի կարող լինել: Ներկայումս օսմանցիների ձեռքին ամրակուռ և ուժեղ մի բերդ է:

Վանի ժայռի գովբը: Ադրբեջանի տերիտորիայում է: Հարավից, արևմուտքից և հյուսիսից շրջապատված է Վանա ծովով: Արևելքից, հարավ-արևելքից և հյուսիս-արևելքից դրախտանման մի դաշտ է: Այդ դաշտի կենտրոնում գտնվում է Վանի բերդը, որը նման է բեռնված և ծուռ գավակով ուղտի: Ծտեի մասը դեպի երկինք է խոյացած և գույնզգույն բուկալեմանի է նման: Երկու կողմից ուղտի բեռան նման, խոշոր փորով, ներքևը առանց սյունների, պարապ ժայռեր են, որի հարավ-արևելքում, ժայռերի ստորոտում, գտնվում է ստորին քաղաքը, սա ցածր պարիսպներով մի վարոշ է: Հյուսիսում գտնվող պարապ ժայռը, որտեղ Թիմուրը հող է կուտակել՝ քաղաքից դուրս է: Այս կողմում եղեգնապատ ճահիճ է:

Ինչպես ասացինք, այս ժայռը ծնկաչոք ուղտի է նման, որի՝ դեպի արևելք երկտրած գլուխը, Թնդանոթի ազդեցությունից ազատ ժայռեր են: Ուղտի ետևի մասը դարձած է դեպի Վանա ծովը և նայում է արևմուտք: Ուղտի ետևին նմանվող վայրից՝ անցնելով 7 աշտարակի և 7 հարկանի դռների վրայով, մի ժամվա ընթացքում սարսափով կարելի է բարձրանալ 3060 քայլաչափ բարձրություն ունեցող ժայռերի վրա: Ներքևում գտնվում է Արար-Ջանի դուռը, որը բերդի ամենացածր պարիսպումն է: Բերդի ժայռերը զանազան կողմերից շատ տարօրինակ տեսք ունեն. շատ տեղերում ժայռերը աժդահայի են նման և թեքված են ներքև՝ քաղաքի վրա: Պարզ երևում են աժդահայի գլուխը, ոտներն ու վիզը: Ժայռերից մի քանիսը նման են առյուծի, մի քանիսը՝ կոկորդիլոսի, մի քանիսը նավի, իսկ մի քանի ժայռեր էլ նման են նստած արծվի: Այս ժայռերը ներքևից կարելի է շրջանցել երեք ժամվա ընթացքում, ժայռի մեջ 600-ի չափ մի քանի հարկանի խոշոր քարայրներ կան, որոնցից ամեն մեկը մի իջևանատան նման է: Այս քարայրներից մի քանիսում մետաքսագործական արհեստանոցներ կան, որտեղ վարպետները իրենց ճախարակներով մետաքսի, բամբակի և այլ թելեր ու պարաններ են պատրաստում: Հարյուրավոր քարայրներում Թնդանոթի արկեր են պահվում, որոնց հաշիվը միայն աստված գիտե: Մի քանիսն էլ լիքն են սև վառոդով: Մի քանի քարայրներում անհաշիվ նետ, աղեղ, հրացան, սուր, վահան, կացին, բրիչ, թիակ, կումբարա⁵⁴, անիվ, կլոր քարեր և այլ բազմաթիվ տեսակի ռազմամթերք և պատերազմական իրեր կան: 100 քարայր հատկապես լիքն են զարով, ցորենով, բրնձով, կորեկով, ոսպով, բակլայով, սիսեռով և այլով: Քարայրներից մեկն էլ լիքն է կենդանիների ոսկորներով: Մի քարայրում հազարավոր տարիներից ի վեր մնացած մեծ քանակությամբ շատեր, տրեխներ և նման անպետք իրեր կան: Քարայրներից մեկի ջրի ավազանում կան քթանի յուղ, մյուսում սուսամի յուղ, մի ուրիշում՝ դեղին յուղ, մեկում՝ կուպր, մյուսում՝ ձյութ և այլ տեսակի յուղեր և ճարպեր: 7 ավազանի մեջ բրդից ու մազից մաքրված և շերտ-շերտ կտրված կովի և գոմեշի կաշիներ են դարսված, որոնց վրա առատորեն մեղր է լցված և կաշվից հետք անգամ չի մնացել, ստացվել է մի տեսակ հիանալի քաղցրեղեն (ոնչել), որն ուտելով շես կշտանում: Մի ուրիշ քարայրում աղած ձուկ, մի այլում աղած կովի, գոմեշի, ոչխարի, այծի միս է կուտակված: Երեք քարայրում աղ կա: 40 քարայր լիքն են եփած

կորեկի հացով, կարկանդակով, ալյուրով ու ձավարով, սրանց հաշիվը հայտնի է միայն աստծուն: Մի քանի ավազաններում քացախ, մեղր, պանիր, ձիթապտուղի յուղ և մինչև անդամ դինի կա: Գինին գործ են ածում իբրև դեղ կամ իբրև հարդանք տալիս են պաշարված քրիստոնյաներին: Քարայրներից մեկում, աստծո հրամանով, նավթի յուղ կա, որը ժայռից հոսելով լցվում է մեծ ավազանի մեջ: Երբ ավազանը լցվում է նավթով, կառավարութունը, վանի դեֆթերարի միջոցով, վաճառում է առևտրականներին: Այս քարայրը միշտ գիշեր-ցերեկ, փակված է մնում: Մի կողմումն էլ մեծ քանակությամբ հող է կուտակված, որպեսզի, աստված մի արասցէ, եթե նավթը բռնկվի վրան հող ածեն ու կրակը մարեն: Մի խոսքով վանի այս ժայռի մեջ մոտ 600 քարայր կա: Որոնցից ոչ մեկը դատարկ չէ, բոլորը լցված են ռազմամթերքներով և այլ պատերազմական իրերով:

Սուլթան Սուլեյման խանը, — աստված նրա հոգին լուսավորի, — բազմաթիվ հաղթանակներ տանելով և բերդեր գրավելով, լրիվ գաղափար է կազմում ամեն հարցի մասին և իմանում է, թե դեպի բերդը ու բերդից դեպի թշնամին ինչպե՞ս պետք է թնդանոթ արձակել, բերդը ինչպե՞ս ումբակոծել, բերդից արձակվող թնդանոթները ո՞ր դեպքում կարող են թշնամուն վնաս պատճառել: Նա վանի բերդի ամենաբարձր գագաթին 20, 30 և 40 թզաչափ⁵⁵ բալյնմեզ թնդանոթներ է դնում, այնպես որ, 4 ժամյա հեռավորության վրա գտնվող Արտամետի այգիներից թշնամու երևալուն պես, այս թնդանոթները, որ 40 մղոն հեռավորության վրա իշխել են վանի դաշտի և ծովի վրա, մարդու շարժում անգամ թույլ չեն տվել:

Սուլեյման խանը նկատի ունենալով, որ եթե թշնամին մի կերպ կարողանա բերդի տակը հասնել, վերևում գտնվող երկար թնդանոթների գնդակները հեռու տարածության վրա արձակվելով, կարող են թշնամուն շղիպչել, հիշյալ քարայրներից մի քանիսում թնդանոթի անցքեր է բաց անել տալիս և շատ մեծ դժվարությամբ յուրաքանչյուրի մոտ թնդանոթներ է զետեղում: Այդ թնդանոթները տեսնելիս մարդ սարսափում է: Ոգնու փշերի նման բազմաթիվ բալյնմեզ թնդանոթներ են շարված և դրանց համար անհրաժեշտ արկեր և այլ ռազմամթերք պատրաստվել ու դրվել են ամեն մի թնդանոթի մոտ: Սրանցից մի հարկ ներքև գտնվող քարայրները ծակել են և մի մարդ տեղավորվելու շափ լայնութուն ունեցող այդ անցքերից քարագնդակ արձակող շայկա թնդանոթներ են գրել: Դրանից էլ ցած, ստորին վարոշի բերդի պարիսպների, աշտարակների և պատ-

նեշների վրա, Յալիի դարպասից մինչև փաշայի աշտարակը, ապա Ռուստեմ և Խուսրև փաշաների աշտարակներից մինչև Օրթա Կափուն և Թավրիզի դարպասի աշտարակները մի-մի կարգ թնդանոթներ են շարված: Այսպես, Վանի բերդի վրա, ինչպես կալիոն⁵⁶ նավի վրա, աջ ու ձախ կողմերից, քառահարկ թնդանոթներ են շարված:

Վանի բերդի նկարագրի: Վերևում նկարագրված քարայրների վրա կառուցված, դեպի երկինք խոյացած այս ամրակուռ բերդի արևմտյան կողմում դռներ ունեցող 7 հարկանի աշտարակներ կան, որոնք իրար են նայում: Դեպի հյուսիս նայող բաժան-բաժան ժայռերի վրա բերդի եռակի պարիսպներն են, որից այն կողմ բնակվում են ազաբների զորամասը⁵⁷ և այլ զինվորական մասերը: Մյուս կողմում ժայռերի միջով մինչև ներքևի ճահճուտները իջնող Սուլուբի ճանապարհն է: Այդ ուղղության վրա կանգնած աշտարակը ամրացված է բայեմեզ թնդանոթներով: Հարավ-արևելքից, ստորին քաղաքին նայող մասում, բերդը պարիսպներ չունի, ամբողջապես սեպած ժայռեր են: Այստեղ են գտնվում ենիշերիների աղայի, բաշավուշի և նրա քարտուղարի, բերդապահի և նրա քեթխուղայի ապարանքները, ինչպես նաև ենիշերիների, թնդանոթածիզների և ջեբեջիների սենյակների պատերը և պատշգամբները: Բերդի այս կողմի պարսպից ոչ ոք չի համարձակվի ներքև նայել: Այս վայրում, դեպի ստորին քաղաք դարձած ժայռերի մեջ է փորված Սուլուբ տանող աշտարակի ճանապարհը, որով վերին բերդի ամենաբարձր գագաթից մինչև Խորխոր գետակի ժայռ հասնելու համար, պետք է իջնել հազար աստիճան ունեցող քարե սանդուղքով: Կանալ ջուր բերելու առանձին ճանապարհ:

Կլլըջ Արսլան փաշան այդպես է կառուցել, որպեսզի բերդի պաշարման ժամանակ իրարանցում տեղի չունենա: Վանի բերդի այս ժայռից է հոսում Խորխոր անունով գետակը, որը կարող է ջրաղաց դարձնել: Այս գետակի հիանալի ջրով են ոռոգվում խաղախորդարանից դուրս գտնվող այգիներն ու պարտեզները, և ապա թափվում ծովը:

Բացի այս բերդից, արևելքում, իմ կողմից ուղտի նմանեցրած վայրում, Քեսիք անունով մի փոքր բերդ էլ կա, որ կարծես թե ուղտի գլխի վրա կանգնած մի մեծ բերդ է: Այս բերդը ենիշերիների վերին բերդից ավելի ցածրադիր է: Սա էլ ունի ջրի առանձին ճանապարհ, բերդակալ զինվորներ ու ռազմամթերքի քարայրներ: Այն նայում է Թավրիզի դարպասին: Այս բերդն էլ չի կարելի ոչ մի կերպ զրավել:

Վերին բերդի տարածությունը: Ոչ մի կերպ հնարավոր չեղավ քայլերով շփել այս բերդը, որովհետև ամեն կողմից ժայռեր ու անանցանելի վայրեր են: Շրջապատում խրամներ չկան: Արևելքից դեպի արևմուտք ձգված բարձր և աննման մի բերդ է: Այս թեք բերդը բարձրանալու և ներքին քերզը հասնելու համար, որտեղ արևմուտք նայող երկաթյա եռակի դռներ կան, պետք է անցնել 3000 քայլ և 70 աշտարակ:

Վանի բերդի դարպասների ետևում գիշեր ու ցերեկ, ամառ ու ձմեռ, մշտապես, հերթով պահպանություն են անում մի օր մի օդա ենիչերի, մի օր ազաբները, մի օր էլ պարսպի զինվորները: Նույնիսկ երեխայի ու կնոջ թույլ շեն տալիս ներս մտնել: Պատճառն այն է, որ մի անգամ, մի քանի հարյուր քրդեր կանացի հագուստ հագած բերդն են մտել ու գրավել: Հետո Ահմեդ աղա անունով անվանի մի դազի, իր կալվածքից 3000 Սերդեն զեչլի⁵⁸ կտրիճներ հավաքելով, ծովի կողմից նավերով և բազմատեսակ խորամանկություններով ու վարպետությամբ բերդի վրա է հարձակվել, մտել բերդը և այն գրավող քրդերին այնպիսի հարված է հասցրել, որ շատերը բերդից իրենց ցած են գցել և կտոր-կտոր եղել: Շատերին էլ սպանել է և նրանց դիակներով զարդարել բերդի աշտարակներն ու պատերը: Այս դեպքը տեղի է ունեցել (սուլթան) Մուրադ IV-ի օրոք: Դրանից հետո է, որ նույնիսկ երեխաներին ու կանանց ներս շեն թողնում: Այդ ժամանակից սկսած Վանի համար 10 օդա ենիչերի է նշանակված:

Այս դարպասից արևելք, մինչև Քեսիք աշտարակի գլուխը, բերդի երկարությունը՝ 1040 քայլ է: Եթե հաշվի առնենք ներքևի 3060 քայլը, ստացվում է, որ Վանի բերդը ներքևից մինչև ներքին բերդի Քեսիք աշտարակը 4100 քայլ երկարություն ունի: Սակայն կան տեղեր, որոնք միայն 200—300 քայլ լայնություն ունեն:

Վանի ներքին բերդի շինությունները: Ենիչերիների, թոփչիների և ջեբեջիների մոտ 300 տուն կա: Սրանք բոլորը ամուրի են, որովհետև այստեղ ամուսնացածներ չեն կարող լինել: Միայն հյուսիսում, բաժան-բաժան պարիսպների մեջ գտնվող, դեպի դաշտը նայող Սուլուք աշտարակի մոտ ապրում են ամուսնացած մարդիկ: Այստեղ է Սուլեյման խանի ջամին, որը հին վանքից վերածվել է ջամիի և որի մինարեն երկրաշարժից քանդվել է: Ենիչերիների Օմեր աղան այդ մինարեն նորից վերակառուցել է: Այդ ջամիի զմբեթը և մյուս ապարանքների տանիքները, մինչև կեսօր ամպերի մեջ են և շեն երևում: Ոչ ոք չի կարող այստեղ նետ հասցնել:

(Սուլթան) Մուրադ խան IV-ը Երևանի գրավումից վերադառնալիս, փահլեան Սարի Սուլադին և Հաջի Սուլեյմանին կարգադրեց նետ արձակել և նրանց նետերը բերդից ավելի բարձր թռան:

Բերդում 7 մզկիթ, մեկ թեքիյե, 3 դպրոց և մոտ 10 փոքր խաչուծներ կան: Տներինց յուրաքանչյուրում մի լողարան կա: Ամեն մարդ իր տան համար ձիով և ջորիով է ներքևից ջուր բերում և հավաքում է ջրամբարներում:

Կարևոր ծանոթություն: Ներքևի բերդի հարավ-արևելյան մասից դեպի քաղաքը նայող Քեսիք Թոփ քարայրի վերևում գտնվող մի բարձր ժայռ հղկել են քառակուսի ձևով, փայլեյրել և այնտեղ մի քանի տող կարևոր գրեր են գրել, որը պատկերներից և տարբեր նշաններից է կազմված. նվաստս չկարողացավ կարգայ:

Ստորին բերդը: Վերին բերդից հարավ-արևելք և նրանից ցած, մի ընդարձակ դաշտում կանգնած եռանկյունաձև ամուր մի բերդ է, որի վրա իշխում է միայն ներքին բերդը: Արևմտյան և հյուսիսային կողմից միանալով վերոհիշյալ վերին բերդին՝ վերածվում է քառակուսի ձևի: Ստորին բերդի և վերին բերդի միացման վայրում բուրդովին պարսպներ չկան, միայն ներքին բերդի ժայռերն են: Ստորին բերդի արևելքից դեպի հարավ և արևմուտք, բերդը պարսպներ ունի: Մի հարկը խիստ ամուր սրբատաշ քարերով կառուցել է տվել Թաջեղդին շահը: Թեև ցածր է, բայց ամուր: Շրջապատի պարսպների լայնությունը մոտ 12 արշին է. հաստ և քարուկրից կառուցված պատեր են: Վելեղի աշտարակից մինչև փաշայի ապարանքի այգու մոտ գտնվող Քյոշկի աշտարակի միջև ընկած պարսպի պատերի լայնությունը մոտ 20 արշին է, իսկ դեպի էլմաջի փաշայի աշտարակը, որը մի քանի պաշարումներից հետո քանդվել էր՝ վերակառուցվել է. խիստ ամուր է և քառասուն քայլ լայնությամբ այնպիսի հաստ պատեր ունի, որոնց վրա կարելի է ջրիդ խաղալ: Շրջապատի բուրդ աշտարակների թիվը հասնում է 60-ի: Սուլթան Վելեղի աշտարակը հսկում է բերդի պարսպների վրա: Բերդի վրա թնդանոթները շարված են ողնու փշերի նման: Յալիի դարպասի մոտ կան մի քանի աշտարակներ, դրանք Շահի փաշայի, Սուլեյման փաշայի, Քեթենչի Օմեր փաշա-զադե Մուհամմեդ փաշայի աշտարակներն են: Վերջինիս կառուցման թվականը այս է. «Ձանք գործադրեց, Վանը նորից վերաշինեց 1055 (1645) թվականին»: Այնուհետև նորոգեց Օրթակափուի, Վանի Ահմեդ աղայի, չերքես Իսրենդեր փաշայի, Ուլեմա փաշայի, Աթլի

փաշայի, Յասնի, Նակըշի, էլմաջի փաշայի և Թավրիզի դարպասի աշտարակները:

Այս Թավրիզի դարպասի աշտարակի կողմում, Քեսիք դեմքուհու (կտրված ուղտի վիզ) բերդից ներքև, սեպածև ժայռերի վրա 38 մմուր, քարուկրից կառուցված մեծ աշտարակներ կան, որոնց շի կարելի լեզվով նկարագրիլ: Ժայռերի մեջ մի աշտարակից մյուսին օգնութեան գնալու ճանապարհներ կան, որոնք հայտնի են միայն զինվորներին: Այս դարպասի աշտարակի վրա շատ են թընդանոթները, որովհետև Վանի բերդին այս կողմից է վտանգ սպառնում: Այդ պատճառով ստորին բերդի այս կողմում 5 հարկանի հաստ պատեր են կառուցված, որոնց վրա մի քանի հարկանի 40 քարայր կա: Այս աշտարակների առջև, պարսպի ներսում, վերին աստիճանի հաստ և քարուկրից մի պատ է կառուցված: Սրա վրա բազմաթիվ որմնախորշեր կան: Այս պատի վրա թնդանոթներ չկան: Պատի ներսում դետնահարկ, քարուկրից կառուցված ճանապարհներ են գցված, որոնց նպատակը այն է, որ եթե բերդի պաշարման ժամանակ թշնամին այնտեղ հող լցնի, պաշարվածները այդ ճանապարհներով խրամների մեջ կուտակված հողը դուրս կրեն և այսպիսով բերդը ազատեն հողի մեջ թաղվելուց: Այս պատերի վերջից սկսած, Յալիի դարպասից մինչև Թավրիզի դարպասը, բերդը շրջապատված է խրամներով, որոնց լայնությունը 50—60 քայլաչափ է, բայց խոր չեն: Այս պատճառով պաշարելը դժվար է: Մի արշին խորութեամբ փորելու դեպքում՝ ջուր է դուրս գալիս: Այստեղ խրամատներ փորելը դժվար է: Քել Ռուստեմ խանը Իրանի զինվորներով եկել է այս բերդի տակ, բավականին հեռավորութունից սկսել է հող կուտակել և հասել է խրամի եզերքին: Կուտակված հողամբերի օգնությամբ բերդն է մտել:

Թավրիզի դարպասի կողմի խրամը 100 արշին լայնություն և 40 արշին խորություն ունի: Այս կողմի զինվորները թշնամուց բուրդովին չեն վախենում: Մինչև անգամ Քել Ռուստեմ խանի պաշարման ժամանակ, 7 մասվա ընթացքում, ներքին բերդից միայն 7 անգամ են թնդանոթ արձակել: Սուլթան Սուլեյման խանից մնացած Քեսիք կոչված այս թնդանոթի բերանի մի մասը կտրված է: Մի անգամ բերդի ժայռի քարայրից արձակել են այս թնդանոթը և խորհրդակցության մեջ եղող 7 աջեմ խաներից յոթին էլ սպանել:

Ինչ դժվարություն և դժբախտություն պատահի, առաջինը ստորին բերդին է բաժին ընկնում: Վանի կուլերի և բերդի մյուս կուլերի միջև տեղի ունեցած վեճի և առարկության մասին վանեցիները

այսպես են ասում. «Քել Ռուստեմ խանի ժամանակ մեր բերդում սով է եղել և մենք կատվի, հովվի շան, թերաշի (?), շան ձագի միս ենք կերել: Մեր նահատակները կերել են իրենց քույրերի, հորեղբայրների, հորաքույրերի և իրենց զավակների միսը: Վանա բերդի մի քարին հազար և մեկ գլուխ են տվել, բայց Վանի բերդը Քել Ռուստեմին չեն հանձնել»: Նրանք պարծենում են այսպես: Այնուհանդերձ ճիշտ է, որ (Վանի) կուլերը շատ համառ են: 7 ամիս հետո Քել Ռուստեմը անհաջողությունից հուսահատված՝ թողնում է ռազմամթերքը, վառոդը, բանակը և փախչում: Վանի կուլերը հետապնդում են Ռուստեմ խանին և հասնելով մինչև Սալմասի և Ուրմիայի դաշտերը, կոտորում են նրա զինվորներին:

Այնուհետև էվ. Չելեբին տալիս է Մելեք Ահմեդ փաշայի կողմից կառուցված շինությունների նկարագրությունը:

Վանի բերդի դարպասները: Ունի չորս երկաթյա դարպաս, որոնցից ամենամուրը դեպի արևելք բացվող Քավրիզի դարպասն է: Սա հինգ հարկանի, ծուռ ու մուռ ճանապարհի վրա բացվող մի դուռ է: Այս կողմի պարիսպների վրա, դռների առջև, գիշեր ու ցերեկ պահապաններ կան: Այս դարպասից ներս, Դե-բոյնու և Քևսիք-կալա ժայռերի տակից մի աղբյուր է բխում, որը կարող է ջրաղացներ աշխատեցնել: Դրախտային ջուր է և ոռոգելով քաղաքի մեջ գտնվող խանի, ջամիի, բաղնիքի և այլ բազմաթիվ շենքերի պարտեզները, դուրս է հոսում բերդից: Ծրա ակունքի մոտ մի հին աղոթատեղի կա, որտեղ աղոթում և նրա զուլալ ջուրն են խմում այս դարպասը հսկող պահապանները: Երկրորդ դարպասը Օրթակափուն է, որը բացվում է դեպի հարավ և հարավ-արևելք, դեպի Արտամետի ալգինները: Սա եռահարկ երկաթյա դարպաս է, որի պարիսպների միջև ընկած տարածությունը լիքն է զենքերով: Ունի մոտ 200 զինված պահապան: Դարպասի մոտի խրամի վրա մի ամուր կամուրջ է գցված: Երրորդ դարպասը Օղրենի դուռն է, որը ապարանքի պարտեզի անկյունում, դեպի հարավ նայող փոքրիկ երկաթե դուռ է, սա միշտ փակ է լինում և բանալիները փաշայի մոտ են պահվում: Եթե գիշերով սուրհանդակ կամ Աջեմի ու Քուրդիստանի կողմից մարդ է գալիս, դուռը բաց են անում և փաշան ինքն անձամբ եկվորից տեղեկություն է ստանում: Այս դռան մոտի խրամի վրա մի փոքր տախտակյա կամուրջ է գցված: Գիշերները պահապանները հսկում են նաև այստեղ: Չորրորդ դարպասը՝ Յալիի դարպասն է, որը նայում է դեպի արևմուտք: Սա բաղկացած է

քառահարկ երկաթյա դռներից և ամեն մի դարպասի մոտ զինված դռնապաններ են կանգնած: Քանի որ այս դարպասը նայում է նավահանգստին, այդ պատճառով էլ պահապանների թիվը շատ է: Այստեղ մարդիկ կան նաև դեֆթերդարի և մաքստան էմինի կողմից: Ամեն մի դարպասի պատերի միջև այնքան զենք ու ռազմամթերք կա, որը դժվար է նկարագրել: Այս դարպասի մոտի խրամի վրա տախտակյա կամուրջ կա:

Վանի բերդի տաքածուրյունը: Արևելյան կողմից՝ Քավրիզի դարպասից դեպի արևմուտք, մինչև Յալիի դարպասը, ստորին բերդի երեք կողմի պարիսպների երկարությունը ընդամենը 5000 քայլ է, իսկ եթե հաշվենք նաև ներքին բերդի ժայռը, ստացվում է 11 հազար քայլ: Ամբողջ պարսպի վրա 4000 ատամ կա. պաշարման ժամանակ պարսպի ատամների միջև երկուական մարդ է կանգնում: Ներկայումս, ամեն գիշեր 73 աշտարակի մեջ մշտապես պահապանություն են անում 500 սպառազինված մարդ: Ամբողջ գիշերը 24 աղա և չավուշ՝ առանց հագուստ հանելու, որպես հսկիչներ ման են գալիս և եթե ռաբաթի պահպանություն անողներից մեկին տեսնեն քնած վիճակում, 200 փայտի հարված են տալիս, այդ մասին հայտնում են փաշային և նրա կեդիբը⁵⁹ տալիս են ուրիշի, քանի որ նրանց ապրուստի հիմնական միջոցը սահմանված ուլուֆեն և դիրլիքն է⁶⁰:

4—5 հազարի չափ պանդուխտ կտրիճներ կան, որոնք մազուլի են կոչվում: Սրանք առանց վարձատրության պահպանություն են անում, բայց երբ մի կեդիբ է ազատվում, օրենքով սրանց է տրվում: Եթե մահացողն ունենա երիտասարդ տղա, կեդիբը որդուն է տրվում: Փոքրահասակներին աստիճան և կեդիբ տալը արգելված է: Ամեն գիշեր այս պահապանները զինված հերթապահություն են անում և բերդի պարիսպների ու աշտարակների վրա զբաղվում են զանազան կատակախոսություններով: Իսկ երբ թշնամու մասին մի որևէ լուր է ստացվում, բերդի պատերից երկաթե շղթաներով, սնդուկների մեջ վառվող ջահեր են կախում և խավար գիշերը լուսավորվում է ցերեկվա պես: Երեկոյան և սալավաթի⁶¹ ազոթից հետո նվազախումբ է նվազում, բայց որովհետև շատ բարձր է, ստորին բերդում վերին բերդի նվազը դժվար է լսվում:

Վանի բերդի իշխողները: (Սուլթան) Սուլեյման խանի օրենսգրքի համաձայն Վանը էյալեթ է: Սկզբում, Սուլեյման խանի օրոք, երբ Իբրահիմ փաշան գրավում է այն՝ որպես երկու թուղով էյալեթ, շնորհվում է Ուլամե փաշային: Այնուհետև 953 (1547) թվականին, երբ աջեմները գրավում են Վանը, Սուլեյման խանը անձամբ գա-

լիս, պաշարում և Սադրազամ Ռուստեմ փաշայի միջոցով գրավում է այն: Սկզբում իբրև արփալըք⁶², վեզիրության աստիճանով շնորհվում է Ստամբուլում միջին դեֆթերդարի պաշտոն վարող Չերքեզ Իսքենդեր փաշային, որը քաջ և հերոս անձնավորություն էր:

Սրա կայսերական խասը 11 անգամ 100 հազար և 32 ակչե էր: Խասի համաձայն 3000 ջերելու զինվորներով գնում էր հայտարարված պատերազմին: Ըստ օրենքի, ոճիրների և մարդասպանությունների դատեր վարելու համար փաշան տարեկան ստացել է 40 հազար ղուրուշ եկամուտ: Իսկ մեր էֆենդի Մելեք Ահմեդ փաշան հազար քիսեից ավելի եկամուտ ստացավ: Փաղիշահական Դերգահի ենիչերիների խասեքի⁶³ հարգելի աղաներից մեկին նշանակեց ենիչերիների աղա: Մեր ժամանակ Դելի Աբդի աղան էր նշանակված, որը երեք օդայի 3000 ենիչերիների իշխողն էր: Չերիբաշին 3 օդայով 1000 ջեբեջի զինվոր ուներ: Քոփչիբաշին 2 օդայով 1000 թընդանթաձիգ ուներ: Ուրպես հարգված անձնավորություններ ուրբաթ օրերը սրանք փաշայի հետ դիվան էին կազմում: Իշխողներ էին նաև փաշայի քեթխուղան, փաշայի մյուսելլիմը և փաշայի քաղաքի սուբաշին: Փաղիշահի ֆինանսական դեֆթերդար Շանի էֆենդին նույնպես իշխող էր. սրա խասը 6487 ակչե էր: Սա իր 150 մարդկանցով 7000 իշխողներից փաղիշահական տուրքեր էր հավաքում և 70 բերդի կուլերին ու այլ ծառայողների նշանակում էր նախատեսված պաշտոնին: Նա իրավունք ուներ փաղիշահական Դիվանին ներկայանալ կաֆթանով:

Չավուշների քեթխուղան, էմինը և քարտուղարը, թիմարի դեֆթերդարը, դեֆթերի էմինը, օրագրողը, հաշվետարը, մուկաթաշին⁶⁴ և մեկուֆաթշին⁶⁵ փաղիշահի կողմից աստիճան ստացած իշխողներ են: Սրանք, թվով իննը, համարվում են դիվանի խալիֆեներ⁶⁶:

Օրենքով գեամեթների խասը 60999 ակչե է: Սրանք էլ փաշայի հետ միասին պատերազմի են գնում: Իշխողներ են համարվում նաև գեամեթի քեթխուղան, աջ զորաթևի աղան՝ Սուլեյման բեյը, ձախ զորաթևի աղան, պարսպի աղան, մեծ բերդակալը, Դեբբոյնուի բերդակալը, ստորին բերդի բերդակալը. մաքսատան էմինը, մյուհթեսիբ աղան, շահբենդեր աղան, սու-աղասին: Այս սու-աղասի Գենջի աղան ջուր է տալիս 9000 թմբերի և ոռոգողներից տասանորդ է ստանում: Սա էլ փաշայի աղաներից է: Իր իշխանության տակ ունի 100 մարդ: Փաշայի համար ստանում է 6 քիսե, իսկ իր համար 3 քիսե եկամուտ: Աղբերի սուբաշին ևս համարվում է

առանձին պաշտոնյա և մաքրում է քաղաքի ճանապարհներն ու խրամները: Արտամետի, Ոստանի, Գավաշի, Սորփի, Ամիկի նահիյներին կաղին օրենքի համաձայն, տարեկան ստանում է 10 քիսե եկամուտ:

Մեծ իմամների դավանանքով մյուսֆթի կա: Սա իր ձեռքի տակ ունի նաև շաֆի, հանբելի և մալիքի դավանանքների մյուսֆթիներ: Նա կարող է բոլոր տեսակի դատերի համար ֆեթվա⁶⁷ տալ, ամեն մի ֆեթվայի համար 10 ակչե եկամուտ ունի: Կա նաև նագիբ⁶⁸: Քաղաքի նայիբը⁶⁹ նույնպես ներկա է լինում փաշայի ղեկավարած բոլոր դիվաններին: Նայիբը տարին մի անգամ շրջում է գյուղերը և գանձում իր եկամուտները: Վանում ենիչերիների սերդարի և սիփահինների քեթխուդայի պաշտոն չկա: Ենիչերիների ազան իշխում է ենիչերիների վրա, իսկ սիփահինների ազան՝ աջ և ձախ կուլերի ազանների վրա:

Վանի բերդի սիփահիններն ու ծառայողները: Աջ, ձախ, կամավոր, տեղական, պարսպի, ամուրի, թոփչի, ջեբեջի, վերին (բերդի) բերդակալ, Քեսիբի (բերդի) բերդակալ, ստորին (բերդի) բերդակալ, Յաշի, Հասանի, Հյուսեյինի, շավուշների և այլ ազաներով Վանը 24 ազայություն ունի: Աջ-կուլի զինվորները վերին աստիճանի քաջ են. նրանց ազան Խուսրե փաշայի քրոջ որդին է՝ Սուլեյման բեյը: Չախկուլի ազան Դեմիրջի-օղլին է: Դաշլիները ապրում են վերին Դաշ-Կալայում, Յաշիները՝ ստորին Յաշ պարսպի մեջ: Տարօրինակ է. այս բերդում ապրողները իրար հետ ուժեղ թշնամիներ են, բայց երբ երևում է թշնամին, բոլորը միասնական և միասիրտ են դառնում: Չավուշները, ջեբեջիները և մյուսթահֆիզները⁷⁰, որոնք մշտապես զենք են մաքրում, թոփչիները, ազաբները, պարսպի մարդիկ՝ բոլորը, ուրախ և քաջ տղամարդիկ են:

Ըստ կանոնի, Վանի բերդը 6000 զինվոր ունի: Եթե հաշվենք նաև Ամիկի, Արճեջի, Ադիլչևազի, Ախլաթի, Դատվանի և Ոստանի 6000 զինվորները, կստացվի, որ ընդամենը ծառայության մեջ են 12000 զինվոր: Վանի ղեֆթերդարը Գավաշի խասերից, Բենդիմահիի իլթիզամից, Վանի տուրքերից և մաքսերից, աղհանքերից, բազարների տուրքերից, Մուշի խարաջից, Բիթլիսի արաբների և հայերի խարաջներից, Բիրեջիկի մոտ Մուրադ գետով անցնող նավերի եկամտից, մի խոսքով, 370 արքունի գրասենյակներից տարեկան 600 ուումի քիսե եկամուտ է ստանում և ոռճիկ վճարում: Եթե ոռճիկը մի ամիս ուշանում է, ղեֆթերդարի, գրասենյակների 40 քարտուղարների և 24 ազաների զխներին փոթորիկ է բարձրանում. գալիս են փաշայի դիվանը և զանգատ ներկայացնում:

Վանի էյալերի սանջաֆի իշխողները: Օրենքով Վանի սանջաքներում 37 իշխող կա: Սակայն Այ-Օսմանի կողմից սահմանված սանջաքների թիվը 20 է: Դրանք են Արճեշ, Աղիլչեկազ, Մուշ, Բերկերի, Կարկառ, Քեսանի, Խիզան, էսփահիրտ (Սպարկերտ), Աղա Քիս, Շերվի, այսինքն՝ Շերվան, էքրատ, էքրատ բին-Կոթուր, Բայազիդի բերդը, Բերդա, էրեջիք, Քուրլազլք, Չոբանլու, Շորքեր, Դալեկիրտ և Զրիկի: Վանի սանջաքը փաշայի մայրաքաղաքն է: Լիվաններում եղած բոլոր խասերն ու խարաջները Վանի կուլիին են պատկանում: Հողերը տասանորդ են տալիս: Իրրև զեամեթ և թիմար տրված հարուստ և բարեշեն 700 դյուղ կա:

Վանի հրաժարեցման ենթակա շեղող հյուսումները: Վանի հարավ-արևելյան կողմում Հեքարիի հյուսումեթն է, որի մեջ մըտնում են Ոստանի, Շատախի բերդի, էշիրի, Զյուլամերկի բերդի քարձրադիր խանուխյունները: Ունի 47 հազար զինվոր: Բոլորը արագաշարժ, ահարկու, քաջարի ցեղեր են: Սրանք կզակի վրա ֆելմենզների (հուլանդացի) նման մի փոքր մորուք ունեն. գուլաները կաթսայի նման է. շատերը ականջներին օղեր են կրում: Բոլորը 40—50-ական դիրհեմի հրացան են արձակում: Այն աստիճան լավ հրացանաձիգներ են, որ խփում են լվին անգամ: Կոնակներին կրում են քրդական վահան, ձեռքներին կոլիալ (կոպալ) կոշված կոշտ գավազաններ են բռնում, գլխներին գուլնզգուլն փաթթոցներ են կապում: Սրանք իրենց ականջները ծակում են դանակով, արյուն հոսեցնում և այդ ծակերից աքաղաղի, սիրամարգի և բազեի փետուրներ են անցկացնում: Բոլորը հագնում են գուլնզգուլն շալ և բրդե հագուստներ, որոնց փեշերը շերտ-շերտ է. շալվարը նույնպես գուլնզգուլն շալից է: Ոտներին կրում են փոշեֆլի, փանսեաի, հեգարի, սիդի կոշված ամուր շատեր, որոնցից յուրաքանչյուրը երկու օկկա ծանրություն ունի:

Կովի ժամանակ այս ջելու ցեղի մարդիկ, վահան չունենալու դեպքում, ստքից հանում են շուստը և բռնում մի ձեռքում, իսկ մյուսով բռնում են դաշույնը կամ սուրը և հարձակվում. ամեն մեկը կարող է 10 մարդու դեմ գնալ: Երբ Վանի կուլի մի զինվոր հարձակվում է թշնամու վրա, իրրև առած ասում են. «Հեքարիի ջելոյի նման շուստը ձեռքին հագած է դալիս»: Հեքարին այս տիպի 10 հազար հրացանաձիգ ունի: Սակայն կովի ժամանակ 40—50 հազար զինվոր կարող է ունենալ, իսկ այդ 10 հազարը ուլուֆե ունեցող քաջեր են: Սրանց դավանանքը ինձ հայտնի չէ:

Բիրլիսի հյուսումները: Այստեղի բարձր խանը՝ Արդալ խանն

է: Այս քրդերը ոտժեքի են կոչվում: Ինչպես արդեն նկարագրել ենք, սրանք ևս Հեքարիի շափ զինվոր ունեն:

Մահմուդիի հյուսումները: Մահմուդիներն ապրում են Վանի արևելյան կողմում, սեպածև ժայռոտ լեռներում: Սրանց և Աջեմի երկրի միջև ընկած է Շահ Գելդի կոչված լեռը: Արևելքում աջեմների Կոթուրի բերդն է: Ընդամենը 6000 զինվոր ունի: Այստեղի հեծելազորն ամենաքաջն ու անվանին է ամբողջ Քուրդիստանում: Սալմասի, Չորսի և Ուրմիայի դաշտերում շատ անգամ կռվել են Շահի բանակի դեմ և հաղթել: Բեյը նստում է Խոշաբի բերդում: Բեյը՝ Իբրահիմ բեյ անունով, մի կտրիճ երիտասարդ է: Նա շատ անգամներ կռվի կրակի մեջ է մտել և դուրս եկել: Մահմուդիներից են համարվում 120 աշիրեթի բեյեր, որոնք բոլորը ոռճիկ են ստանում Իբրահիմ բեյից: Սրանց հողումն էլ խաս, թիմար, զեամեթ և խարաջ կա: Հարավ-արևելքից սահմանակից են Հեքարիի երկրին և ազգական են նրա Շիրիզդան խանի հետ:

Փինյանիշի հյուսումները: Փինյանիշները ևս մահմուդի են համարվում, սակայն կազմելով առանձին հյուսումներ, ընկած են դեպի արևելք, 6 կոնաք հեռավորության վրա: Բեյը՝ Հասան բեյն է: Կենտրոնը՝ Հասան-Կալասին է: Սրանց երկիրը արևելքից, հարավից և հյուսիսից սահմանակից է աջեմների երկրին՝ Աջեմի Ուրմիայի խանությանը, որի խանը Ջուլաք Սուլթանն է: Մշտապես աջեմների հետ կռվի մեջ են: Ընդամենը 6000 զինվոր ունի, որոնք շատ երկարահասակ, առույզ երիտասարդներ են և քանիցս դիմագրավել են Ուրմիայի և Քավրիզի խաների 50 հազարանոց բանակին: Սրանց հողում ևս խարաջ, խաս, թիմար և զեամեթ կա: Աջեմների երկրում սրանց Ղազի-կրուան⁷¹ են ասում, որի պատճառը հետևյալ դեպքն է: Սուլթան Մուրազ խանը երբ Երևանի վրա է գնում, աջեմները պատրաստվում են Երևանին օգնության հասնել. այս ցեղից Չուլթ միր-Ազիզ անունով բեյը 8000 զինվորով Սալմաստի դաշտում կտրում է օգնության գնացողների ճանապարհը և 30 հազար շահսևեներին սրի է քաշում: Նրանց թնդանոթներն ու ռազմամթերքը խլում և Երևան է ուղարկում: Միաժամանակ մեծ ավար է վերցնում և հարստանում: Ահա այդ ժամանակից սրանց Ղազի-կրուան են կոչում:

Սրանց երկիրն ու բերդերը, եթե աստված կամեցավ, իր տեղում կնկարագրենք: Արևելքում Բենի-կոթուր, Բիրեդուսի, Ջուլանի, Դում-Դեմի, Դենբուլի անուններով 5 հյուսումներ կա: Սուլեյման խանի օրենքով բոլորն էլ Վանին են հպատակվում: Սակայն հետա-

գայում Սուլեյման խանի վեզիր Թևաշի Սուլեյման փաշան, երբ գրավեց Թավրիզ քաղաքը և մի մեծ բերդ կառուցեց, այս հինգ հյուբումեթը անշատեց Վանի էյալեթից և միացրեց Թավրիզի էյալեթին: Իսկ երբ աջեմները նորից գրավեցին Թավրիզը, այս հինգ հյուբումեթը նորից վերամիացվեցին Վանի էյալեթին:

Մուրադ խանի մահվան տարին՝ 1049 (1640) թվականին, աջեմները զինվորներ թողնելով Բենի-կոթուր բերդում, խախտեցին հաշտության պայմանագիրը և այս 5 հյուբումեթները ստիպված հպատակություն հայտնեցին Աջեմին. որովհետև սահմանակից են Աջեմին, նրանց այգիներն ու արտերը անմիջապես կպած են իրար, նրանց բեյերը շահի կողմից շեն նշանակվում. պարզապես բոյբեյեթ են: Քանի որ Վանի սանջաքի բեյերի կայսերական խասերը մեր գրքի 1-ին հատորում նշվել է, կարիք չկա այստեղ նորից կրկնելու:

Սուլեյման խանի օրենքով սահմանված Վանի էյալեթի զեամեթները և թիմարները ևս հիշատակված են մեր գրքի 1-ին հատորում:

[Սուլթան] Սուլեյման խանի կողմից սահմանված կարգով, եթե օսմանյան փաղիշահը Աջեմի վրա արշավանքի գնա, Վանից բանակի առաջապահը լինելու է Վանի բեյլերբեյին: Առջևից որպես շերխեջի⁷² գնալու է Հեքարիի խանը, իսկ սրանից առաջ, որպես զրխավոր շերխեջիներ, գտնվելու են մահմուդիները: Այնուհետև, դրանցից առաջ գնում են փինյանիշի քաջերը, որոնք աջ և ձախ կողմերից կազմելով թեթև հսկիչ վաշտեր՝ պարտավորվում են ձեռք բերել գերիներ և գուլխներ: Վանի փաշայի ետևից պետք է շարժվեն օսմանյան վեզիրները, իսկ նրանցից հետո ինքը՝ փաղիշահը և կամ մեծ սերդարը: Հետո գալիս են բոլոր միրմիրանները, իսկ ամենից վերջում՝ իբրև վերջապահ, Բիթլիսի խանը իր բոլոր զինվորներով, որոնք պետք է հսկեն ետ մնացողներին, հիվանդներին ու դասալիքներին: Այս կարգով շարված հավատացյալների բանակի աջ կողմից գնում են Քուրդիստանի Իսփերտ, Շերվի, Ջրիկի, Քյարնի, Հիրուն, Կարկառ, Աղա-Քիս, Քեսան, Մեքես, Բերդա, Լադիք, Օզեջիք, Դալեկիրտ, Չոբանլու, Բենի-կոթուր անուններով 15 սանջաքի բեյերը, որոնց զինվորները թմբուկ են նվագում և առաջ շարժվում: Իսկ ձախ կողմից գնում են Լամուս, Ադիլչևազ, Արճեշ, Բարկիրի,

* Հատ. I, էջ 192:

** Հատ. I, էջ 200 (ծանոթ. հրատարակչի):

Բայազիդ, Ակչա-կալա, Սուրեզու, Կարաջա-կալա, էքրատի-Մակու, Ջիանդղին, Աբաղա, Շաթաբ (Շատախ) անուններով 15 սանջաքի բեյերի զինվորները:

Օրենքով բերդերի զինվորների կեսը պետք է մնա բերդում, իսկ մյուս կեսը պետք է պատերազմի գնա: Բուն Վանի բերդը 6000 զինվոր ունի, իսկ մյուս բերդերը միասին դարձյալ 6000 զինվոր ունեն: Ուրեմն, օրենքով, այս զինվորներից միայն 6000-ն են պատերազմի գնում: Փաշան, ջեբելունների հետ միասին, 3000 զինվոր ունի. եթե դրան ավելացնենք մյուս սանջաքների զինվորները, ստացվում է 48 հազար ընտիր զինվոր, որոնք վերին աստիճանի խիզախ են և սպառազինված:

Վանի բերդի ջամիների բնութագիրը: Վերևի բերդում կա Վանֆ-ջամի. որը վեհափառ Դավթի դարում կառուցված հնագույն տաճար է: Հետագայում, երբ վեհափառ էբուբեբիրը եկել է այստեղ, այն մզկիթի է վերածվել: Մի քանի հարյուր մելիքների ձեռքից անցնելուց հետո, որպես ջամի է մնացել: Վերջապես 940 (1533) թվականին սուլթան Սուլեյմանը նորոգել ու ընդարձակել է այն և անվանել սուլթան Սուլեյմանի ջամի: Ջամին բավականին ընդարձակ է, ունի մի դուռ, մի մինարե: Վերջինս խորտակվել է Վանում տեղի ունեցած մեծ երկրաշարժի ժամանակ: Հետագայում ենիչերիների աղա Օմեր-աղան հոյակապ մինարե է կառուցել տվել, որը մինչև կեսօր ամպերի մեջ է լինում: Միջնաբերդում ուրիշ ջամի չկա: Բոլոր պատուհանները նայում են ներքևի քաղաքին և Արտամետի դաշտի այգիներին ու պարտեզներին: Ներքևի բերդում հետագայում կառուցված Ուլու ջամին կառուցվել է Ադրբեջանի իշխող Ակչա-կոյունլի Շահ Ջիհանի կողմից: Սրանից ավելի մեծ ջամի չկա: Ջամիի մեջ սյուների վրա հիմնված բարձր գմբեթը խոյանում է դեպի երկինք: Այս ջամիի վարպետ-երկրաչափը [ճարտարապետը] ջամիի գեղազարդման համար գործադրել է իր լամբողջ շնորհքը: Բարձր գմբեթի բոլոր պատերի վրա, կարմիր և սև աղյուսներով տեսակ-տեսակ գրեր են շարված, որոնք սրբազան այեթներ են: Այս գրությունների նմանը կա նաև Հոմսի բերդի պատերի վրա:

Այս ջամին շատ հին և վսեմ մի աղոթատեղի է, որը կառուցվել է արդար ու ազնիվ միջոցներով և դարձել է նվիրական սրբավայր: Հին ոճի մեհրաբ և մինարե ունի, որոնք նույնպես գեղազարդված են: Ունի նաև գեղեցիկ մինարե: Մի խոսքով, այս ջամին աննման է. նրանում առկա նուրբ արվեստը, շլացուցիչ փարթամությունը ոչ մի ջամի չունի:

Խուարե փաշայի ջամիի հիմնադիրը եղել է Սուլեյման խանի վե-
զիր Կոշա-խուարե փաշան, որը կառուցել է նաև Բիթլիսի բեղիս-
տանը, քարուկրով շինված շուկան և Ռահ-Օվայի դաշտում գտնու-
վող մեծ խանր: Այս գեղեցիկ ջամին կառուցել է տվել, երբ նա
իշխում էր Վանում: Այս ջամին Օրթա-կափուի ներսում է և մոտ է
փաշայի ապարանքին. այդ պատճառով ամեն ուրբաթ օր փաշա-
ները գալիս են այս ջամին: Թավրիզի դարպասի մոտի ջամին նույն-
պես հին ջամի է. հիմնադիրը ինձ հայտնի չէ...

Այնուհետև, էվ. Չելեբին խոսում է մեղրեսենների, կրոնական դպրոցների, աղ-
բյուրների և այլի մասին:

[Վանի] մուսուլմանական թաղերը: Նշանավորները Փաշայի,
խորխորի, Ուլու ջամիի, Սուլուքի, Իսքելեի, Օրթա-կափուի, Թավրի-
զի դարպասի թաղերն են:

Փաշայի և այլ ապարանքների նկարագրությունը տալուց հետո, էվ. Չելեբին
գրում է. «Այս ապարանքներից բացի, ներքևի բերդում ընդամենը 8800 սենյակ
կա. բոլոր տները ծեփված են կրով ու դաջով և շատ բարեշեն են: Տները հիմնա-
կանում երկհարկանի են և քարուկրով կառուցված: Փողոցները մաքուր են և սա-
լահատակված»:

Հայկական երեք թաղ կա. [հայերը] ծառայում են բերդում և
խարաջի փոխարեն պարտավոր են նորոգել բերդը: Սրանցից բացի
բերդում քրիստոնյաներ չկան: Հայերը վաճառականներ են և բա-
րեգործ:

Խաները. Հայտնի են մաքսատան Քուրդ Ահմեդ-աղայի և Կա-
փուի խաները:

Շուկան և բազարները: Բեղիստանը խիստ բարեշեն է և հա-
րուստ: Այստեղ էժան կարելի է գնել բոլոր տեսակի թանկագին
ապրանքներ: Շատ հարուստ են Խուարե փաշայի, Մեզկիթլի և Կոշ-
կակարների շուկաները:

Աղբյուրներն ու հոսող ջրերը: Վանի ժայռի տակից աղբյուր-
ներ են բխում: Խորխոր կոչված վայրում ջրաղաց աշխատեցնող
վճիտ մի աղբյուր է բխում, որն աննման է իր զուլալությամբ: Մի
գառնուկ ուտողը, եթե սրա ջրից խմի՝ անմիջապես կմարսի: Սուլու
աշտարակում էլ կա մի աղբյուր, որը ժայռերի միջով հոսում է ցած:
Այս Բալա-բուրջ⁷³ անունով աղբյուրին նայող մի հոյակապ աշտա-
րակ կա, որտեղից հսկում են ջրի ճանապարհը: Այստեղ ոգնու փշե-
րի նման շարված են բալյեմեզ թնդանոթները: Վանի բերդի հյու-

սխտում կա մի աղբյուր, որին նայող աշտարակը կոչվում է Սու-կու-լեսի⁷⁴: Այստեղ ժայռերից ցած իջնող ջրի ճանապարհ կա, որը Բա-լա-բուրջի և Սուլթան-Քյուլրբեսիի ժայռերի միջով իջնում է դեպի ներքև: Ջրի աշտարակը հսկելու նպատակով այս ճանապարհներին նայող աշտարակների վրա շարք-շարք բալյեմեզ թնդանոթներ են դրված: Ոչ ոք չի կարող մոտենալ աշտարակին: Վանում դրված թնդանոթները ոչ միայն մարդկանց թույլ չեն տա անցնելու այս վայրերով, այլև թռչուններին անգամ թույլ չեն տա այստեղ թա-ռելու: Վանի վերին և ներքևի բերդերում կա ընդամենը 760 թնդա-նոթ, որոնցից ամենաուժեղները կարճ խողովակով թնդանոթներ են, որոնք 50 օկկա ծանրութուն ունեցող երկաթե գնդակներ են արձակում:

Քաղնիքներ: Մեզկիթի շուկայի ծայրում գտնվող Սուլթան համամին շատ գեղազարդ, հիանալի օդով ու ջրով բաղնիք է: Նշա-նավոր են նաև Չիֆթե-համամը, Նաբըշլի-համամը, Քավոիզի դար-պասի մոտ գտնվող Չուբուր համամը: Քաղաքի ազնվականների վկայութայամբ 700 տնային բաղնիք կա: Որովհետև վանեցիները բարկացկոտ, պատվի ու նամուսի տեր մարդիկ են, նրանց կանայք եթե չեն ուզում տանից դուրս գալ իբրև հանգուցյալներ, հարսանի-քի, խնջույքի և այլ տեղեր բոլորովին չեն գնում: Այդ պատճառով էլ պատվավոր մարդիկ իրենց տանը բաղնիքներ ունեն: Քարձրաս-տիճան մարդիկ կեսօրից հետո հասարակական բաղնիքներ չեն գնում: Այդ ժամանակ լողանում են բաղնիք շունեցող կանայք: Սա-կայն այդ բաղնիքները գնալու համար հատուկ փողոցներ են հատ-կացված կանանց, և կեսօրից հետո ոչ ոքի չի թույլատրվում անց-նել այդ փողոցներով: Եթե կանանց ճանապարհին մի տղամարդ նկատվի, խիստ կերպով կպատժվի: Այս ժողովուրդը այդ աստի-ճան պաշտպանում է կանանց պատիվը:

Ժողովուրդը, դեմքն ու գույնը. մեզ ծանոթ բաբեկամներ: Ընդ-հանրապես, ավագանին չափահաս հասակում ցորենագույն դեմք է ունենում. տարեց մարդիկ բարկացկոտ են և արի: Երիտասարդ-ները կովի հակամետ են: Ընդհանուր առմամբ երիտասարդները կլոր դեմքով են, բարեկազմ, վայելչատես և քաղցրախոս: Աստված վկա՛, կանանց շտեսա: Սակայն մեր ծանոթների կանանց վկայու-թյամբ, բոլորը գեղեցիկ, բարեհամբույր, բարեպաշտ և առաքինի կանայք են. նրանց անարատ աղջիկները, բացի իրենց հորից և եղբայրներից, ոչ մի տղամարդու ևրես չեն տեսնում...

Այս քաղաքի օդն այնքան հիանալի է, որ բժիշկների կարիք

չի զգացվում: Բնակիչներն այնքան ընդունակ են և արժանավոր, որ նույնիսկ բժիշկներ ունեն: Պուսի արվեստում աննման է Սեսուտ Չիլեբին: Շեյխ Բայ-Չելեբին այնքան հնարագետ բժիշկ է, որ նույնիսկ Աթենքում նման բժիշկ չի եղել: Վիրաբույժները նույնպես կատարյալ վարպետներ են...

Բանաստեղծները և գրողները: Ժամանակի բանաստեղծների սուլթանը՝ Շանի էֆենդին, հմուտ է բոլոր գիտությունների մեջ... Նշանավոր բանաստեղծներ են Վանի Չելեբին և Միր Սիփեհերին:

Վանեցիների հագուստն ու կոշիկները: Ընդհանրապես, Վանի ժողովուրդը հագնում է ասվիից հագուստ և լայն տափատներ: Հագնում են նաև սամույրի մուշտակ: Գոտկատեղին գույնզգույն մետաքսյա գոտի են կապում, որի արանքում անպայման դաշույն են խրում: Ելիսներին շատ մեծ թավշյա կավուր⁷⁵ են կրում:

Կանանց հագուստները: Բոլոր կանայք դեղին կոշիկներ (չեզմե) են կրում, գլխներին ոսկյա ու արծաթյա շարքեր կապում և ծածկվում են մետաքսով:

Տղամարդկանց անունները: Փեհլեան-օղլի, Չենտետան-օղլի, Դեմիրչի-օղլի, Բեշարեթ-օղլի, Ալի Շար-օղլի, Կըլըջ-օղլի, Քերեմեդդին-օղլի, Մալլի կիյա, Ռուսթեմ-աղա, Բյուրհան-աղա, Թադեր-աղա, էսեդ-բեյ, Ղազենֆեր-բեյ:

Կանանց և աղջիկների անունները: Աիշե, Ֆաթմա, Գյուլսում, էսմախան, էմհան, Սելիմե, Սալմե, Քալմե, էսմա-խանում, Փերի Բոյ-խանում, Մեսեք-բայ, Դայե:

Ստրուկների անունները: Օսեֆ, Օրնեք, Չըրրգի, Հաք-Վերգի, Չոմեզ, Ջալ Իսքենդեր, Կուրադ, Շեֆատ, Սերուր, Խարեմ, Լեենդ, Սիյամի, Փիրվիզ, Շյուքր-Ալլահ, Կասըմ, Շահ-Կըրան:

Ստրկուհիների անունները: Դիլ-Ֆիքար, Մերդեջան, Խեթմե, Վերեքե, Շաքիրե, Հինե, Մահիյե, Դերյե, Ջահեր, Օհա, Սերդի, Բոյ, Ջան-Բայ, Դիլարամ, Փերչինի, Փերիշան, Ռումայե, Վեսիմե, Խալիսե, Չուլբան, Շահ Խուրան:

Ալի Կուլչիի վկայությամբ այս վայրը [քաղաքը] գտնվում է 8-րդ սովորական կլիմայում, իսկ Բիթլիսի խանի կարծիքով՝ 3-րդ իրական կլիմայի կենտրոնից դեպի արևմուտք:

Եկեղեցիները: Նշանավոր է Իսքելեի [նավամատույցի] գյուղի եկեղեցին: Յուրօրինակ և հիանալի եկեղեցի է Վանա ծովում ընկած Ահդըմ-Վար կղզու [Աղթամար] եկեղեցին [վանք] և Վանի արեւելյան կողմում գտնվող Վարագ եկեղեցին [վանք]:

Այնուհետև Չեխոսլովակիայի խոսում է Վանի թուրքական բարբառի մասին և բերում է մի քանի օրինակներ:

Բերեբեր: [Վանը] ընդարձակ ու հարուստ երկիր է և բերքերի առատությամբ նմանը չունի: 7 տեսակ ցորեն, 7 տեսակ սև ու յուղալի գարի ունի, իսկ սիսեռի, բակլայի և այլ տեսակի բերքերի քանակը միայն աստված գիտե:

Ջարգացած արհեստները: Այստեղի շենքերը կառուցող վարպետ-ինժեներների նման միայն Սակրզում (Քիոս կղզում) կան: Դերձակները հիանալի ֆիրենզի⁷⁶ հագուստներ են կարում: Սափրիչների խալաթները շատ մաքուր են: Շատ լավ վարպետներ են թամբագործները:

Փողովրդի գրադմունքը և վաստակը: Վանի ժողովուրդը բաժանվում է վեց դասի: Մի մասը փաշայի ծառայողներն են, որոնց պաշտոնը բերդի պահպանությունն է և ոչ մի այլ աշխատանքով չեն զբաղվում. միայն քաղաքում կարող են առևտուր անել: Մի մասը գնում է զանազան քաղաքներ ու երկրներ և ապրանքներ բերում: Մյուսները արհեստավորներ են: Մի մասն էլ ծառայում է դեֆթերդարի գրասենյակներում: Մի մասն էլ ուլեմաններն ու վագրֆի ծառայողներն են, իսկ մնացածը այգեգործներ և սպասավորներ են:

Ուտելիքները, բանջարեղենները, պտուղները և խմիչքները: Այստեղի անիսոնով և այլ հոտավետ համեմունքով պատրաստված սպիտակ հացի նման ոչ մի երկրում չկա: Հայտնի են սպիտակ և վարդակարմրավուն լավաշը, բազմաթերթ շյորեքը, կաքավի մսով պատրաստված կարկանդակը, մաս քաբա կոչված և այլ տեսակի համեղ սուպերը: Բանջարեղեններից ամենուրեք հայտնի է Վանի կաղամբը, որի երկու գլուխը մի ուղտի բեռ է. թերթերը շատ բարակ են: Հայտնի են նաև կարոսը, քերևիզը [նեխուր], դդումը, սեխը, ձմերուկը, շիրիշ անունով հայտնի կանաչը և այլն: Պտուղներից հայտնի են 12 տեսակ կարմրագույն թեթեանի, ջան գյուլու, սեյլանի, զաֆերանի, շամի և այլ անուններով խնձորները, որոնք շատ համեղ են: Խնձորը այնքան առատ է, որ զվարճասերները խնձորի կոիվներ են սարքում: Հայտնի են նաև խաղողը, աբասի և մալաչա անուններով տանձերը: Խմիչքների մեջ հիանալի է Վարագա սարի մեղրից պատրաստված շերեթը, որը դարչինի հետ խառնելուց և երեք օր պահելուց հետո, երբ խմում ես՝ հարբեցնում է: Սերբիլ-օղլուի և Շիրեի այգիների շիրան, 3 օր պահելուց հետո, մարդու մեջ ամբողջությամբ արյուն է դառնում: Կան նաև մի քանի տեսակ հիանալի շերեթներ:

Կենդանիները: Ռումելիում՝ Սերեդի, Անատոլիայում՝ Ադանայի և Քուրդիստանում՝ Վանի գոմեշների նման ուժեղ և սոսկալի գոմեշներ աշխարհում չկան: Այստեղի գոմեշները, մի տարի սնվելուց հետո փղի նման խոշոր են լինում: Վանեցիները ներուզի օրերին կռվեցնում են այգ գոմեշներին, նժույզներին, ուղտերին, խոյերին և տարօրինակ տեսարաններ կազմակերպում:

Վանի զբոսատեղերը: Վանի Արտամետի այգիներից բացի, հեռու և մոտ վայրերում կա մոտավորապես 20 զբոսավայր, որոնց արժե գիտել: Նախ, Վանի արևելքում, Թնդանոթի արկի Թռիչքի հեռավորության վրա են գտնվում Աք Քիրփի Դաշի, Յալի Քյոյի, էլե, Մելեք, Սարի-Գյուլ, Զայբաշի, Կարակասրմ Զայրի, Մուրադ խան Սեֆեսի, Արտամետի այգիները: Հայտնի զբոսավայրեր են՝ Միրի Բենդին, Մահի Բենդին, Խոշաք Կոյաղին, Վարագի սարը, Նեքի Բերդիրի այգին և Կյոք-Կետիյի վանքը:

Այգիները: Վանի բերդի հարավ-արևելյան կողմում, խրամից այն կողմը, գերեզմանատան միջով անցնելով մինչև Արտամետ գյուղը, երկարությամբ և լայնությամբ 8 ժամյա տարածություն գրավող Վանի դաշտը ամբողջությամբ ծածկված է այգիներով, պարտեզներով և կանաչազարդ ծաղկաստաններով, որոնց թիվը, ըստ այգիների կառավարչի դեֆթերի 26 հազարի է հասնում: Կառավարչին, նրա տված ջրի համար, ջրի տուրք են տալիս: Մարդ, երբ մտնում է այս այգիների մեջ՝ կորչում է: Ամեն մի այգում հոսող ջուր, ավազան և շատրվաններ կան...

(էջ 161—188)

էլ. Զևլերին Վանի բերդի, քաղաքի և այլի մասին վերոհիշյալ տեղեկություններ տալուց հետո, շարունակում է Մելեք Ահմեդ փաշայի գործունեության հետ կապված դեպքերի նկարագրությունը:

...Մեր էֆենդին՝ Մելեք Ահմեդ փաշան, Վան մտնելուց հետո ձեռնարկել էր Թիմուրի կողմից բերդի առաջ կուտակված հողը մաքրելու և ծովը թափելու գործին: Վանի էյալեթի բեյերին ու անկախ իշխողներին բարձր հրամաններ և հրավեր էր ուղարկել: Բոլորը կատարյալ հնազանդությամբ սկսել էին գալ: Քուրդիստանի անթիվ զինվորները, իրենց վրաններով, ուտելիքով, խմելիքով և փաշայի համար իրենց կողմից բերված մեծաքանակ նվերներով իջևանեցին Վանի դաշտում: Բանակը այնքան մեծացավ, որ մի ծայրից մինչև մյուսը կարելի էր գնալ երկու ժամվա ընթացքում: Դաշտում խանութներ և խոհարարների մոտ 3000 վրաններ կային...

Քուրդիստանի զինվորները հետզհետե գալիս և հավաքվում էին: Միայն Հեքարիի խանը անձամբ չէր եկել և փոխարենը՝ թանկարժեք նվերներով և 6000 զինվորով Մուլա Մուհամեդ Շաթաքի անունով բեթխուդային ուղարկել էր փաղիշահական ծառայության: Մահմուդի բեյերից ոչ էվլիյա բեյը ինքն էր եկել և ոչ էլ օգնություն էր ուղարկել: Նույնպես և Բիթլիսի Արդալ խանը: Այդ պատճառով փաշան շատ վշտացավ և էրդանացի Ահմեդ աղայի միջոցով խանին նամակ ուղարկեց:

Խանը ստանալով նամակը կարդացել և պատասխանել էր, որ «մեր ձին վանից ջուր չի խմում»․ ապա նամակաբերին անբաղաբավարի վերաբերմունք էր ցույց տվել: Կոսկոն ըրանի ճանապարհով աղան Բիթլիսից երկու օր ու զիշերում, առանց պատասխան նամակի — եկել էր փաշայի մոտ: Երբ նա այդ մասին պատմում է փաշային՝ վերջինս բարկանում է և շատ վշտանում:

(էջ 188—190)

ԲԻԹԼԻՍԻ ԽԱՆԻ ՎՐԱ ԱՐՇԱՎԵԼՈՒ ՊԱՏՃԱՌԸ

Այս վերնագրի տակ էվ. Չելեբին մանրամասնորեն պատմում է Բիթլիսի Արդալ խանի դեմ կազմակերպված արշավանքի հանգամանքները: Փաշան այդ օրը խնջույքի է հրավիրվում ենիշերիների Աբդի աղայի մոտ, որտեղ ներկա են լինում նաև Վանի և Քուրդիստանի բոլոր մեծամեծները և միաբերան գանգատվում են Բիթլիսի խանից: Այդ ժամանակ ստացվում է նաև Ահմեդ փաշային ուղղված էրզրումի վալի Թավաքչի Մուստաֆա փաշայի գրությունը, որով վալին հայտնում է, որ Բիթլիսի ավազակ խանը 10 հազար զինվորով անակնկալ հարձակվել է Մալազկերտի Մուհամեդ բեյի երկրի վրա, կողոպտել, թալանել է ամբողջ սանջաքը, սպանել է մոտ 300 հավատացյալների և հափշտակել ու բշել-տարել է 40 հազար ոչխար: [էրզրումի] վալին առաջարկում է արշավանք կազմակերպել Արդալ խանի վրա: Հետո փաշայի մոտ Վանի և էրզրումի ենիշերիների կողմից գանգատի են գալիս նաև մի խումբ մարդիկ և հայտնում են, որ երբ իրենք առևտուր անելու համար մտել են Բիթլիս, խանի մարդիկ նրանց կողոպտել և վիրավորել են: Մեկը Ահմեդ փաշան ավելի է կատաղում և շորս դավանանքների շեյխ-ուլ-իսլամներին ֆեթվաներ է գրել տալիս, որոնց մեջ Բիթլիսի խանին բնութագրում է որպես ավազակ, վիլայեթներ թալանող և հարյուրավոր մարդկանց սպանող:

Մեկը Ահմեդ փաշան նպատակահարմար է համարում հետևյալ բովանդակությամբ մի նամակ գրել Բիթլիսի խանին՝ նրա դեմ պատերազմական գործողություններ սկսելուց առաջ:

Փաշան նամակում մեկ առ մեկ հիշում է Արդալ խանի թե նախկինում և թե վերջերս կատարած չարագործությունները:

Այնուհետև, փաշան հայտնում է, որ ինքը Օսմանյան պետության անունից և շարիաթի սկզբունքներով որոշել է արշավել և դաժանորեն պատժել Արդալ խանին: Սակայն նախքան այդ որոշման իրագործումը, նա առաջարկում է խանին

անմիջապես ներկայանալ Վանի զորահավաքին, վերադարձնել հափշտակված բուրդը կենդանիներն ու իրերը... Հակառակ դեպքում փաշան սպառնում է ոչնչացնել նրան:

Արդալ խանը իր պատասխանում հայտնում է, որ իր մասին ներկայացված ամբաստանությունները ճիշտ չեն, որ նա Մալազկերտում հավաքել է իր օրինական ուխտարի տուրքը և որովհետև բնյը արգելք է հանդիսացել, այդ պատճառով էլ կռիվներ են ծագել: Բիթլիսում նույնպես առևտրականներից օրինական տուրքեր է վերցրել և այլն: Այնուհետև խանը խնդրում է հրաժարվել արշավանքի մտքից:

Միաժամանակ Արդալ խանը անմիջապես պատրաստվում է պատերազմի: Նա նամակներ է ուղարկում քուրդ բեյերին և զինվոր պահանջում: Շրջապատի աշիրևներին 17 հազար հրացանածիգ է հավաքում, քաղաքի [Բիթլիսի] շրջակայքում խրամասներ է փորել տալիս, իսկ քաղաքում մշտապես 10 հազար զինվոր է պահում և պատրաստվում է կռվի:

Վանի ավագանին և բարձրաստիճան պաշտոնյաները թշնամաբար տրամադրված լինելով Բիթլիսի նկատմամբ՝ փաշային մղում են արշավանք սկսել խանի դեմ:

(Էջ 190—200)

ԱՅՍ 1065 ՏԱՐՎԱ ԵՎԻՐԱԿԱՆ ՌԱՄԱԶԱՆԻ ՍԿԶԲԻՆ 40 ՀԱԶԱՐԱՆՈՑ ԲԱՆԱԿՈՎ ՎԱՆԻ ԲԵՐԴԻՑ ԲԻԹԼԻՍԻ ԽԱՆԻ ՎՐԱ ԿԱՏԱՐԱԾ ՄԵՐ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ⁷⁷

Էվ. Չելևրին այս վերնագրի տակ մանրամասնորեն նկարագրում է Արդալ խանի դեմ կազմակերպված արշավանքը: Բանակը շարժվում է Վանա ծովի արևմելյան և հյուսիսային ծովեզերքով՝ Բերկրի-Արճեշ-Ադիլչևազ-Սորփ-Ախլաթ-Ռահ սվա մարզրուտով: Ճանապարհին բազմաթիվ զորամասեր միանում են փաշայի բանակին:

Պատերազմական գործողությունները խիստ մեծ ծավալ են ընդունում: Ըստ գերիների տված տեղեկությունների Բիթլիսի շրջապատի խրամատներում 10 հազար հրացանածիգ և 10 հազար հեծյալներ են եղել: 50 հազարանոց բանակը պաշտպանել է քաղաքը: Ժողովուրդը քաղաքից փախչում է սարսափից և խանի զինվորների անսահման բռնություններից խույս տալու համար: Ճապաքչուրի և Զմշկածագի բեյերը խանին օգնության գալու ժամանակ՝ նրանց ճանապարհը կտրում է 'Իհարբեքիրի վալին և բեյերին շղթայակապ անում: Դիարբեքիրի էյալեթից խանին օգնության է գնում շազո բեյը [խանի փեսան]: Վանի էյալեթի Զրիկի, Սղերտ, Կարկառ և այլ բազմաթիվ վայրերի պետերը արտաքուստ ցույց տալով, որ իրենք հավատարիմ են կառավարությանը, իրենց զինվորներով օգնում են խանին: Փաշան իր 70 հազարանոց բանակով Դատվանից շարժվում է դեպի Բիթլիս:

Սկզբում տեղի են ունենում առաջապահների փոքր մարտեր, իսկ միշտ փորձում է փաշային հանկարծակի բերել, բայց միշտ էլ անհաջող: Բիթլիսում և խանի բանակում սով է սկսվում. պաշարը սպառվում է: Խանի բանակում սկսվում է դասայթությունը: Խանը քաղաքի ուլեմաներից և այաններից մարդիկ է ուղարկում

փաշայի մոտ, հարյուր քիսն փող խոստանում և ներողութուն խնդրում: Փաշան մերժում է և եկողներին ետ ուղարկում:

1065 (1654) թվականի ռամազան ամսի 24-ին, մեծ պատրաստություններից, հանդիսավոր արարողություններից և աղոթքներից հետո, փաշայի անմիջական ղեկավարությամբ և մասնակցությամբ, տեղի է ունենում հարձակումը: Փաշայի զորամասերը պաշարում են Բիթլիսը: Կռիվը վերին աստիճանի կատաղի և դաժան է լինում: Փաշայի զինվորները հարձակվում են քրդերի խրամատների վրա, հազարավորներին սպանում են, իսկ մնացածներին փախուստի մատնում: Էվ. Չելեբին գովաբանում է քրդերի սխրագործությունները:

Աբդալ խանը տեսնելով իր բանակի պարտությունը, վերցնում է իր ընտանիքը, հարստության արժեքավոր մասը ու 5000 հրացանաձիգ և փախչում է Մոտիկի (Մոտկան) լեռները: Այնտեղ թողնելով ընտանիքն ու հարստությունը, ինքն անհետանում լեռների մեջ: Փաշան նրա ետևից ուղարկում է խանի ոխերիմ թշնամուն՝ Մալազկերտի բեյին: Փաշայի բանակը սկսում է կողոպտել ու թալանել Բիթլիսը: Քաղաքի այաններն ու շնչերը դիմում են փաշային և խնդրում դադարեցնել քաղաքի թալանումը, ասելով՝ «Ձեր թշնամին խանն էր, նա էլ, փառք աստծո, պարտվեց և փախավ»: Փաշան կարգադրում է դադարեցնել թալանն ու ավերումները և հափշտակված իրերը վերադարձնել տիրերին: Չելեբին ասում է. «...Այս հրամանից հետո էլ շատ զինվորներ վերցնելով իրենց թալանած իրերը փախան դեպի լեռները»:

Մնում է գրավել Բիթլիսի ամրակուռ բերդը, որտեղ պահվել էին խանի հարուստությունն ու գոհարեղենների մեծ մասը: Երբ պատգամավոր են ուղարկում բերդի պաշտպաններին և առաջարկում հանձնվել, նրանք պատասխանում են. «...Բերդը խանինն է, օսմանցիներն ի՞նչ գործ ունեն այստեղ: Եթե օսմանյան բերդ լիներ, նրա մեջ օսմանցի զինվորներ կլինեին. մենք բոլորս խանի զինվորներն ենք»: Նրանք նույնիսկ ցանկացել են պատգամավորներից մի քանիսին բերդից ցած գցել: Այնուհետև սկսվում է բերդի պաշարումը: Թնդանոթներով ուժբազոծում ու քանդում են բերդը: Պաշարվածները սպիտակ դրոշակ են բարձրացնում և հանձնում են բերդը: Բերդի պաշտպանությունը հանձնվում է Յուսուֆ քեթխուդային, որը խանի պալատի 500 սնդուկները, գանձերի պահեստները կնքում է [էվ. Չելեբիի կնիքով] և պարսպի դռները փակում:

Էվ. Չելեբիի վկայությամբ այդ պատերազմում խանի կողմից 1065, փաշայի կողմից 200 մարդ են զոհվում:

Փախստական Աբդալ խանին բռնելու համար ուղարկված Մալազկերտի բեյը ետ է գալիս ձեռնունայն:

Այնուհետև փաշայի մոտ են գալիս Շիրվանի, Խիզանի, Քյարնի, Էսփահրդի, Ջրիկի և Քեսանի քուրդ բեյերը, որոնք իրենք անձամբ շմասնակցելով կռվին, օգնական զորք էին տվել Աբդալ խանին: Վանի ավագանին և աղաները միաբան դիմում են փաշային և խնդրում ոչնչացնել բոլոր քուրդ բեյերին՝ իբրև պետության թշնամիների: Փաշան կարգադրում է ձերբակալել նրանց:

1065 թվականին Բիթլիսում նոր խան է նշանակվում: Դրա համար մեծ Դիվան է գումարվում, որին մասնակցում են Բիթլիսի այանը, բարձրաստիճան անձավորությունները և աշիրթի բեյերը: Բոլորի առաջարկությամբ և խնդրանքով խան է նշանակվում Աբդալ խանի որդի Ջիանդղին բեյը, պայմանով, որ նա վճարի Վանի բանակին ունեցած 200 քիսև հոր պարտքը և վերադարձնի Մալազկերտի

բելից հափշտակած 40 հազար գլուխ ոչխարը: Բիթլիսի ներկայացուցիչները առաջարկում են Արդալ խանի հարստությունը վաճառել և մարել այդ պարտքերը:

Խանի իրերի մեջ կային 11 գեղակերտ սնդուկներ, որոնք պարունակում էին նվիրական և գեղարվեստական գրքեր, որոնք փաշայի կարգադրությամբ վերադարձվում են նրա որդուն՝ նոր նշանակված Զիաեղդին խանին, քանի որ նրա սեփականությունն էին:

Հրապարակորեն վաճառքի հանված անթիվ իրերի մեջ, որոնց մասին էլ վ. Չելեբին խոսում է շատ մանրամասնորեն, աչքի են ընկնում 17 ոսկեկազմ և տարբեր գրերով գրված 17 նվիրական խոսակերտ, ամենաբարձր թղթերի վրա գրված 1300 հատոր գեղարվեստական գրքեր, հայտնի իսլամ հեղինակների 70 քեֆսիրենդեր, 1300 բառարաններ և կարևոր գիտությունների վերաբերյալ այլ գրքեր: 20 հատոր Ֆիրդուսի «Շահնամ», 1000 հատոր հայտնի բանաստեղծների դիվաններ, 260 գեղակազմ ժողովածուներ և այլն: էվ. Չելեբին ամենամեծ հիացմունքով է խոսում խանի գրական հարստության մասին և ավելացնում. «...փառք աստծո, նվաստս էլ [այդ գրքերից] մի քանիսին տիրացա: Այս արվեստի երկերը այնքան էժան վաճառվեցին, որ վճարված փողը նրանց մի տառի արժեքից անգամ պակաս էր»:

«Խանի սեփական կնիքով կնքված 7 ուղտաբեռ սնդուկներից հանված կարևոր գրքերը» վերնագրի տակ էլ վ. Չելեբին թվարկում է բազմաթիվ, այդ թվում նաև հայտնի թուրք պատմագիրների երկեր, խանի սեփական երկասիրությունները՝ պարսկերեն, արաբերեն և թուրքերեն լեզուներով, եվրոպական տպագրությամբ 200 ատլասներ ու քարտեզներ, բուսաբանական գրքեր և այլն:

«Այս բոլորը վաճառվում էին շատ ցածր գնով» — գրում է Չելեբին և ցասումով, միջանկյալ հիշում մի այսպիսի դեպք. ինչ-որ տգետի մեկը սուլթանական աճուրդից մի աննման «Շահնամ» է գնում 1600 դուրուշով, տանում է իր վրանը և նկարի հարամ է ասելով՝ ոչնչացնում է գրքում եղած բոլոր նկարները, հանում է դիմանկարների աչքերը և բոլոր թերթերը ծակծկում: Պատկերների մեջ եղած մարդկանց վիզը կտրելու միտումով՝ դանակով նրանց վիզը կտրում է, գեղարվեստական և նուրբ նկարները իր զգվելի թթուղը կեղտոտում: Փաշան իմանալով այս մասին, կարգադրում է այդ կափու-կուլի ենիչերիին հազար գավազանի հարված տալ, Շահնամի արժեքը գանձել և բանակից վճարել...

էվ. Չելեբիի վկայությամբ խանի իրերի աճուրդը շուրս օր է տևել: Աճուրդից ստացված գումարով լրիվ վճարվում է Վանի բանակին խանի ունեցած 200 քիսե պարտքը, որից Վանի զորամասը փաշային իբրև վաճառ տալիս է 50 քիսե: Մալազկերտի բեյը իր 40 հազար ոչխարի փոխարեն ստանում է 70 քիսե, որից 50 քիսեն տալիս է փաշային, իսկ խանից խլված մնացած հարստության մասին ոչ ոք փաշային ոչինչ չի ասում:

Նոր նշանակված Զիաեղդին խանը, ըստ հին սովորության, Բիթլիսի ժողովրդից 300 քիսեի հարստություն է հավաքում, որից փաշային իբրև ծառայության վաճառ տալիս է 100 քիսե փող, 5 ձի, 10 ջորի, 10 դուլամ, 5 կույս աղջիկ, մի գունագեղ վրան և 50 անուշաբույր շամամ: Բացի այդ փաղիշահի կողմից իր բերաթր նորոգելու համար խոստանում է 100 քիսե...

Արդալ խանին բռնելու համար ուղարկված Արճեշի, Աղիլչևազի և Մուշի բեյերը վերադառնում են ձեռնունայն, սակայն իրենց հետ բերում են Մալազկերտի բելից խլված ոչխարների 20 հազարը, որը ցանկացել են վերադարձնել բելին,

սակայն վերջինս շի ընդունել, քանի որ ոչխարների համար փաշա ից արդեն ստա-
ռե: էր 70 քիսե: Նա փաշային ասում է. «Այս ոչխարները ինձնից քեզ հալալ լինեն»:

Ադիլչևազի, Արճեշի և Մուշի բեյերը հանդիպում են խանի մարդկանց, նրանց հետ կովի բռնվում, հարյուր մարդ են սպանում և մոտ հարյուրին գերի են վերց-
նում և փաշային հանձնում: Փաշան դահիճներ է կանչում գերիներին մահապատժի
ենթարկելու համար: Վանի աղաները բարեխոսում են և գերիներին փրկում մա-
հապատժից: Փաշան այդ գերիներին սվիրում է աղաներին: Այնուհետև բոլոր ա-
ղաներին ու բեյերին վարձատրելուց և առատ նվերներ բաժանելուց հետո, նոր խա-
նից փաղիշահի և սաղարզամի համար ստացած 200 քիսե ոսկին Ստամբուլ է
ուղարկում:

(էջ 200—260)

ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՊԻ ՎԱՆ 1065 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՎԻՐԱԿԱՆ ԲԱՄԱԶԱՆ ԱՄՍԻ 29-ԻՆ

Վերջին պահին նոր խանի խնդրանքով Մելեք Ահմեդ փաշան
կալանավորված բուրդ բեյերից ազատում է Խիզանի բեյին, որի
համար տեղնուտեղը փաշայի գանձարանն է մուծվում 13 հազար
ոսկի, մեկ կանթար արծաթ և 20 զրահ: Մնացած բուրդ բեյերի մա-
սին փաշան սպառնալից տոնով ասում է. «Աստծով, հենց որ Վան
հասնեմ, դիվան կկազմեմ և փաղիշահական դիվանում կորոշեմ
նրանց գլուխները թոցնել, որ մյուսներին էլ խրատ լինի, Վանի
վալիներին հնազանդություն ու հպատակություն ցույց տան և փա-
ղիշահական հավաքին ներկա լինեն...»:

Նրանք ուղևորվում են Վանա ծովի հարավային եզրերով: Սկզբում կանգ են
առնում 300 տնից բաղկացած քրդական Դյուզել-գերե գյուղում, որտեղ լինն է
թափվում համառուն գետը: Այնուհետև իջևանում են Սոր-ի գյուղում: Այս գյուղի
մասին էվ. Չելեբին գրում է. «...Վանա ծովեզրերից հեռու, Վանի տերիտորիայում
ընկած 200 տնից բաղկացած բարեշեն գյուղ է. ունի հին վանք, վարդապետները
նվերներ բերեցին փաշային...»:

Առավոտ վաղ ճանապարհ ընկանք և հասանք Աղթամար կրդ-
զին. Մելիք Զալութը այստեղ այնպիսի մի վանք է կառուցել, որ
բոլոր քրիստոնյաների համար նվիրական վանք է համարվում:
Կղզին Վանա ծովի մեջ երկարությունը արևելքից դեպի արևմուտք
ձգված, երկինք խոյացած մի բարձր լեռ է: Շրջագծի երկարու-
թյունը 7 մղոն է: Միայն հարավային կողմից մի դժվարանցա-
նելի և մացառոտ ճանապարհ ունի, որը գտնվում է Վանա ծովի
հարավում, Գավաշի սուբաշիության մեջ ընկած նավահանգստից

3 մղոն հեռավորության վրա: Բարձր լեռան վրա վանքեր կան: Վանքից եկած վարդապետների նվերներն ընդունվեցին [փաշայի կողմից]: Նրանք փաշային «Բարի եկաք» ասացին և բերդից 7 շահի թնդանոթներ արձակեցին: Երբ բոլոր վարդապետները նավակներով ետ էին դնում, նվաստս էլ իմ 7 ծառաներով, նույնպես նավակներով, գնացի կղզին դիտելու: 700 քայլաչափ երկարությամբ, ամուր քարերով կառուցված հիանալի մի բերդ է: Արևմուտքում մի փոքր դուռ ունի: Բերդի միջի հիշյալ վանքը (Աղթամարը) հնագույն վանքերից է: Երևանի մոտի Ուլքիլիսեն (Էջմիածինը), Նախիջևանի մոտի Եդի-Քիլիսեն և Երուսաղեմի Կամամեի եկեղեցին սրա հետ համեմատած՝ աննշան են: Այս վանքի կառուցվածքը, սենյակները և մնացած շինությունները եթե առանձին-առանձին նկարագրենք, շատ երկար կլինի: 200-ից ավելի վարդապետներ և հոգևորական պետեր ունի, որոնք ժուժկալուծյան, ծոմապահության ու բակլա ուտելու հետևանքով չորացել և կմախքի են վերածվել: Շատ երիտասարդ ծառաներ ունեն, որոնք մեծ հարգանքով հյուրասիրում են. նրանք այնքան բարիքներ ունեն, անգամ թռչունի կաթ. հեռավոր երկրների բույսեր: Մետաքս վերմակներ և զերբաֆ: անկողիներ ունեն, որոնցով սպասարկում են բոլոր հյուրերին: Վանքի ներքևում մեծ քարայրներ կան, որոնք լիքն են ուտելիքներով և խմելիքներով: Աշխարհից հեռացած (ճգնավոր) մոտ 300 դերձակներ կան: Բոլորն ապրում են ուխտավորների նվերների հաշվին: Զուրը ջրամբարներումն է:

Դարձյալ նավակներով այստեղից անցանք մյուս կողմը և եկանք կղզուց 5 մղոն հեռավորության վրա ընկած Ակքիրփի: Այստեղ բերդ չկա և գավառացիների ճանապարհը անցնում է այստեղով: Այստեղից փաշայի հետ միասին, Վանա ծովեզերքով գնացինք դեպի արևելք: Մեր ձախ կողմում Վանա ծովը մի փոքր ծոց էր կազմում: Վանա ծովի ալիքներն այնպես են փորել այդ ժայռերի ստորոտը, որ ժայռերի տակ դատարկ տարածություն է ստեղծվել: Բսկ մեր աջ կողմում երկինք խոյացած Քեփասի ժայռ անունով բարձր լեռը, կայծքարի նման կրակ արձակող կարծր քարից է: Այս երկրում դժվար անցանելի ճանապարհներին լեփալ են ասում: Վանա ծովի եզերքին Կոսկուս Կրրան ճանապարհի վրա ընկած Հեքարի լեռներում գտնվող այս նշանավոր քեփանը նմանը շունի Ռումի, Արաբի և Աջեմի երկրներում: Վերի ժայռերից եթե մարդ մի քար գլորի՝ կարող է ոչնչացնել հազար մարդ: Ներքևում դժոխանման անդունդ է. իսկ վերևում սեպ ժայռ է: Խիյաբի Ահմեդ փաշա անունով մի վեզիր

բարի գործ է ձեռնարկել այստեղ. ծովի կողմից, քարուկրից մի սլատ է կառուցել և ճանապարհը լայնացնելու նպատակով սկսել է լեռան ժայռերը փշրել: Աջեմներն ասել են, որ «ղեպի մեր երկիրը գալու համար հեշտ ճանապարհ կստեղծվի» և արգելք են հանդիսացել: Խոսքով այդպես են ասել, սակայն այդ խոսքի իմաստը այն է, որ նրանք ցանկացել են իրենց երկիրը պաշտպանել վեզիրից: Այդ միջոցին մի գերեզման տեսանք ու մի մեծ արկած հիշեցինք:

(էջ 261—264)

Վաշտապետ Չոմարի արկածները: Այս վերնագրի տակ էվ. Չելեբին երկարորեն պատմում է նշանավոր թուրք ավազակապետ Չոմարի մասին: Չոմարը սկսած 1055 (1645) թվականից մի շարք կարևոր պաշտոններ է վարել: Հետո սկսել է ավազակություն անել և Գյուրջի նեբի ու Կաթրջի-օղլի հայտնի ավազակների հետ, Սկյուտարի մոտ, Սադրազամ Մուրադ փաշայի դեմ մղած պատերազմում պարտվել է և փախել: Այգ կովին ներկա է եղել ինքը՝ էվ. Չելեբին, Այնուհետև, հատուկ հանձնարարությամբ Շամ գնալիս, ճանապարհին, Ադանայի մոտի անտառում Չելեբին հանդիպել է Չոմարին, նրան Շամ տարել և ծառայության է նշանակել տվել Մյուրթեզա փաշայի մոտ: Այնտեղից Մյուրթեզա փաշան փոխադրվում է Սվազի էյալեթը, Չոմարին տանում է իր հետ և նիկսար քաղաքի սուրաշի նշանակում: Հետագայում այգ պաշտոնից Չոմարը հեռացվում և բանտարկվում է: Բանտից փախչելով, 100 կտրիձներով կողոպտում է իրեն բանտարկող աղայի ագարակը և հափշտակելով նրա ձիերը, մեծ ավարով գնում է Վան՝ Մուհամմեդ էմին փաշայի մոտ, որն այդ ժամանակ խոշարի իշխողի՝ Մահմուդի Սուլեյման բեյի հետ թշնամության մեջ լինելով, Չոմարին սերդար է նշանակում: Սա կողոպտելով ու թալանելով Հեքարիի և Մահմուդիի գյուղերը, մեծ ավար է բերում Վան: 1060 թվականին, երբ Մելեք Ահմեդ փաշան մեծ վեզիր է լինում, Վանի Մուհամմեդ էմին փաշան ապստամբում է, բայց պարտվում, գալիս Մելեք Ահմեդ փաշային է ապավինում և ներման է արժանանում: Իսկ Չոմարն ասում է. «էմին փաշայից հետո ինձ համար Վանում մնալը հարամ է» և փախչում է Բիթլիսի խանի մոտ, որը նրան ընդունում և մեծ պատիվների է արժանացնում:

Վանի բանակը Չոմարին հրավիրում է Վան: Սա իր 50 ընտիր քաջերով կուսկուն Կրրանի ճանապարհով Վան գնալիս, Քեփանում թակարդ մտած և իրեն սպասող Հեքարիի խանի 500—600 մարդկանց հետ կովի է բռնվում: Չոմարը իր թըշնամիներից հարյուրավորներին գետին տապալելուց հետո, ձին քշում, մտնում է ծովը և լողալով՝ բալականին հեռափորության վրա դուրս է գալիս ծովեզերք: Նրան հալածող ձիավորները հասնում են Չոմարին, որը նորից կովում է Լեուսբեսի սլա և հետո մտնում է Սորեն Բաբա անունով ուխտատեղին և շարունակում կովել պատուհանի անցքից: Ի վերջո նրան սպանում են: Նրան թաղում են այդ ուխտատեղիի մոտ, որը ներկայումս էլ ուխտատեղի է (?):

(էջ 261—271)

1065 (1654) ԹՎԱԿԱՆԻ ԶԻՎՈՒԴԻՆԻ 3-ՐԴ ՕՐԸ
ԴԵՍՊՈԱՆՈՒԹՅԱՄՔ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՎԱՆԻՑ ԴԵՊԻ ԱԶԵՄԻ ԵՐԿԻՐ

Էվ. Զելերին վանի բերդից 500 դինվորով շարժվում է դեպի արևելք, անցնում է 300 սուն և մի վանք ունեցող Զեքուք (Զեիկ) գյուղով, որի տուրքերը ստացել է վանի բանակը: Այնուհետև իջևանում է Վարազա վանքում:

Այս երկրում եկեղեցիներին վանք են ասում: Այդ եկեղեցին Վարազա սարի ամենաբարձր գագաթից քիչ ցած, մի կանաչազարդ ծաղկաստանի մեջ քարուկրով կառուցված, դմբեթներով, բերդի նման, երկաթյա դարպասներով մի վանք է, որը ոչ մի հին վանքի նման չէ: [Վանքում] 300-ից ավելի վարդապետներ և հոգևորականներ կան, որոնցից յուրաքանչյուրը ունի իր պարտականությունը:

Այդ գիշեր մեր 500 զինվորին այնքան լավ պատվեցին ու հյուրասիրեցին, որ անհնարին է նկարագրել: Առավոտյան մեր ընկերներին և նվաստիս լուսանի մեկական մորթի նվիրեցին: Հազար ու մի դժվարությամբ Վարազա լեռան ծառաստանները անցնելով, 5 ժամից հետո հասանք Հենդուսթեն (Հասպսթան) գյուղը, որը վանի նահիյեում 300 տնից բաղկացած մի գյուղ է. խարաշը վանի կուլիին է պատկանում և գրանցվում է դեֆթերդարի կողմից: Այստեղից դուրս դալով և անցնելով Կուլի շայիրով և Սուլեյման-բեյ շայիրով հինգ ժամից հետո հասանք Խոշաբի բերդը:

Խոշաբի բերդը: Բերդի մոտով հոսում է Խոշաբ գետը, որի համար էլ բերդը այդպես է կոչվում: Հին անունը Արջեքի-բալա է (Վերին Արճակ): Ալ-Աբբասի Հեքարին է կառուցել: 800 (1397) թվականին անցել է Մահմուդիների ձեռքը. ներկայումս էլ Մահմուդի բեյերի կենտրոնն է: Հետագայում, 1060 (1650) թվականին Սուլեյմանի Զեման անունով մի բարձր խան այդ բերդը ընդարձակել է և արևելքից իշխող դիրք ունենալու համար՝ այդ կողմում կառուցել Կալայի-Սուլեյմանիյե բերդը, որի ամեն մի բարը մի փղի մեծությամբ ունի: Յուրաքանչյուր քարի երկարությունը 20 ոտնաչափ է և ըստ երկարության պատի մեջ դնելով, ծայրերը պատից դուրս է հանել: Թնդանոթի արկերի հարվածներին դիմանալու համար բերդի պատերը կառուցել է կրիայի ետևի մասի ձևով. որքան էլ թնդանոթով գնդակոծեն, ոչ մի ազդեցություն չի ունենում:

1060 (1650) թվականին Շամսի փաշա-օղլի Մուհամմեդ էմին փաշան 29 օր ոմբակոծել է բերդը, բայց մի քար անգամ չի կարողացել տեղից շարժել և հուսահատված ետ է վերադարձել:

Օսմանյան երկրում բերդերի դարպասներն, ընդհանրապես, երկաթապատ տախտակե դռներ են, որոնց վրա կրակելիս տախտակը այրվում է, իսկ երկաթային մասերը քանդվում են: Սակայն: հռչաբի բերդի դարպասների բոլոր մասերը շինված են 300 կանփար նախիջևանի պողպատից, բոլորովին առանց փայտի: Շենքի վաբսետը այս դարպասն այնպես է ծածկել հրկու աշտարակների միջև, որ բոլորովին չի երևում: Բերդում իշխողից՝ Մահմուդի Ռբրահիմ բեյից բացի ոչ ոք չի լինում: Բերդը շատ փոքր է: Շրջադժի հրկարությունը 1200 քայլ է: Բերդի մի անկյունը բեյին է հատկացված: Ունի մի փոքր բաղնիք: Հացահատիկի ամբարները նրկուղներում են, որտեղ առատ ռազմամթերք և 10 շահի թնդանոյ կա: Անձրևի ջուրը հավաքվում է ջրամբարների մեջ: Ժայռերից մեկը փղի կնճիթի նման երկարած է դուրս: Հանգուցյալ Սուլեյման բեյը այդ ժայռերի վրա երկաթե անիվներ է շինել և 100 կուլաջ երկաթյա շղթայով ներքևից հոսող խոշաբ գետից վարպետորեն ջուր է քաշել տվել, որը ռաբաթի ժողովուրդը դիտում է շուկայից և զարմանում:

Չորս կողմից անառիկ ժայռեր են, շրջապատում խրամատներ չկան, հյուսիսից մի դարպաս ունի, որի մոտ, ներսից շատ խոր մի խրամ կա: Սրա կամուրջը շինված է թնդանոթի տախտակներից: Խրամը լցված է սահրինջի ջրով:

Ստորին ռաբաթը: Այս երկրում վարոշին ռաբաթ են ասում: Այդ ռաբաթն ընկած է մի ձորի մեջ և շորս կողմից բարձրադիր է: Արևմուտքում խոշաբի գետն է: Բերդի պարիսպները ցածր են, ունի 40 աշտարակ, երկու դարպաս: Առանց խրամի շրջագծի երկարությունը 400 քայլ է: Ռաբաթում 800 տուն, մի ջամի, մի խան, մի բաղնիք և մի քանի խանութներ կան: Ուրիշ շինություններ չկան:

Մահմուդի Բրդերի վիևակը: 955 (1549) թվականին սուլթան Սուլեյմանին հպատակություն հայտնելու և Թավրիզի, նախիջևանի ու Երևանի արշավանքներին մեծ ծառայություն մատուցելու համար երկիրը իրենց է թողնվել և կառավարվում են յուրթլուքի ու օջաբլըքի կարգով: Ներկայումս Վանի էյալեթում է և դրոշակի ու թմբուկի տեր օջաբ-բեյի ունի: Երկրում աշխարհահամար է կատարվել: Սուլեյմանի օրենքով գեամեթներ և թիմարներ ունի: Բեյի խասը իր երկրի եկամուտն է: Այդպես էլ Վանի վալիի հետ գնում է պատերազմի: Ասիթանեի (Ստամբուլի) կողմից սահմանված 150 ակչեով կաղի ունի: 8000 զինվոր է հավաքում: Քանի անգամ դուրս են եկել Աջեմի շահի դեմ: Շատ քաջ, անվեհեր ղազիններ են: Բոլորը կար-

միր, կանաչ, դեղին, ալ ներկերով ներկված մորուքավոր մարդիկ են, կրոնասեր են և շաֆիի դավանանքին են պատկանում: Եթե նրանցից մեկի սուտը բռնվում է, ասում են դու ստախոս ես և մշտապես արտաքսում են: Մինչև անգամ շեն խնայում նրանց ընտանիքին ու զավակներին:

Խոշարի գետը: Այս մաքուր գետը սկիզբ է առնում Հեքարիի լեռներից և Հասենի յայլաններից: Բերդի մոտ Խոշար անունն է ստանում: Հոսելով դեպի արևմուտք, անցնում է Վանի դաշտով՝ Արտամետի այգիներով և հետո՝ Ոստան բերդի մոտ, թափվում է Վանա ծովը...

Էրջեֆի (Արճակ) բերդը: Սեպածև մի ժայռի վրա քառակուսի կառուցված բերդ է: Շատ բարձր էր և շկարողացա բարձրանալ ու դիտել: Ներկայումս գտնվում է Մահմուդիի բեյի իշխանության ներքո: Նախկինում այս բերդը Մահմուդիների կենտրոնն է եղել: Հիմա այնքան էլ բարեշեն չէ: Վանի էյալեթումն է և սանջաքի բեյություն է համարվում: Ունի 2000 զինվոր: Մահմուդիի լավագույն ձիերը այստեղ են լինում: Տնտեսութունների եկամուտը բեյին օջաքըք է եղել: Բեյը բերդում է ապրում, իսկ ստորին ռաբաթն ընկած է մի ձորի մեջ և այգիներով ու պարտեզներով 500 տուն ունի...

Բերդը մի փոքրիկ լճակ ունի, որի մեջ ամբողջ Քուրդիստանում հայտնի 10 օկկա ծանրությամբ շատ լավ կարմրախայտ ձկներ կան: Ձկնորսները որսում և սրան-նրան նվեր են տալիս: [Այդ ձկները] բոլորովին ձկան հոտ չունեն...

Աբաղայի բերդի բնութագիրը: Աբակայի աղավաղված ձևն է: Կայի նշանակում է փաղիշահ... Վանից 10 ժամյա հեռավորության վրա է: Դեպի արևմուտք տանող մի ճանապարհ ունի: Բերդը հրեղանկյուն է, կառուցված է սեպ ժայռի վրա և ամրակուռ է: Ներկայումս գտնվում է Մահմուդի բեյի իշխանության ներքո: Այստեղից գնացինք դեպի արևելք և 7 ժամ հետո հասանք Վանի Կարահիսար:

Վանի Կարահիսարը: Քրդերը այդ բերդը Կարաչա կալս են կոչում: Կառուցել է Ալ-Աբբասիներից մեկը՝ Ղիյասեդդին-բին էլ Սուլթեդդիրը: Շատ հին շինություն է: Օսմանյան պետության մեջ վեցերորդը այս Կարահիսարի էքրատն է. մյուսներն են Աֆիոն Կարահիսարը, Շիրին Կարահիսարը, Դևելի Կարահիսարը, Անթալիա Կարահիսարը և Կարահիսարի Սահիբը: Սա ևս մյուս կարահիսարներից ետ չի մնում: Երկինք խոյացած, մի աննման լեռան վրա կանգնած բարձր բերդ է, բայց փոքր է: Չորս կողմը անդունդներ են և շկարողացա որոշել, թե քանի քայլ է: Ներկայումս Մահմուդիի

բեյերից մեկի՝ մեզ անվանակից էվլիյա բեյի իշխանության ներքո յուրթլուք ու օջաքլըք է: Ինքը (բեյը) թմբուկի և դրոշակի տեր հարգելի մի բեյ է, որն իր շնորքի շնորհիվ Քուրդիստանի բոլոր բեյերին իր հետ է կապել: Չորս հազար ընտիր և լավ զինված զինվոր ունի...

Այնուհետև էվ. Չելեբին շարունակելով իր ուղևորությունը, անցնում է Փասիք աղայի ու Մելահին գյուղերով և հասնում է Փինյանիշ բերդը:

Փինյանիշ բերդի բնութագիրը: Կառուցված է երկինք խոյացած մի ժայռի վրա և դիտելու արժանի բերդ է, որի բոլոր աշտարակները, ատամները և պատերը ժայռեր են: Մեջը 100 քարայր, 10 տուն և ջրամբարներ կան: Քարայրներում հացահատիկների մեծ պաշար կա: Բերդը իշխող դիրք ունի: 1024 (1615) թվականին Քել Ռուստեմ խանը ամբողջ 8 ամիս այս բերդը պաշարել, թնդանոթներով ումբակոծել է, սակայն ապարդյուն է անցել և ետ է դարձել:

Հարավից մի դարպաս ունի, դեպի որը միայն սանդուղքներով կարելի է բարձրանալ, իսկ երբ սանդուղքը պարաններով վեր է բարձրացվում, արդեն ոչ մի կողմից չի կարելի վեր ելնել: Շրջապատի լեռներում շատ կան վազր, լուսան և վայրի կենդանիներ: Մի քանի բրդեր այստեղ թակարդներ են դնում և այդ կենդանիներն անցնելիս՝ մեջն են ընկնում. մորթը հարգի է: Այստեղ ձիու մեծությունամբ վազրեր կան: Բերդից ցած, Բեզտուք ձորի եզերքին, 600 քրդական տուն կա, սակայն շրջապատում ուրբաթ չունի...

Այնուհետև, Չելեբին պատմում է, որ Հալեպի վալի էբշիր փաշայի գրգումով աջեմները այս ցեղի 40 հազար ոչխարը հափշտակել և թշել են. ինքը գնում է Իրան, այդ ոչխարները ետ վերագարձնելու պարտականությամբ:

Փինյանիշ ցեղի վիճակը: 955 (1548) թվականին փինյանիշ ցեղը հպատակվել է սուլթան Սուլեյման խանին, որը նրանց վիլայեթները իրենց է թողել ու օջաքի բեյ է նշանակել: Ունի 600 զինվոր: Սրանք ևս Մահմուդիներ են համարվում: Նրանց տիտղոսը գրվում է «Փինյանիշի էմիրներ» ձևով: Հավատարիմ, աչքաբաց, կրակոտ մարդիկ են, կեղծիք ու խարդախություն չեն սիրում...

Այստեղից էվ. Չելեբին անցնում է մի քանի գյուղերով. անցնում Կութուր բերդը, այնտեղից շարունակելով ճանապարհը՝ հասնում է Ուրմիայի բերդը: Ինչպես արդեն նշվել է, էվ. Չելեբին Մելեք Ահմեդ փաշայի հատուկ հանձնարարությամբ գնում է Ուրմիայի խանի մոտ: Փաշան Ուրմիայի խանին գրած իր նամակում ա-

ոաջարկում է ևս վերադարձնել այն 40 հազար ոչխարը, որ խլվել է Փինյանիշի բրդերից, այդ քալը համարելով երկու պետությունների միջև գոյություն ունեցող խաղաղության դաշինքի խախտում: Էվ. Չելեբին էրողանում է բազմաթիվ ութանկագին նվերներով և միաժամանակ Մելեք Ահմեդ փաշայի անունից սպառնալիք տալով, ստիպել Ուրմիայի խանին վերադարձնել հափշտակված ոչխարները:

Այնուհետև էվ. Չելեբին ուղևորվում է դեպի Քավրիզ, որովհետև Մելեք Ահմեդ փաշան հատուկ գրովյաժբ դիմել էր նաև Քավրիզի խանին և առաջարկել պատժել Ուրմիայի խանին: Էվ. Չելեբին գալիս է Քավրիզ, ուր շրթայակապ բերել էին Ուրմիայի խանին: Նա միջնորդում է Ուրմիայի խանին ազատելու համար, բանի որ հափշտակված ոչխարները վերջինս վերադարձրել էր: Էվ. Չելեբիի առաջարկով Քավրիզի խանը, երկու երկրների միջև բարեկամական կապ հաստատելու համար, մեծ նվերներով հատուկ պատգամավորություն է ուղարկում Մելեք Ահմեդ փաշայի մոտ: Էվ. Չելեբիի Քավրիզում գտնվելու ժամանակ Վանից սուրհանդակ է գալիս և հայտնում, որ փախստական Բիթլիսի Աբդալ խանը վերադարձել է և Մելեք Ահմեդ փաշան նրա վրա նոր արշավանք է պատրաստում...

(էջ 271—277)

* * *

Էվ. Չելեբին իր Ուղեգրության IV հատորի մնացած մասում նկարագրում է իր ուղևորությունը Քավրիզից դեպի Սպահան, Համադան, Շեհրի-Ջոր, Մուսուլ և Բաղդատ:

Հ Ա Տ Ո Ր Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Գ

(1066 p. = 1655 p.)

Քաղաքատից Մուսուլ: Սղերդ—Ոստան—Վան—էրզրում—Ստամբուլ: Նորից Վան—Բիթլիս—Արճնշ—Մանազկերտ—Խնուս—Բասեն (Հասանաբադ): Հետո էրզրումից և Երզնկայից Թոքաթ:

Այս հատորի սկզբում էլ. Չելեբին նկարագրում է իր ճանապարհորդութունը Քաղաքատից մինչև Մուսուլ:

Այնուհետև Մուսուլից ուղևորվում է Քուրդիստան, անցնում մի շարք վայրերով և գյուղերով, ապա կանգ է առնում Սղերդում:

Սղերդ քաղաքի բնութագիրը: Ըստ հին պատմագիրների Եզտ Ջրրա¹ շահի կողմից հիմնված հին քաղաք է: Մի մելիքից անցնելով մի այլ մելիքի, ի վերջո եզիդի ցեղից գրավում է վեհապետ Օմերի որդի Աբդուլլահը: 921 (1515) թվականին Սղերդի խանը, նշանավոր Մուլլա Բորիսի համաձայնությամբ և հանձնարարությամբ, Դիարբեքիրի վալի և սուլթան Սելիմ I վեզիր Բըլբըլի Մուհամմեդ փաշային հպատակություն է հայտնում, որով իր երկիրը մշտապես տրվում է իրեն: Հետագայում այս խանի սերունդը վերջանում է և այդ պատճառով ներկայումս դարձել է Դիարբեքիրի էյալեթի սանջաքի բեյի կենտրոնը: Բեյի խասը 333.883 ալչե է, ունի 7 զեամեթ, 133 թիմար, ալայի բեյ և շերիբաշի: Օրենքով սահմանված՝ ջեբեյունների հետ միասին, ընդամենը 800 զինվոր ունի: Բեյն էլ 500 զինվոր ունի: Պատերազմի են գնում Դիարբեքիրի վալիի հետ: Չինվորները ընտիր են և լավ զինված: Գիշեր ժամանակ Քուրդիստանի զինվորների շարքում Սղերդի զինվորների վրանները գտնելու համար՝ Դարձ Սաիդ պետք է կանչել:

Քաղաքի արաբական անունը Դարի Սաիդ է: Այստեղ թեև Քուրդիստան է, սակայն ժողովուրդը արաբերեն է խոսում. գիտեն

նաև քրդերեն, թուրքմեններեն և հայերեն: Շարիաթի դատավորու շեյխ-ուլ-իսլամն է: Չորս դավանանքի³ մյուսֆթիններ ունեն: Ասի-թանեի կողմից սահմանված 150 ակչեով կազա է: Սիփահիի քեթ-խուզայի փոխարեն ունի ենիչերիի սերդար, մյուսթեսիր, շեհբենդեր և քաղաքի սուբաշի:

Սղերդի արևմտյան կողմում, շորս կոնաք հեռավորության վրա, Դիարբեքիրի բերդն է: Դարձյալ դեպի արևմուտք Մարդինն է՝ երեք կոնաք հեռավորության վրա: Հարավ-արևմուտքում, երկու մենզիլ հեռավորության վրա, Հիսնի Քեֆի բերդն է: Հարավային կողմում, երեք մենզիլ հեռավորության վրա, Ջեզիրե քաղաքն է: Արևելքում գտնվող Քեֆերեի գյուղաքաղաքը մեկ կոնաք հեռավորության վրա է: Սուսուլը արևելքումն է, իսկ Սղերդը Մուսուլի արևմուտքումն է:

Սղերդ քաղաքի տեղն ու նկարագիրը: Այս գեղեցիկ քաղաքը գտնվում է Շաթից [գետ] արևելք: Գետից հեռու է կես մերհալիս լեռների մեջ, կանաչազարդ վայրում ընկած, դրախտանման այգիներով մի քաղաք է: Քաղաքում հազվագեպ են փայտաշեն տներ: Բոլորը քարուկրից, հիանալի կամարներով, բարեկարգ ու գեղեցիկ տներ են: Բնյի ապարանքը իր էնդերունի և բիրունի⁴ բազմաթիվ սենյակներով, զարդարված է գեղեցիկ այգիներով և պարտեզներով:

Հայտնի են [այս քաղաքի] ցորենը, բրինձը, բակլան, լոբին և կարմիր ստեպլինը: Լեռները և ժայռերը ծածկված են բազմատեսակ պտուղներով, թուզով, բերում անունով պիստակով և արտահանվում են այլ երկրներ:

Այս քաղաքը դիտելուց հետո, մեր ընկերներով միասին ուղևորվեցինք դեպի հյուսիս և եկանք Քեֆերեի Շիրվան գյուղաքաղաքը: Ժողովուրդը Քեֆերեն է կոչում: Այստեղ Դիարբեքիրի էյալեթի սահմանը վերջանում է և այդ պատճառով Քեֆերեն մտնում է Վանի էյալեթի մեջ և գտնվում է Շիրվանի իշխողի իշխանության ներքո: Ընդարձակ հարթավայրում ընկած, այգիներով և պարտեզներով, հիանալի ջրով, բարեշեն ջամիով և մեղրեսներով, խանով և բաղնիքներով, շուկայով և բազարով հարուստ մի գյուղաքաղաք է: Ամբողջ Քուրդիստանի ժողովրդի հագած կարմրավուն շալն ու ասվի դործվածքները այստեղ են պատրաստվում: Հարուստ ուսանիրը, րիստոնյաներ յակուբի և հայ քյաֆիրներ են:

Այստեղից դարձյալ դեպի հյուսիս գնացինք և հասանք Մադեն գյուղաքաղաքը: Այստեղ հանքեր (մադեն) շատ լինելու պատճա-

ուով քաղաքը Մաղեն է կոչվել: Հիմնադիրը հայտնի չէ: Գտնվում է Վանի էյալեթում: Երբվանի բեյի իշխանության ներքո է. մի աշիրեթի բեյ ունի: Ունի պարտեզներ և այգիներ, ջամի և մեդրեսեններ, խան, բաղնիք, շուկա: Այստեղի շալն ու ասվին նմանապես հայտնի են:

Այստեղից դուրս գալով եկանք Վանի դաշտում գտնվող Ոստան բերդը:

Ոստան բերդը: Ընկած է Վանա ծովի եզերքին: Ունի այգիներ և պարտեզներ, ջամի ու մեդրեսեններ: Գտնվում է Հեքարիի իշխողի տիրապետության ներքո: Այս մասին արդեն գրել եմ...

1065 (1655) թվականին էվ. Չելեբին Վանից մեկնում է Ստամբուլ: Ամիկ բերդից անցնում է Բարկիրի, Մալազկերտ, Երզնկա, Նիկհիսար, Մարզվան, Բոսյա, Իզմիր, Գեյբզե, Սկյուդար և 13-րդ օրը հասնում է Ստամբուլ: Այնտեղ ներկայանում է Սադրազամ Սուլեյման փաշային և նրան հանձնում Մելեք Ահմեդ փաշայի նամակները: Երբ սադրազամը էվ. Չելեբիին ասում է, որ ինքը մտադիր է Մելեք Ահմեդ փաշային կանչել Ստամբուլ, Չելեբին պատասխանում է. «...Վանը մի կղզի է, այնտեղ իմ էֆենդին ոչինչ չի կարողանում գանձել և հազիվ կարողացավ իր ծախքերը ծածկել: Առանց փողի մարզը եթե Ստամբուլ գա, ի՞նչ հաճույք կարող է ստանալ...»: Սադրազամը Չելեբիին առաջարկում է պատրաստվել Վան մեկնելու համար: Սակայն այդ ժամանակ Ստամբուլում տեղի են ունենում Աթ Մեյգանիի դեպքերը՝ և խռովությունները: Սադրազամ Սուլեյման փաշան պաշտոնազուրկ է լինում: էվ. Չելեբին տեսակցություն է ունենում նոր սադրազամի՝ Սիվալ փաշայի հետ, և նրա հրամանով նորից մեկնում է Վան:

Սադրազամը ասում է. «Շուտով հասիր մեր եղբայր Մելեք Ահմեդ փաշային: էյալեթում թող գանձի իր ստանալիքը և սպասի իմ կողմից առաջիկայում ուղարկվող փաղիշահական հրամանին և նրա համաձայն գործի»: Ուղևորության 13-րդ օրը նա հասնում է Վան, ներկայանում է փաշային և պատմում բոլոր նորությունները: Մի քանի օր հետո փաշան իր ստանալիքը գանձելու համար, էվ. Չելեբիին հատուկ նամակներով ու նվերներով ուղարկում է Բիթլիսի խանի ու Ջրիկի բեյի մոտ: Բիթլիսի խանը էվ. Չելեբիին ընդունում է մեծ հանդիսավորությամբ ու պատիվներով: Հետո Չելեբին գնում է Ջրիկի բեյի մոտ՝ Ջրիկի բերդը: էվ. Չելեբին գրում է. «Ջրիկի ցեղը Վանի էյալեթում ընկած առանձին բնություն է կազմում: 6000 հրացանաձիգ զինվոր և 20 աշիրեթի պետ ունի... Նվիրական պատերազմի ժամանակ առևտրականները 600 զինվոր են տալիս: Ունի շերիբաշի, ալայի բեյ, 150 ակչեով կադի, սակայն մյուֆթի և նադիր շունի, ուլեմաները շատ են»:

(էվ. Չելեբի, հտ. V, էջ 20)

Այստեղից Չելեբին վերադառնում է Բիթլիս: Խանը մեծ ջանք է թափում և 50 քիսե փող է հավաքում: էվ. Չելեբին այդ գումարը ուղարկում է Վան՝ փաշային: Մնում է գանձելու ևս 20 քիսե:

Տեղեկությունն է ստացվում, որ Մելիք Ահմեդ փաշան պաշտոնազուրկ է արվել և Վանը շնորհվել է Փեհլևի Ահմեդ փաշային: Սակայն ձմեռվա խստությունն պատճառով Մելիք Ահմեդ փաշան որոշում է ձմեռել Վանում և գանձել իր ստանալիքները:

Այդ ժամանակ անսպասելի կերպով Բիթլիսում երևում է Մոտկանի (Մոտեկի) լեռներում թաքնված փախստական Աբդալ խանը: Քաղաքում մեծ իրադարձություն է: Ոմանք ողջունում են Աբդալ խանի վերադարձը, մյուսները վախենում են նրա վրիժառությունից: Էվ. Չելեբին հարմարվում է պայմաններին և որպես դերվիշ ներկայանում է խանին: Զիանդդին խանը հոր ոտքն է ընկնում և հայտնում, որ ինքը իր հոր իշխանությունը պահպանելու նպատակով է համաձայնվել խան դառնալ: Աբդալ խանը ձևացնում է, որ ինքը մտադիր չէ իշխանությունը իր ձեռքն առնել, միայն ցանկանում է իր կյանքի վերջին տարիները խաղաղ անցկացնել:

Էվ. Չելեբին արտաբուստ համակերպվում է ստեղծված իրավիճակին, սակայն միշտ զգույշ է լինում: Այդ զգուշությունը ավելի է ուժեղանում, երբ Աբդալ խանի կինը նրան կանացի հագուստ է ուղարկում և առաջարկում ծպտված անմիջապես փախչել Բիթլիսից: Էվ. Չելեբիի գրությունը ավելի է ծանրանում, երբ խանի կրտսեր որդիներն իր ներկայությամբ և դավադիր կերպով սպանում են Մելիք Ահմեդ փաշայի կողմից նշանակված Հեյդար քեթխուդային: Չնայած Աբդալ խանը Չելեբիին շատ լավ վերաբերմունք է ցույց տալիս, նրան անվանում է «իմ որդի» և որդիներին ուսուցիչ նշանակում, նույնիսկ խոստանում է իր աղջիկներից մեկին նրան կնություն տալ, առանձին տուն և այգի նվիրել, սակայն Չելեբին չի հավատում և ծրագրում է փախչել Բիթլիսից: Այդ գրության մեջ Չելեբին Բիթլիսում մնում է երկու ամիս: Սաստկաշունչ ձմեռը դժվարացնում է փախուստը: Բիթլիսում շարունակվում են Մելիք Ահմեդ փաշայի կողմնակիցների դազանային սպանությունները:

Էվ. Չելեբին խորամանկությամբ վստահություն է ստեղծում իր շուրջը: Զիանդդին խանը մինչև անգամ էվ. Չելեբիից չի հեռանում և նրա հետ միասին է քնում: Սակայն էվ. Չելեբին այդ ամենին չի հավատում և հաստատ որոշում է փախչել:

...Մի գիշեր դուրս է գալիս դիվանխանից և տեսնում է, որ բոլոր պահակները խոր քնած են. գնում է ախոռ, և իր մարդկանց հետ՝ ձիով ու զինված, դուրս են դալիս դևաի Ռա՛ օվայի դաշտը և այնտեղից Գատվան: Հասնելով Գատվան, տեղի իշխողից իմանում է, որ Մելիք Ահմեդ փաշային նրանք կհանդիպեն Ադիլչևազում: Այստեղից 10 մարդ է վերցնում և շարունակում ճանապարհը: Ծանապարհին էվ. Չելեբին նկատում է, որ հարյուրից ավելի ձիավորներ հետևում են իրենց, այդ պատճառով շտապում է հասնել Ախլաթի բերդը: Ետ մնացած 10 դատվանցիները կոլի են բռնվում հետապնդողների հետ և սպանվում: Էվ. Չելեբին հասնում է Ախլաթի բերդը: Բերդակալը Չելեբիին ձանաչում է և նրան փրկելու նպատակով հալածողների վրա կրակ է բաց անում, շատերին սպանում է, մնացածներին փախուստի մատնում: Այստեղից Չելեբին օգնական զինվորներ է վերցնում և գալիս է

Աղիլչեակոյի բերդը: Հետո Արճեշի մոտ պատահում է Մելիք Ահմեդ փաշային և պատմում իր արկածները: Երբ Չելեքին իմանում է, որ փաշան մտադիր է Բիթլիսով անցնել, նրան համոզում է հրաժարվել այդ մտքից և գնալ էրզրումով:

(էջ 10—39)

1066 (1655) ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԵՐ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՃՆՇԻ ԲԵՐԴԻՑ ԴԵՊԻ ՍՏԱՄԲՈՒԼ

Մեր փաշա էֆենդիի հետ միասին, ցրտաշունչ ձմեռվա պայմաններում, Աք Սարայ բերդից դուրս գալով և շարժվելով դեպի Տյուսիս, անցանք մի շարք բարեշեն դյուզերով և հասանք Գաշկին գյուղը: Էրզրումի էյալեթի տերիտորիայում ընկած բարեշեն էյակական գյուղ է: Այստեղից գնացինք Մանազկերտի (Մելազքերտ) բերդը:

Մանազկերտի բերդը: Առաջին հիմնադիրը եղել է Եզդ Ջըրդ շահը: Աջեմի լեզվով այս բերդը կոչվում է Խան Ղազենֆեր Շահի բերդ: Մոնղոլերեն՝ Մելազքերդ, արաբերեն՝ Սուրի-Սեբուա: Վերանորոգել է ադրբեջանցի Կըլըջ Արսլանը: Քրդական որոշ ցեղեր այս բերդը անվանում են Մելազերդ, մյուսները՝ Մելազկերտ: Այս վերջին անունը կապված է բերդի կլորաձևությունից հետո: Էրզրումի էյալեթում առանձին սանջաքի բեյի կենտրոն է: Բեյի խասը 100.000 ակչե է: Լիվայում 14 ղեամեթ և 282 թիմար կա: Ունի ալայի բեյ, չերիբաշի: Օրենքով սահմանված ջեբելուների հետ միասին 1500 զինվոր ունի: Սրանք մասնակցում էին Բիթլիսի խանի դեմ մեր մղած կռվին: Մենք գիտենք, որ պետք եղած դեպքում մինչև 3000 զինված զինվոր կարող է տալ: Սրանք ևս վշտացած էին Բիթլիսի Աբդալ խանից և նրա բանակին առաջին անգամ պարտություն մատնեցին մալազկերտցիները: Մի խոսքով, ընտիր և հատու սրի տեր զինվորներ են: Ասիթանեի կողմից 150 ակչեով նշանակված մի կադի շարիաթի օրենքով այստեղ երկու տարի դատավորություն է արել և տարեկան 2000 ղուրուշ ստացել: Թեև Քուրդիստան է, ալայն բնակիչները շաֆիի դավանանքից են և նվիրական շարիաթին են հպատակվում: Այլ կառավարիչներ չունեն և վարչական գործերը հանձնված են միրլիվային: Արդարադատությունն ու իրավունքը այստեղ ամուր է, որովհետև ժողովուրդը քաջ է և ուժեղ:

Մանազկերտ բերդի տեղն ու նկարագիրը: Բերդը գտնվում է կլորաձև ժայռի վրա և ամբողջովին կառուցված է կտրված քարե-

րով: ներքին պարսպը լավ է պահպանվել. տների թիվը ինձ հայտնի չէ: 878 (1473) թվականին Ակ Կոյունլու սուլթան Ուզուն Հաւանը ձեռնարկել է բերդի գրավումը, սակայն (սուլթան) Փաթիհը նրան պարտության է մատնել և բերդի ժողովուրդը հպատակեցրել է իրեն: Հետագայում, Բայազիդ Վելիի օրոք, աջեմները գրավել են այս բերդը, սակայն 922 (1516) թվականին սուլթան Սելիմ 1-ը Չըլդրի նվիրական պատերազմում աջեմին պարտության է մատնել և այս բերդը այդ օրից մնացել է օսմանցիների իշխանության տակ:

Բերդը երեք կողմից իշխող դիրք ունի և արևելքում՝ մի դարպաս: Կտրված ժայռերի միջով ձորն իջնող ջրի ճանապարհ կա: Այգիներն ու պարտեզները այնքան էլ լավը չեն: Բերդն էլ գրեթե ամբողջությամբ ավերվել է թիմուրի կողմից: Քաղաքը նույնպես բարեշեն չէ: Ունի մոտ 2000 տուն, մի ջամի, երկու մեդրեսե, մի փոքր բաղնիք, ուր միայն 5 մարդ կարող է տեղավորվել, մի խան, մոտ 50 խանութ և 7 կրոնական դպրոց: Քաղաքը գտնվում է 18-րդ սովորական կլիմայի կենտրոնում: Էրզրումից երեք մենզիլով հեռու է: Բիթլիսը հարավ արևելքումն է և 2 մենզիլով ավելի մոտ է: Վանի բերդը գտնվում է արևելքում և շորս մենզիլ հեռավորության վրա է: Ախլաթ բերդի և Մանազկերտի միջև ընկած տարածությունը 7 փարսախ է, բարձր լեռներով անցնող ուղիղ ճանապարհներ ունի: Քաղաքի օդն ու ջուրը առողջարար է և այդ պատճառով բնակիչները առողջակազմ են: Չմեռը խիստ ցրտաշունչ է լինում: Քաղաքի միջով հոսող գետը սկիզբ է առնում Բինդյուլի լեռներից:

Սաստիկ ցրտերի պատճառով մի ամիս փակված մնացինք այս քաղաքում և մեզ հրամայվեց հանգստանալ: Աստծո նախախնամությամբ, մի օր այնպիսի մի կարկուտ տեղաց, որի ամեն մի հատիկը 100 դիրհեմ էր կշռում: Շատ կենդանիներ կոտորվեցին: Մեկ ժամից հետո փաշայի մոտ կարկուտի մի հատիկ բերեցին, որը ճիշտ մեկ օկկա կշռեց, և այդ այն դեպքում, որ մինչև փաշային հասցնելը, հավանաբար 50 դիրհեմի շափ արդեն հալվել էր: Այդ կարկուտի հատիկը վեցանկյունանի էր և նման Սուլեյմանի կնիքին, ոստիկ սագի հավկիթի մեծություն:

Նրբ ձմռան սաստիկ ցրտերի պատճառով մենք մնացել էինք այս քաղաքում, մեր փաշային ուղղված բարեկամական նամակներ և նվերներ ստացվեցին Բիթլիսի Աբդալ խանից: Նվաստիս 6 ձի և երկու զամբյուղ հագուստ էր ուղարկել: Այնուհետև, իբրև նվեր, իմ շորս ստրուկի համար տասնական ալթոն ճանապարհածախս և

մի-մի ձեռք հագուստ, իսկ նվաստիս էլ 200 ղուրուշ և երկու ջորա-
բեռ քաղցրեղեն, հալվա ու այլ ուտելիքներ էր ուղարկել: Իր բարե-
կամական նամակում նա գրում էր. «Էվլիյա էֆենդի, ինչո՞ւ վա-
խեցաք և փախաք այն գիշերը: Չգիտե՞ք, որ մեր երկրի վիճակը
ի սկզբանե այդպես է եղել: Ահա իմ կողմից ձեզ նվիրված ներկա-
տան եկամտից՝ Ձեր մեծությանը ուղարկում եմ 200 ղուրուշ: Աստծո
անոնով խոստանում եմ, որ որքան ժամանակ նվաստս՝ Աբդալ
խանը, կենդանի է, ամեն տարի ձեր եկամուտը ձեզ կուղարկեմ:
Բարի աղոթքդ մի մոռանա»...

Այնուհետև Չելեբին նկարագրում է Մանազկերտի բեյի ցույց տված արտա-
կարգ հյուրասիրությունը և պատիվները: Այստեղից նրանք ուղևորվում են դեպի
հյուսիս և անցնում Կազ-քոյի միջով, որը մի լճի եզերքին ընկած, 500 տնից
բաղկացած մի գյուղ է: Լիճը շատ հարուստ է կարմրախայտ ձկով: Այստեղ սա-
գեր և բադեր շատ են լինում, որի համար էլ լիճը կոչվել է Կազ-գյուլի:⁷ Ապա
անցնելով էնբեր-Բաբա սուլթանիի ուխտատեղիով՝ իջևանում են հնուսի բերդում:
Ինչի հրամանով հնուսից 5—6000 ուսյաների ուղարկում են ճանապարհը ձյունից
մաքրելու: Այնուհետև կանգ են առնում Աղզը-աչքը մաղարած անունով գյու-
ղում, որն Արաքս գետի ափին ընկած բարեշեն գյուղ է: Գյուղացիների բոլոր կեն-
դանիները ամառ-ձմեռ պահվում են քարայրներում, որոնք ամռանը հով, իսկ
ձմռանը տաք են լինում... Ապա անցնում են Ալթուն Հալքալի կամրջով:

Այս հսկա կամուրջը կառուցված է Արաքս գետի վրա և մի
բարձր ժայռից ձգվում է դեպի մյուս ժայռը: Կամուրջը ծիածանի
գոտու է նման և շատ հազվագիպ կամուրջ է: Տաղանդավոր վար-
պետը կամրջի կամարի ամենաբարձր կետից մաքուր ոսկուց մի
մեծ օղակ (հալքա) է կախել: Այդ օղակի պատճառով էլ կամուրջը
կոչվում է հալքալի: Նպատակը այն է, որ եթե ժամանակի ընթաց-
քում կամուրջը քանդվի, այդ ոսկյա օղակի արժեքով վերանորոգվի
այն: Բազմաթիվ քուրդ ավազակներ փորձել են այս բերդին տիրա-
նալ, բայց մահացել են: Իսկ կամուրջի մոտի բնակիչները պահպա-
նում են այդ օղակը:

Այս կամրջի տակով հոսող Արաքս գետը սկիզբ է առնում Բին-
գյուլի լեռներից և հոսելով Մանազկերտի բերդի մոտով, անցնում
է հնուսի բերդից 3 ժամյա հեռավորության վրա գտնվող Չոբանի
կամրջի տակով, ապա հարյուրավոր գյուղերից ու ավաններից հո-
սելով՝ Երևանի բերդի մոտ խառնվում է Ջանգի գետին, իսկ Ջանգի
գետը Կուր գետին է խառնվում (?) և թափվում է Խազերի ծովը⁸:

Հետո նրանք անցնում են Բասինի դաշտի գյուղերով և կանգ առնում Հասան
Սրբադ բերդում: Այդտեղից շարժվում են դեպի արևմուտք և իջևանում Ջաֆեր
էֆենդի գյուղում:

Տերը՝ Ջաֆեր էֆենդին, էրզրումի գրողներից է: 300 տնից բաղկացած հայկական գյուղ է... Այդ ցրտաշունչ ձմռանը հենց որ մտանք հայերի տները, կարծես թե հավերժական կյանք ստացանք: էրզրումի բոլոր տների տանիքները շինված են նալի կամերի նման փայտերից, որոնք գերան են կոչվում: Չամի շատ ծանր փայտեր են. այդ գերաններն իրենց տներում շարում են ծիծեռնակի թևերի նման: Բոլոր ռայաների տները բաղնիքի պես տաք են:

Տան տանիքի կենտրոնում ծխնելույզի նման բաց տեղ կա (երդիկ), իսկ տան մեջտեղում փորված թոնիրներում կենդանիների աթար են վառում և այդ թոնրի մեջ գաթա, հարիսա, բյուլումբի (?), լախշա, կերփալ, ապուր, սխտորով թարխանայի ապուր, թանապուր են եփում ու բոլոր եկող-գնացողներին առատորեն կերակրում: Այս վայրերը վերին աստիճանի բերքառատ են: Տնամեջի բոլոր կողմերում գոմեշներ և կովեր են կապված: Նրանց շնչառությունից տները բաղնիքի նման տաքանում են:

Այնուհետև, հանդիպում են էրզրում, Երզնկա և անցնելով մի շարք գյուղերով ու քաղաքներով, նրանք կանգ են առնում Թորաթում:

Թոբաթի բերդը: Արաբ, աջեմ, ռում և հայ պատմագիրներին¹⁰ վկայությամբ Թորաթի բերդը Ռումի երկրում է: Պատմագիրների կարծիքով առաջին հիմնադիրը Ամալիկե ցեղից մեկը՝ Ամասիայի բերդի կառուցող Դուկ-Ադ անունով անձնավորությունն է: Այստեղի բնակիչները սկզբում ապրել են քարայրներում: Ներկայումս այստեղի քարայրներում մարդ կորչում է: Հետագայում, երբ ժողովուրդը բազմացել է, քարայրներից դուրս են եկել այս բարձր լեռան վրա և սրբատաշ քարերով հնգանկյունի մի պարիսպ են կառուցել, որը Ամասիա բերդի նման ամրակուռ և անառիկ մի բերդ է: Ժամանակի ընթացքում մի պետությունից անցել է մի այլ սլետության ձեռքը: Հիշքեթի 567 (1171) թվականին Ալ-Սելջուքիներից մեկը՝ էլմելիք ուլ-Ազիզ Կըլըջ Արսլան Շահ իբն-Մասուդը, այս բերդը սրի ուժով գրավել է կայսրից և ոչնչացրել է այստեղի քաղաքների և անհավատների ցեղը:

Այնուհետև, Կոնիայի սուլթան Ալաէդդինի ժամանակ, Սելջուքյան պետության անկումից հետո, ռումերը առիթից օգտվելով, նորից գրավում են այս բերդը: Այդ դարում, օսմանցիների երևան գալու ժամանակ, էրթուղրուլին և Օսմանջղին օգնելու համար, Հաջի Բեկթաշ Վելի Խորասանին¹¹, մեր մեծ նախահայր, թուրքերի թուրք խոջա Ահմեդ Եսևի հրամանով գալիս է Ռումի երկիրը: Երբ մոտե-

նում է Թոքաթի բերդին, բոլոր քյաֆիրները դիմավորում են նրան և քաղաքից դուրս, Սյունբյուլլի անունով հայտնի այդու մեջ նրան մեծ պատիվ ու հարգանք են տալիս: Վեհափառ Բեկթաշը քյաֆիրներից պահանջում է բերդը, սակայն նրանք չեն տալիս: Նա ասում է. «Աստծով, մոտ ժամանակներս Յըլզըրըմի նման մի քաջ անձնավորություն երևան կգա և բերդը կգրավի»*: Այնուհետև Սյունբյուլլի կոչված վայրում թողնում է իր մի խալիֆային, որը ներկայումս հայտնի է Սյունբյուլլի բաբա անունով ու բացառիկ արժանիքների տեր անձնավորություն է եղել և ներկայումս թաղված է այնտեղ:

Այստեղից (Բեկթաշը) գնում է Կարամանի երկիրը և այնտեղ տեսակցություն է ունենում հորասանի անվանի մարդկանց՝ վեհափառ Սուլթան ուլ-Ուլեմայի և վեհափառ Մելանայի հետ: Որոշ ժամանակ անց, երբ Սելջուկյան պետությունը 600 թվականին կործանման եզրին էր, նորից Մելանայի ու Հաջի Բեկթաշի օժանդակությամբ էրթուղրուլի պետությունը կարճ ժամանակամիջոցում ուժեղանում է և մի շարք նվաճումներից հետո, Սեկյուտջիք անունով գավառաքաղաքում նա պետության ղեկավարությունը հանձնում է իր որդուն՝ Օսման խանին, որը փող կտրելու իրավունքով և խուլբեով անկախություն է ձեռք բերում: Հետո Հաջի Վելին Կրը Շեհիրում ուղևորվում է հավիտենական աշխարհ: Ավելի ուշ, նրա մարգարիտի նման խոսքը իրականանում է: (Սուլթան) Յըլզըրըմ խանը Թոքաթ քաղաքը պաշարում, թշնամու ձեռքից գրավում է 795 (1393) թվականին և միացնում Օսմանյան պետության կալվածներին: Դարձյալ նույն ժամանակաշրջանում Ադրբեջանի կարակոյունլի Կարա-Յուսուֆը Թիմուրից փախչում է Յըլզըրըմ խանի մոտ և փակվում Թոքաթի բերդում: Թիմուրը մեծ բանակով գալիս և սկսում է գնդակոծել Թոքաթը, սակայն մի քար անգամ չի կարողանում տեղից շարժել և խայտառակ ու հուսահատված ետ է վերադառնում: Թիմուրը Յըլզըրըմ խանից պահանջում է Յուսուֆ Ջելայիրին, սակայն մերժում է ստանում, որի հետևանքով Յըլզըրըմի և Թիմուրի միջև թշնամություն է ծագում և պատճառը լինում է Յուսուֆ Ջելայիրի Թոքաթում ապաստան գտնելը: Ի վերջո, երբ Թիմուրը Յըլզըրըմ խանին պարտության է մատնում, Յուսուֆը

* Այս տողերը արհամարհական ժպտով չպետք է կարդալ: Պետք է նկատի ունենալ այն ժամանակը և այն միջավայրը: Այդ ավանդությունը այսօր էլ շատերի միտքը գրաղեցնում է: Հարգելի ուղևորը իհարկե դրում է այն, ինչ որ լսել է: Այդ պատճառով էլ նրան չպետք է դատապարտել (ծանոթ. հրատարակչի):

Թոքաթից գնում է Եգիպտոս՝ շերաքեսներին մոտ: Իսկ երբ Թիմուրը սատկում է, Յուսուֆ Ջելայիրը նորից սկսում է իշխել, Թիմուրի շեհզադեներին մեջ խռովություն է առաջացնում, երեքին էլ սպանում է և այդպիսով իր վրեժը լուծում: Մի խոսքով, Թոքաթի բերդը Թիմուրից սկսած պաշարել են մի քանի հարյուր ջելալիներ և ջեմալիներ. բայց նրա պարիսպների ամրակուռ քարերի մի փոքր մասն անգամ չեն կարողացել պոկել և խայտառակ կերպով ետ են վերադարձել: Ահա այս աստիճան ամուր և անառիկ բերդ է:

Թոֆաթի բերդի տեղն ու նկարագիրը: Երբ (սուլթան) Յըլդըրըմ խանը գրավում է այս բերդը, պատմագիրները նրան անվանում են Դար-ուլ Նեսր: Սակայն մոնղոլական լեզվով Սուբարո են կոչում (բարո՝ նրանց լեզվով բերդ է նշանակում): Արաբստանում այս բերդը Դուկաթ է կոչվում: Արաբստանում բակլայի նման քերմես անտոնով մի բանջարեղեն կա, որը ալյուրի վերածելով՝ օգտագործում են որպես օճառ և ձեռքեր են լվանում ու մաքրում: Սա կոչվում է դուկաթ: Աջեմների լեզվով քանջուհ է կոչվում, որ նշանակում է գարու վիլայեթ: Եվ իսկապես, գարին, Կարամանի երկրի գարու նման մաքուր է ու առատ և այդ պատճառով աջեմները Թոքաթի և Սվադի երկրները Արփա-չուբուրի են կոչում: Հայերը այս քաղաքին Թոխաթ են ասում:

Հին և մեծ քաղաք է: Թուրքերը հնում Թոֆ-աթ (կուշտ ձի) են կոչել: Բերդը կառուցված է մի բարձր ժայռի վրա, ամրակուռ սրբատաշ քարերով, բայց շատ մեծ չէ: Շրջագծի երկարությունը 1060 քայլաչափ է: Ամեն կողմից ամրացված է աշտարակներով, պատնեշներով ու պատերով, բայց շրջապատում խրամներ չունի: Անմատչելի և անառիկ բարձր պարիսպը խոյացած է դեպի երկինք: Չորս կողմում դժոխային անդունդ է և խրամների համար բոլորովին տեղ չունի: Արծվի և բազեի բներով ծածկված ամեն կողմ նայող մի դարպաս ունի: Պարսպի ներսում գտնվում են բերդապահի բնակարանը, քեյխուդայի, իմամի, մյուեզզինի և բերդի նվազախմբի բազմաթիվ սենյակներով տները: Ունի նաև հացահատիկի ամբարներ, ջրի ավազաններ, Ջեյլառի ճանապարհ անտենով ջրի ճանապարհ, որը 362 սոստիճան ունեցող քարե սանդուղքով իջնում է դեպի գետը... Մեկ ժամում քչերը կկարողանան բարձրանալ դեպի երկինք խոյացած այս բերդը: Այդ պատճառով էլ դրոները մշտապես փակ են: Բերդապահները շարունակ պահակություն են անում: Նրանք զինված ու պատրաստի վիճակում են, որովհետև ցածում սպրող քաղաքացիների բոլոր թանկագին ապրանքները

պահվում են բերդում: Թոքաթի բոլոր ոճրագործներն ու մարդասպանները կալանավորված են այս բերդում, որի բանտը նման է Երուսաղեմի և Աջեմի Քահքահա բերդերին: ...Թոքաթի բերդում կուտակված ռազմամթերքը ոչ մի բերդում չկա:

Թոխաթ Բաղաֆի իշխողները: (Սուլթան) Սուլեյման խանի աշխարհահամարով Սվազի էյալեթում առանձին սանջաքի բեյություն է եղել: Հետագայում, 1026 (1617) թվականից, Վալիդե սուլթանների¹² կայսերական խասն է եղել և ներկայումս, ամեն տարի, 1000 բևռ ակչեով իլթիզամի է տրվում: Այստեղ իշխում է 500 ձիավորով միվոյվոդա, որը հավաքում է փաղիշահական եկամուտը և Ստամբուլ ուղարկում: Բարձր հյուրումեթ է և քաղաքացիներն ազատված են բոլոր սովորական տուրքերից: Շարիաթի դատավորը 500 ակչեի աստիճանով մուլլա է, և իր իշխանությունն ենթակա գյուղերից տարեկան շատ մեծ եկամուտ է ստանում: Ունի առանձին մյուֆթի: Ունի նաև նագիր, սիփահիի քեթխուդա, ենիչերիի սերդար, բերդապահ և բերդի պահապաններ, քաղաքի՝ նագիր, քաղաքի մյուհթեսիբ, քաղաքի քեթխուդա, խարաջի աղա, մաքսատան էմին և փողերանոցի էմին: Քանի որ այս քաղաքը նախկինում եղել է սելջուկների կենտրոնը և դանիշմենդների մայրաքաղաք, արժանացել է (սուլթան) Ծըլդըրրմ Բայազիդի համակրանքին: Ինձ հայտնի է, որ այստեղ փող է կտրվել այսպիսի դրոշմով—*عز نصره ضرب في توقات*

Այնուհետև, էվ. Չելերին նկարագրելով այս քաղաքի ջամիները, հատկապես կանգ է առնում Ջենջիրլի ջամիի վրա, որի մասին գրում է. «...Այս լուսավոր ջամիի տերիտորիայում է թաղված Վրաստանի արքա Մարուլ (կամ Մարալ) խանի ազգիկ փերիխանը, որ եղել է էրչիր փաշայի կինը և աշխարհի գեղեցկուհիների՝ Ջելիխայի, Կիզոֆևի, Բյուլկեսյի և Կլեոպատրայի նման մի փերի է եղել»:

(էջ 39—58)

Փերիխանի մասին էվ. Չելերին հիշատակում է նաև հետևյալ դեպքը: Սուլթան Իբրահիմ խանը Վարզար Ալի փաշայից պահանջում է իրեն տալ այդ գեղեցկուհուն: Փաշան այդ պահանջը համարելով ապօրինի և շարիաթին հակառակ, մերժում է և Փերիխանին բանտարկում է Թոքաթի բերդում: Գեղեցկուհին հավանաբար այնտեղ էլ մահանում է:

Ապա Չելերին մանրամասնորեն նկարագրում է մեսչիդները, մեդրեսները, թեթիյեները, ադրյուրները, թաղերը, ապարանքները և այլն:

Առևտրական խաները: Բոլորը քարուկրե կամարներով, բերդի նման ամուր խաներ են: Դյորմեջիների շուկայում է Դալ խանը, ենիչերիների աղա Ֆազլի աղայի խանը, Աթ-բազարում է Աբդյուլ Ռահման-Բիշիի խանը, Վարդան-օղլիի խանը. այս վերջինը կա-

ուրցել է այդ անունով մի հայ, որտեղ իջևանում են բոլոր աջեմ վաճառականները...

Բեդիստանը և խանութները: Գեղեցիկ է աճուրդի բազարը: Այս քաղաքը թեև բլրոտ և ձորոտ մի վայրում է կառուցված, սակայն վերին աստիճանի բարեշեն է և հարուստ: Շուկան ու բազարները լիստ բուրեկարդ են և առատ: Աճուրդի շուկան, Հալեայի և Բրուսայի շուկաների նման կառուցված է շատ կանոնավոր և հարմար ձևով: Բերդի մոտի շուկան նույնպես բարեշեն է և բազմամարդ: Սրճարանները այնքան բարեկարգ են, որ վիշտ ունեցողը կփարատի իր վիշտն այս սրճարաններում: Այստեղ լինում են առակախոսներ, ղաղել կարգացողներ, բանաստեղծներ և երգիչներ...

էվ. Չելիբին մանրամասնորեն նկարագրելով Թոքաթի բաղնիքները, ավելացնում է, որ ըստ քաղաքի երևելիների, միայն այսանների և ազնվականների համար 1045 բաղնիք կա, որի համար պարծենում են...

...Թեև փոքր քաղաք է, բայց տարածված է ութ բլուրների, ձորերի, հարթությունների ու ժայռերի վրա, և ունի 2—3 հարկանի ապարանքներ և այլ հիանալի տներ, որոնց բոլորի պատշգամբները նայում են դեպի հյուսիս և արևելք: Լեռների վրա մեկը մյուսից բարձր կառուցված օղավետ, քարուկրից, կարմիր կղմինդրով ծածկված բազմաթիվ և գեղեցիկ տները այս քաղաքին տալիս են յուրօրինակ տեսք: Ստորին քաղաքի շուրջը վարոշի պարիսպներ չկան, բայց ամեն կողմից դարպասներ ունի և ջելալիների ու ջեմալիների հարձակումներից ապահովված է:

Թոքաթի կառևոր վայրերը: Այս հնագույն քաղաքում բազմաթիվ հոյակապ և դիտելու արժանի շինություններ կան, օրինակ՝ Քերզելիք լճի կամուրջը, որը հոյակապ ճարտարապետական մի կառուցվածք է: Թոքաթի բերդի դիմաց Աք Սուլ-բայրի անունով մի բարձր ժայռ կա, որի ամենաբարձր գագաթին մի քանի տարի է, ինչ կենարար մի տաք աղբյուր է երևան եկել: Բարեգործ մարդիկ այս ջրի վրա կամուրջներ են գցել և այն դարձել է հիանալի ավազանով ջերմուկ: Քաղաքից դուրս Քեմեր-քյոփրյու անունով մի կամուրջ կա, որը հայտնի մեծ կամուրջ չէ: Տարօրինակն այն է, որ կամուրջի տակով այս երկրում Իշմե-սույու անունով հայտնի աղի ջուր է հոսում: Ամեն տարի, հուլիս ամսին հազարավոր հիվանդ մարդիկ սոված վիճակում խմում են այս աղի ջրից և ստամոքսը մաքրում... սիրտ են թափում և 7 օրից հետո մարդու մարմինը բուժվում է բոլոր տեսակի հիվանդություններից: Այնքան օգտա-

կար ջուր է, որ գյուղգյումներով¹³ նվեր են տանում գյուղերին և քաղաքներին...

Մերերի և երիտասարդների դեմքն ու գույնը: Ժողովուրդը ընդհանրապես կարմրավուն է: Շատ երկար են ապրում, մինչև 100 տարեկան ապրողներ էլ կան: Անգամ այդ հասակում աշխատում են: Աղջիկները գեղեցիկ են և հաճելի, նրանց խոսակցությունը քաղցրահնչուն է, ատամները մարգարիտի նման: Բոլորը խստորեն ծածկվում են և պարկեշտ ու առաքինի խաթուններ են:

Այս քաղաքը թեև ընկած է 7—8 ձորի մեջ, սակայն հյուսիսային քամու կողմը բաց է և այդ պատճառով օդը շատ հիանալի է, ձմեռը մեղմ, պտուղները շատ առատ, ժողովուրդը շատ առողջակազմ...

Եկեղեցիները: Քաղաքի Դաշ-Ներդիպանի վանքը ռումբերին է պատկանում: Բերդի մոտ մի վանք կա, քաղաքում՝ Բյոյուր-Թեփե թաղում՝ Կաթնապուրի վանքն է. կաթով պատրաստված ապուրը հայերեն կոչվում է կաթնապուր: Վերևում հիշված քարի ձեղքից հոսող կաթից այս եկեղեցում կաթով ապուր են եփել և այդ պատճառով եկեղեցին կոչվել է Կաթնապուրի: Շատ հին վանք է: Քաղաքի հարավ արևելքում է գտնվում Հաջ լեռան վանքը, իսկ հյուսիսում Մուհամմեդ էջիբի մոտ ևս մի վանք կա: Քերքուշ անունով քաղաքին նայող վանքանման մի վայր կա, ուր գնում են քյաֆիրները և մի քանի հիմար մուսուլմաններ և ուխտ անում, նվերներ տալիս, որը պարզապես տգիտություն է...: Այս քաղաքում ֆրենգ և կրքգի չկա, սակայն ռայաները բավականին շատ են և բոլորը հայեր ու հրեաներ են, վաճառական աջեմներ էլ կան:

Կարևոր արհեստները: Այստեղի սպիտակ և փափուկ բեզը, ապակու քարերը անգամ Լահուրի երկրում¹⁴ չեն պատրաստվում: Շատ հայտնի են ոսկու նման փայլուն, ծաղկազարդ վերմակի երեսները, վարագույրները, պղնձագործների պատրաստած կաթսաները և սահանները:

Ժողովրդի զբաղմունքը: Մի մասը վոյվոդային ենթակա պաշտոնյաներ են, մյուսները ուլեմա, սյուլեհա և էվկաֆի ծառայողներ, մնացածները հարուստ վաճառականներ են, իսկ ժողովրդի մեծամասնությունը այգեպաններ և երկրագործներ են:

* էվ. Չելեբիի, այդ ուշիմ ուղևորի, ամենուրեք հանքային ջրերի մասին տված պարզամիտ տեղեկությունները, անգամ ջրերի բաղադրությունը որոշելու համար քաղաքի համոզեցուցիչ կարող են համարվել, որոնք ներկայումս էլ արժանի են ուշադրության (ծանոթ. հրատարակչի):

Բերեհերը: Յոթ տեսակի ցորեն կա: Գարին լավ որակի է և շատ առատ: Բակլան, ոսպր և այլ ընդեղենը նույնպես շատ առատ են: Հայտնի է հյուսիսի պտուղներից պատրաստված խոշաբը:

Այնուհետև էլ. Չելերին նկարագրում է Թոքաթի բաղմաթիվ զրոսավայրերը:

Փողովորդի հատուկ բարբառը: Թեև ուումի երկիր է, սակայն ժողովուրդը և ուայաները իսկական թուրքեր են: Ունեն իրենց հատուկ բարբառը, բայց քաղաքի թե հասակավորները և թե երիտասարդները խոսում են մաքուր թուրքերեն և հայերեն... գիշեր-ցերեկ շփման մեջ են հայ ուայաների հետ: Ուլեմաները ծանոթ են իսլամական իրավունքին, օրենքներին, սակայն պարսկերեն բուրովին չգիտեն:

Թոքաթի շրջակայքում հոսող գետերը: Թոքաթ քաղաքի մոտով հոսում է Թուղանլի գետը, որը սկիզբ առնելով քաղաքի մոտ գտնվող Թուկաթի և Թուղանլի լեռներից, անցնում է բերդի առջևից և հին իյնե բազարից, հետո շրջանցելով Կազի-գյուլը ու Թուրհալ գյուղաքաղաքը և հոսելով Չենկելլի-բելով, Դարվի-կարի և Գեյլան կամուրջների միջև խառնվում է Չեքիրկե գետին: Երկու կամուրջն էլ կառուցված են քարուկրով: Այդտեղից անցնում է Ֆիրհատ-բողազիով և մտնում է Ամասիա: Այս նկատի ունենալով, թոքաթցիները ամասիացիներին ծաղրելու համար՝ իբրև ժողովրդական ասացվածք, ասում են. «Թոքաթը ապականում է, Ամասիան խմում է»...

Ամասիայից հետո Թուղանլի գետը ստանում է Չհարշամբա անունը և ոռոգելով մի շարք գյուղերի ու քաղաքների ցանքսերը, Սամսուն բերդից արևելք՝ թափվում է Սև ծովը: Թուղանլին ունի մի շարք վտակներ:

Թոքաթին սահմանակից բաղաձայնները: Արևելքում ենի Շեհիրն է և մեկ մենզիլ հեռավորության վրա է: Սվազ քաղաքը հեռու է մեկ մերհալեով: Սվազի և Թոքաթի միջև Արա Յաթին է: Զիլե քաղաքը Թոքաթի հյուսիս-արևելքումն է: Թուրհալի և Ամասիայի բերդերը Թոքաթի հյուսիսումն են, որտեղից ճանապարհը գնում է դեպի Արա Յաթի: Մարզվանը և Կյումյուշը նրանցից հեռու են մեկ կոնաքով: Թոքաթի արևմտյան կողմում, Արա Յաթիի տերիտորիայում գտնվող Չորում և Կազ-օվա դավառներն են: Թուրհալի բերդից մինչև Զիլեի բերդը մեկ կոնաք է: Իսկ Իսքիլիբ բերդը ավելի հեռու է:

Լրացում Թոքաթ բաղաձայնի մասին: Այս հիանալի, օղասուն քաղաքի շորս կողմում տարածված ծառազարդ այգիների և բանջա-

րանոցների միջով հոսող հիանալի ջրսրը ոռոգում են դրախտա-
նման պարտեզներ, որտեղի սոխակների դալլալն ու երգը զմայ-
լում են մարդու հոգին: Պտուղները խիստ առատ, ընտիր և համեղ
են, և որպես նվեր ուղարկվում են ամենուրեք: Քաղցրութունը և
թարմութունը կարծես մշտական են և օրերով նրանց համն ու հոտը
չի անցնում: Յուրաքանչյուր այգում տեսակ-տեսակ քյոշկեր և բխող
աղբյուրներով ավազաններ կան, որոնք զարդարված են բազմա-
տեսակ ծառերով: Բնակիչներն ընդհանրապես զբոսասեր, ուրախ,
օտարասեր, անհոգ, քաղցրալեզու, հանգիստ ու առաքինի մարդիկ
են և որովհետև վաճառականներ են՝ բոլորին լավ վերաբերմունք
են ցույց տալիս: Հակամետ են բարեգործական հիմնարկութուններ
կառուցելու և բարեգործությամբ զբաղվելու: Ջամիները, ապարանք-
ները և մյուս շինութունները շատ ամրակուռ են և գեղեցիկ: Նրանց
ջամիները մտնելիս մարդ զմայլվում է: Այս քաղաքի շենքերի նման
մաքուր ու գեղեցիկ են միայն Հալեպի շենքերը: Վարպետ երկրա-
շափները գործադրել են իրենց ամբողջ կարողութունը և քաղաքի
շենքերը կառուցել են Ամասիայից ավելի գեղեցիկ և վարպետո-
րեն: Շենքերի պատերը զարդարել են բուքալեմուն նկարներով:
Քաղաքի բնակիչները վերին աստիճանի վեհանձն են ու շինարար
և այդ պատճառով էլ քաղաքը օրեցօր ավելի է բարեշինվում: Քա-
ղաքի տեղը ընդարձակ է ու բերքառատ և կարծես աշխարհում նը-
մանը շունի: Վեհափառ Բեկթաշի բարի աղոթքների շնորհիվ ժո-
ղովուրդը մշտապես անթիվ բարիքների մեջ է: Այս հին քաղաքը
ուլեմաների, ֆուզելաների և բանաստեղծների կենտրոնն է ու բնա-
կավայրը: Ուլեմաները փիլիսոփայության մեջ շատ էլ հմուտ չեն,
սակայն դիտեն Մուհամմեդի ավանդութունները՝ Իմի-հադիսը¹⁵,
խալամական իրավունքը և կանոնները: Բոլորը շատ կրոնասեր, հա-
վատացյալ մարդիկ են: Բեյերն ու հասարակ մարդիկ, բոլորը՝ ե-
կող գնացողներին առատորեն հյուրասիրում են...

Այնուհետև էվ. Չելբեին նկարագրում է Թորաթի մուսուլմանական ուխտա-
տեղիները: Թորաթից նա մեկնում է Ստամբուլ:

ТУРЕЦКИЕ ИСТОЧНИКИ*

Книга III.

ЭВЛИЯ ЧЕЛЕБИ

(Р е з ю м е)

В томе приводятся материалы из десяти томника турецкого путешественника XVII в. Эвлия Челеби, касающиеся истории армянского и соседних с ним народов Закавказья.

Во время своего более чем сорокалетнего путешествия Челеби почти всегда находился на государственной службе и имел особые поручения: иногда он действовал как духовное лицо—имам или муэдзин, иногда как сопровождающий высокопоставленных лиц—в качестве секретаря или собеседника, или как секретарь-сборщик налогов, нарочный посланец.

Благодаря этим должностям и поручениям его принимали с почетом как в Турции, так и в соседних странах, что облегчало его путешествие и давало ему доступ во все правительственные учреждения, дворцы высокопоставленных лиц и в крепости, имеющие военное значение. Ему было разрешено знакомиться со всякими документами и памятниками.

В отдельной статье приводятся сведения о жизни и деятельности Эвлия Челеби. Труды этого «известного кругосветного путешественника» в течение многих лет оставались вне поля зрения турецкой историографии и не были напечатаны, в то время как на Западе они были удостоены внимания и изу-

* III книга сборника «Турецкие источники об Армении, армянах и других народах Закавказья» входит в общую академическую серию «Иностранные источники об Армении и армянах», как четвертый том указанной серии.

чения (Фон-Гаммер и др.). И только в конце XIX—начале XX в. в Турции были опубликованы первые шесть томов книги путешествий Эвлия Челеби, позже—остальные тома. Из советских востоковедов труды Эвлия Челеби были изучены академиком И. Крачковским и В. Бартольдом. Они отметили особое значение этих трудов, их историко-географическую, лингвистическую, этнографическую и археологическую ценность, как источник для изучения жизни, культуры и быта народов Ближнего Востока. В предисловии отмечается также, что некоторые тома Эвлия Челеби были переведены на европейские языки и в последнее время—на русский язык, что во II, III, IV и V томах имеется очень богатый и ценный материал о социально-экономическом положении, жизни и быте армянского и соседних с ним народов Закавказья.



Том I—целиком посвящен Стамбулу. В молодые годы Челеби объезжает Стамбул и его окрестности, изучает достопримечательные места, дворцы, строения, культурные памятники доосманского и османского периодов. От его внимания не ускользают имеющиеся в Стамбуле и в его окрестностях минеральные руды и воды. Особое место он уделяет также административно-военным и экономическим законоположениям султанов Мухамеда II Фатиха и Сулеймана—Законодателя, которые определяли военно-феодальный строй Османской империи, а также условия жизни армянского и других народов Закавказья. В этом томе освещены политические и военные события, связанные с деятельностью султанов Сулеймана, Селмина II, Мурада III, Османа II и Мурада IV. Здесь же говорится о населении Стамбула, его сословиях, ремесленниках, приводятся цифровые данные. Много места уделено всеобщей переписи, проведенной по ферману султана Мурада IV в 1638 г., согласно которому переписи подлежали мечети, церкви, учебные заведения, ханы, бани, карвапсарии, дворцы, источники воды, исламские, христианские и еврейские кварталы, благотворительные учреждения и т. д. На основании упомянутого фермана, в течение трех месяцев в Стамбуле проводилась всеобщая перепись, в результате которой был состав-

сарии, находится благоустроенный и заселенный новый город—Новая Кесария». Челеби описывает улицы, мечети, дворцы, многочисленные лавки, богатые урожаи, благосостоятельность и быт населения... Образованные жители города разговаривают на персидском и арабском языках.

Из Кесарии Челеби прибывает в Сваз (Себастья). Приводя сведения о прошлом этого города, он отмечает: «Сваз перешел к османам в период правления султана Елдырым-Баязида. Во время похода Тимура город подвергся большому разрушению. Тимур вырезал около семидесяти тысяч жителей и улемов города». Далее Челеби отмечает обилие урожаев и чрезвычайную дешевизну: «1 кила пшеницы приносит 40 кила урожая, 1 ока (1 кг. 225 г.) хлеба и 6 ока корма лошадей стоят 1 акча» и т. д. Город приносит султану доход 1100 киса (киса—500 куруш) в год, доход везира составляет 200 киса.

По пути в Диарбекир Челеби упоминает о городах Диврик, Эгин (Акп), Арабкир и особенно о г. Харберд. Здесь он приводит несколько необоснованных этимологий и легенд о происхождении названия Харберд. В их числе Челеби упоминает следующую легенду: «Несколько христианских народностей имели своим культом осла, почему этот город по-персидски был назван Дари-Харбут». Очень вероятно, что легенда о культе осла берет свое начало со времен тотемизма. Не имея понятия о тотемизме, Челеби культ осла бессознательно приписывает христианским народам. Говоря об озере Харберда, Челеби вновь возвращается к этому вопросу и пишет: «В озере имеется один остров, где построен монастырь, в котором похоронен осел, возведенный в культ. Патриарх и монахи балъзамировали тело осла и мумию его положили в монастыре».

Из Харберда Челеби направляется в Пертек, Чимышкацак, Палу, Чапакджур, Гянджу, Атак, в долину города Муш, который в этот период входил в эйалет Вана. Приведя сведения о Муше, он упоминает легенду, касающуюся горы Супан (Сипан). «Здесь закован семиглавый великан, голос которого слышен один раз в 40—50 или 70—80 лет, в течение 5—10 дней показывает свой хвост..., однажды он освободился и съел всех немрутов и уничтожил жителей Муша. По этой причине город был назван Муш (по-персидски муш означает мыш)». Челе-

возвращения Султана-Махмуда IV—в 1045 (1635 г.) аджемы вновь захватывают Реван, «благоустраивают и укрепляют его». В городе имеется «2060 домов с земляными крышами, особенно благоустроен ханский дворец».

Направляясь в Баку, Челеби останавливается в большом городе Гянджа, «потом описывает» города Арш (Ареш), Шаки, Нижабад и другие. Челеби упоминает о горе Альберс (Эльбрус), «одной из самых высоких гор, половины высоты которой даже никто не сумел достичь» (стр. 294). Далее приводятся сведения о крепости Шамахи, упоминается, что там имеется сорок ханств, сорок нахие, семьдесят крепостей и около 1300 благоустроенных сел.

Особое внимание уделяется г. Баку и нефти: «около города в семи местах имеются нефтеносные места, в которых нефть разного цвета—желтого, красного, черного... Население нахие (района) употребляет для светильников черную нефть... В нахие Баку имеются такие солончаковые места, где человек и лошадь, ступив на землю, могут обжечь ноги..., погонщики караванов спускают в вырытые ямы котлы и моментально варят пищу... Нефть у моря и в районе Мескета кипит, выходит из-под земли. Добычей нефти занимается особое управление (эманат), которое приносит шаху доход в семьдесят тысяч туманов... Нефть собирают из нефтяных луж в бурдюки и везут в страну аджемов, узбеков, в Индию, Ирак, Курдистан, Грузию, Аласман и в другие страны, где крепости и дворцы освещаются лампадами, наполненными этой нефтью».

Далее описывается крепость Баб-эль-Эбв (Дербент), которая по словам автора «построена Александром Македонским и имеет большое военное значение... Здесь проходит через дагестанские горы до Черного моря трехслойная стена, протяженностью в семь конак (однодневный путь)».

Из Дербента Челеби направляется в Грузию, проезжает Кахетию и останавливается в Тифлисе, где его внимание привлекают крепости и горячие воды такой температуры, «что в них можно сварить баранью голову и ноги... На обоих берегах Куры имеются Большая и Малая крепости, соединенные мостом». Говоря о роде грузинских царей, Челеби приводит легенду о происхождении двенадцати племен, говорящих на раз-

ных языках. Проехав крепость Азгур, Челеби приезжает в Ахалцих, знакомится с крепостью Члдир и Ардаган.

В 1057 г. (1647) Челеби вторично приезжает в Реван (Ереван), по пути останавливается в Карсе, подробно описывает крепость, упоминает о крепости Кахзван, где, по его словам, добывают соль и камень «вире», который используется в медицине и идет на изготовление мельничных жерновов. Из Ревана, Челеби опять направляется в Эрзерум, по пути останавливается в Шорагале, «известном своими музыкантами и задушевыми песнями», именуемом Шорагер». Из Эрзерума Челеби по ферману падишаха направляется в Байбурт, Гюмушхане, Гортум и Акчакала и приводит о них интересные сведения.

Том III. В 1057 г. (1647) возобновив свое путешествие, Эвлия Челеби из Стамбула направляется в Шам (Дамаск). По пути он останавливается в различных городах, в том числе в Адане. Челеби описывает крепость Аданы. Далее он проезжает через шестнадцатирочный мост р. Сигун и прибывает в г. Мсис, «имеющий тысячу мастерских чоха». Крепость Мсис была разрушена испанскими кораблями.

Проезжая города Искендерун (Александретту), Антакия, Хама, Итам Челеби в 1059 г. (1648) присоединяется к османской армии, идущей в поход на Дурзистан, и прибывает в г. Мараш. Челеби приводит ряд легенд об одном из древних цезарей—Джим-Джиме, который был сказочно богат. Он пишет: «В городах и горах проживают туркменские племена, переселившиеся из Бухары и говорящие на двенадцати языках (наречиях). Из Мараша Челеби приезжает в Зюлкадерне—Карс, являющийся центром санджака (уезда). Отсюда он направляется в яйлу Гексун, где «проживает много туркменских племен». Челеби отмечает, что здесь имеется одно армянское село, именуемое Деирман-Богазы, в котором есть монастырь и пятьсот домов. Далее Челеби направляется в г. Кесария (Кайсари), о котором он дает довольно подробные сведения: «во время халифата Омера царь Херкине занял Кесарию и разрушил его, город и до сих пор находится в разрушенном состоянии. После многократного перехода города из рук в руки, им завладели ал-османы. На расстоянии восьми тысяч шагов от древней Ке-

сарии, находится благоустроенный и заселенный новый город—Новая Кесария». Челеби описывает улицы, мечети, дворцы, многочисленные лавки, богатые урожаи, благосостоятельность и быт населения... Образованные жители города разговаривают на персидском и арабском языках.

Из Кесарии Челеби прибывает в Сваз (Себастья). Приводя сведения о прошлом этого города, он отмечает: «Сваз перешел к османцам в период правления султана Елдырым-Баязида. Во время похода Тимура город подвергся большим разрушениям. Тимур вырезал около семидесяти тысяч жителей и улемов города». Далее Челеби отмечает обилие урожаев и чрезвычайную дешевизну: «1 кила пшеницы приносит 40 кила урожая, 1 ока (1 кг. 225 г.) хлеба и 6 ока корма лошадей стоят 1 акча» и т. д. Город приносит султану доход 1100 киса (киса—500 куруш) в год, доход везира составляет 200 киса.

По пути в Диарбекир Челеби упоминает о городах Диврик, Эгин (Акп), Арабкир и особенно о г. Харберд. Здесь он приводит несколько необоснованных этимологий и легенд о происхождении названия Харберд. В их числе Челеби упоминает следующую легенду: «Несколько христианских народностей имели своим культом осла, почему этот город по-персидски был назван Дари-Харбут». Очень вероятно, что легенда о культе осла берет свое начало со времен тотемизма. Не имея понятия о тотемизме, Челеби культ осла бессознательно приписывает христианским народам. Говоря об озере Харберда, Челеби вновь возвращается к этому вопросу и пишет: «В озере имеется один остров, где построен монастырь, в котором похоронен осел, возведенный в культ. Патриарх и монахи балзамировали тело осла и мумию его положили в монастыре».

Из Харберда Челеби направляется в Пертек, Чимышкацак, Палу, Чапакджур, Гянджу, Атак, в долину города Муш, который в этот период входил в эйалет Вана. Приведя сведения о Муше, он упоминает легенду, касающуюся горы Супан (Сипан). «Здесь закован семиглавый великан, голос которого слышен один раз в 40—50 или 70—80 лет, в течение 5—10 дней показывает свой хвост..., однажды он освободился и съел всех немрутов и уничтожил жителей Муша. По этой причине город был назван Муш (по-персидски муш означает мышь)». Челе-

би, узнав об этой легенде от народа, истолковал ее по-своему.

Особый интерес представляют приводимые Челеби сведения о паломничестве в монастырь Сурп-Карапет (Чаклик-килисе) Муша. Хотя они несколько и преувеличены, но характерны: «Каждый день в монастыре в тысячах котлов дается обед паломникам, а в праздничные дни закалывают сто свей и пять коров, пекут 50 сомар (16 пудов) пшеничного хлеба. Каждый год из стран Руми, Араби и Арджема сюда приходят на паломничество тысячи людей. Они обедают и молятся здесь об исполнении своих желаний». Говоря об этом, Челеби добавляет, что эта вера бессмысленна.

Из долины Муша через яйла Бингёл Челеби вновь направляется в Сваз. Он пишет, что «эти яйла чрезвычайно богаты и в течение 7 месяцев сюда приезжает много народа, который зимой спускается в низменность». Путешественник приводит много сведений о жителях Бингёля, их хозяйстве, богатстве полезными ископаемыми, в особенности сурьмой, о цветах, растениях. Особо отмечает целебные свойства многочисленных озер и рек. В связи с Бингёлем, Челеби упоминает о многочисленных яйлах Анатолии.

В 1060 г. (1650) Челеби приезжает в Сваз и отсюда направляется в Стамбул.

Том IV. В 1065 г. (1654) Челеби начинает путешествие из Скудара, по пути останавливается в Малатии. Он пишет: «Из-за этого города имели место тысячи боев, из османцев Малатию впервые занял султан Елдырым-Баязид. После него город перешел к Тимуру, который превратил его в свою зимовку. Однако султан Сулейман-Канони окончательно овладевает городом. Малатия имеет укрепленную крепость. Город благоустроен, окружен фруктовыми и цветочными садами. Зернопродукты и урожай очень обильны. Большая часть населения занята садоводством. Душистые яблоки и груши Малатии общеизвестны».

Из Малатии Челеби направляется в Эргани и останавливается в Диарбекире (Кара-Амед). Говоря о Диарбекире, Челеби упоминает о трудностях, созданных курдами в этих краях, вследствие чего султан Селим посылает туда сотысячную армию и занимает город, в котором зимует и чеканит де-

сять тысяч акча, их образцы можно было найти на полях Диарбекира. Далее Челеби упоминает о восьми «ердлуках» и «оджакликах», имеющих в эйалете Диарбекир и о пяти «укюматах» в эйалете Амед, которые являются полузависимыми «укюметами» в эйалете Амед, которые являются полузависимыми о сильно укрепленной крепости Диарбекир, Челеби говорит: «Крепость подобна китайской стене, каждая ее башня является как бы крепостью». Челеби упоминает также о многочисленных строениях, образе жизни, ремеслах и быте народа.

Из Диарбекира Челеби направляется в Мардин и Сенджар. Он приводит очень интересные сведения о сачлэ (волосатых) курдах. Описывает Миарфакин огромный и великолепный мост Батман.

Следующий город, описываемый путешественником,—это Битлис. На нем он останавливается очень подробно, особенно на событиях, связанных с битлисским курдским ханом Абдалом, типичным вождем курдского племени и крупным феодалом. В пределах своих владений он был полузависимым. Благодаря уму, храбрости и разбойничеству, Абдал-хан приобрел большое богатство и создал для себя цареподобную жизнь, которая мало чем отличалась от жизни стамбульского султанского двора и образа жизни самого султана. Как в эйалете Диарбекира, так и в районе Битлиса курдами созданы свои «укюметы». По словам Челеби, Битлис являлся особым укюметом в пределах Ванского эйалета, «доход, получаемый в Битлисе, дарился бею как хас. В эйалете хан имел ежедневный доход в несколько кпса акча. Пошлины и дань, собираемые от караванов, прибывших в город, также принадлежали бею». Очень интересны следующие подробности: «Под своим правлением хан имел 70 аширатов и родов, которые поставляли ему 70 тысяч солдат. По переписи в эйалете Битлиса проживают 43 тысячи христиан райя». Благодаря своему исламскому фанатизму, Челеби не признает, что большинство этих христианских райя являлись армянами и что ремесла и торговля Битлиса находились в руках армян. О быте Битлиса Челеби приводит много интересных сведений, однако подчас сопровождает их баснословными цифрами. Например: «В Битли-

се имеется 10 тысяч садов», и еще: «курдский Абдал-хан Битлиса всячески опекал ученых, людей искусства и поэтому город стал центром науки». Челеби поэтическим языком восхваляет райский сад хана, где произрастают хурма и другие редкие фрукты. Если иметь в виду суровый климат и естественные условия Битлиса, то трудно поверить правдоподобности этих восхвалений. Вряд ли в течение 3—4 веков климатические условия могли бы так сильно измениться.

В 1065 г. (1665) Челеби из Битлиса направляется в Даван, что на берегу озера Ван, и далее в г. Ван. Описания озера, города и крепости приводятся с большими подробностями. Интересны сведения о ловле рыбы тарех: «В год один раз в местности Банди-Маси ловят большое количество тареха, тысячи купцов-аджемов и армян—покупают у правительства эту рыбу и на сотнях верблюдов везут ее в Аджемистан, Азербайджан и Баку. Торговля этой рыбой приносит правительству годовой доход в девять вьюков акча». Любитель легенд и сказок, Челеби вспоминает об одной очень распространенной легенде о Ване. Он пишет: «Согласно легенде, когда Немрут начинал строить искусственную гору, в конце Рахова, люди Немрута привезли туда 70 верблюжьих вьюков камней. По велению всемогущего аллаха верблюды окаменели подобно тем камням. В настоящее время эти верблюды со своими вьюками стоят караваном. В течение трех тысяч лет ни один из них не потерпел никакого изменения. Когда смотришь на них издали, то кажется, что караван движется в направлении Вана».

Говоря об Ахлате, Челеби упоминает о его развалинах, которые до сих пор являются предметом изучения археологов.

Далее Челеби переходит к Адильджевазу. Описывает гору Сиппан (Субхан), Арчеш, Беркри, Алик и Ван, который он называет Дариман (местом веры). В описаниях Челеби Ван занимает большое место. Вначале он приводит сказочную историю Вана, от древних времен до того времени, когда после длительной и ожесточенной войны с Ираном Ван был захвачен султаном Сулейманом—в 955 г. (1649). О скале-крепости Ван он пишет: «...что она подобна нагруженному, колесо-преклоненному верблюду. Высота скалы составляет 3600 шагов, на нее можно подняться в течение часа, притом с большим

риском. Во многих местах скала похожа на великанов и наклонена в сторону города. Часть скалы похожа на льва, часть на крокодила, часть на корабль и, наконец, другая часть—на сидячего орла. В скале имеется около 600 многоэтажных больших пещер, в которых размещены склады для пушечных снарядов, пороха, разного оружия и мастерские. Сто пещер заполнены ячменем, горохом и другими зерновыми продуктами, разными маслами и нефтью. Имеются многочисленные пещеры, заполненные разными съедобными продуктами и запасами...». По словам Челеби, на самой высокой части крепости султан Сулейман установил пушки, которые держат под обстрелом территорию в 40 миль. На более низких местах скалы также установлены пушки.

Челеби упоминает также об уюметах Экарни, Махмуди и Битлиса, в составе эйалета Вана. Говоря о городе, он описывает его кварталы, рынок, торговые ряды, протекающие воды, быт народа, ремесла и другие занятия. Упоминает также о писателях и поэтах, подробно рассказывает о вражде бейлербея Вана Мелек Ахмет-паши с битлисским курдским ханом Абдалом. Абдал-хан не захотел подчиниться Мелек Ахмет-паше. Разбойничьи дела Абдал-хана, как-то: нападение на хана Маласкерта Мухамед-бея и кража 40 тысяч голов овец, послужили причиной похода. Абдал-хан набирает 17 тысяч стрелков и готовится к войне. Ахмет-паша с 40-тысячным войском движется на Абдал-хана. Челеби пишет: «Военные действия приобретают большой размах, хан защищает Битлис 10 тысячами стрелков и 10 тысячами всадников. Во время осады в городе начинается голод. Войска наши ломают сопротивление врага. Абдал-хан бежит в Мотканские горы. Победители грабят город. Знатные люди и шейхи города обращаются к Ахмет-паше с просьбой прекратить грабежи и убийства. После занятия города войсками паши, начинается конфискация богатств двора хана. Новым ханом Битлиса назначается сын Абдал-хана—Зиаэддин-хан, который подарками и взятками старается задобрить Ахмет-пашу». По свидетельству Челеби, «в связи с этими событиями, его эфенди—Ахмет-паша добывает очень большое богатство и крупную денежную сумму».

Из Битлиса Челеби снова направляется в Ван. По его просьбе Ахмет-паша освобождает бея Хиджани, за что он получает 13 тысяч золотых и один кантар серебра. Паша грозит-ся по прибытии в Ван наказать непокорных курдских беев.

Продолжая свой путь, Челеби останавливается в Ахтамаре, изучает остров и монастырь. Он пишет: «Этот монастырь имеет более 200 монахов и священников, которые воздержанием, постом высохли и превратились в скелеты. Несмотря на это, монастырь очень богат, имеет все блага. Здесь живут триста портных, отшельников.

После этого Челеби направляется в страну аджемов, но пути останавливается в монастыре Варак, где проживает более 300 монахов. Здесь его одаривают и хорошо угощают. Отсюда Челеби направляется в крепости Хошаб, Абага и Пилиа-миш.

Далее Челеби описывает Тавриз, Сапаган, Амадан, Шех-ридор и Багдад.

В конце тома Челеби упоминает об известном турецком разбойнике—капитане Чомаре.

Том V. В этом томе описание своего пути Челеби начинает с Багдада, Мосула и Курдистана, останавливается в Сгерте. По его словам, Сгерт—древний город, который, оставаясь под властью нескольких меликов, во время султана Селима I перешел в руки османцев и в постоянное владение бееклы Мухамед-паши, позднее присоединился к эйялету Днарбеклир в качестве санджака. Челеби пишет: «Хотя здесь и Курдистан, но народ разговаривает на арабском языке, а также знает курдский, туркменский и армянский языки». Он упоминает об обилии урожая в Сгерте. Отсюда Челеби направляется в крепость Востан, на берегу Ванского озера. В это время, в связи с восстанием на Атмейдане Стамбула, друг и покровитель Челеби—Мелек Ахмет-паша—лишается должности. По этой причине Челеби с ним с большими трудностями, в условиях суровой зимы, возвращается в Эрзерум. По пути Челеби останавливается в крепостях Манаскерт и Хнус, описывает их. С большим восторгом описывает мост Халкалы (мост с кольцом) на реке Аракс. На самой высокой точке моста подвешено золотое кольцо. По словам Челеби, «при разрушении моста, стоимостью упомянутого кольца можно восстановить его».

Продолжая путешествие, Челеби останавливается в армянском селе Джафер-Эфенди, имеющем 300 дымов. Внимательный в отношении быта и обычаев народов, Челеби упоминает о маленьком, но характерном обычае. Предварительно отмечая, что крыши домов покрыты толстыми поленами, похожими на мачты корабля и называемыми «геран», Челеби пишет, что в центре крыши имеется отверстие, похожее на дымоход и называется «ертик». В середине дома в земляном полу вырыта яма называемая «тоныром», в котором готовят гату, хариса, суп из мацони (танапур). В качестве топлива используют «атар» (кизяк). Всех пришельцев угощают танапуром.

Отсюда Челеби направляется в Токат, приводит историю крепости и упоминает о том, что крепость сильно укреплена «Несколько сот джелали (повстанцев) осаждали крепость, но ввиду сильного укрепления крепости не смогли нанести ей ни малейшего вреда и позорным образом вернулись обратно».

Говоря о джами (мечетях) города, Челеби останавливается на интересном факте. В мечети Дзенджирли похоронена красавица—дочь грузинского хана Марул (Марал) по имени Перихан, которая, подобно Клеопатре и Бюлгейс, считалась одной из красавиц мира. О ней Челеби пишет: «Султан Ибрагим требует от Вардар-Али-паши передать ему эту красавицу. Однако паша, считая это требование незаконным и противным шарнату, отказывает султану и прячет красавицу в крепость Токат». Вероятно, она здесь и скончалась.

В окрестностях крепости на вершине горы имеется горячий источник Ак-субайри, который является жизнетворным горячим источником.

Благотворители построили здесь замечательный бассейн. Говоря о монастырях Токата, Челеби пишет: «Здесь греки имеют один монастырь, армяне также имеют монастырь под названием Катнапур. В этом городе райя очень многочисленны и все они армяне и евреи. Имеются также персидские купцы. Хотя турки говорят на особом наречии, но пожилые говорят также на чистом турецком и армянском языках. Турки постоянно находятся в дружеских взаимоотношениях с армянскими райями».

TURKISH SOURCES*

III book

Evliya Chelebi

by A. KH. SAFRASTIAN

The third volume of the „Travels“ of Evliya Chelebi, the famous 17th century Turkish traveller, „Turkish sources on Armenia, the Armenians and other Transcaucasian peoples“ deals wholly with his travels in those areas. The materials are versatile and rich; they provide historical, geographic, linguistic, archeological, ethnographic, trade and agricultural, cultural and public life data.

During his travels Evliya Chelebi has covered an extensive area and observed and studied vast regions such as Anatolia, Armenia, the Transcaucasus, Northern Caucasus, Mesopotamia, Syria, Palestine, the Arabian Peninsula, the European part of Turkey, Southern Russia, the Ukraine, Moldavia, Poland, Hungary and other countries.

The fruits of his keen interest and relentless labour are compiled in ten volumes, entitled „Travels“. As academician Krachkovsky points out, the ten volume „Travels“ of Evliya Chelebi is one of the principal documents characteristic of the epoch; it is a most valuable original source for the history of his period. It ranks among the best works in oriental studies and is in all respects an **inexhaustible source** of cultural and historical research.

* The third volume of the „Turkish Sources on Armenia, the Armenians and other Transcaucasian Peoples“. is included in the general academic series of „Foreign Sources on Armenians“, as the fourth volume of the abovementioned series.

The orientalist of Moscow and Leningrad have undertaken the translation and publication of materials from Evliya Chelebi's work that refer to the history and culture of the peoples of the Soviet Union. The first issue of „Evliya Chelebi's Travel Book“ has come out of print. It treats of notes on the Ukraine and Moldavia.

The present volume of „Turkish sources...“ quotes translations from Evliya Chelebi's statements on Armenia and the neighbouring countries. The data can serve as an important original source for a many-sided study of the mediaeval history of the Armenian people.

The world-wandering traveller has undertaken a number of long journeys in Armenia (Eastern, Western, Cilicia) and he has been almost to every area populated with Armenians. In his 1st, 2nd, 3rd, 4th and 5th volumes of „Travels“ numerous data are produced on almost all the towns of Armenia, often including settlements and villages, the occupation of the people of those areas, their crafts and trade, language, culture, way of life, customs and faiths. He describes fortresses and structures he has seen in various regions of the country, roads and bridges, monasteries and churches, various quarters in urban areas and their houses, vineyards, gardens etc.

According to statements by Turkish, European and Soviet scholars studying Evliya Chelebi's rich historical heritage, he is regarded as a realistic observer and a zealous traveller expressing his views in a sincere way. Therefore we can derive a great deal of valuable information and data from his „Travels“ on the history, social and economic life of Armenia and her neighbouring peoples.

With this aim in mind we translated many quotations by Evliya Chelebi that shed light on the life of Armenia and her neighbours during that period. Those materials make up the third volume of „Turkish sources...“.

The materials included in the volume are supplemented with extensive notes.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա Ռ Ա Զ Ա Ր Ա Ն

1. Իսլամական գրոհով արգելվում է դիմանկարների և արձանների միջոցով հավերժացնել նշանավոր մարդկանց հիշատակը: Ահմետ Միդհագը այդ է ակնարկում:

2. «Թուրքական սլատմության էնչյումհներ» գիտական ընկերությունը հիմնվել է Ստամբուլում նախապատերազմյան տարիներին, որի շուրջն են խմբվել ժամանակի նշանավոր թուրք պատմաբանները: Ընկերությունը ունեցել է իր օրգանը՝ «تاریخ انجمنی محمودی»։ Հետագայում, քեմալական Թուրքիայում այդ ընկերությունը վերակազմվում և կոչվում է սկզբում՝ «Թուրքական պատմության ուսումնասիրության ընկերություն», այնուհետև՝ «Թուրքական պատմության ընկերություն» („Türk Tarih Kurumu“):

3. էվ. Չելեբին նկարագրելով մեծ շքերթը, ուշագրավ ու կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Կոստանդնուպոլսի և առհասարակ Թուրքիայի քաղաքների XVII դարի սոցիալ-տնտեսական կյանքի, կուլտուր-կենցաղային պայմանների, սովորությունների և մասնավորապես բազմաթիվ արհեստների, նրանց համաբաշխիկադավերպությունների մասին: Հայ ժողովրդի պատմության համար ևս այդ տեղեկությունները կարևոր են, քանի որ, ինչպես հայտնի է, Կ. Պոլսի հայերը կարևոր տեղ են զբաղեցրել արհեստների, առևտրի և այլ բնագավառներում:

4. էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ (հատ. 4, էջ 161—188) Վանի բերդի նկարագրությունը գրավում է 27 էջ: Այդ բերդը և նրա քարածայրի բնական ու արհեստական քարայրները, բերդի պատմական ու ռազմական նշանակությունը մեծապես հետաքրքրել են նրան: Նա յոթագաւել և մեծ հետաքրքրությամբ դիտել ու նկարագրել է բերդի բոլոր մասերը:

Բիթլիսից Վան ուղևորվելիս էվ. Չելեբին հիշատակում է Խուսրև փաշա խանից մինչև Վանա լիճը և այնտեղից մինչև Բիթլիս տանող ճանապարհների վրա կառուցված կամարները, «որպեսզի ձմռանը բոլոր ճանապարհորդները, վաճառականները և ուխտադնացիները ալս կամարների տակով ուղևորվեն, ձմռանը նրանց համար տաք կլինի, իսկ ամռանը՝ զով...» էվ. Չելեբին նշում է. որ «ներկայումս այդ կամարների շատ մասեր քանդված են, սակայն այս կառույցի հետքերն ու որոշ մասերը պահպանվել են»:

Հ Ա Տ Ո Ր Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

1. Այս հատորի թղթանդակությունը անմիջականորեն կապ չունի ներկա աշխատության հիմնական ժամանակաշրջանի՝ Հայաստանի և Անդրկովկասի ժողովուրդների սլատմություն հետ:

Սակայն նկատի ունենալով, որ այս հատորում էվլիյա Չելեբիի կողմից առաջ քաշված հարցերը և Ստամբուլի՝ իբրև Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքի և նրա կուլտուրական կենտրոնի, մանրամասն ուսումնասիրությունը և Օսմանյան կայսրության պետական-վարչական, սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի մասին տրված խիստ հետաքրքիր տեղեկությունները հիանալի ներկայացնում են XVII դարի Թուրքիան և հնարավորություն տալիս ավելի լայն պատկերացնելու այդ երկրում ապրող ժողովուրդների քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական վիճակը, անհրաժեշտ համարեցինք այս հատորից քաղվածարար թարգմանել և տալ նրա ամենահետաքրքիր մասերը:

2. Էմ. Չելեբին և այլ թուրք պատմագիրները հաճախ Ստամբուլը անվանում են «Իսլամբուլ» (իսլամը շատ), որն հառնամ զուրկ է որևէ հիմունքից և արդյունք է իսլամական ֆանատիզմի:

3. Օսմանյան պետության XVII դարի վարչական բաժանման միավորների, վարչական և ղինվորական պաշտոնների մասին այստեղ չարշվաօ բառերի բացատրությունը տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» աշխատության II հատորի բառարանում:

Կանունի սուլթան Սուլեյմանի ժամանակ գոյություն ունեցող հողային կազմակերպությունը հետևյալ պատկերն էր. ծառայության փոխարեն տրվում էր ոռոճիկ կամ հողամաս՝ խաս, զեամեր և բիմար անուններով (has, zeamet, timar) որոնք կոչվում էին դիրլիք (dirlik):

Թիմար էին կոչվում այն դիրլիքները, որոնց տասանորդի (ösür) տուրքը արևկան 3000 աղչեից մինչև 20.000 աղչե էր:

Չեամեր էին կոչվում 20.000 աղչեից 100.000 աղչեով դիրլիքները:

Խաս էին կոչվում 100.000 աղչեից ավելի դիրլիքները:

Թիմարի տերերը իրենց թիմարի յուրաքանչյուր 3000 աղչեի համար պարտավոր էին օբեյլու կոչված մի օհնված ղինվոր տալ: Շնամեթի տերերը՝ 5000 աղչեի փոխարեն:

Դիրլիքների ամենարարձր խասերը հատկացված էին փաղիշահներին, նրանց շեղաղեններին, վեզիրներին, բեյլերբեյիներին և սանջաքի բեյերին*:

4. Ռեհա կամ Ռուհա — *ruḥā* հին անունն է:

5. Իլքիզամ — բառացի նշանակում է վարձակալություն ստանձնել, դա Օսմանյան պետության մեջ շատ հնուց մինչև վերջերս դործադրվող պետական տուրքերի և եկամուտների տարրեր ճյուղերի (գլխավորապես գյուղատնտեսական) դանձման կապալառուության սխտեմ էր, կապալառուն (մյուլթեղիմը)՝ նախապես պետության վճարելու և երաշխավորելու պայմանով, կապալով էր վերցնում որոշ հարկերի (զրանց թվում նաև տասանորդի-աշարի) դանձումը: Կապալառուն կոչվում էր Իլքիզամի կամ մյուլթեղիմ:

6. Սալանե — հպատակներից տարեկան միանվազ առնված հարկը: Օսմանյան պետության հպատակ որոշ երկրներ (Սդիսյտոսը, Հաբեշտանը և այլն) միանվազ սալյանն էին վճարում և այդ պատճառով էլ կոչվում էին սալյանեով կառավարվող երկրներ:

* Օսմանյան պետության վարչական բաժանման և հողերի թիմար-զեամեթարի՝ բաժանման մասին մանրամասնությունները տրված է «Արևելաստանական ժողովածուր» Ա. գրքում սուլաղբված «Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանուսը XVII դարում» հոդվածում, Սրեան, 1961, էջ 285—303:

7. 10 անգամ 100.000 = 1.000.000, Այս ձևով հաշվումը սովորական էր միջրն դարերում:

8. ՔԼՖԼ — այսպես էր կոչվում Ղրիմի թերակղզու արևելյան կողմում գտնվող գլխամոր րևրդաքաղաք-նավահանդիստը՝ Թեոդոսիան: Հիշերթի X դարի վերջերին ՔԼՖԼն կաղմում էր էյալեթ և ուներ 554 թիմար ու զեամեթ, և իր ընկերբեյին:

9. Սուրբ — բառացի նշանակում է աղչի, փողի քսակ: Սուրբ էին կոչվում սուլթանների կողմից նվիրական Մեքթա և Մեդինա քաղաքներին մեծ հանդիսավորությամբ ամեն տարի ուղարկված թանկարժեք նվերները (մարդարիտներով և ալմաստներով դարդարված խալաթներ և այլն) և մեծ դումարի դրամը: Այս նվիրատվությունը կոչվում էր «սուրբի-հյումայուն»: Սուրբն ասելով էր փաղիշահի կողմից նշանակված բարձրաստիճան մի անձնավորություն, որը կոչվում էր Սուրբ Էմին: Սուրբն ուղարկվում էր Հիջազի շերիֆին հատուկ փաղիշահական մենշուրով (հրովարտակ):

10. Դեֆթեր Բեթխուդասի* — դեֆթեր՝ հաշվեմատյան, քեթխուդա կամ քեհյա՝ կառավարիչ: Այդպես էր կոչվում էյալեթի ամբողջ հաշիվների բարձր կառավարիչը:

11. Դեֆթեր Էմին — բոլոր տեսակի հարկերի կառավարիչը, որ ավելի ուշ կոչվում էր վեզիր Էմին (հարկերի տեսուչ):

12. Եհմաեռ ռեֆթերուար — թիմարների հաշվետար պաշտոնյա:

13. Չամուլնեհ Բեթխուդա և Էմին — այդ դարաշրջանում չավուչները սպաների պաշտոն էին կատարում: Չավուչների քեթխուդան և պետք ավելի բարձրաստիճան անձնավորություն լինելով, էյալեթի բոլոր չավուչների ղեկավարն էր համարվում:

14. Ալայր բեյ — այդպես էր կոչվում ամբողջ էյալեթի սիփահիների պետք: Պատերազմի ժամանակ էյալեթի զորքերը հավաքվում էին ալայի բեյի դրոշի տակ և շարժվում նրա հրամանով:

15. Չեհբաշի — չավուչը՝ դործ է ածվում (այդ դարաշրջանում) սեբեղե, բաշբուլ, սալար տերմիններին հումանիշ իմաստով: Ոչ կանոնավոր զինվորական մասերի ղեկավարը, գլխավորը, հրամանատարը: Չերի՝ զինվոր (ասքեր), այս բառից կազմվեց ենիչերի (նոր զինվոր):

16. Վալիդ Խասի — վալիդ՝ բառացի նշանակում է մայր: Վալիդ կոչվում էին սուլթանների հարազատ մայրերը, Վալիդ Խասին՝ վալիդին հատկացված խասը:

17. Բոյբեյի — այսպես էին կոչվում փոքր աշիրեթների (ցեղերի) պետերը:

18. Յուրբլուֆ և օջախլըֆ — այդպես էին կոչվում այն հողերը (գլխավորապես պետության սահմանների վրա). որոնք կառավարվում էին պետության կողմից նշանակված հատուկ մարդկանց կողմից: Վերջիններս պարտավոր էին պահպանել երկրի սահմանները և իրենց կողմերում փաղիշահական բանակի ռազմական գործողությունների ղեկավարում միանալ սերասքերի բանակին: Այդ հողերը ժառանգաբար անցնում էին նրանց որդիներին կամ ընտանիքի անդամներին:

19. Ռուզնամեջի — բառացի՝ օրագրություն կազմող. այդպես էին կոչվում ամենօրյա դեպքեր արձանագրողները:

* Այս և հետագա մի շարք վարչական ու տնտեսական պաշտոնների անունները սալխա ենք թուրքական ձևով, որովհետև թարգմանությունը դժվարհասկանալի էր:

20. Մալ դեֆրեդատը — էյալեթի ելևմտական դործերի (ֆինանսների) կառուսարըը:

21. Վանը հեղինակն անվանում է սեղդի-իման (հավատքի պարիսպ):

22. Էրգումի սանչաքեների քանակն ու թվարկումը այստեղ ճիշտ չի տրված: Էվ. Չելեբին իր «Ուղեգրություն» 11 հատորում խոսելով այդ մասին, նշում է 12 սանչաք՝ Կարահիսար-ի Շարքի, Քղի, Բասեն (Փասեն), Իսպիր, Խնուս, Մալազկերտ, Թեգման, Կուղիջան, Թորթում, Մծնկերտ, Մամրվան, Էրգում:

23. Ենիչերիների աղա — ամրոզը ենիչերիական բանակի պետը, որը մեծ հեղինակություն ու իրավունքներ ուներ:

24. Նիշանջի բաշի — նիշանջիներ կոչվում էին օսմանյան կառավարության այն բարձրաստիճան պաշտոնյաները, որոնք փաղիշահի կողմից տրված ֆերմանները և բերաթների վերևում բուրգա (փաղիշահին հատուկ դրոշմ) էին դրոշմում, այլ կերպ ասած՝ պետական քարտուղարի պաշտոն ունեին: Դրանց զխավորը նիշանջի բաշի էր կոչվում:

25. Կափուչի բաշի — կափուչի նշանակում է ղոնապան: Սուլթանի պալատում կափուչիները ավելի բարձր համարում ունեին, նրանք պահում էին փաղիշահի ասպանդակը և արքունական բարապանի պաշտոնն էին վարում: Այն ծառայության պետը կոչվում էր կափուչի բաշի: Կափուչի բաշիությունը արքունական բարձր աստիճաններից էր համարվում:

26. Միրախուր — փաղիշահական ախոռապետ:

27. Ջաշնիգիր բաշի — ջաշնիգիր կոչվում էր փաղիշահական արքունիքի ու տեղեկների որակը և համը ստուգող հատուկ պաշտոնյալ: Ջաշնիգիր բաշի՝ այլ պաշտոնյաների պետը:

28. Մյուրեֆերիֆա — բառացի նշանակում է տարբեր, զանազան ծախսեր: Արքունիքի դանազան (նախապես տեսակն ու քանակը որոշված) ծախսերի հատուկ պաշտոնյալ:

29. Շաքրըջի բաշի — շաքրը՝ գորշ բազմ. շաքրըջի էին կոչվում պալատական այն ծառայողները, որոնք թոշուների որսի ժամանակ գորշ բազմներ (շաքրը) էին բռնում: Չաքրըջի բաշի՝ դրանց զխավորը, պետը:

30. Սիլահդար աղա — սիլահդար էին կոչվում փառուշահի ևս մեզլիքների զենքերը պահպանողները և կառավարիչները: Դրանց պետը (արքունի պալատում) կոչվում էր սիլահդար աղա:

31. Աջ ուլուֆեջի — ենիչերիական կազմակերպության մեջ ուլուֆեջիները որոշ զխավորակա, խումը էին կազմում և պատերազմի ժամանակ մի մասը բանակի աջ, իսկ մյուսը՝ ձախ կողմում գտնվելու պատճառով կոչվում էին աջ ուլուֆեջիներ և ձախ ուլուֆեջիներ:

32. Չախ դուրեբա առաներ — զուրեբա՝ զարիք բառից, պանդուխտ՝ զուրեբա էին կոչվում ենիչերիական զինվորների այն խմբերը, որոնք հավաքվել էին Ստամբուլից շատ հեռու վայրերից: Սրանք էլ բաժանվում էին աջերի և ձախերի, որոնց պետերը կոչվում էին զուրեբա աղաներ:

33. Սեբբան բաշի — սեբբան կոչվում էին ենիչերիներին կցված հատուկ զորամասերը: Սեբբան ուղի՝ այդ զորքերի պետը, աղան:

34. Յայա բեյի — ենիչերիները հետիտն զորամասերը կոչվում էին յայա: Յայա բեյի՝ այդ զորամասերի պետը:

35. Ջեբելու (կամ ջերեյի) — ըստ որոշ կանոնների և նորմաների, թիմարի և զեանեթի տերերի կողմից տրված հետեակ և լավ ղինված զինվորները կոչվել են ջեբելու:

36. Կըլըջ — բառացի սուր: Կըլըջ էր կոչվում թիմարի և զեամեթի եկամտի յուրաքանչյուր 3000—6000 աղչեն: Կըլըջ հաճք (սրի իրավունք) էր համարվում թիմարի և զեամեթի եկամտի այն մասը, որն անմիջականորեն վերաբերում էր թիմարի և զեամեթի տերերին:

37. Թեզգերեով և առանց քեզգերեի — թեզգերե կոչվում էր այն պաշտոնական թուղթը, որը կառավարության կողմից, իբրև հպատակության փաստաթուղթ (անձնագիր), տրվում էր արհեստավորներին, կալվածատերերին և այլն: Թիմարի տերերը նույնպես ստանում էին այդ պաշտոնական թուղթը:

38. Էշխնջի — պատերազմի գնացող սիփահի զինվոր:

39. Մևլեխյեք — մեծ կազիի (կազի) կրոնական աստիճանը և նրա կազիության շրջանը: Տվյալ ժամանակաշրջանում քաղաքի շարիաթական վարչությունը:

40. Ջամի և մեսչիդ — ջամին ավելի մեծ է լինում, ունի մինբեր և մինարե: Այստեղ կատարվում է ուրբաթ օրվա նամազը և խութբե է կարդացվում: Մեսչիդը ավելի փոքր է և առանց մինարեի:

41. Գար-ուլ-կուրա — նվիրական կուրանի (ղուրան) ընթերցանության վայր, դպրոց: Գար-ուլ-հատիս — նվիրական մարգարեի (Մուհամմեզ) հատիսները՝ խոսքերը, կարդալու և ուսումնասիրելու վայր, դպրոց:

42. Սեբիլսանե — ճանապարհների և հրապարակների վրա հատուկ շենք, որի պատուհաններում անցորդների համար մշտապես խմելու ջուր էր լինում:

43. Ասես բաշի — ոստիկանական գիշերային հսկողության պետը, որն իրավունք ուներ կասկածելի մարդկանց ձերբակալել, տները խուզարկել և շարիաթի օրենքով մահվան դատապարտվածներին սպանել:

44. Սուրաշի, սուրաշիություն — սուրաշիները ջրի և ոռոգման կարիք ունեցող վայրերում հսկում էին խմելու և ոռոգման ջրերի բաժանման և կարգավորման դորժը, Օսմանյան պետության սկզբնական շրջանում, սուրաշիները կարգապահությանը հսկող լայն իրավունքներ ունեցող հատուկ պաշտոնյաներ էին: Հետագայում այդ պաշտոնը կոչվեց քաղաքային մյուֆեթիշ (հսկող, քննող): Սուրաշիություն՝ սուրաշիի իշխանությունը և այդ իշխանության վարչական շրջանը:

45. Աջեմի օղլաններ — այն անշափահաս զինվորներն էին, որոնցից պատրաստվում էին ենիչերիական բանակի գլխավոր կադրերը: Աջեմի՝ բառացի նշանակում է անփորձ: Աջեմի օղլանների մեծամասնությունը կրթություն ստանալով կազմում էր ենիչերիական բանակի հիմնական մասը: Մյուսներն, աշխատում էին նավերում, ղզյակներում և իբրև որակյալ բանվորներ՝ ջամիների կառույցներում:

46. Լաղըմջիներ — պատերազմի ժամանակ բերդերի տակ ստորերկրյա անցքեր փորողներ և պայթեցնողներ:

47. Չիֆթջի — հողամշակությանը զբաղվող, երկրագործ:

Հ Ա Տ Ո Ր Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ

1. Էյրի (հունդարերեն՝ Eger, գերմաներեն՝ Erlau) — էյրին գավառական կենտրոն է և ամուր բերդաքաղաք Ավստրիայում: Այս բերդը գրավել է սուլթան Մուհամմեդ III-ը 1005 (1596) թվականին: Սուլթանը ավստրիացիների հաթվան բերդի վերագրավման ժամանակ իսլամական զինվորների լրիվ բնաջնջման փոխարեն, սրի է քաշում էյրիում գտնվող բոլոր ավստրիական զինվորներին:

Օսմանցիների իշխանության շրջանում էյրին առանձին էյալեթի կենտրոնն է Լեզնի: էյրի սուլու՝ էյրիի միջով հոսող գետ:

2. Սուլթան Ուզուն Հասան — իսկական անունը էբու-ուլ- Նեսր Մուզաֆերեդդին է: Իրանի և Քուրդիստանի իշխողներից էր և պատկանում էր Ակ կոյունլի թուրքմենական ցեղին: 857 (1453) թվականին կարա կոյունլիներին դերիշխող Ջանանգիրի դեմ մղված պատերազմում նրան պարտության է մատնել և գրավելով նրա երկրի մեծ մասը՝ Դիարբեքիրում սուլթանություն հայտարարել: Սուլթան Ուզուն Հասանը վենետիկցիների և Գարամանի էմիրի զրգումով պատերազմում է օսմանյան երկրի գեմ և գրավում էրզրումը, Բայբուրզը և Երզնկան: Սակայն սուլթան Մուհամմեդ II Ֆաթիհը 878 (1473) թվականին հարյուր հազարանոց բանակով ջախջախում է Ուզուն Հասանի բանակը: Ուզուն Հասանը ստիպված հաշտություն է կնքում: Հետագայում Ուզուն Հասանը գրավում է Վրաստանը: Մահացել է 883 (1478) թվականին:

3. Ֆարին, էբու-էլ-Ֆեթհ, բառացի նշանակում է գրավող, նվաճող: Այս տիտղոսը տրվել է Ստամբուլը գրավող սուլթան Մուհամմեդ II-ին:

4. էվ. Չելեբիի այս և նման բազմաթիվ «ստուգաբանություններ» բռնազրոսիկ են և անհիմն:

5. Բարեգործական էվկաֆը — (էվկաֆը վակֆի հոգնակին է): Վակֆ էին կոչվում այն հողերն ու անշարժ կալվածները, որոնք իրենց տերերի ցանկությանմբ և շարիաթական կարգով հատկացվում էին բարեգործական նպատակների: Ջամիների և մզկիթների վակֆերը շատ մեծ էին: Վակֆերը հատկացվում էին նաև մեդրեսեններին: էվկաֆի հյուսմայուն էին կոչվում փաղիշահների կողմից տրված և հատկացված հողերն ու կալվածները: էվկաֆ նեզաբեթի կոչվում էր այն մինիստրությունը, որը հսկում էր փաղիշահական վակֆերին և բարեգործ մարդկանց կողմից ջամիներին ու մեդրեսեններին հատկացված վակֆերի դործերի վրա:

6. Ներկայումս Ակչե Աբազ կաղայի (գավառ), կենտրոնն է Փուլթա նավահանգիստը:

7. Խաբեթի էֆզուն — ըստ էվ. Չելեբիի բռնազրոսիկ ստուգաբանության թարեբ՝ ուրախություն, հրճվանք, էֆուն՝ առատ, շատ: Այստեղից էլ ուրախության և հրճվանքի վայր:

8. Թաբեթի-գեն — բառացի՝ կանացի ուրախություն:

9. Սրկու բուլ — թուղ կոչվում էր այն հատուկ նշանը, որը պատրաստվում էր ձիու պոչի մազերից: Հնում օսմանյան վեզիրներին և փաշաներին, ըստ իրենց աստիճանի, տրվում էին 1, 2 և 3 թուղ, որի համար էլ նրանք կոչվում էին՝ մեկ, երկու և երեք բուլով փաշաներ:

10. Արփալըֆ — ուլմաններին և բարձր պաշտոնյաներին փողով կամ մթերքով տրված թոշակ, հատկացում: Որոշ էյալեթներ և երկրներ «արփալըթի կարգով» տրվում, շնորհվում էին վեզիրներին և փաշաներին:

11. Ընկույզի Եկամուտ — Տրապիզոնի և առհասարակ Սև ծովի այդ շրջանում կաղինի և ընկույզի մշակությունը տարածված և զարգացած լինելով, Տրապիզոնի իշխողների եկամտի մեջ ընկույզի (և կաղինի) եկամուտը կարևոր տեղ էր գրավում: էվ. Չելեբիի այդ ակնարկը ցույց է տալիս, որ Տրապիզոնի էյալեթում այդ մշակությունը կարևոր նշանակություն է ունեցել նաև XVII դարում:

12. Գրանցում (թահրիր) — օսմանյան կայսրության մեջ քահրիրի (աշխարհահամարի) կարգը գոյություն է ունեցել վաղ ժամանակներից: Մանսուրի Զալի

Մուսթաֆա Նուրի փաշան իր հայանի «Նեթախ-ու-վուկուաթ»* զրբում նշում է, որ «Նոր երկրներ և շրջաններ գրավելուց անմիջապես հետո, տեղի էր ունենում գրանցում (թահրիր), որով որոշվում էր ամեն գյուղի տասանորդի եկամուտը և բնակչությանը, ըստ տների (խանե), ինչպես նաև ամեն կաղայի առանձին կամ կոլեկտիվ օդտադործված անտառների և արտատեղիների քանակը: Այսպես, եթե մի սանջաք հարյուր բև աղչի տասանորդի եկամուտ ունենար, նկատի առնելով, որ տվյալ շրջանը ունի դիրլիլներ ընդ տեսակները, վերոհիշյալ հարյուր բևից 20 բևը համարվում էր խաս, 10-ը՝ գեամեր, 40-ը՝ բիմար, 20-ը՝ էվկաֆ, 10-ը՝ օջախը և յուրբլում: Նման գրանցում տեղի է ունեցել նաև 1003 (1624—26) թվականին Վրաստանի վիլայեթում, որի հիման վրա կաղավել է Վրաստանի վիլայեթի մանրամասն դեֆթեր»** անունով պատմական փաստաթուղթը, որը պահվում է Թրիլիսիի պետական թանգարանում:

13. Բոյբեյի — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 17:

14. Մյուհրեսիբ — քաղաք ներմուծվող ու վաճառվող մթերքներից, իրերից շրինական տուրք ստացող պաշտոնյա: Մյուհրեսիբ աղա՝ այդ պաշտոնյաների պետր, գլխավորը: Արրասյանների ժամանակ քաղաքի կարգապահության, կշիռների և շափերի ճշտությանը հսկող պաշտոնյան կոչվում էր նաև իհթիսարջի:

15. Լազգի, լազ — ըստ էվ. Չելեբիի Տրապիզոնի արևելքում, Գեզգի լեռան շուրջը ապրող ժողովուրդը գեզգի, կամ աղավաղված ձևով լազգի (լազ) է կոչվում: Սակայն, ինչպես հայտնի է, ընդունված է այդ ցեղը լազ անվանել: Սև ծովի հարավ-արևելյան ափին Ճորոխ գետի և Տրապիզոնի միջև ընկած երկրամասը կոչվում է Լազիստան:

16. Կլիմա (իլիմ) — հնագույն աշխարհագրական կարգով երկրագնդի բնակեցված քառորդ մասը, հասարակածից մինչև հյուսիսային բևեր, բաժանվում էր 7 կլիմայական գոտիների: էվ. Չելեբիին առանձին երկրների, վայրերի և քաղաքների կլիման որոշելիս նկատի ունի վերոհիշյալ բաժանումը:

17. Սիջիլ — այն հիմնական դեֆթերն է, որի մեջ արձանագրում են դատարանի կողմից հաստատված որոշումները և պայմանագրերը:

18. Ոսկեդրոշմի արհեստ — իրերի վրա ոսկյա թելերով գեղազարդելու արհեստ:

19. Գրոշմ — (բնագրում՝ Սիբբե) վողերի և դիրհեմների (կշռաքարերի) վրա խփված կնիք (դամդա):

20. Գեար կամ դևիբ — թանաք և գրիչ տեղավորելու հատուկ սարք — որ կրել են մեջքին՝ դատկատեղում:

21. Ռիհդան — գրության վրա թանաքը շորացնելու համար գործածվող և մի կողմում մանր անցքեր ունեցող տուփ, որի մեջ կա հատուկ ավազափոշի:

22. Կարանֆիլե — խմիչք պատրաստված մեխակից:

23. Միսեր — մուսկաթ, մշկահոտ խմիչք:

24. Նազիլի — Թուրքիայի քաղաքներից՝ Իզմիրի էյալեթում:

25. Քեֆե — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 8:

26. Խամսին — բառացի՝ հիսուն: Ըստ հնում ընդունված կարգի, ձմռան 40 օրյա (էրբային) ժամանակամիջոցին հետևում էր 50 օրյա շրջանը, որը խամսին էր կոչվում:

* منصورى زاده مصطفیٰ پاشا، نتایج الوقعات
** دفتر مفصل ولایت کورجیستان

27. Զիրիա — շյունտելի անունով հայտնի զինվորական խաղերից մեկը, որն օսմանյան բանակում գոյություն է ունեցել գեոևս սուլթան Յըլզըրըմ Բայազիդի ժամանակից: Զիրիտի խաղին մասնակցող զինվորները, ընդարձակ տարածության վրա, կատաղի ու շվարժեցված ձիեր էին հեծնում և սովորում սուր ու տեղ գործածել: Ավելի ուշ այդ խաղերը տարածվեցին Ստամբուլի տարբեր շրջաններում:

Թուրքական պատմագիրների ասելով, այդ խաղերով զբաղվող զինվորներն էլ հառնում են օսմանյան հեծելազորի հիմքը:

Հետագայում, ջիրիտի խաղը տարածվում է նաև քաղաքների կառավարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների և ժողովրդի բարձր դասերի շրջանում: Քաղաքներում ջիրիտի համար կային հատուկ հրապարակներ, որոնք հարմարեցված էին այդ խաղին:

28. Չորբաջի — ենիչերիական բանակի վաշտապետը (յուզբաջի) կոչվում էր չորբաջի: Ամեն մի ենիչերիական վաշտում՝ հրամանատարի իրավունքով, մի չորբաջի կար: Չորբաջիները ունեին իրենց հատուկ տարազը:

Չորբաջին այլ իմաստներ էլ ունի. քրիստոնյա վաճառականները և երևելի անձնավորություններն էլ էին չորբաջի կոչվում: Գյուղերում չորբաջի էին կոչվում հյուրեր ընդունող մուխթարները և արսակալները (ժերերք):

29. Ազաֆի առշավանֆը — Աղաք (Աղով) բերդի վերագրավման համար 1052 (1641) թվականին տեղի ունեցած պատերազմը էվ. Չելեբին անվանում է սրբազան պատերազմ (ղազա): Մասնակցելով այս պատերազմին էվ. Չելեբին մանրամասնորեն նկարագրում է այն:

Աղաքը (Աղով) գտնվում է Ազովի ծովի հյուսիս-արևելյան ափին, Դոն գետի գետաբերանից 10 կիլոմետր դեպի հյուսիս: Բերդը գրավել էր սուլթան Ֆաթիհը: Աղաքը 162 տարի օսմանցիների իշխանության ներքո մնալուց հետո, 1042 (1632) թվականին օգտվելով Ղրիմում տեղի ունեցած խառնակությունից Դոնի կազակները գրավում են Ազովը: Ավելի ուշ՝ 1052 (1642) թվականին օսմանցիները Ազովը վերագրավելու առաջին անհաջող փորձից հետո, կազակները գրավում են բերդաքաղաքը, վերաշինում և Ազովում պահապան զինվորներ են նշանակում:

30. Ֆաշն — թուրքերը Ռիոն գետը անվանում էին Ֆաշն:

31. Օսմանյան պատմության մեջ Արխաղիան կոչվում է Արազա: Այդպես են կոչվում նաև Արխաղիայում ապրող բազմաթիվ ցեղերը:

32. Կուրեյչական ցեղ — Արաբական թերակղզում, Հիջազի շրջանում ապրող և իշխող հնագույն ցեղը կոչվել է կուրեյչական ցեղ, այդ ցեղին պատկանողները՝ կուրեյչիներ: Մինչև իսլամի ծագումը Հիջազի զլխավոր քաղաք Մեքքան կուրեյչական ցեղի ձեռքումն է եղել: Մուհամմեդը նմանապես եղել է կուրեյչիներից:

33. Քանի որ էվ. Չելեբին և այլ թուրք պատմագիրներ իրենց երկերում, ընդհանրապես գործ են ածում լուսնային տարվա ամիսները, այստեղ բերում ենք այդ ամիսները.

- | | |
|--------------------|--------------|
| 1. Մուհարրեմ | 7. Ռեջեբ |
| 2. Սաֆեր | 8. Շարան |
| 3. Ռեբի-ուլ էվվել | 9. Ռամազան |
| 4. Ռեբի-ուլ ախրը | 10. Շեվվալ |
| 5. Զեմազիյել-էվվել | 11. Զիլգատե |
| 6. Զեմազիյել-ախրը | 12. Զիլհիջե, |

էվ. Չելեբին և թուրք պատմագիրները գործ են ածում հիշրեթի թվականները և իսլամական լուսնային ամիսները: Ներկա աշխատության մեջ մենք գրեթե միշտ հիշրեթի թվականների կողքին նշում ենք նաև համապատասխան եվրոպական տարեթվերը: Քանի որ դժվար է (տեխնիկական տեսակետից) հիշրեթի տարեթվերի հետ միասին նշել նաև իսլամական լուսնային ամիսներին համապատասխանող եվրոպական ամիսները և ամսաթվերը, խորհուրդ ենք տալիս անհրաժեշտության դեպքում օգտվել այդ նպատակով կազմված և 1940 թվականին Հ. Ա. Օրբելու խմբագրությամբ լույս տեսած շատ ւրժեքավոր աշխատությունից:

Иосиф Орбели. Синхронические таблицы для перевода исторических дат по хиджре на европейское летоисчисление.

1961 թվականին լույս տեսավ նաև երկրորդ հրատարակությունը*:

34. Ամալեֆե կամ Ամլաֆ ցեղը արարական հնագույն ցեղերից է: Վերին աստիճանի կատաղի, բարոյապես քայքայված և ավազակաբարո ցեղ է եղել: Նմենից արտաքսվելով տարածվել են զանազան վայրեր: Սրանցից սերվել են Բահրեյնում, Օմանում ու Մեդիանայում ապրողները և կոչվել ջասիմներ: Ամալեթե ցեղի մի քանի խմբեր մեր թվականությունից երկու հազար տարի առաջ գաղթել են Եգիպտոս, որտեղ իշխել են մի քանի հարյուր տարի: Իշխել են նաև Ասորիայում: Հետագայում, մի շարք խռովությունների և պատերազմների հետևանքով, Ամալեթե ցեղը տարրալուծվել է այլ արարական ցեղերի մեջ:

35. Դար-ուլ-մելիֆ, դար՝ արաբերեն նշանակում է վայր, տեղ, հիմնարկություն. մելիթ՝ վեհապետ, արբա: Դար-ուլ-մելիթ՝ արքայանիստ վայր, մայրաքաղաք:

36. Խուրբե կառղալ և փող կտրել — ուրբաթ օրվա և բայրամի (Իսլամական տոն) նամազների ժամանակ ջամիում խաթիբի կարդացած աղոթքը, որը կազմված է Ղուրանի որոշ այնթներից և հադեսներից: Խուրբում հիշվում է նաև իսլամական խալիֆայի (սուլթանի) անունը: Իր անունով խուրբե կարգալ տալը և փող կտրելը համարվում էր սուլթանության և գերիշխանության հիմնական արտահայտություններից մեկը:

37. Խաս սարայ, արքայական պալատ:

38. Այան, էրաֆ, ուլեմա, սյուլեհա — էվ. Չելեբին հաճախ հիշատակում է քաղաքների բարձր դասերի վերահիշյալ ներկայացուցիչներին:

Այան — բառացի նշանակում է երևելի, հայտնի: Այան էին կոչվում քաղաքների ավազանիները (ոչ հոգևորական և ոչ զինվորական դասերից): Այան նշանակում է նաև ծերակուտական: Մեջլիսի այան ծերակույտ, սենատ:

Էրաֆ — շերիֆ բառից, ազնվացեղ, ազնվական:

Ուլեմա (հոգ. ալիմի) — Իսլամի աստվածաբանության և իրավագիտության գիտնականներ, որոնք ունենին իրենց հատուկ տարազն ու աստիճանը:

Սյուլեհա — սալիհ բառից, երկյուղած, առաքինի և բարեպաշտ, աղոթքով և ծոմապահությամբ ապրող հավատացյալ անձինք:

39. Զելալի — բառացի նշանակում է ապստամբ, ըմբոստ, ավազակ: XV

* Հիշրեթի թվականներին համապատասխան եվրոպական տարեթվերը տվել ենք մեր «Թուրքական աղբյուրները...» աշխատության I հատորում, էջ 339—348.

դարում Թուրքիայում լայնորեն տարածված գյուղացիական ապստամբական շարժում: Այդ շարժման ղեկավարներից էին Կարա Յաղըջին և Դելի Հասանը*:

40. Այս գետը ներկայումս կոչվում է Քիլվեթի գետ, որը հոսում է Կարահիսար-ի Շարքիի կողմից:

41. Բեդիստան (կամ բեզիստան) — ծածկված ու պարսպապատված հատուկ շուկա, որտեղ թանկարժեք իրեր, ղենքեր ու գոհարեղեններ են վաճառվում:

42. Քանլի փունար — արյունոտ աղբյուր:

43. Լոմա — բառացի՝ պատանու Մահացածների հիշատակին բաժանված փոքրիկ թխվածքը կոչվում է լոմա:

44. Հուրա — Իլիջայի աղավաղված ձևը, որ նշանակում է տաք աղբյուր, քերմուկ:

45. Նեդիմ — բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, ինչպես նաև փաղիշահին ղվարթ պատմություններով զրաղեցնողը կոչվում էր նեդիմ, իսկ պաշտոնը՝ նեդիմություն:

46. Ակչակոյունլու — կամ Ակ կոյունլի և Կարա կոյունլի Թուրքմենական աշիրեթական իշխանությունների գերդաստաններ են, որոնք XV դարում ստեղծել էին րավականաչափ ուժեղ պետություններ: Կարա կոյունլի էին կոչվում, որովհետև սրանց զրոշակի վրա սև ուշխարի (կարա կոյուն) պատկեր կար: Ակ կոյունլիները հայտնի էին նաև Բայենտուրյան անունով: Կարա կոյունլիները 819 (1407) թ. զրավեցին Աջեմիստանը (Իրանը), սակայն 50 տարի հետո նրանց իշխանությունը խորտակվեց Ակ կոյունլիների ձեռքով: Ակ կոյունլիների իշխողներից ամենահայտնին է եղել սուլթան Իլդուն Հասանը (տե՛ս «Ուղեգրության» II հատորի Երկրորդ ծանոթագրությունը):

47. Աբազա փաշա — Աբազա Մուհամմեդ փաշայի մասին է խոսքը, որը վեղիրության աստիճանով էրզրումի վալի եղած ժամանակ, երբ իմանում է Ստամբուլում ենիչերիների անկարգությունների և ապստամբության մասին, ոչնչացնում է էրզրումում եղած բոլոր ենիչերիներին, ապստամբություն բարձրացնում և մեծ բանակով շարժվում է Ստամբուլի վրա, լուծելու համար ենիչերիների ձեռքով նահատակված սուլթան Օսմանի արյան վրեժը: Անկարայում Աբազա փաշայի դեմ դուրս է գալիս Ջղալե Ջադե Մուհամմեդ փաշան, որը թեև Աբազա փաշային վերջնական պարտության չի մատնում, սակայն խոչընդոտում է նրա սուղախաղացումը Ատամբուլի վրա: Երկու տարի հետո, 1032 (1622) թվականին Կեսարիայում Աբազա փաշան ներման է արժանանում և այգալիսով նրա ապստամբական շարժումը լիկվիդացվում է: (Մանրամասնությունները տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները...», հատ., I, էջ 82—85):

48. Սմիսար — ներկա անունը Սամսատ է:

49. Կալայի-Լի-Ռումի — Ուրֆայի սանջաքին ենթակա Ռում-կալասին է Հալայի վիլայեթում:

50. Զեննեթ-փունարի — զրախտի աղբյուր:

51. Քիլե — հացահատիկի քանակության չափ Անատոլիայում, որը շրջաններին համապատասխան փոփոխության էր ենթարկվում:

* Զելալիների ապստամբական շարժման մասին մանրամասնությունները տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի... մասին» աշխատության I հատորում, էջ 82—85:

52. Ներուզ — բառացի նշանակում է նոր օր: Հին Արեւելյան օրացույցներում Ներուզը, այսինքն, հին առմարով մարտի 9-ը համարվում էր նոր տարվան և դարնան սկիզբը:

53. Սաղամանդը — թուրքերեն՝ Սեմենտեր, իրանական առասպելի համաձայն Սաղամանդը կրակի մեջ ապրող մի առասպելական կենդանի է:

54. Չորան Քյոփրյուսի — հայտնի Հովիվի կամուրջ:

55. Այստեղ էվ. Չելեբին թույլ է տալիս աշխարհագրական անճշտութուն, փոխանակ նշելու, որ Ջանդուն թափվում է Արաքսի մեջ, դրում է, թե Արաքսն է թափվում Ջանդուի մեջ և բացի այդ անճշտորեն Ջանդուն՝ հիշատակում է Քուռ դետի հետ միասին: Ուղեգրության խմբագրի և հրատարակչի ուշադրութունից ևս վրիպել են այդ անճշտութունները:

56. Ուլֆիլիսե — էջմիածինն է:

57. Բախթ Նասաւ — Նաբուգոդոնոսորն է:

58. Տե՛ս այս գլխի 55-րդ ծանոթագրութունը:

59. Ջերի, Ջաֆերի, Կադերի — իսլամական կրոնի ազանդավորներ, որոնք հիմնել են նույն անուններով հայտնի ազանդները: Այսպես, ջաֆերիները հետևում են շիի դավանանքի այն ազանդին, որ հիմնել էր Իմամ Ջաֆերը: Ջերիները պատկանում էին մարդկային կամքը ուրացող Ջերբիյե ազանդին: Կադերի ազանդի հիմնադիրը՝ Արդյուլ Կագեր Իլլանին է եղել: Այս ազանդին հետևողները ջերբիներին հակառակ տեսակետներ ունեին: Այս և մի շարք այլ ազանդներ տարածված էին Իրանի շիիների դավանանքին հետևողների մեջ:

60. Նախի շիհան — բառացի նշանակում է աշխարհի նկար:

61. Բուխլեմուն — արաբերեն՝ քամելիոն: էվ. Չելեբին գործ է ածում բազմազույն, գունազեղ իմաստով:

62. Մյունշի — մատենագիր:

63. Շահ-էֆրայաթ — Փիշգաղյան թուրք իշխանավորներից է: Հարձակվել է Իրանում իշխող Մենուշեհրի վրա և նրան փախուստի մատնել: Սակայն, հետագայում հաշտութուն է կնքել Ջիհուն գետից այն կողմը գտնվող երկրներն իրեն մնալու պայմանով: Ավելի ուշ, Իրանի վրա է հարձակվել և մեծ ավերումների և կոտորածների պատճառ դարձել: Ի վերջո էֆրայաթը Ջալ-իբնի Սամ խանի կողմից պարտության է մատնվել և փախուստի դիմել:

64. Մոլորյալ շահ (Շահ-գյումրահ) — թուրք պատմագիրները իսլամական երկրորդ հիմնական՝ շիի դավանանքին պատկանողներին (իսլամական կրոնի տեսակետից) մոլորված են համարում: Այդ պատճառով, երբ խոսում կամ գրում են Իրանի շահերի մասին, առհասարակ գործ են ածում մոլորյալ ածականը:

65. Շաֆիի — իսլամական դավանանքներից մեկը:

66. Փեշե — մանուկ, ձագ:

67. էվ. Չելեբին Կուր գետը միացնելով Թերեբին թույլ է տալիս աշխարհագրական կոպիտ սխալ:

68. էվ. Չելեբին Թավրիզի և պարսկական քաղաքների վարչական պաշտոնների անունները տալիս է պարսկական ձևով, որոնք հաճախ տարբերվում են թուրքականից: Այսպես, պաշտոնների շարքում հիշվում է շեյխ-ուլ-սադաթ, սեյիդների շեյխ, որն համապատասխանում է թուրքականի շեյխ-ուլ-իսլամին: Այնուհետև՝ քալանթար, մունշի՝ բարտուղար, դարուղա՝ ոստիկանապետ, կափուլի բաշի՝ կարգապահությանը հսկող պաշտոնյաների պետը, յասաուլ-աղա՝ խանի թիկնապահների պետ և այլն:

69. Բեխար-խան — ամուրիների պանդոկ:

70. Նշանակում է ջանք և գործադրում երկու կարևոր խնդիր իրագործելու ուղղությամբ:

71. Էսֆի շեհիր — հին քաղաք:

72. Զանգի, Արագ և Կուր գետերի մասին — ինչպես ծանոթագրություններում նշել ենք, այս գետերի մասին էվ. Չելեբիի պատկերացումները ճիշտ չեն: Թե էվ. Չելեբին և թե այլ թուրք պատմագիրներ Զանգին համարում են «մեծ և դժվարանցանելի» գետ: Այդ որոշ չափով կարող է ճիշտ համարվել, երբ նկատի առնենք XVII դարի տեխնիկան (ոաղմական և առհասարակ): Իսկ, երբ էվ. Չելեբին Արաքսը (Արագը) թափում է Զանգի գետի մեջ, կամ հիշում է Զանգի-Կուր գետերը միասին, դա անշուշտ կոպիտ աշխարհագրական սխալ է: Թե ինչպես այդ սխալները վրիպել են էվ. Չելեբիի «Ուղեգրություն» խմբագրի և հրատարակչի ուղագրությունից, որոնք հաճախ տալիս են որոշ ծանոթություններ և ուղղումներ, դա անհասկանալի է:

73. Հավանաբար Մինգեչաուրի աղավաղված անունն է:

74. Այս և հաջորդ երկիր (սիկե) բառերը գործ են ածվում գյուղ, վայր իմաստով:

75. Ֆարիճե — հանգուցյալների համար կարգացված հոգեհանգիստի իսլամական աղոթքը:

76. Կասաբա — գյուղաքաղաք:

77. Մահանի երկիրը — Իրանի Կերման էյալեթի մի գյուղաքաղաքի անունն է: Ըստ թուրքական [օսմանյան] ավանդությունների, օսմանցիների նախնիներից մեկը՝ էրթուղրուլի հայրը՝ Սուլեյման Շահը, Անատոլիա գաղթելուց առաջ իշխել է Մահան անունով երկրում:

78. Հեյնաթի դաշտը — Ռուսաստանի հարավում, Վոլգա և Դոն գետերի միջև ընկած դաշտավայրը թուրքական աղբյուրներում կոչվում է Հեյնաթի դաշտ: Այստեղ ապրող թուրքական ցեղերը XI—XII դարերում հիմնեցին Կրիչաքների պետությունը:

79. Խարալ — Չինաստանում, Դեղին գետի հյուսիսում ընկած երկիր է, որտեղ թուրքական ցեղեր են բնակվում: Արևելյան թաթարներից յուրիները, այս երկիրը նվաճելով մի խանություն են կազմել, որի հետևանքով Չինաստանը երկու մասի է բաժանվել, հարավային մասը կոչվել է Չին, հյուսիսային՝ Խաթայ:

80. Խուրեն, Խարն կամ Խուրուն — Չինական թուրքեստանի հնագույն անունն է, որը ընկած է Տիբեթի հյուսիսում և արևելքում: Սրա ղլխավոր քաղաքներն են Քաշղարը և Ակ-սուն:

81. Ֆաղֆուր — հնում Չինաստանի կայսրին տրված տիտղոսներից է: Չինական ազնիվ հախճապակիից ամանները ևս Ֆաղֆուրի են կոչվել: Ֆաղֆուրի երկիր գործ է ածվել Չինաստան իմաստով:

82. Մոսկոլունե — նաև Մոսկո, այսինքն Մոսկվա, մոսկվացի: Թուրքական պատմագիրները մոսկոլուն, ընդհանրապես գործ են ածում սուս իմաստով:

83. Թելարին — կաշի:

84. Այստեղ, ինչպես նաև մի շարք տեղերում աշխարհի կողմերը սխալ են նշված, որը կարծում ենք, դալիս է ոչ այնքան էվ. Չելեբիից, որքան արտագրողներից և հրատարակիչներից: Դժվար է ենթադրել, որ էվ. Չելեբին չի կարողացել որոշել, թե Կուր գետը ծովն է թափվում ոչ թե Բաբլի հյուսիսից, այլ հարավից:

85. Լմաներ — կառավարական առանձին վարչություն. որինակ՝ մաքսի էմանեթ, քաղաքային էմանեթ և այլն: Լմին—կառավարիչ:

86. Լեհենց փիլ գյուղի — փղի ականջով կոկորդիլուս:

87. Այստեղ, հավանաբար, տպագրական սխալի հետևանքով 2 անգամը դարձել է 20 անգամ:

88. էվ. Չելեբին իր «Ուղեգրության» մեջ բաղմիցս նկարագրում է Սև և Կասպից ծովերը: Այս ծովերը ստորերկրյա կապով միացած լինելու ավանդությունը, որ պահպանվել է մինչև մեր օրերը, այդ ժամանակաշրջանում չէր կարող չգրավել էվ. Չելեբի ուշադրությունը: Նա իր «Ուղեգրության» I հատորում առանձին հատված է նվիրել Սև ծովին, նշելով, որ ջրհեղեղից առաջ Սև ծովը Ստամբուլի մոտ միացած չի եղել Միջերկրական ծովին: Նա նշում է նաև Սև ծովի այն ժամանակի գրաված ընդարձակ տարածության, նրա և հաղերի ծովի կամ Գիլանի և Դեմիր Կափուի ծովերի հետ միացած լինելու մասին: Ավելի հետաքրքիր տեղեկությունների շարքում նշում է, որ ինքը մասնակցելով Մոսկվայի արշավանքին, տեսել է, ինչպես թաթարական զինվորները Հեյհաթի դաշտում (տե՛ս ծանոթագ. 78) և որոշ վայրերում հողը փորելիս, ծովային կենդանիների մնացորդներ են դուրս բերել: Այս և նման խիստ արժեքավոր մտքերի և փաստերի հետ միաժամանակ էվ. Չելեբին հիշում և ձգձգված պատմում է մի շարք առասպելական դեպքերի և մարդկանց մասին, որը, — բնականաբար, բացատրվում է իր ժամանակի գիտական մտքի և գիտելիքների զարգացման ցածր մակարդակով:

89. էջուչի պարիսպը — նկատի ունի շինական պարիսպը:

90. Ֆաչի գետ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 30:

91. էմևիներ — առաջին շորս խալիֆաներից հետո, Շամի-Շերիֆում (Դամասկոս) հիշրեթի 41 թվականին կազմակերպված առաջին խալիֆական պետությունը կոչվեց էմևիների պետություն: Այս պետությունը գոյություն է ունեցել 91 տարի, որին կառավարել են 14 փաղիշահներ: Կործանվել է 132 թվականին Աբբասյանների կողմից: էմևի Աբդուլ Մելեթի կողմից էնտելուսում (Անգալուզիա) հիմնած էմևիների մի այլ պետությունը իր գոյությունը շարունակել է մինչև հիշրեթի 423 (1031) թվականը:

92. Նևշիրվան — Իրանի Սասանյան շահերից է: Սա իր հոր՝ Կուբատի, և հռովմեացիների միջև տեղի ունեցած երկարատև պատերազմների հետևանքով քայքայված Երկիրը վերաշինում է և 523 թվականին խաղաղության դաշնագիր կնքում: Սակայն, շատ շանցած, պատերազմական գործողություններ է սկսում և գրավում է Սիրիան, Կասպագոլկիան, Միջագետքը ու Հռոմեական կայսրության որոշ երկրամասերը և ստիպում է կայսրին տարեկան 30 հազար ոսկի տուրք վճարել: Առաջանալով դեպի Արևելք մի քանի երկրամասեր է գրավում Հնդկաստանից, ձեռք է գցում Դաղստանը ու հաղերի ծովեզերքը և Դեմիր Կափուի շրջանում մի մեծ պարիսպ է կառուցում:

93. Միշին Մաջարիստան — Հունգարիան է:

94. Խոսքը Շերեֆ խան Բիթլիսի երկասիրության՝ «Շերեֆնամե»-ի մասին է: Այդ գիրքը, որ ավարտվել է 1005/1596 թվականին, ընդգրկում է Քուրդիստանի պատմությունը: Շերեֆ խան Բիթլիսին սերում է քրդական ուղեքի ցեղի պետերի ընտանիքից: Հայրը՝ էմիր Շեմսեդդին խանը, Քուրդիայից գաղթում է Իրան և ժամայության մտնում շահի մոտ: Շերեֆ խանը կրթություն է ստանում շահ Թահմասրի արքունիքում: Հետագայում նա Շահ Իսմայիլ III-ի կողմից նշանակվում է որպես Իրանի բոլոր քրդերի էմիր-ուլ-ումերա: 1578—1590 թվականների թուրք-իրանական պատերազմի ժամանակ Շերեֆ խանը անցնում է Քուրդիա: Սուլթան Մուրադ III-ը ժառանգական կարգով նրան խան տնտղոսով տալիս է Բիթլիսի սանջաքը:

«Շերեֆնամեն» երկու հատոր է և գրված է պարսկերեն: Քարդմանվել է ֆրանսերեն և թուրքերեն: Ֆրանսերենը՝ Chéref-nameh ou histoire des Kourdes, par Cheref, prince de Bidlis: Հրատարակվել է երկու անգամ՝ Պետերբուրգում 1860 թվականին և Կահիրեում՝ 1931 թվականին:

95. Այստեղ ազավաղված է: Հավանաբար խոսքը վերաբերում է ավերված բերդերից բերված 170 թնդանոթներին:

96. Խուդա-խուր — Խուդա՝ աստված, խուր՝ բարի:

97. Հանեֆի (حانیفی) և Շաֆիի (شافعی) դավանանքները — իսլամական հիմնական դավանանքներից առաջին և երկրորդն են, որոնք կոչվել են իրենց հիմնադիրների անունով (Իմամ էրու Հանիֆե և Իմամ Շաֆի):

98. Նայիրություն — նայիր՝ բառացի նշանակում է փոխանորդ, տեղակալ: Նայիր էր կոչվում կադիի փոխանորդը, այսինքն մի կաղա (գավառ) արփալըքի կարգով (տե՛ս ծանոթ. 10) վերցրած կադիին փոխարինող անձը, որ կոչվում էր նայիր-ի կաղա: Նայիրները, ինչպես և կադին, շարիաթական գատավորներ էին:

Նայիրություն՝ այդ պաշտոնը և նրա ընդգրկած շրջանն է:

99. Նեմրուդ՝ Ներուվդ — ըստ ավանդության Բաբելոնը նվաճող և այնտեղ իշխող արքաներից առաջինն է, որը կառուցել է Բաբելոնի աշտարակը: Ինչպես Նզիպտոսի վեհապետներն են ստացել Փարավոն ընդհանուր անունը, այնպես էլ Բաբելոնում իշխողները կոչվել են Նեմրուդ: Բառացի նշանակում է կարծրասիրտ, դաժան և դժնադեմ անձնավորություն:

100. Կարա կոյունլի — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 46:

101. Դար-ուլ-թեղրիս, Դար-ուլ-հադիս և Դար-ուլ-կուրա — դար՝ վայր—տեղ, ուսումնարան: Սրանք իսլամական կրոնական ուսումնական հիմնարկություններ են, որտեղ սովորում և ուսումնասիրում էին ղուրանը, հադիսները՝ մարգարեի խոսքեր և ավանդություններ, և առհասարակ պատրաստվում էին կրոնական գործունեության: Այդպիսիները կոչվում էին Դար-ուլ-թեղրիս (ուսուցման վայր, դպրոց), դար-ուլ-հադիս (հադիսների ուսուցման վայր) և դար-ուլ-կուրա (Ղուրանի ընթերցանության ուսուցման վայր):

102. Դեֆթերի խաֆանի — արքունական մատյան: Պետական մատյան, որի մեջ արձանագրվում էին կալվածներն ու նրանց վերաբերող տեղեկությունները:

103. Նակչբենդի — իսլամական ազանդավորական միաբանություն է:

104. Դուղման — բառացի նշանակում է օջախ, գերդաստան, մեծ և պատվավոր ընտանիք: Չելեբին և այլ թուրք պատմագիրներ ու գրողներ, ըստ արևելյան սովորության, հատուկ և հասարակ անուններին (հնչմանը ներդաշնակ) ավելացնում են ածականներ: Օրինակ, Քեչկվանի-գուղման, Նախիջևանի—Նակչի Զի-հան, Վանի—սեղդի իման և այլն:

105. Մերհեմ — սպեղանի, դեղ:

106. Սուլթան Հյուսեին Քայկարա — թուրքեստանի սուլթաններից է, սերվել է Քիմուր Լենգի և մասամբ Զինգիգի գերդաստանից: Հիշքերթի 875 (1470) թվականին պատերազմելով իր հոր դահր հափշտակողների դեմ և ետ խլելով՝ իշխել է 33 տարի: Վերոհիշյալ սուլթանը, պատմագիրների վկայությամբ, վերին աստիճանի արդարասեր, գիտությունն ու արվեստը հովանավորող անձնավորություն լինելով, Արևելքում մեծ հռչակ է վայելել: Հայտնի բանաստեղծ Միր Ալիշերի Նավոյր սուլթանի վեպերն է եղել, իսկ Արդուլ Ռահման Զամին՝ նրա բանաստեղծը:

107. Շորագե — Շորագյալ բերդի կառուցման պատմության մասին խոսելիս

էվ. Չելեբիին հիշում է մի ավանդութիւն, որով այդ բերդի կառուցումը կապում է Թուրքեստանի սուլթան Նուրսին Բայկարայի հետ: Իբր թե Բայկարան այդ բերդը կառուցել է հայտնի երաժշտագետ և դիտնական Շորագերի խորհրդով: Էվ. Չելեբիին այս ավանդութիւնը ավելացնում է արար պատմագիր Թոհթեբի մի վկայութիւնը այն մասին, որ Արևելքում հայտնի այդ երաժշտագետն է հորինել երաժշտական դիտութեան 48 բարդութիւններից մեկն՝ իր անունով հայտնի շորագերը: Հեղինակի և նրա հորինած երաժշտական բարդութեան, այսինքն շորագերի անունով քաղաքը կոչվել է Շորագյալ:

Թե էվ. Չելեբիի Շորագյալ անվան ստուգաբանութիւնը որքանով է համապատասխանում իրականութեան, դժվար է ասել՝ անհրաժեշտ պատմական տեղեկութիւններ չլինելու պատճառով, սակայն, այնուամենայնիվ արժանի է ուշադրութեան:

108. Սոֆա — տան տարբեր սենյակների միջև ընկած միջանցքի կամ դռների առջևից անցնող աղբյուրների եզրերին պատրաստված նստելու տեղ:

109. էբու-լ-ֆեթի — ս.ե՛ս հատ. II, ծանոթ. 3:

110. Սխալ է, հավանաբար 6000 զինվոր պետք է լինի:

111. Տարբեք — բառացի նշանակում է կենդանի: Տարբեք-ուլ-արգ՝ առասպելական կենդանի, որը պետք է երևա դատաստանի օրը՝ սեռի հետ միասին:

112. էվլիյա Չելեբին իր այս և նախորդ մի շարք նկարագրութիւններում բոլորովին «անկեղծորեն» բերում է բազմաթիվ փաստեր, որոնք ցույց են տալիս սուլթանական Թուրքիայում տիրող բարքերը: Սկսած փառիշահից, այսինքն իսլամական խալիֆայից, սագրազամներից—վեզիրներից, սերասքերներից և այլ բարձրաստիճանավորներից մինչև շարքային զինվորները ծայր աստիճան բարոյական անկում են ապրել: Մեզրելիստանում կատարված հակամարդկային արարքների «նկարագրութիւնը» դրա պերճախոս ապացույցներից մեկն է:

էվ. Չելեբիի սույն վկայութիւնը (Քեֆթան փաշայի կույս աղջիկների գնումը) մի անգամ ևս դալիս է ապացուցելու, որ XVII դարի երկրորդ կեսին ևս, օսմանյան արքունիքում, քաղաքներում և բանակում «ստրուկները» ու «ստրուկուհիները» (այսինքն՝ պատանիները և կույս աղջիկները) դարձել են նորին վսեմութիւն սուլթանի, վեզիրների և փաշաների վավաշտութեան զոհերը, նվեր են տրվել և ստացվել, վաճառվել են... Եվ տարօրինակն այն է, որ էվ. Չելեբին ոչ միայն չի խորշել նկարագրել այդպիսի հրեշային վարքն ու բարքը, այլև ինքն ևս ստացել է իր «համեստ» բաժինը:

Ժամանակակից Թուրք պատմաբանները և այլ հեղինակներ պարծենում են իրենց միջնադարով, այն անվանելով «բարձր կուլտուրայի, գիտութեան և արվեստի դար»: Նրանք «պնդում են», որ սուլթանական Թուրքիայում առհասարակ «ճորտատիրութիւն գոյութիւն չի ունեցել»:

Հասկա ի՛նչ անուն տալ մաքրարյուն Թուրք, հավատացյալ էվ. Չելեբիի կողմից յազմիցս հիշված և ցովաբանված գարշելի արարքներին, ճորտութեանից ավելի վատթար բարբարոսական ստրկատիրութիւնը հիշեցնող, դեպի մարդն ունեցած անմարդկային վերաբերմունքին, երբ «ղուլամներն» ու «ջարիյեները» (գեղեցիկ տղաներն ու ստրուկ աղջիկները) նվերի առարկա են եղել: Դեռ ավելին, միջնադարի Թուրքական պատմութեան մեջ կան փաստեր, երբ սուլթանին հարկատու իշխողները (օր. Մեզրելիայի իշխողները) այլ հարկերի հետ միասին, իբրև «հարկ» ամեն տարի պետք է սուլթանական արքունիք ուղարկեին որոշ թվով կույս աղջիկներ ու գեղեցիկ պատանիներ: Ավելացնենք նաև, որ մինչև XIX դարի սկզբին Օս-

մանյան կայսրության մայրաքաղաքում՝ Ստամբուլում, քաղաքի կենտրոնում դեռևս գոյություն է ունեցել «ստրուկների շուկա»* որտեղ գնվել ու վաճառվել են երիտասարդ տղաներ ու աղջիկներ:

113. Դարի-Ֆելլահ — դար՝ վայր, տեղ, ֆելլահ՝ երկրագործ, մշակ: Դարի-Ֆելլահ նշանակում է երկրագործների վայր:

114. Կրզլար աղասի — Կրզլար աղասի էր կոչվում սուլթանի հարեմի կառավարիչը: Կրզլար աղասի՝ այսինքն՝ աղջիկների աղաս:

Հ Ա Տ Ո Ր Ե Ր Ր Ո Ր Դ

1. Էվ. Չելեբիի կենսագրականում արդեն ասվել է նրա շափազանցությունների և առասպելներին հավատալու մասին: Մարաշ քաղաքի և Ջեմիջիմե կայսեր առասպելական հարստության ու «կաթի ավազանի» մասին ևս նա անհավատալի շափազանցությունների է հասնում: Այստեղ ուշագրավն այն է, որ Մարաշի բարեշինության ու հարստության մասին հորինված առասպելները էվ. Չելեբին, ըստ իր սովորության, գրի է առել նույնությամբ: Կասկած չկա, որ նման առասպելները բոլորովին անհիմն չեն:

2. Մավերա էլ ևեհր (արաբ.) — մավերա՝ անդր, այն կողմ: Օրինակ, Մավերա-ի Կովկաս՝ Անդրկովկաս: Մավերա էլ ևեհր՝ գետի այն կողմը: Այդպես էր կոչվում Սիհուն գետի այն կողմում գտնվող երկրամասը, որը Միջին Ասիայի պատմության մեջ կարևոր դեր է կատարել:

3. Քենդ — հրատարակչի ծանոթագրության մեջ ասված է, որ քենդ քաղաք է նշանակում: Ժամանակակից ադրբեջաներենում գործ է ածվում գյուղ իմաստով: Ըստ բառարանագետ Շեմսեդդին Սամիի թուրքերեն ծագումով քենդ բառը գործածվում է նաև պարսկերենում: Բուն իմաստը բերդ, պարիսպ է, սակայն ներկայումս այդ իմաստը չի պահպանվել: Հնում մի շարք մեծ քաղաքների անունները Բենդ բարդությամբ են կազմվել, օրինակ՝ Տաշքենդ, Սեմերքենդ, Խոբենդ և այլն: Նոր թուրքերենում փորձեր են արվում վերականգնել Բենդ-ի հին իմաստը. այսպես, բաշքենդ բառը գործ է ածվում մայրաքաղաք իմաստով (Բաշքենդ):

4. Էրջիսը ներկայումս կոչվում է էրջիաս լեռ և գտնվում է քաղաքի ոչ թե հյուսիսային, այլ հարավային կողմում:

5. Ալ-Դանիշմենդ — Ալ՝ գերդաստան, դինաստիա: Օրինակ՝ Ալ-Օսման՝ օսմանյան դինաստիայի սուլթաններ: Դանիշմենդների իշխանությունը Անատոլիայում սկսվել է 1071 թվականից և շարունակվել մինչև 1177 թվականը (1660—1763): Հիմնադիրը Ալփ. Ասլանի թուրքմեն բեյերից մեկն է, Մելիք Դանիշմենդ Ահմեդ Ղազին: Պետության կենտրոնը եղել է Սվաղը:

6. Բոյաջի կափուսի — ներկարարի գուռ:

7. Քեչի կափուսի — այծի դուռ:

8. Միմար Միևան — Սուլթան Սուլեյման Կանունիի ժամանակաշրջանի թուրք ճարտարապետ, որ հայտնի է Միմար Միևան կամ Կոջա Միևան անուններով: Միմար Միևանը կառուցել է լազմաթիվ ջամիներ, կամուրջներ և այլ շինություններ, որոնցից ամենահայտնին Ստամբուլում Սյուլեյմանիյեի ջամին է:

9. Քիսե — դրամի քսակ:

* اسیر بازارى

10. Մյուհրեսիք — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 14:

11. Մելի — դերվիշական միաբանություն, որը հիմնել է Ջելալեդդին Ռումին:

12. Քեյմուրաս — Շահ, Իրանի առասպելական պատմության համաձայն Քեյմուրասը ապրել է մեր թվարկությունից երեք հազար տարի առաջ և հայտնի է Գյուլշահ անունով: Ըստ իրանական ավանդությունների Ադամի որդիներից է: Իշխել է 30 տարի: Հիմնել է Դիմալենտ, Բելխ և այլ քաղաքները:

13. Չենակ — ըստ Իրանի առասպելների՝ Փիշտատյան շահերից է և ապրել է մեր թվարկությունից ևրկու հազար տարի առաջ:

14. Չելեբի սուլթան Մուհամմեդ — 816—824 թ. (1413—1421):

15. Բայազիդ — սուլթան Բայազիդ II-ն է (1481—1512 թ.):

16. Սիբ — հավանաբար սուրբ բառի աղավաղումն է: Պետք է լինի սուրբ Նշան:

17. Դար-ուլ-քելրիս (սուրբ.) — Դար — վայր, տեղ: Գործ է ածվում շատ բարդություններում, ինչպես օրինակ՝ դար-ուլ-հարբ՝ պատերազմավայր, դար-ուլ-խելաֆե՝ խալիֆայի վայր, դար-ուլ-շեֆեկա՝ որբանոց, դար-ուլ-ֆինուն՝ համալսարան, դար-ուլ-մուալիմին՝ ուսուցչանոց և այլն: Այստեղ գործածված դար-ուլ-թեղրիսը նշանակում է դպրոց, ուսումնարան, մեղրես:

18. Թեֆիյե — իսլամական աղոթավայր, մենաստան: Թեֆիյե էին կոչվում իսլամական շեյխերի, դերվիշների հովանավորության տակ գտնվող նրանց աղոթավայրերը և բնակավայրերը: Թեֆիյեում ապրող դերվիշները կոչվում էին Թեֆիյե-նիշին, այսինքն մենաստանավոր, մենաստանում բնակվող:

19. Քիլե — գրիվ, հացահատիկների չափ, որը հավասար է 45 լիտրի:

20. Օկես — ծանրության չափ, հավասար է 1 կգ. 282 գր.:

21. էվ. Չելեբին փոխանակ նշելու ջամիի կառուցման համար ծախսված դուժարը, այն արտահայտում է Սելջուկյան սուլթան Ալանդդինի ումիդով, այսինքն՝ Սվադից ստացած «Յոթ ումի խարաջով»: Խաբաշը, ինչպես հայտնի է, շարիաթական այն գլխահարկն է, որ գրեթե բոլոր իսլամական երկրներում գանձվել է ոչ-իսլամ հպատակներից: էվ. Չելեբին նշում է, որ ջամիի պատի վրա պատմության ձևով է գրված նրա կառուցման թվականը: Այստեղ, պատմությունը պետք է հասկանալ զաղտնագիր արձանագրության ձևը: Հնում կարևոր դեպքերի, նշանավոր անձանց գործերի և մահվան, մեծ շենքերի և կառուցումների տարեթիվը նշվել է զաղտնագիր ոտանավորներով (բեյթ), որոնց մեջ օգտագործվել են արաբական տառերի թվական արժեքը: Թաբիլի կամ րեջնիս կոչված այս ձևը միջնադարյան գրականության տարածված ձևերից է: Միջնադարյան հայ գրողներն էլ գործածել են րաբիլի և րեջնիս գրելաձևը, օրինակ՝ մեծ գուսան-բանաստեղծ Սայաթ-Նովան: Միջնադարյան թուրք պատմագիրների երկերում, այդ թվում նաև էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել այդպիսի րաբիլիներին:

22. Մինրեբ — ջամիների այն աստիճանավոր ամբիոնը, որտեղ բարձրանում է խաթիրը և խոթբե (մաղթանք, աղոթք) կարդում:

23. էբու-էլ-ֆերհ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 3:

24. Բուդին (Բուդուն, Բուդա) — Մաշարիստանի (Հունգարիայի) մայրաքաղաքը և օսմանյան հին բելլեբրեյիության կենտրոնը: Բուդին քաղաքի դիմաց գտնվող Փեշրե քաղաքը հետադայում միացել է նրան և կազմվել է Հունգարիայի ներկա մայրաքաղաք Բուդապեշթին (Բուդապեշտը):

25. Ռերայա (եզ. բերիյե) — բառացի նշանակում է մարդիկ, Գործ է ածվում սովորական հպատակներին ուսանելից տարբերելու համար:

26. Սովորական հարկեր (թեքալիֆի էորֆիյե) — էվ. Չելեբին հաճախ է հիշատակում այն ժամանակ Քուրքիայում գոյութուն ունեցող հարկերը: Այդ մասին որոշակի պատկերացում կազմելու համար, ընդհանուր ծանոթություն ենք տալիս հարկերի մասին:

Օսմանյան պետության մեջ և Արևմտյան Հայաստանում հարկերը ունեցել են հետևյալ պատկերը:

Բազմատեսակ հարկերը բաժանվել են երկու հիմնական կատեգորիայի՝ շարիաթական հարկեր (թեքալիֆի շերիյե) և սովորական հարկեր (թեքալիֆի էորֆիյե):

Շարիաթական հարկերի հիմնական տեսակները, որոնք հայտնի էին զեֆար, աշար, խարաջ և ջիզիյե անուններով, շարիաթի համաձայն նշանակված հարկերն էին: Դրանց հիման վրա անձնական սեփականության և տնտեսության տարբեր ճյուղերի համար, երկրի տարբեր մասերում և տարբեր ժամանակաշրջանում նշանակվել են 80 տեսակ բազմապիսի հարկեր:

Օրենքով սահմանված հարկերը մուսուլմանների և ոչ-մուսուլմանների համար տարբերվել են ըստ տեսակի և քանակի: Օրինակ՝ իսվեևջ անունով անձնական հարկը մուսուլմանների համար սահմանվել է 22 աղչե, իսկ ոչ մուսուլմանների համար՝ 25 աղչե:

Այդ հիսնական համարվող բազմաթիվ հարկերից բացի, պետության եկամտի գլխավոր աղբյուրը կազմել են նաև տարբեր տուրֆեր անունով 350-ից ավելի՝ գլխավորապես անհրաժեշտ կարիքների և մթերքների վրա նշանակված տուրքերը: Այս տուրքերը շարունակվել են մինչև Քանգիմաթը:

Սովորական հարկեր 97 տեսակի տուրքերը երկրի պատերազմական կարիքների, բանակի, նավատորմի, ճանապարհների, սուլթանական արքունիքի բազմատեսակ կարիքների համար, նշանակվել են թե կենտրոնական կառավարության և թե վիլայեթների վարչության կողմից:

27. էվ. Չելեբին Արաբկիրը ստուգաբանում է բոնադբոսիկ կերպով: Նախ Արաբկիրը վերածում է «Արաբգեր»-ի (արաբ և գեր): Գիր կամ գեր ածանցը պարսկերենում կատարող, անող իմաստն ունի, օրինակ՝ զեր-գեր՝ ոսկերիչ: Արաբ-գերը ստուգաբանում է Արաբի կառուցած իմաստով:

28. Մուկադդեսի (կամ Մակդիսի) պատմություն — X դարի երկրորդ կեսի արաբ ուղեգիր և աշխարհագրագետ Մուկադդեսին, ծնվել է Երուսաղեմում: Մոտ 20 տարի ճանապարհորդել է Արևմտյան Ասիայում և Հյուսիսային Աֆրիկայում: Իր հավաքած նյութերի, ինչպես նաև նախորդ արաբ աշխարհագրագետների աշխատություններից քաղած տեղեկությունների հիման վրա Մուկադդեսին կազմում է երկրագնդի կլիմայական գոտիների մասին աշխատությունը, որը կոչվում է «Կլիմաների ճանաչման ամենալավ հրահանգը»: Միջնադարի արաբ և պարսիկ աշխարհագրագետները, ինչպես նաև էվ. Չելեբին լայնորեն օգտագործել են Մուկադդեսի կազմած «Կլիմայական գոտիները», որը վերաբերում է երկրագնդի այն ժամանակ հայտնի արևելյան կիսագնդի հյուսիսային կեսին:

29. Բախտ-ուլ-Նասր — նաբուգոդոնոսորն է:

30. Իբար-ի Խարփուր — բառացի՝ էշի կուռքի վայր: էշի պաշտամունքի մասին խոսելիս, էվ. Չելեբին, հավանաբար, առանց լրիվ պատկերացում ունենալու, նկատի է ունեցել կենդանիների թոթեմական պաշտամունքը:

Վաղ տոհմային հասարակութեան դարաշրջանում թոթեմիզմ է կոչվել այն կրոնական հավատալիքը, որի համաձայն մարդկանց որոշ խումբ (հաճախ ամբողջ տոհմը) որևէ կենդանու, բույսի կամ բնական երևույթի հետ ունեցել է տոհմային կապ: Այդ կենդանին կամ բույսը համարվել է այդ տոհմի բարեմը (պաշտամունքի առարկան): Թոթեմին շէր կարելի սպանել կամ գործածել իբրև ուտելիք: Պետք է ննթադրել, որ էվ. Չելեբիի նշած էշի պաշտամունքի ավանդությունը կապված է թոթեմիզմի հետ:

31. Խուրբիտ — խար պարսկերեն նշանակում է փուշ: Խար-բիթ (հավանաբար բեյթ) — փշի տեղ, փշավայր:

32. Հասան Զիյադ էուֆեսի — Հասան Զիյադի երկիր:

33. Աուսլ — բույս տեսակի կեղտոտություններից մաքրելու համար՝ շարիաթի կարգով ամբողջ մարմնի լվացումը:

34. Աեմ — տիտղոս է, վարպետ, մելիք, շահ իմաստով: Իրանական առասպելներին մեկում գինու և խրախճանքի վեհապետի անունն է:

35. Այս թիվը ազավաղված է: Հավանաբար պետք է լինի հազար:

36. Վոյվոդա — ռուսական (ВОЕВОДА) բառից: Քաղաքի կամ ազելի մեծ վարչական միավորի կարգ ու կանոնը հսկող պաշտոնյա: Ավելի շատ գործածվում է կլրոպական մասում՝ Սերբիայում, էֆլաքում, Բոզդանում և այլն:

37. Էրզանեն (Արդնին) Փալուի ոչ թե արևմուտքում է, այլ հարավում, իսկ արբերդը՝ ոչ թե հյուսիսում է, այլ արևմուտքում:

38. Խսֆենուե-Չյուկարենյն — Ալեքսանդր Մեծին տրվել են այս անունները՝ Խսֆենդեր-ի Ռումի, Խսֆենդեր-ի Յունան, Խսֆենդեր-ի Չյուկարենյն: Այս վերջինը հիմնականում գործածվում է արաբական պատմագիրների և գրողների կողմից: Չյուկարենյն նշանակում է երկու կոտորավոր: Այս առասպելը էվ. Չելեբին իր «Ուղեգրության» մեջ հիշատակում է մի քանի առիթներով:

39. Նեդիմ — այն անձինք, որոնք իրենց զվարճախոսություններով զբաղեցնում են սուլթանին:

40. Չըլդերի նվիրական պատերազմը — Չըլդերը Կարսի վիլայեթի Չըլդերը կազախի (գավառ) կենտրոնն է եղել, որը 17-րդ դարում առանձին էլալեթ է կազմել: Այստեղ հիշատակված Չըլդերի նվիրական պատերազմը տեղի է ունեցել 955 (1578) թվականին օսմանցիների և սաֆևիների միջև: Թուրքական բանակի հրամանատարը եղել է Օսման փաշան: Իրանյան բանակը պարտության է մատնվել: Վրացական բազմաթիվ բերդեր ստիպված հպատակություն են հայտնել օսմանցիներին: Քարթլիի թագավոր Դավիթը, դատարկելով իր մայրաքաղաք Քիֆիսը, փախել է: Քիֆիսը գրավվել է օսմանցիների կողմից առանց կռվի: Դրանից հետո օսմանցիները գրավում են Քարթլին և այն վերածում օսմանյան էլալեթի՝ փաշայության աստիճանով: Իբրև բեյլերբեյի նշանակում են Կասթեմունի սանջաքի Մեհմեդ բեյին:

41. Մերհալե — մեկօրյա ճանապարհ:

42. Շերեֆնամե — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 94:

43. Նեմուդ — Բարելունի առասպելական աշտարակը կառուցող արքան: Ընդհանրապես գործ է ածվում վեհապետ, արքա իմաստով:

44. Մուշ — պարսկերեն նշանակում է մուկ:

45. Չանլի Քիլիսե — բառացի նշանակում է զանգակավոր եկեղեցի: Թուրքերեն այդպես են կոչում Մուշի սուրբ Կարապետի վանքը:

46. Մյուսելլիմ — միջին աստիճան ունեցող քաղաքային վարչության պաշտոնյա:

47. Հավանաբար եպիսկոպոս պետք է լինի:

48. Քաֆիրիստան — Քյաֆիր՝ անհավատ: Իսլամական կրոնի համաձայն բոլոր ոչ-մուսուլմանները համարվում են անհավատներ՝ քյաֆիր: Քաֆիրիստան՝ քյաֆիրների էրկիր, ոչ-մուսուլմանական երկիր: Հնդկաստանի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող լեռնոտ երկիրը նույնպես կոչվել է Քաֆիրիստան:

49. Պետք է լինի Երևանի մոտ:

50. Հյուսեին Քայկաբա — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 106:

51. Պետք է լինի սուրբ Կարապետ:

52. Վեհափառ Յանյա — Հովհաննես Մկրտիչ:

53. Չոբանյաններ — խոսքը XIV դարում էրզրումում իշխող հայտնի Չոբանյան զինաստիայի մասին է, որի նշանավոր ներկայացուցիչն է եղել Թիմուր-Դաշը: Այս զինաստիան իշխել է մինչև XV դարի սկիզբը: Այնուհետև իշխանությունը անցել է Ակ-կոյունլի թուրքմենների ձեռքը:

Հ Ա Տ Ո Ր Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

1. Վեհափառ Յունիս — հայտնի է Ձյուլնուն անունով. ծագումով ասորի է, իսրայելացի: Քրիստոսից 770 տարի առաջ ապրած նվիրական անձնավորություն է:

2. Դեյրի-Մեսիհ — բառացի նշանակում է Մեսիայի վանք:

3. Մեսիհ — Մեսիա՝ Քրիստոս:

4. Կիյա — ծանրության շափ է և հավասար է 1 կգ. 282 գրամի:

5. Կայսերական դեֆբերխանե — Դեֆբերխանե էր կոչվում պետական այն վարչությունը, որտեղ արձանագրվում էին հանրային հողերն ու կալվածները և նրանց վերաբրյալ առուծախի և փոխանցման գործողությունները:

6. Վեհափառ էրուբեֆիր — Մուհամմեդից հետո, առաջին Ռաշիդյան խալիֆան է:

7. Զիզիյե — կոչվել է նաև Զիզիեի-շերիյե (շարիաթական գլխահարկ): Այժմ հարկը Օսմանյան պետության հիմնադրումից սկսած վերցվել է քրիստոնյա հպատակներից և երկրներից (օրինակ՝ Վենետիկի և Սերբիայի կառավարություններից): Սկզբում քրիստոնյա հպատակները չիզիե են վճարել այսպես. բարձր դասը՝ 30 աղչե, միջակ դասը՝ 20 աղչե, ցածր դասը՝ 10 աղչե: Սուլթան Մուրադ III-ի ժամանակ (1574—1595) խմիչքների վրա նշանակված տուրքը ավելացվում է չիզիեի վրա, որից հետո այդ հարկը ըստ դասերի բարձրացվում է 45, 30 և 15 աղչեի: Այդ դարաշրջանում մեկ աղչեն 30—40 փարայի էր հավասար: Հետագայում այս հարկի գումարը նորից փոփոխությունների է ենթարկվում: Այսպես, Քյոնյըրյուլու Մուստաֆա փաշայի սադրազամության ժամանակ այս հարկը վերցվել է 48, 24 և 12 դիրհեմ արծաթով: 1855 թվականից չիզիեի հարկը վերանվանվում է «Բեդե-ի ասքերիյեի», այսինքն զինվորական ծառայության փոխարեն վճարված հարկ: Քրիստոնյաները զինվորական ծառայության չէին կանչվում և փոխարենը վճարում էին 50, 30 և 15 դուրուշ: Այս հարկից ազատված էին հոգևորականները, կառավարական պաշտոնյաները, անշափահասները, ձեռքերը, սուլթանական բերաթներով և վեզիրների հրամաններով ներվածները: 1908 թվականին օսմանյան

սահմանադրության հրապարակումից հետո վերոհիշյալ զինվորական հարկը վերացվեց և քրիստոնյաներն էլ զինվորական ծառայության կանչվեցին:

8. Յարլիդ — փաղիշահական ֆերման:

9. Գրքում րիմարը սխալմամբ բյուզաբ է տպագրվել: Այդ սխալը կրկնվում է մի քանի տեղերում:

10. Դիվանլյանե — ընդարձակ սրահ:

11. Սելսեբիլ — դրախտում հոսող ականակիտ ջուրը:

12. Սոմար — հացահատիկի կշռման շափ, հավասար է 16 փթի:

13. Ղեղդարե — Երկու կողմից հատող ծանր սուր:

14. Կանքար — հայերեն կենդինար: Ծանր ապրանքներ կշռելու հատուկ կշեռք: Մեկ կանթարը հավասար է 44 օկկայի: Նոր կանթարը՝ 100 կիլոգրամի:

15. Չերգիս կամ Ջերջիս — քրիստոնեական ավանդությունների համաձայն՝ քրիստոնեական 91 թվականին Մուսուլ քաղաքում Ջերջիսը քրիստոնեական կրոն է քարոզել ու տարածել և տեղի իշխողի՝ Չագանի կողմից, անասելի և դաժան շարշարանքների է ենթարկվել և նահատակվել: Նրա հետևորդները՝ 34 հազար մարդ, բարբարոս ռնչացվել են:

Պաղեստինի Քանանի երկրում Չերգիս անունով մի ցեղ է ապրել:

16. Շաֆիի (شافعي) դավանանք — իսլամական չորս հիմնական դավանանքներից երկրորդն է: Հիմնադիրը եղել է Մեքքայում և Մեդինայում իսլամական կրոնի ոգով կրթված իմամ Շաֆին: Մահացել է հիջրեթի 197 թվականին Եգիպտոսում և թաղված է այնտեղ:

17. Էվ. Չելեբին քրդական լեզուներ յսելով նկատի ունի քրդական բարբառները:

18. Թախթգլահ — մայրաքաղաք, գահավայր:

19. Դադվանի լեռները գտնվում են Վանա լճի արևմտյան եզրերին:

20. Թախթի Վան — Դադվանն է:

21. Քևուր — հավանաբար Սուրբ Դևորգ:

22. Շեհրենդեր — ընդհանրապես գործ է ածվում հյուպատոս իմաստով, այստեղ ունի առևտրական գործերի գործակալի իմաստ:

23. Կափանդար — շուկայի մեծ կշեռքով՝ կափանով կշռող:

24. Բոյա էմինի — ներկի էմին:

25. Նաֆշբենդի, գյուլշենի և բեկրաշի — աղանդներ են:

26. «Երյաբան-ի զէր» — ոսկյա ծառուղի:

27. Քյաշի — Իրանի Քյաշան քաղաքում պատրաստված ընտիր հախճապակի:

28. Թելաթին է կոչվել Ռուսաստանում ձիու կաշիից պատրաստվող ամուր և փափուկ կաշին:

29. Էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ սխալմամբ տպված է 1605 թ., պետք է լինի 1065 (1654) թվական:

30. Դերբենդ — կիրճ, կապան:

31. Էվ. Չելեբին սխալվում է: Նախ կղզիները երկուսը շեն, այլ չորսը: Կղզիների անունները նույնպես ճիշտ չեն: «Ահտըմ վար» անունը աղավաղված է, պետք է լինի Ախթամար: Այս կղզին ունի ամրակուռ բերդ և հնագույն վանք: Այդ վանքը Ախթամարի հայկական կաթողիկոսության կենտրոնն է եղել: Հետևաբար Ախթամար անունը սխալմամբ հիշվում է երկու անգամ: Մնացած երեք կղզիներից

լիմում և կտուցում մենաստաններ կան, իսկ շորրորդը՝ Աստեր կղզին, անբնակ է:

32. Կուլաջ — խորության շափ է և հավասար է 1895 մետրի:

33. էվ. Չելեբին կարմիր ձկներ է անվանում տառեխ անունով հայտնի ձկներին:

34. Շելխ Մուսաաֆա Ախլարի — էվ. Չելեբին «Ախլաթի ավերակներ» հատվածում գրում է, որ Շելխ Մուսաաֆա Ախլաթին հանելֆի դավանանքին պատկանող բարեպաշտ անձնավորություն է եղել:

35. Աղ ցեղը (Աղաճ Եղ) — Աստվածաշնչական ավանդությամբ Հաբեթի որդի Ազի ցեղն է, որն ըստ ավանդության ապրել է մեր թվականությունից երեք հազար տարի առաջ:

36. Մահանի փաղիշահը — Մահանի երկրի մասին տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 77:

37. Բոյբեյի — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 17:

38. Ջելի — արաբական տառերով այն խոշոր գրերը, որոնք պարզ են, խոշոր և հեռվից կարելի է հեշտությամբ կարդալ:

39. Մեհրաբ — ջամիների, մզկիթների բնմը: Մեհրաբից իմամը նամազ է անում և քարոզ կարդում:

40. Սխալ է, կարող է լինել հարյուր արշին կամ քայլաչափ:

41. Դերգյահ-ի ալի-դերգյուն (պարսկերեն) — բառացի նշանակում է դուռ, դռան ճակատ. ալի՝ բառացի նշանակում է բարձր, բարձրագույն, օրինակ՝ Բարի Ալի նշանակում է բարձրագույն Դուռ, օսմանյան կառավարության կենտրոնական շենք, որը գործ է ածվում կենտրոնական կառավարության իմաստով: Դերգյահ-ի Ալի՝ փաղիշահական, սուլթանական Բարձր Դուռ:

42. Ներուզ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 52:

43. Բարկիբ կալասի — բերդ Վանի շրջանում:

44. Ամիկ — (արաբ, ամիթ) բառացի նշանակում է խոր:

45. Սուլեյմանիյե — սուլթան Սուլեյմանի կողմից կառուցված հայտնի ջամի Ստամբուլում:

46. Սերափերգե — նշանակում է արքունի տաղավար:

47. Կափուջի բաշի — տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 25:

48. Խաբբ-ի Շերիֆ — Խաբթ՝ փաղիշահական հրովարտակ, ֆերման, շերիֆ նվիրական, բարձր, վսեմ: Խաբբ-ի շերիֆ կամ Խաբբ-ի հյումայուն կոչվում էին պետական կարևոր հարցի մասին սուլթանների ձեռքով գրված և պաշտոնապես կարգացված ֆերմանները:

49. Մելեֆ Ահմեդ փաշա — էվ. Չելեբին բոլոր առիթներով գովաբանում և դրվատում է իր հովանավոր և մեկնաս Մելեբ Ահմեդ փաշային, իբրև կարող, իմաստուն և արդարասեր պետական գործիչի: Սակայն փաստերը շեն հաստատում այդ: Մելեբ Ահմեդ փաշան եղել է միջնադարյան ռազմաֆեոդալական Թուրքիայի տիպիկ պետական գործիչ, որն իր մեջ մարմնավորել է սուլթանական ռեժիմի բոլոր բացասական գծերը, — կողոպուտով, թալանով, հափշտակությամբ, սպանություններով, կաշառքներով և նման միջոցներով անշափ հարստանալու, շուայլ ցոփ կյանքով ապրելու անհագ ցանկությամբ:

Մելեբ Ահմեդ փաշան Անատոլիայի մի քանի էյալեթներում (էրզրում, Բաղդատ, Վան և այլն) վալի է եղել: Լինելով սուլթան Մուրադ IV-ի փեսան նշանակվել է նաև որպես սադրազամ: Սադրազամության պաշտոնում մնացել է մեկ տարուց քիչ ավելի: Հրաժարականի պատճառը եղել է այն, որ պետության ֆի-

նանսակաւն ծանր վիճակը թեթևացնելու համար, նա փորձել է շրջանառութեան մեջ դնել կեղծ դրամ, և ենիչերիններին ոռճիկ վճարել այդ դրամով, իսկ կեղծ դրամի փոխարեն հավաքել է ոսկեդրամը: Պատմագիր Ի. Հ. Դանիշմենդի վկայութեամբ Ահմեդ փաշայի այս «միջոցառումը» էսնաֆների ոտքի կանգնելու և ժողովրդակաւն ապստամբութեան պատճառ է դարձել:

Այս փաշայի Վանի վախիթութեան շրջանի մասին էվ. Չելեբիի հաղորդած տեղեկութիւնները և փաստերը, Բիթլիսի քուրդ Աբդալ խանի հետ ունեցած հարաբերութիւնները պերճախոս կերպով բնորոշում են Մելեք Ահմեդ փաշային: Այդպիսին է եղել Օսմանյան կայսրութեան միջնադարյան ռազմաֆեոդալական իշխանութիւնը, սկսած փադիշահ-խալիֆայից, սագրազամներից, վեզիրներից, փաշաներից մինչև վիլայեթների, սանջաքների և գավառների իշխանավորները, որոնք բոլորը Աստծո, շարիաթի և Մարգարեի անունից դաժանորեն հալածել ու տանջել են իրենց բարբարոսական ուժի մի դեմ ամենափոքր հակառակութիւն ցույց տվողներին, անխնա շահագործել են ժողովրդական միջին և ցածր խավերին, անհազարեն ծծել են գյուղացիութեան արշուներ:

50. Բար-ի իման — բառացի նշանակում է հավատքի վայր:

51. Ջալուր (Մելեք Ջալուր) — Պաղեստինի վեհապետներից մեկի կողմից իսրայելցիների վրա ուղարկված բանակի հրամանատարը, որն իր քաջագործութեամբ հայտնի առասպելական անձնավորութիւն է:

52. Յրզղ Ջըրղ — Սասանյան արքաներից է, որը իշխել է V դարի սկզբին: Հայտնի է եղել իր բռնութեամբ և կոպտութեամբ:

53. Սիփահսալար — զինվորական հրամանատար, սերդար, սերասքեր:

54. Կումբարա — պայթուցիկ նյութով լցված ռումբ, նռնակ:

55. Թճաշափր կամ թիզը հավասար է 0,233 մետրի:

56. Կալիոն — հին պատերազմական նավի մի տեսակ:

57. Ազաբների զորամաս — ազաբ բառացի նշանակում է ամուրի:

Ազաբների զորամաս էր կոչվում օսմանյան բանակի միավորումներից մեկը, որի զինվորները ամուրի էին և ամուսնանալու իրավունք չունեին: Այդ զորամասը մտնում էր էյալեթի զինվորների կազմի մեջ:

58. Սերդեն գեղի էին կոչվում օսմանյան բանակի փոքր զինվորական խմբերը, որոնք ունեին հատուկ զինվորական պարտականութիւն: Նրանք անսպասելիորեն մխրճվում էին թշնամու բանակի խորքերը կամ պաշարված բերդը: Սերդեն գեղի զինվորների հարձակումները ընդհանրապես վերջանում էին հաջողութեամբ: Երբ պաշարված բերդի գրավումը ուշանում էր, այդ դեպքում դալ կըլըջ (սուսերամերկ) զինվորները, գիշերով, աննկատելիորեն, սանդուղքներով մտնում էին թշնամու բերդը և հակառակորդի բանակում շփոթութիւն առաջացնելով՝ հեշտացնում էին բերդի գրավումը:

Սերդեն գեղի և Դալ կըլըջ զինվորական խմբերը օսմանյան բանակում խոշոր դեր են խաղացել և սարսափ տարածել:

59. Կեղիֆ — որն է մեկին մշտական ծառայութեան կամ պաշտոնի նշանակումը. կեղիք ունեցողը կոչվում է կեղիֆի:

60. Դիրլիֆ — ապրուստի միջոց: Թուրքական ավատական սիստեմում դիրլիֆ

* I. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı tarihi Kronolojisi, cild III, s. 509.

էին կոչվում թիմարի և զեամեթի սիփահիներին իրենց տարեկան եկամտի չափով տրված հողաբաժինները: Մանրամասնութիւնները տե՛ս հատ. I, ծանոթ. 3:

61. Սալավաթ — (եզ. սալվե կամ սելաթ), բառացի նշանակում է աղոթք, նամագ: Վտանգի պահին կարդացված հատուկ աղոթք:

62. Արփալըֆ — տե՛ս հատ. II, ծանոթ. 10:

63. Խասեֆի — փաղիշահի պալատում ծառայող այգեպանների հատուկ դասը և նրանց սպաները:

64. Մուկարաա, մուկարաաջի — մուկաթաա էին կոչվում այն հողերը, որոնց տասանորդի հարկը տրվում էր որոշ մարդկանց, առանց այդ հողերը ծախսելու իրավունքի: Այդ հողերը կոչվում էին մուկարաալի հողեր: Մուկարաաջի՝ մուկաթաալի գործերին հսկող պաշտոնյա:

65. Մեկուֆաթջի — վակֆներին հսկող պաշտոնյա:

66. Դիվանի խալիֆեներ — դիվանը փաղիշահի և վեզիրների հատուկ դիվանատուն է: Խալիֆե կամ քալիֆե նշանակում է քարտուղար:

67. Ֆերվա — շարիաթական սկզբունքների համաձայն մյուֆթի կողմից որևէ հարցի մասին (առանց անունը հիշելու) գրի առնված և տրված վճիռ: Հաճախ կոչվում է ֆերվալի շերիֆ (նվիրական ֆեթվա):

68. Նագիր — որևէ ցեղի կամ աշիրեթի ղեկավար կամ փոխանորդ: Նագիր էին կոչվում այն թեքիյեում շեյխին օգնող և նրան փոխարինող ստաժավոր դերվիշները:

69. Նայիր — փոխանորդ, կադիի՝ դատավորի փոխանորդը:

70. Մյուսթանֆեզ էին կոչվում զինվորական ծառայութիւնը ավարտած, պահեստի դասից հետո միայն երկրի պահպանութիւն ծառայող զինվորները:

71. Ղազի-կրան — ղազիներին ջարդող:

72. Չերխեջի — բանակի առջևից շարժվող թևեզ զորամաս, առաջապահ:

73. Բալա բուրջ — բարձր աշտարակ:

74. Սու-կուլեսի — ջրի աշտարակ:

75. Կավուֆ — խույր, հին ձևի զլխարկ, որը պատրաստվում էր բամբակից, բավականին բարձր էր և վրան փաթթոցներ էին փաթաթում:

76. Ֆիրենգի — եվրոպական տարագ:

77. XVI—XVII դարերի թուրք և օտար պատմիչների վկայութիւնով Օսմանյան կայսրութիւնը բաժանված է եղել ոչ-միատեսակ հիմունքներով վարչական միավորների: Ասիական մասի հարավ-արևելքում, սահմանամերձ շրջաններում և, մասնավորապես, քրդական ցեղերով բնակեցված շրջաններում եղել են մի շարք կիսանկախ վարչական միավորներ: Դրանք էին հյուսնումերները, յուրթլուֆները և օջաֆլրֆները:

Օսմանյան ռազմա-ֆեոդալական պայմաններում խոսք անգամ չէր կարող լինել ինֆեոդալութիւն, ազգութիւնների և ցեղերի ինֆեոդալման մասին: Այդ հյուսնումներ և օջաքլրքների առկայութիւնը կարելի է բացատրել սուլթանական թուրքիայի ֆեոդալական մասնատվածութիւնով, կենտրոնական իշխանութիւնի թուլութիւնով և մասամբ նաև սահմանային շրջանները տեղական ուժերով պաշտպանելու քաղաքականութիւնով: Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, այդպիսի կիսանկախ վարչական միավորներ են եղել քրդական տարբեր ցեղերով բնակված շրջանները: Թուրքական սուլթանները անկարող լինելով, երբեմն նաև ձեռնտու շահամարելով, քրդական ցեղերի (աշիրեթ) լրիվ հպատակեցում կենտրոնական իշխանու-

թյանը, նրանց շնորհում էին վերոհիշյալ անուններով կիսաանկախ իշխանություններ, որոնցից, հարկավ օգտվում էին քրդական ցեղապետները (աշիրեթապետները): և ստեղծում էին իրենց շահերին համապատասխան մեծ և փոքր իշխանապետություններ:

Այս առումով թուրքական կենտրոնական իշխանության և քրդական տեղական ցեղապետների շահերը մասամբ համընկնում էին: Սակայն երբեմն այդ հյուրումեթները, ի վնաս կենտրոնական կառավարության, ուժեղանալով՝ վերածվում էին կենտրոնախույս, անկախ շրջանների՝ իրենց բանակով, ներքին կազմակերպությամբ և հաճախ Ստամբուլի սուլթանական արքունիքը հիշեցնող սեփական արքունիքով և շքեղությամբ: Սրա ամենատիպիկ օրինակը Բիթլիսի ճյուղումեթի իշխող քուրդ Աբդալ խանն է:

էվ. Չելեբիի «Ուղեգրության» մեջ և այլ թուրքական աղբյուրներում հիշատակվում են 16—17-րդ դարերում գոյություն ունեցող հյուրումեթները և օջաքլըքները:

ա) Դիարբեհիլի էյալերը ունեցել է հետևյալ հյուրումեթները. Փալու, Գիլեխ, Ջեզիրե, էգիլ, Հեզզո, Թերշիլ, Սարու (կամ Սավուր): Իսկ իբրև յուրյուլ է օջաքլըք՝ Սեղման, Կուլեր, Փերբեկեր, Չեպաֆչուր, Ջերմիկ, Մեհրանիե, Թերշել, Աքաֆ:

բ) Վանի էյալերում կային Հեֆարիի, Բիրլիսի, Խիզանի, խաչարի (այլ անունով Մահմուդիյե) հյուրումեթները և Բարկիլի օջաքլըքը:

գ) Մի շարք աղբյուրներում նշվում են, որ օջաքլըքներ ունեցել են նաև Չըլդերի, Բաղդատի էյալեթները և այլն:

Վերոհիշյալ վարչական միավորները տարբերվում էին իրենց քաղաքական-վարչական իրավասություններով: Նրանցում ընդհանուրն այն էր, որ Ստամբուլի կենտրոնական իշխանությունը անմիջապես չէր միջամտում նրանց ներքին կառավարման գործերին: Բոլորը, այս կամ այն չափով, հարկային և զինվորական որոշ պարտավորություններ ունեին սուլթանական կառավարության հանդեպ:

Այս ընդհանուր բնութագրմանը բնորոշ օրինակ կարող է ծառայել Բիթլիսի Աբդալ խանի քրդական ճյուղումեթը: Նախապես պետք է նշել, որ էվ. Չելեբին, ըստ իր սովորության, չափազանցություններ է անում և փորձում է Աբդալ խանին ներկայացնել իբրև տաղանդավոր զինակալ, գրականագետ, լեզվաբան, հարուստ և ուժեղ մի իշխանավոր:

Աբդալ խանը իսկապես իր հյուրումեթի սահմաններում իշխել է գրեթե անկասորեն, հսկայական հարստություն է դիզել ի հաշիվ քրդական ցեղերի անխնա շահագործման և կողոպտման: Աբդալ խանը լինելով մի ավազակաբարո անձնավորություն, միժամանակ անխնա կողոպտել ու թալանել է թուրք, հայ և այլ ազգությունների իշխողներին, վաճառականներին և աշխատավոր տարրերին:

Թեև էվ. Չելեբին լուրջությամբ է անցնում, սակայն պատմությունից հայտնի է, որ այդ դարաշրջանում, Բիթլիսի հայ վաճառականները Փոքր Ասիայի և Եվրոպայի շուկաներում լայն առևտրական գործունեություն են ծավալել: Կասկած չի կարող լինել, որ Աբդալ խանի համար հարուստ հայ վաճառականները եկամտի կարևոր աղբյուր են հանդիսացել: էվ. Չելեբիի հիացմունքով նկարագրած Բիթլիս քաղաքի բարձր կուլտուրական կյանքը, նրա շքեղություններն ու ճոխությունները, անտարակույս, մեծ չափով հղի է նաև հայ վաճառականների կուտակած հարստությունների արդյունք: էվ. Չելեբին գտնում է, որ Բիթլիսի բարգավաճման գոր-

ծում մեծ դեր է կատարել Արդալ խանը, որն անկասկած ճիշտ չէ և արդյունք է էվ. Չելեբիի դեպի ոչ-խալամները ունեցած անբարչացակամ վերաբերմունքի և իր խալամական ֆանատիզմի:

Եթե բուրդ Արդալ խանը հանդիսանում է XVII դարի Թուրքիայի ռազմա-ֆեոդալական վարչական-կառավարական սիստեմի՝ հյուբումեթների տիպիկ ներկայացուցիչը, ապա սաղրազամ Մելեք Ահմեդ փաշան իր մեջ մարմնավորում է այդ դարաշրջանի (և հաջորդ դարերի) սուլթանական ուժիմի պետական բարձր պաշտոնյաների (վեզիր, սաղրազամ, բեյլերբեյի և այլն) տիպարը: Վանի էյալեթի տիրակալ Մելեք Ահմեդ փաշան եղել է այդ ընդարձակ ու կարևոր էյալեթի բացարձակ տերն ու տնօրենը, ունեցել է վարչական-քաղաքական, ռազմական անսահմանափակ իրավունքներ և այդ ամենը օգտագործել է իր անսահման հափըրտակութունների, կողոպուտների և կաշառակերութունների համար: Նա վայելելով սուլթանի համակրանքն (անշուշտ կարճատև) ու վստահութունը՝ դարձել է էյալեթի բացարձակ տիրակալը: Շատ հատկանշական է Արդալ խանի դեմ Մելեք Ահմեդ փաշայի կազմակերպած արշավանքը, որը ոչնչով չէր տարբերվում երկու պետութունների միջև մղվող պատերազմական գործողութուններից: Այդ պատերազմը էվլիյա Չելեբին նկարագրել է իր բոլոր մանրամասնութուններով: Արդալ խանի պարտությունը և փախուստով սկսում է խանի աբուլմիսի և նրա անբավ հարստութունների թալանումը, որի մեջ Մելեք Ահմեդ փաշան ստանում է իր առյուծի բաժինը:

Մելեք Ահմեդ փաշայի և Արդալ խանի հարաբերութունները բնորոշ են միջնադարյան սուլթանական Թուրքիայի ռազմաֆեոդալական կարգերի համար և հետևաբար, որպես պատմական փաստ արժանի ուշադրության: (Տե՛ս նաև այս հատորի 49-րդ ծանոթագրութունը):

78. Թեֆսիք — ղուրանի որոշ խոսքերը մեկնաբանելու և բացատրելու, ինչպես նաև անհրաժեշտ մանրամասնութուններ տալու համար գրված գրքեր:

79. Ջերբաֆ — ոսկեհուռ դիպակ:

Հ Ա Տ Ո Ր Հ Ի Ն Պ Ե Ր Ո Ր Կ

1. Եզտ Ջրուտ — տե՛ս հատոր IV, ծանոթագրութուն 52:

2. Օսմանյան բանակի մեջ տարբեր վիլայեթների կամ գավառների զինվորները տարբեր անուններով էին կոչվում:

3. Չուրս դավանանք — Մուհամմեդ մարգարեի հիմնած իսլամական կրոնը. անփոփոխ և անաղարտ շի մնացել: Ժամանակի ընթացքում Երևան են եկել տարբեր դավանանքներ, ինչպես Հանեֆի, Մալլիքի, Շաֆիի և Հանբելի, և աղանդներ, ինչպես Շիի:

4. Էնդերուն և բիրուն — Էնդերուն (պարսկ.) բառացի նշանակում է ներս, ներքին: Էնգերուն է կոչվել սուլթանական արքունիքի ներքին մասը, այսինքն հարեմը՝ իր բազմաթիվ աղաներով, ներքինիներով և ծառայողներով: Բիրուն (պարսկ.) բառացի նշանակում է դուրս, արտաքին: Սուլթանական արքունիքի արտաքին մասը, որը համեմատաբար ավելի բաց էր և որտեղ գտնվում էր արքունիքի գրասենյակը, իր բոլոր հարակից մասերով: Այստեղ սուլթանը ընդունում էր իր վեզիրներին, բարձրաստիճան պաշտոնյաներին, ինչպես նաև օտար ղեսպան-

ներին և հյուրերին: Էնդերունի և բիրունի ծառայողների նսկայական բանակներն ունեին իրենց հատուկ վարչական կարգը և սովորությունները: Էնդերունի ղեկավարները կոչվում էին ներքին աղաներ (իշ աղալարը), իսկ բիրունինը՝ դրօփ աղաներ (դըշ աղալարը):

5. Աթ-մեյդանիի ղեպփեը — Աթ-մեյդանին (բառացի՝ ձիու հրապարակ) Ստամբուլի սուլթան Ահմեդի հրապարակի հին անունն է: Աթ-մեյդանիի ղեպփեը տեղի են ունեցել 1066 (1651) թվականի մարտի 4-ին: Պատճառը եղել է այն, որ սիփահահիների և ենիչերիների ռոճիկը կառավարության կողմից վճարվել է ոչ-լիարժեք փողերով (ակչե): Այդ փողերը սարրաֆները վերցրել են շատ պակաս արժեքով:

Նախապես պլանավորված սիփահահիները և ենիչերիները հավաքվում են Աթ-մեյդանիում և պահանջում են սուլթանից 30 մարդու գլուխներ (կառավարության ղեկավարների և արքունիքի աղաների): Երիտասարդ փադիշահ սուլթան Մուհամմեդ IV-ը ստիպված է լինում բավարարել ապստամբների պահանջները: Ապստամբներն ամեն օր (իրենց ցուցակով) մի քանի մարդիկ էին գտնում, սպանում և նրանց դիակները գլխիվայր կախում էին սուլթան Ահմեդի (Աթ-մեյդանի) հրապարակում և ցուցադրում ժողովրդին: Այդ ղեպփեի կապակցությամբ Ստամբուլում 5 օր կյանքը կանգ է առնում:

6. Էվ. Չելեբիի Բիթլիսում եղած ժամանակ Աբդալ խանը նրան մի ներկատուն է նվիրել:

7. Կագ-գյուլի — սագի լիճ:

8. Աղղը-աչըֆ մաղաբա — բերանը բաց քարայր:

9. Էվ. Չելեբիի այս սխալի մասին տե՛ս հատոր II, ծանոթագրություն 72:

10. Էվ. Չելեբին օգտվելով բազմաթիվ արաբ, պարսիկ, հույն, հայ և այլ պատմագիրներից, իր նկարագրած և ուսումնասիրած գրեթե բոլոր քաղաքների մասին տալիս է պատմական տեղեկություններ: Այդ պատմական տեղեկությունները և ստուգաբանությունները հաճախ ավանդական, նույնիսկ առասպելական բնույթ ունեն: Սակայն, այնուհանդերձ, Չելեբիի կողմից օգտագործված պատմական աղբյուրները, այն էլ XVII դարի պայմաններում, երբ նա գրեթե անընդմեջ մոտ շորս տասնամյակ շարունակ ճանապարհորդել է զանազան երկրներ, անպայման դժվարացել է ուսումնասիրել այդքան բազմաթիվ և բազմալեզու աղբյուրները: Էվ. Չելեբին իր օգտագործած պատմական բազմաթիվ աղբյուրների մասին ոչ մի լրացուցիչ տեղեկություն չի տալիս, չի նշում այդ պատմագիրների երկերի անունները, օգտագործված էջերը և այլն: Այս հանգամանքը շատ է դժվարացնում նրա կողմից օգտագործված աղբյուրների հայտնաբերումը: Հավանաբար այդ աղբյուրների մի մասը մեզ չի հասել, գուցե և չեն տպագրվել: Այս պատճառներով միշտ չէ որ մենք հնարավորություն ենք ունեցել այդ աղբյուրների մասին տալ կոնկրետ ծանոթություններ: Այսպես, Էվ. Չելեբին Թորթաթի բերդի մասին հատվածում իր օգտագործած արաբ, աչիմ, հույն աղբյուրների հետ հիշում է նաև հայկական աղբյուրների մասին, առանց նշելու, թե ո՞ր աղբյուրներն են եղել իր ձեռքի տակ: Չենք կասկածում, որ Էվ. Չելեբին իսկապես ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ծանոթ է եղել միջնադարյան հայ պատմագիրների աշխատություններին: Նրա «Ուղեգրության» մեջ կան որոշ նյութեր, որոնք ցույց են տալիս, որ Էվ. Չելեբին ծանոթ է եղել նաև հայերեն լեզվին (դժվար է ասել, թե ինչ չափով): Նա հաճախ հիշում է հայերեն բառեր և արտահայտություններ, տալով նրանց ճիշտ իմաստը

(օրինակ՝ վանք, գերան, վարդապետ, մշակ, մեռոն, կաթնապուր, հայկական հագուստներ, կոշիկներ և այլն): Առհասարակ բոլոր մեծ և փոքր լեզուների մասին էլ. Չելիբիի հետաքրքրությունը, այդ լեզուներից բերված բառերի, խոսակցությունների, առածների շատ հարուստ նմուշները, ցույց են տալիս նրա առանձին հետաքրքրությունն ու վերաբերմունքը դեպի մուսուլման և ոչ-մուսուլման ժողովուրդների լեզուները:

11. Հաջի Բեկրաչ Վելի հոռասանի — իր ուսումը ստացել է հորասանում հայտնի Շեյխ Լոկմանի հորասանի մոտ: Իեկթաշ Վելին այցելել է մուսուլմանական բոլոր նվիրական վայրերը և գալով Հունաստան, շարունակել է կրթել և պատրաստել իր նմաններին: Մահացել է 738 (1337) թվականին:

12. Վալիդե սուլթան — վալիդե (արաբ.) նշանակում է մայր: Վալիդե սուլթան էին կոչվում օսմանյան սուլթանների հարազատ մայրերը, որոնք թե փաղիշահական արքունիքում և թե կառավարության գործերում լայն իրավունքներ ունեին: Վալիդե սուլթանները բացարձակ հեղինակություն ունեին հարեմում: Սուլթանները հաճախ պարտավոր էին լսել և հաշվի առնել Վալիդե սուլթանների ցանկությունները և առաջարկները: Վալիդե սուլթանները հաճախ մասնակցել կամ կազմակերպել են պալատական դավադրություններ: Վալիդե սուլթանները ունեին շատ ընդարձակ հոգեր, որոնցից հսկայական եկամուտ էին ստանում: Այդ եկամտի որոշ մասը նրանք հատկացնում էին վակֆներին կամ այլ բարեգործական հիմնարկներին:

13. Գյուզում — երկուրձև նեղ բերանով ջրի պղնձյա սափոր:

14. Լահուրի երկիր — Հնդկաստանում, Ռայ գետի եզերքին ընկած Լահուրի էյալեթի կենտրոնը կոչվում է Լահուր: Անցյալում խիստ բարեշեն է եղել, բայց հետագայում ավերվել է: Լահուրում պատրաստվել են շատ հայտնի զենքեր և մասնավորապես մետաքսյա գործվածքներ:

Լահուրը երկար ժամանակ եղել է մոնղոլական փաղիշահների կենտրոնը:

15. Իլմ-ի հաղիս — իլմ (արաբ.)՝ գիտություն, հաղիս նշանակում է Մուհամմեդի խոսքեր և գործեր: Իլմ-ի հաղիսը Մուհամմեդի դործունեությունն ուսումնասիրող գիտություններից է: Այդ գիտության կարևոր մասերից է շարիաթական օրենքների և կանոնների վերաբերյալ գիտությունը, որը կոչվում է Իլմ-ի ֆրկո: Մուսուլմանական արդարադատությունն ու դատավարությունը հիմնված է ֆրկհի վրա:

Ա Ն Ձ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

- Աբաղա Մուհամմեդ փաշա, էրզրումի վա-
լի — 58, 59, 67, 135, 290
- Աբղալ խան, Բիթլիսի քուրդ խան — 163,
166, 194, 195, 197, 199, 202—204,
243, 252—255, 263, 267—270, 303,
305—307
- Աբղյուլ Կադեր Գիլանի, իսլամական կա-
դեր ազանդի հիմնադիր — 291
- Աբղյուլ Մերալիբ — 158, 159
- Աբղուլլահ, վեհափառ Օմերի որդին — 264
- Աբղուլ Ռահման Զամի, բանաստեղծ —
294
- Աբրահամ — 209, 212
- Ադամ — 297
- Ալա աղա — 57
- Ալաշա Աբլի Հասան աղա — 73
- Ալեքսանդր խան-օղլի, վրացի զինվորա-
կան ղեկավար — 129
- Ալեքսանդր Մակեդոնացի — 39, 88, 99—
101, 104, 107, 125, 165, 168, 170,
191, 196, 199, 210, 223, 228, 299
- Ալեքսանդր Մեծ — տե՛ս Ալեքսանդր Մա-
կեդոնացի
- Ալ-Ջյուլկադեր Ալա-Ուղղելե — 142
- Ալի Աղա — 88
- Ալի Աղա, Կարսի զիզդար — 123
- Ալի բեյ, Գենջի իշխող — 168
- Ալի բեյ, Մուտրիկի իշխող — 198
- Ալի խան, Թավրիզի իշխող — 74
- Ալի խան, Վանի խան — 232
- Ալիխան-օղլի Գենջալի, Երևանի խան —
65
- Ալի Կուլջի, թուրք գրող — 249
- Ալի Զավուլ — 147
- Ալփ Ասլան — 296
- Ակ-բաշ-Աղա — 147
- Ահմեդ աղա — 236
- Ահմեդ աղա, էրզանացի — 252
- Ահմեդ Մրդհատ, թուրք գրականագետ —
8, 9, 281
- Ահմեդ Ջեդեր, թուրք հրատարակիչ — 9
- Արիստո (Արիստոտել) — 72, 78
- Ահաբերետեն — 162
- Բաբարբին Հինդի (Էբու-Ջենդ Հինդի) —
148, 149
- Բախր նասար (Բախտ-ուլ-նասր) —
տե՛ս նաբուզդոնոսոր
- Բակր փաշա — 130
- Բահրամ Յուրի — 72
- Բահրամ փաշա — 118
- Բայազիդ խան, Սուլեյման Կանունիի շեհ-
զադե — 231
- Բայազիդ-Վելի — տե՛ս Սուլեյման Բայազիդ
խան II
- Բայենդուր խան — 213
- Բայրամ փաշա, Ստամբուլի մեծ վեզիր —
33, 82, 83
- Բարբուղ Վ., սովետական ակադեմիկոս,
արևելագետ — 10, 11
- Բաբի — 6
- Բերլեմյոս տե՛ս Պողոմենոս
- Բելամ իրն Բաուր — 173
- Բեյդիվան, վրացական առասպելական իշ-
խանազուն — 108
- Բրյրիլ Մուհամմեդ փաշա, Սելիմ 1-ի
մեծ վեզիր — 132, 159, 162—164,
167, 181, 184, 190, 264

- Բիբլիս (Բիլլիս). Ալեքսանդր Մակեդոնացու գանձապահը — 104, 106, 166, 196, 199
- Բլանլի Ալի փաշա — 116
- Բյուզեյսե — 155, 274
- Գենջի աղա — 241
- Գյունդուզ-բայ խան, Ակ կոյունլի շահերից — 122
- Գյուրջի Մունամմեդ փաշա, Անատոլիայի վեզիր — 83
- Գյուրջի ներքի, ավազակ — 258
- Դաբանի Յասը Մունամմեդ փաշա. սահրազամ — 71, 83, 84
- Դադիանի. վրացի իշխանազուն — 108
- Դանիշմենդ Ի. Հ. պատմագիր — 303
- Դավիթ խան, Վրաստանի թագավոր — 104, 299
- Դավիթ (Ճարգարե) — 108, 228, 246
- Դարա շահ, Բաբվի բերդի կառուցողը — 94
- Դելի Արդի աղա, Վանի ենիշերինների աղա — 241, 252
- Դելի Հասան, Թուրքիայում գյուղացիական ապստամբական շարժման ղեկավարներին — 290
- Դելի Հյուսեյին փաշա, ծովակալ — 83
- Դեմիրջի-օղլի — 242
- Դեսաթե խանի — 72
- Դերվիշ-աղա, Սեֆեր փաշայի թեթխուդան — 112, 136
- Դեֆերդար-զաղե Մունամմեդ փաշա, էվլիա Չելեբիի ուղեկիցը էրզրում գնալիս — 52, 74, 94, 129, 137
- Դիզար-օղլի — 219
- Դիլավեր փաշա-զաղե Մուրադ փաշա — 147
- Դիշլենկ Հյուսեյին փաշա — 58
- Դուկ-Աղ — 271
- Դելեթ Միրզա խան — 72
- Եզդան Բենրում — 168
- Եզդ Ջիրտ (Նահ Յըզդ Ջըրդ) — 90, 92, 101, 106, 264, 268, 303, 306
- Զալ-Իբնի Սամ խան — 291
- Զալ փաշա-զաղե — 201, 208, 214, 217, 219, 220
- Չերիդե. Հարուն էլ-Ռաշիդի տիկնանցից — 75
- Չելիխա — 274
- Չենակ Մարի — 149, 297
- Չեֆերիա, իսլամական նվիրական անձ — 144, 149, 155, 159
- Չիաեղդին բեյ, Բիբլիսի Աբդալ խանի որդին — 254, 255, 267
- Չյուլֆիֆար խան — 71
- Չոլաֆ Սուլթան խան, Ուրմիայի խանի որդին — 244
- Էբշիր փաշա, Հալեպի վալի — 262, 274
- Էրուբեֆիր, խալիֆա — 180, 246, 300
- Էրու-Էլ-Յեբն — տե՛ս Սուլթան Ֆաթի: Մուհամմեդ II Ղազի
- Էրու-ուլ Նեսը Մուլաֆերեզդին — տե՛ս Սուլթան Ուզուն Հասան
- Էզին — 157
- Էլ Մելիֆ Լեզդդին — 115
- Էլմելիֆ ուլ-Ազիզ Կըլըջ Արսլան Շահ Իբն-Մասուդ — տե՛ս Կըլըջ Արսլան
- Էլմելիֆ-ուլ-Մուլաֆֆեթ. սուլթան, Դիար-բեքիրի իշխող — 180
- Էլմուրեմիդ Բաալլահ, Կուլեբ բերդի հիմնադիր — 168
- Էլմյուրեվեֆիլ-Ուլալահ, Աբասյան, իսլիֆա — 75
- Էլ-Մյուրեֆիֆի Բաալլահ — 213
- Էլ-Մուրեբենսեր Բաալլահ — 115, 116
- Էմին բեյ, Մահմուդի բեյերից — 229
- Էմին Օմեր բին-Լոկման, վեհափառ Օմերի որդին — 157
- Էմիր-Գյունե խան, Երևանի խան — 82, 85
- Էմիր Թիմուր — 81
- Էմիր Կայրն — 215
- Էմիր Ումրան-Լոկման — 155
- Էոզդեմիր-զաղե Օսման փաշա (Նահ էոզդեմիր-օղլի Օսման փաշա) — 75, 76, 87—89, 93, 95, 98—101
- Էսփոզան, Ռաբբե կայսրի աղջիկը — 177
- Էսֆիլի Ռամազան էֆենդի — 111

- Էվիլյա բեյ, Մահմուդի բեյերից — 252, 262
- Էրբիշ փաշա, մեծ վեզիր — 227
- Էրզեն Բայ բին-Սոկրաբ-բին Կյունդուզ բայ, Ակ Կոյունլի փադիշահներից — 57
- Էրբուղուլ, Ալ-օսմանների նախահայրը — 57, 213, 271, 272, 292
- Էրջիշնե, կայսր — 144, 149
- Թակիանոս — 163
- Թաշեդդին Ալիշան, պարսկական շահ — 217, 229, 237
- Թավաֆի Մուստաֆա փաշա, էրզրումի վալի — 252
- Թեմեր Սերխան — 26
- Թեմերդ — 108
- Թեմրիս խան-օղլի, Վրաստանի խաներից — 82, 102, 103, 129, 130
- Թեփան Ահմեդ Աղա — 136, 137
- Թիմուր-ղաշ, Չոբանյան զինաստիպի ներկայացուցիչ — 300
- Թիմուր — տե՛ս Լենդ Թեմուր
- Թիմուր Կազրբ հալիլ փաշա — 58
- Թոհֆե, պատմագիր — 100, 123, 295
- Թոփալ Մուհամմեդ փաշա-զադե Հասան փաշա — 116
- Թոմմաֆ խան, սերդար — 81, 82, 85
- Թևաշի Սուլեյման փաշա, Սուլեյման կանունի վեզիր — 245
- Իբն-ի Բաթուրա — 5, 8, 12
- Իբն-ի Իսհակ — 100
- Իբրահիմ Բեյ, հոշաբի իշխոզ — 244, 260
- Իբրահիմ բեյ, Փալուի իշխոզ — 164, 165
- Իբրահիմ էֆենդի, շեյխ — 115
- Իզգեթ Ռիհեյ — 189
- Իմամ Ալի Ռիզա — 70
- Իմամ Կուլի խան — 105
- Իմամ էրու Հանիֆե, Հանեֆի դավանանքի հիմնադիր — 294
- Իմամ Շաֆի, Շաֆիի դավանանքի հիմնադիր — 72, 294, 301
- Իմամ Ջաֆեր — 291
- Ինվան, պատմագիր — 155, 196
- Իսա Չելեբի, Յըլգըրմ Բայազիդի շեհզադե — 52, 134
- Իսֆենդեր Ջյուլկարենյն — տե՛ս Ալեքսանդր Մակեդոնացի
- Իսֆենդեր շահ — 98
- Իստերայ խան — 104
- Լալա կամ Լալա Մուսրաֆա փաշա — տե՛ս Լալա Կարա Մուսթաֆա փաշա
- Լալա Կարա Մուսրաֆա փաշա, Սուլթան Մուրադ III-ի վեզիր, սերդար — 87—89, 93, 112—114, 116, 118
- Լալա Ֆերհան փաշա — տե՛ս Ֆերհադ փաշա
- Լենդ Թեմուր — 40, 52, 53, 70, 109, 116, 122, 123, 132, 134, 149—153, 157—160, 164, 170, 177, 190, 191, 194, 214, 221, 225, 228, 229, 232, 251, 269, 272, 273, 294
- Լենտ խան-օղլի էրֆելադ բեյ — 88, 114, 129
- Խալիդ իբնի Վելիդ, Երուսաղեմի սերդար — 144, 162, 163
- Խալիա, մեծ սերդար — 180
- Խալիֆ Իդրիս — 163
- Խանրմ Սուլթան, Բիթլիսի Աբգալ խանի կինը — 201
- Խերասան բեյ — 115
- Խիյաբի Ահմեդ փաշա, վեզիր — 257
- Խոշ-Աղա — 49
- Խոշա Ահմեդ Կանի, թուրքերի նախահայրերից — 271
- Խոշա-խան Լեհագանի — 81
- Խոշա Սատիխան — 97
- Խուսրև փաշա, սուլթան Մուրադ IV-ի ժամանակակից — 59
- Խուսրև փաշա, Սուլեյման Կանունի վեզիր, Վանի էյալեթի իշխոզ — 207, 226, 229, 230, 242, 247
- Կարա Կուլաֆ Մուստաֆա աղա — 226
- Կազրբ հալիլ — 228
- Կարբըջի-օղլի, ափազակասպետ — 258

Կայա Ալբ-բայ — 213
 Կայա Սուլթան, սուլթան Մուրադ IV-ի որդին — 69
 Կասրոսին, Կայսր — 157
 Կարա Ամմեդ, Դիարբեքի ժելիբ — 163
 Կարա Մուսրաֆա փաշա, Մուրադ IV-ի ենիշերինների աղա — 83
 Կարա Մուրադ փաշա — 227
 Կարա Մուրսուզա փաշա — 26, 228
 Կարա Յազըբի — 53
 Կարո Յուսուֆ, բուրդ ցեղապետ — 66
 Կարա Յուսուֆ-բին Ջելայիր. Աղրբեջանի Կարա Կոյունլի շահերից — 109, 116, 123, 134, 214, 221, 229, 272, 273
 Կարա Յուսուֆ խան, Կարա Կոյունլի խաններից — 194
 Կարա Սայիդ, Ջելայիների ապստամբության պարագլուխներից — 53
 Կարչաշայ խան — 102
 Կրլը Արսլան — 153, 221, 224, 235, 268, 271
 Կըյբասի բեյ — 87
 Կիամելեր — 136
 Կիդոֆե — 274
 Կլեուպտորա — 274
 Կոչա Ջալ փաշա — տե՛ս Ջալ փաշա-զադե
 Կոչա Խուսրև փաշա — տե՛ս Խուսրև փաշա
 Կոչա Սեֆեր փաշա, վեզիր, Ախալցխայի իշխող — 26, 112, 129, 130, 136
 Կոչա Ֆերհաա փաշա — տե՛ս Ֆերհաա փաշա
 Կոստանդին Կայսր — 21, 38, 40
 Կրաչկովսկի Լ., սովետական ակադեմիկոս, արևելագետ — 10—12
 Կուրաք փաշա — 95
 Կուրատ — 293
 Հաբեր, դիցաբանական — 302
 Հագո բեյ — 253
 Հաբեմ դայի — 158, 159
 Համիդ էֆենդի — 5, 219
 Հալդար փաշա — 79
 Հանտիկ Մելիֆ — 189
 Հաջի Քեկրաշ Վելի Խուրասանի — 271, 272, 278, 308

Հաջի Ջարալլահ — 220
 Հաջի Սուլեյման, լարախաղաց — 237
 Հասան — 242
 Հասան բեյ — 244
 Հասան-դադե, ծովակալ — 69
 Հասան Շահ — 196
 Հարուն-էլ Ռաշիդ, Բաղդատի խալիֆա — 75, 149 157, 176
 Հելաֆու խան — 75, 98, 116, 190
 Հեյդար — 267
 Հեշամ-բին Արդյուկ Մելիֆ — 109
 Հերսեֆ Ջադե Ամմեդ փաշա — 48
 Հեֆարի, Ալ-Արասիններից — 259
 Հյուսեյին — 242
 Հյուսեյին Աղա-զադե, էրզրումի ալայի բեյ — 58
 Հյուսեյին Բայկարա — տե՛ս Սուլթան Հյուսեյին Բայկարա
 Հյուսնի փաշա — 105
 Հուսեյին աղա, Վանի աղաներից — 226
 Ղիյասեդդին-բին էլ Սուլթեդիր — 261
 Մահմուդ III — 70
 Մահմուդ փաշա — 116
 Մահմուդ փաշա-Աքիկ, Յաթիհի վեզիրը — 38, 126
 Մանսուր Ջադե Մուսրաֆա. Նուրի փաշա — 286, 287
 Մարալե — Վրաստանի առասպելական իշխանագուն — 108
 Մարկո Պոլո — 8, 9
 Մարուլ (Մարալ) խան, Վրաստանի արքա — 127, 274
 Մելիֆ Ամմեդ փաշա, վեզիր, էվ. Չելերիի էֆենդին — 34, 66, 69, 187, 195, 204, 206, 207, 226—228, 239, 241, 251, 252, 256, 258, 262, 263, 266, 267, 302, 303, 306
 Մելիֆ Դանիշմենդ Ամմեդ Ղազի — 296
 Մելիֆ Ջալուք — 228, 256, 303
 Մելիֆ Քուրդոմ — 192
 Մեկրուկ Իբրահիմ փաշա, Սուլեյման Կոյունլի ժեծ սերդարը — 229, 230, 240
 Մեհմեդ բեյ — 299

Մեհմիդ-բին Ռիշար, իմամ — 141
 Մեմենեֆան, փաղիշահ — 213
 Մեմուն, հալիֆա — 75
 Մեհգեր Բարա — 164
 Մենուչեհր — 70, 291
 Սեջենդի խան — 122
 Մեսուա Չիլերի, տե՛ս Շեյխ Բայ-Չիլերի — 249
 Միխալ Շահ — 99
 Միմար Սինան, ճարտարապետ — 146—148, 296
 Միմինդի-օղլի — 219
 Միւ Աբի — 202
 Միւ Ալիշերի Նավոյի — 294
 Միւ Սիփեհերի — 249
 Միրվան-էլ-Համար — 73
 Միւ Ֆեքրահ — 84
 Մյուրբեգա բեյ, Հագոյի իշխող, Բիթլիսի Աբգալ խանի փեսան — 195
 Մյուրբեգա փաշա, Շամի, հետագայում Սվադի իշխող — 152, 172, 258
 Մյուրբեգա փաշա, Սուլթան Մուրադ IV-ի ժամանակակից, Երևանի իշխող — 84
 Մյուֆրի Լֆենդի — 147
 Մուլա Իդրիսի Բիթլիսի — 162, 163, 181, 264
 Մուլա Մուհամմեդ Շահար — 252
 Մոնլա Կուրբեղդին — 73
 Մոմսես, նվիրական անձ — 184
 Մուավիյե — 144
 Մուկադդես, պատմաբան — 159, 165, 166, 192, 208, 212, 298
 Մուհամմեդ բեյ — 252
 Մուհամմեդ բին Դանիշմենդ բին-Մելիֆ Ղազի — 176
 Մուհամմեդ փաշա, Գենջի իշխող, Ֆերհադ փաշայի ժամանակակից — 86
 Մուհամմեդ փաշա, էրզրումի վալի, էլ. Չելեբիի ժամանակակից — 131
 Մուհամմեդ փաշա, Հալեպի վալի, Սուլթան Մուրադ III-ի ժամանակակից — 89
 Մուհամմեդ, մարգարե — 78, 84, 100, 127, 176, 229, 278, 285, 288, 300, 306, 308

Մուղազ խան — 120
 Մուսա, Յրլըբըմ Բայազիդի շեհզադե — 134
 Մուստաֆա խան, Ամասիայի իշխող, Սուլթան Կանունիի շեհզադե — 231
 Մուսթաֆա փաշա, էրզրումի վալի — 105
 Մուսթաֆա փաշա, Մարաշի էյալեթի մյուսթասարիֆ, Մուրադ III-ի ժամանակակից — 89
 Մուրադ փաշա, սահրազամ — 258
 Մևլանա, նվիրական անձ — 272
 Յահյա, նվիրական անձ — 149, 300
 Յաշի — 242
 Յեգիտ-բին Արդել Մելեֆ — 100, 293
 Յըզդան Կուլի — 71
 Յրլըբըմ Բայազիդ — տե՛ս Սուլթան Յրլըբըմ Բայազիդ խան
 Յունիս (Նահ Ջուլենուն), նվիրական անձ — 176, 179, 182, 300
 Յուսուֆ, քեթխուդա — 254
 Յուսուֆ Ջելալի, Աղբեջանի իշխող, Կարա Կոյունլի շահբեդի — 196
 Նարուզդոնոսուր — 69, 159, 190, 291, 298
 Նաշիր էֆենդի — 147
 Նասրեղդին Խոջա — 150
 Նեմրուդ — 108, 170, 208, 209, 211, 212, 294, 299
 Նեջարի — 6
 Նեջիր Ասրմ, թուրք պատմագիր — 8,9
 Նեո — 295
 Նոյ — 99, 192
 Նեշիրվան-Աղիլ — 57, 68, 69, 101, 103, 104, 107, 109, 119, 120, 158, 159, 176, 180, 228, 293
 Շահ Աբրա — 76, 78, 92
 Շահ էլկաս Միրզա — 75, 92, 93, 229—232
 Շահ էֆրասյար 71, 291
 Շահ Թահմասր խան — 86, 92, 93, 208, 229—231, 293

- Շահ Խամայիլ — 81, 92, 101, 103, 109,
110, 119, 120, 132, 134, 168, 181,
214, 293
- Շահ-Մեֆի — 72
- Շահ-Շափուր — 68
- Շահ-Ջիօան. Ակ Կոյունլի իշխողներին —
246
- Շանի էֆենդի — 241, 249
- Շեմսեդդին Սամի. Թուրք բառարանա-
գետ — 296
- Շեմս փաշա-զադե Մուհամմեդ էմին
փաշա. Վանի իշխող — 227, 258, 259
- Շեյխ Քայ-Չելերի — 249
- Շեյխ Լոնմանի հորասանի — 308
- Շեյխ Մուստաֆա Ախլաբի — 212, 216,
302
- Շեյխ Սեֆի. Շահ Խամայիլի հայրը — 78
109
- Շերեֆ խան. Բիթլիսի խան, «Շերեֆնա-
մեհի» հեղինակը — 163, 210, 229, 230,
293
- Շերեֆ խան Մահմուդի — 223
- Շիրե — 250
- Շիրիզդան խան — 244
- Շիրին — 56
- Շորազեր — 123, 294, 295
- Չաղան — 301
- Չալրֆ Սեֆի աղա — 123
- Չելերի էվլիյա — 5—17, 21, 22, 32—37,
44, 46, 51, 52, 55—57, 61, 63, 65,
68, 70, 73, 74, 76—79, 90, 94, 100,
103, 108, 117—119, 124—129, 131,
133, 135, 138, 140—143, 146, 148,
149, 153—155, 160, 175, 179, 185—
187, 192, 195, 196, 199, 201—204,
206, 207, 213, 216, 217, 227, 228,
239, 247, 250—256, 258, 259, 262—
264, 266, 267, 270, 274—278, 281,
282, 284, 286—289, 291—299, 301—
303, 305—308
- Չելերի Սուլթան Մուհամմեդ — տե՛ս Սուլ-
թան Չելերի Մուհամմեդ խան
- Չեմափուր — 169
- Չերչիս Բեն (Չերչիս) — 189, 190, 301
- Չերքեզ Լաֆենդեր փաշա — 241
- Չերքեզ Մուհամմեդ փաշա, սերդար — 58
- Չոլոֆ Միր-Ազիզ — 244
- Չոմար, հայտնի ավազակապետը — 258
- Չրսդ խան — 100
- Չեկի-զադե — 147
- Պտղոմեոս — 147, 219
- Ջալուր — տե՛ս Մելիք Ջալուր
- Ջահանգիր, Կարա Կոյունլի իշխողնե-
րին — 286
- Ջանփուլադ-զադե Մուստաֆա փաշա — 83
- Ջաֆեր էլ Մեսուր — 141
- Ջաֆեր էֆենդի, էրզրումի գրող — 124,
271
- Ջաֆեր փաշա — 76, 116
- Ջելալեդդին Ռումի — 297
- Ջեմիլիմե, կայսր — 142, 149, 296
- Ջեմշիդ — 163
- Ջիհանգիր, Սուլթան Կանունի շեհզա-
դե — 231
- Ջինգիզ խան — 213, 294
- Ջղալե Ջադե Մուհամմեդ փաշա — 290
- Ջղալե-զադե Յուսուֆ փաշա — 76, 82
- Ռակրե, կայսր — 176, 177
- Ռեշատ էֆրեմ Կոչուն, Թուրք պատմա-
գիր — 12
- Ռեվան Կուլի խան — 81
- Ռիզա-էդդին խան — 72
- Ռուսի — 6
- Ռունի — 185
- Ռում-օղլի Խերդիլիե, կայսր — 37, 144
- Ռուսթեմ — 258
- Ռուստեմ փաշա — 225, 232, 241
- Սաղման, քուրդ ընկ — 163
- Սայաթ-Նովա — 297
- Սավուրի-օղլի — 219
- Սարի Սուլադ — 237
- Սեհրան խան — 167
- Սեյդ Ջաֆեր Բաթալ Ղազի — 149, 157
- Սեյդի Ահմեդ փաշա — 127—131
- Սեյֆ-ուլ-Դուլե Իբն-Սեմդան — 190

- Սերժիլ-օղլու — 250
- Սեֆեր փաշա — տե՛ս Կոշա Սեֆեր փաշա
- Սիմոն — 108
- Սինան — տե՛ս Միմար Սինան
- Սիվալ փաշա — 266
- Սյունբյուլի Բաբա — 272
- Սուլաբ Զադե, պատմագիր — 34
- Սուլաբ Ֆիրհատ փաշա-զադե Մուհամմեդ փաշա — 105
- Սուլեյման, նվիրական անձ — 155
- Սուլեյման բայ, էրթուղրուլի հայրը — 213
- Սուլեյման բեյ, մահմուդի, խոշաբի իշխող — 260
- Սուլեյման բեյ, վանի աղաներից — 226, 241, 242
- Սուլեյման Զեման — 259
- Սուլեյման շահ — 57, 68, 292
- Սուլեյման Զելեբի, Յըլգըրմ Բայադիդի շահզադեն — 134
- Սուլեյման փաշա, սադրադամ — 266
- Սուլթան Ալանեղին Քեյկուբադ Սելչուկի — 37, 152, 156, 157, 176, 271, 297
- Սուլթան Անմեդ Զելայիր — 32, 134
- Սուլթան Բայազիդ խան II — 40, 45, 54, 125, 134, 141, 150, 155, 269, 297
- Սուլթան Բերկոկ — 134
- Սուլթան Զահրեղին — 133, 134
- Սուլթան էվհադուլլահ — 166, 180, 196, 199
- Սուլթան Իբրահիմ խան — 40, 130, 206, 274
- Սուլթան Կալավան — 184
- Սուլթան Հյուսեյին Բայկարա — 122, 171, 294, 295, 300
- Սուլթան Մելիֆ-Իդեղին Իյզուլլահ — 116
- Սուլթան Մելիֆ Ղադի, Ալ-Դանիշմենդենբերից — 52, 149
- Սուլթան Ֆարիհ Մուհամմեդ II Ղազի — 21, 22, 38, 40, 42, 48, 52, 54, 58, 65, 125—127, 134, 136, 214, 269, 286, 288, 295
- Սուլթան Մուհամմեդ խան III, էյրիհ ֆաթիհ — 71, 73, 86, 285
- Սուլթան Մուհամմեդ IV — 26, 307
- Սուլթան Մուհամմեդ Շահ-Ղազան — 75
- Սուլթան Մուսթաֆա խան — 87, 88, 106
- Սուլթան Մուրադ I — 40
- Սուլթան Մուրադ III — 75, 81, 87, 88, 90, 93, 98, 100, 104, 106, 116, 293, 300
- Սուլթան Մուրադ IV — 5, 10, 26, 31—34, 40, 59, 66, 69, 71, 72, 74, 76, 80, 82—85, 98, 111, 123, 198, 204, 206, 236, 237, 244, 245, 302
- Սուլթան Յըլգըրմ Բայազիդ խան — 37, 52, 109, 133, 134, 138, 149, 150, 176, 214, 229, 272—274, 288
- Սուլթան Զելեբի Մուհամմեդ խան — 134, 150, 152, 155, 157, 158, 297
- Սուլթան Զելայիր — 213
- Սուլթան Սելիմ խան I — 25, 39, 40, 45, 103, 109, 110, 112—114, 132—134, 136, 155, 159, 162—164, 167, 168, 180, 181, 184, 190, 194, 196, 214, 264, 269
- Սուլթան Սելիմ II — 32, 231
- Սուլթան Սուլեյման Կանունի — 10, 22, 27, 30, 32, 40, 41, 58, 66, 69, 70, 75, 81, 82, 92, 93, 116, 119, 120, 123, 126, 127, 132, 135, 144, 146, 147, 150, 157, 158, 162, 167, 177, 190, 194, 201, 208, 214, 217—222, 224, 225, 229—232, 234, 238, 240, 244—247, 260, 262, 269, 274, 282, 296, 302
- Սուլթան Ուզուն Հասան — 38—40, 48, 58, 65, 68, 109, 119, 122, 125—127, 132, 134, 194, 196, 214, 229, 269, 286, 290
- Սուլթան ուլ-Ուլեմա — 272
- Սուլթան Քերիմ-էղդին — 116
- Սուլթան Օսման II — 32, 290
- Վանի Զելեբի, վանի բանաստեղծներից — 249
- Վարդար Ալի փաշա — 274
- Ուլամե փաշա — 92, 125, 230, 231,
- Ուլար խան — 122

- Փեհիլեի Ահմեդ փաշա — 266
 Փերբև փաշա — 9, 93
 Փերիխան — 274
 Փիր Գետե — Սուլթան — 138
 Փիր փաշա — 92, 231, 232
- Քերենջի Օմեր փաշա, Տրապիզոնի իշ-
 խող — 39, 47
 Քերֆուջ փաշա — 130
 Քել Ռուսեմ խան — 228, 238, 239, 262
 Քեյմուրաս շահ (Գյուլշահ), Իրանի շա-
 հերից — 87, 149, 297
 Քեյֆալուս — 108
 Քեսրիֆան — 156
 Քեֆթան փաշա — 295
 Քյոփրըյուլու Մուստաֆա փաշա — 300
 Քյուչյուկ Ահմեդ փաշա — 83
 Բյուրդան Յ. — 14, 15
- Օրֆիրայ խան, Ակ-Կոյունլի խաներից —
 122
 Օկչի Զադե — 43
 Օմեր աղա, Վանի Լեհչերիների աղա —
 236, 246
 Օմեր աղա, Քեթենջի Օմեր փաշայի քեթ-
 խուղան Տրապիզոնում — 47
- Օմեր (Վեհափառ), նվիրական անձ —
 142, 144, 155, 157, 180, 264
 Օսման աղա — 227
 Օսման խան, Հաջի Բեկթաշի որդին — 272
 Օսմանջըղ — 271
 Օսման փաշա, Չըլդըրի ճակատամարտում
 բանակի հրամանատար — 105, 299
 Օրբելի Ի. Ա. — 289
- Ֆարիհ — տե՛ս Սուլթան Ֆաթիհ Խուհամ-
 ժեդ II
 Ֆելասեկե — 149
 Ֆերհադ — 56
 Ֆերհադ, առասպելական հերոս — 52, 166
 Ֆերհադ փաշա, Սուլթան Մուրադ III-ի
 մեծ սերզարը 79, 81, 82, 85, 86, 90,
 93, 103, 104, 112
 Ֆիզուլի, պարսիկ բանաստեղծ — 6, 185,
 204
 Ֆիլկոս-Յունանի, Ալեքսանդր մեծի իմաս-
 տուն, բժիշկ — 125, 166, 170
 Ֆիրարի Մուստաֆա փաշա, Դիարբեքիրի
 վալի — 195
 Ֆիրդուսի — 255
 Ֆիրուզ Աղայ — 116
 Ֆոն Համմեր, գերմանացի արևելագետ —
 9, 14

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ի Յ Ա Ն Կ

- Արստա, նաև Շահնագե (Արխագիա) — 40, 45, 49—51, 288
- Աբստիստան — տե՛ս Աբազա
- Աբադա, գավառ Վանի էյալեթում — 74, 209, 246, 261
- Աբարան (Ապարան), գյուղ — 122
- Աբդալլաբ, գյուղ — 122
- Աբլան, գյուղ, — 226
- Աբխազիա — տե՛ս Աբազա
- Աբյուր — 59
- Ադանա — 15, 23, 25, 54, 110, 141, 142, 174, 225, 229, 251, 258
- Ադիլբեկ (Արծկե) — 15, 26, 30, 32, 169, 176, 208, 217, 219, 221, 222, 227, 231, 242, 243, 245, 253, 255, 256, 267
- Ադրբեջան — 15, 39, 40, 57, 58, 65, 68, 71, 73, 74, 76, 79, 81, 85, 93, 103, 109, 110, 119, 125, 169, 194, 196, 210, 213, 217, 224, 229, 231, 232, 246, 272
- Ազաբ (Ազով), բերդ — 45, 49, 51, 64, 100, 288
- Ազգիրխան (Աստրախան) — 94
- Ազգուր (Ալեքսանդրի Ղուր) — 37, 106, 107, 109, 123
- Ազգաբ, գյուղ Ախլաթի սանջաքում — 212
- Ազովի ծով — 288
- Աբաբ, բերդ Դիարբեքիրի էյալեթում — 25, 29, 141, 168—170, 172, 182, 305
- Աբենե — 157, 216, 249
- Աբինա — տե՛ս Աթենք
- Ալա-դաղ (Մաղկոտն) — 222, 223
- Ալ. բերդ Ախալցխայի մոտ — 112
- Ալբերգ — տե՛ս էլբրուս
- Ալեքսանդրեբ — 141, 142
- Ալբուն Կալապի — 112
- Ալման — տե՛ս Գերմանիա
- Ալ-Օսմանի Երկիր — տե՛ս Քուրքիա
- Ախալցխա — 15, 26, 29, 37, 82, 106, 107, 109—113, 117, 118, 124, 129, 130, 136
- Ախալքալաք — 31, 112,
- Ախար, բերդ Վրաստանում — 130
- Ախարխա, բերդ Արդահանի մոտ — 113
- Ախրամար — 12, 16, 209, 249, 256, 257, 301
- Ախլաք — 26, 32, 57, 64, 176, 198, 208, 212—217, 220, 223, 229, 242, 253, 267, 269
- Ակ-դաղ — 52, 53
- Ակչարա (դաշտ) — 56
- Ակ շեհիր — 231
- Ակչա Կալա — 25, 29, 37, 124, 125, 127, 131, 181, 182, 246
- Ակչե Աբաղ — 286
- Ակ սարայ — 149, 268
- Աղաչ բաշի, լեռ Տրապիզոնի մոտ — 47
- Աղաբխա, սանջաք Վանի էյալեթում — 26, 30, 227, 243, 245
- Աղզր-աչբ մաղարա, գյուղ — 270
- Աղբի-դաղ — տե՛ս Աբարառ
- Ամադիե — 192
- Ամասիա — 15, 25, 28, 31, 37, 38,

- 52—56. 133, 138, 139, 151, 154, 176,
177, 231, 271, 277, 278
- Ամեդ — տե՛ս Դիարբեքիր
- Ամիկ (Ամիկ), բերդ Բերկրիի շրջա-
նում — 176, 209, 224—226, 229,
242, 266, 302
- Այասուլ — 216
- Այդրնջր — 155, 216
- Այնթաբ — 28, 31, 109, 139, 142, 143,
154, 187
- Այնի-Հայաբ-գյուլի, լիճ Բինգյուլում —
174
- Ան (Անի), բերդ — 120
- Անտ — 59
- Անաաա — 51
- Անատոլիա 7, 14—16, 22, 23, 30, 32,
37, 42, 82, 83, 116, 121, 124, 125,
129, 132, 134, 136, 138, 154, 171,
174, 176, 185, 193, 216, 229, 251,
257, 271, 290, 292, 296, 302
- Անատոլի Հիսար, բերդ Բոսֆորում — 34
- Անդրկովկաս — 5, 13, 15—17, 281, 296
- Անթալիա Կարահիսար — 134, 261
- Անթախա — 141, 142, 216
- Աշերդ — 127
- Աշրֆ-բաշի — տե՛ս Քութախի
- Աջարա, բերդ — 26, 110, 113
- Աջեմ. Աջենի Երկիր. Աջեմիսաան — տե՛ս
Իրան
- Առտեր. կղզի — 302
- Ասախան — 216
- Ասիա — 13, 298, 305
- Ասիքանե — տե՛ս Ստամբուլ
- Ասրեզ, գետ — 65
- Ասուրիա — 289
- Ավարի Երկիր — 98, 103
- Ավիսթի, բերդ — 113
- Ավստրիա — 285
- Ատալիա — տե՛ս Անթալիա
- Արաբական բերակղզի — 288
- Արաբկիր — 25, 28, 31, 151, 156, 158,
159, 173, 298
- Արաբիա. Արաբի Երկիր — 7, 154, 171,
186, 217, 257, 273
- Արաբստան — տե՛ս Արաբիա
- Արագ (Արախ) — 67, 70, 73, 74, 80,
84, 111, 119, 120, 122—124, 194,
270, 291, 292
- Արա Յարին — 277
- Արարատ, լիճ — 119, 172, 175
- Արդալան — 192
- Արդահան — 26, 29, 32, 37, 82, 106,
110, 112, 113
- Արդենիջ — տե՛ս Արտանուշ
- Արեջ (նաև Արս) — 37, 87—90, 103,
107
- Արթեֆ, հայկական գյուղ — 67
- Արդնի — տե՛ս Էրզանի
- Արնեշ (նաև Արշիշ) — 15, 26, 30, 32,
176, 212, 218, 221, 222, 227, 242,
243, 245, 253, 255, 256, 264, 267,
268
- Արնավուտլու (Ալբանիա) — 222
- Արտանուշ (Արդանուշ) — 26, 29, 32,
110, 113
- Արտամետ, գյուղ Վանա ծովեզերքում —
209, 234, 239, 242, 246, 251, 261
- Արփա-չայ — 119, 120, 122, 123
- Արփա Չուխուրի — տե՛ս Սվազ
- Արֆարե, լեռներ — 143
- Ախար — 125
- Ախ-սու (նաև Գիլան-չայի), գետ — 89—
92, 143, 223, 292
- Ախ-սու, գյուղաքաղաք — 92
- Ախ-սու բայիր, ժայռ — 275
- Ախ-Քերփի, լիճ — 209, 226, 257
- Անադեն-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 173
- Աֆիոն Կարահիսար — 136, 261
- Աֆրիկա — 298
- Բաբելոն — 197, 294, 299
- Բաբ-էլ-էրվաբ — տե՛ս Դերբենդ
- Բարա — 59
- Բարման (նաև Բեթման), գետ — 166,
176, 189, 191—194
- Բարումի — 29, 31, 37, 40, 41, 48, 129
- Բալա-բուրջ, ժայռ — 248
- Բալիս (ներկայումս՝ Մեսքենե) — 59
- Բալլի-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174
- Բահրեյն — 289

- Ռադղատ — 23, 24, 32, 34, 72, 75, 78.
 84, 134, 137, 149, 165, 181, 188,
 189, 191, 192, 204, 206, 216, 220,
 230, 263, 264, 302, 305
 Քաղեն — 165
 Քաղթ — 108
 Քաղինկ — 159
 Քայազիդ, բերդ — 26, 30, 32, 84, 124,
 227, 243, 246
 Քայբուրդ — 37, 47, 49, 124, 126, 127,
 132, 180, 286
 Քասեն — 26—28, 32, 58, 65—67, 115,
 124, 264, 270, 284
 Քասնեֆա, գետ — 191
 Քասրա — 23, 24, 59, 165, 166, 188,
 189, 192, 216
 Քատելջանլի — 115
 Քարկիւ. Կալասի — տե՛ս Բերկրի
 Քարդուզ, բերդ — 115
 Քաֆու — 15, 37, 81, 85, 94—98, 101
 102, 106, 210, 292
 Քաֆրա — 147
 Քեզուուֆ, ձոր — 262
 Քեթային — 60
 Քելադ — 216
 Քելամ — գյուղ, լիճ Բինգյուլուօղ — 173
 Քելգրադ — 230
 Քելխ — 124, 297
 Քեհիստուն — 80
 Քեյ-Քազար — 53
 Քեյթ-էլլեհմ (Քեթղեհեմ) — 171
 Քենդեր-բաբ (Քաբ-էլ-էբվաբ) — տե՛ս
 Դերբենդ
 Քենդի Մահի, գետ, նաև վայր — 210,
 212, 223, 224, 242
 Քենի Կոբուր — 26, 30, 227, 230, 244,
 245, 262
 Քեջեն — 130
 Քերդա — 26, 30, 243, 245
 Քերկրի (Քարդիր) — 26, 30, 32, 176,
 209, 210, 223, 224, 227, 229, 243,
 245, 253, 266, 302, 305
 Քեհեմ, գյուղ — 122
 Քիղզար, բերդ — 229
 Քիրլիս — 11, 15, 26, 104, 163, 166,
 168—170, 176, 193—203, 205—207,
 223, 226, 227, 229, 230, 242, 243,
 245, 247, 249, 252—255, 258, 263,
 264, 266—269, 281, 293, 303, 305,
 307
 Քինգյուլ — 59, 67, 68, 119, 125, 132,
 141, 143, 165, 167, 172—175, 200,
 269, 270
 Քիրեդուս — 244
 Քիրեջիկ, բերդ — 59, 117, 242
 Քյոյուֆ շայիր — 175
 Քյուսուրֆ — 26
 Քոզդան — 299
 Քոզավոր — 25
 Քոզ-քեփե — 43, 45
 Քոզոֆ — 28
 Քոլու — 52
 Քոհքան — 186
 Քողազֆեսեն — 54
 Քողտա, դաշտ — 130
 Քոսնիա (Նաև Բոշնաբ) — 24, 125, 138
 222
 Քոռ, քաղաք — 149
 Քորիստան — 86
 Քուսա — 55, 87, 146, 175, 176, 194,
 200, 275
 Քուղապեշա (Քուղին, Քուղա) — 24, 157,
 297
 Քուլաֆ, գյուղ — 123
 Քուլուկ — 52
 Քուխարա — 124
 Գահիրե — տե՛ս Կահիրե
 Գանավարիզ, գետ Սամսունով — '38
 Գավաշ, Վանի գավառներից, նաև գետ —
 209, 242, 256
 Գեզգի, լճա — 42, 287
 Գեղերլեր-սուլու, գետ — 145
 Գելիյե, բերդ — 39
 Գեյթե — 266
 Գենջ, քրդական հյուրումեթ Գիարբեքիրի
 էլալեթում — 14, 25, 167, 168, 182
 Դեռեֆ շայ — 209
 Գերգեգ, գյուղ — 74
 Գերմանիա — 7, 230, 231

- Գիլան — 95, 96, 98, 101, 102, 106
 Գիլանի ծով — տե՛ս Կասպից ծով
 Գիլեյ — 305
 Գյանջա (Լաև Գեղեղ) — 15, 37, 76, 81, 82, 86, 87, 93, 107, 112, 214
 Գյուլի շիսար, բերդ — 56
 Գյոմղուլաֆ, գյուղ — 122, 210
 Գյոմսու — 91, 143
 Գյուզել Դերե — 208, 209, 254
 Գյումյուշ — 52, 139, 277
 Գյումուշխանե — 26, 125, 126
 Գյուրջիսուսս — տե՛ս Վրաստան
 Գուրիլ — 26, 39
 Գունիա — 26, 41, 48—50, 127—129, 131, 137
 Գուրիելի — 91
 Գուրնա — 165

 Դադիանի — 26, 91
 Դալեկիրտ — 243, 245
 Դադստան — 50, 87—91, 96 98—103, 109, 123, 293
 Դամասկոս — 15, 22, 23, 109, 116, 125, 130, 141, 142, 144, 158, 161, 178, 184, 192, 229, 258, 293
 Դանիա — 7
 Դանուբ — 50, 96
 Դաշկին, գյուղ — 268
 Դատանլի — 127, 128
 Դատվան — 169, 176, 197, 198, 208, 211, 231, 242, 253, 267, 301
 Դար-ի Իման — տե՛ս վան
 Դարնեմա, բերդ — 141
 Դար-ու-Սեադեթ — տե՛ս Ստամբուլ
 Դարյան (Դարյալ) — 100
 Դելիկլի-թաշ (Մակ քար), գյուղ — 221
 Դեհլիզի Զերջե — 23
 Դեղին գեա — 292
 Դեմիր. Դեմիր Կափու — տե՛ս Դերբենդ
 Դեմիրշի Հասան, գյուղ Երևանի մոտ — 86
 Դեմիրշի, գյուղ վանի մոտ — 221
 Դեյիւման-Քողազ — 144

 Դեյիւման Դերե, Լավահանգիստ — 48, 203
 Դեյրի Մեսիե, գետ — 177
 Դենբուլ — 244
 Դեշան, լեռ — 139
 Դերանիյե — 129
 Դերբենդ — 50, 76, 93, 95, 97—101, 103, 165, 293
 Դերգեզիր — 231
 Դերբենկ — 192
 Դերեն — 192
 Դիալե, գետ — 165
 Դիարբեհիր — 16, 23—25, 29, 31, 34, 60, 109, 152, 155, 159, 160, 162—166, 168, 172, 174, 176, 179—187, 189—191, 193—195, 198, 206, 226, 229, 230, 253, 264, 265, 286, 305
 Դիմալենտ — 297
 Դիվան, լեռ — 197
 Դիվանե Դերեսի, բերդ Քորթումի մոտ — 127
 Դիվրիկ — 25, 28, 31, 141, 151, 155—157
 Դոն — 288, 292
 Դոմին — 231
 Դուրլիջե, գյուղ — 159
 Դում-Դեմի — 244
 Դումլի բարա — 59
 Դուշ Կիյա — 123
 Դուրգիստան — 142
 Դեե Ռոյուն — 65, 239, 241
 Դեելի Կարանիսար — 261

 Եավիսեն, Լավահանգիստ — 50
 Եգիպտոս — 7, 23, 24, 40, 125, 134, 184, 213, 216, 273, 282, 289, 294, 301
 Եմեն — 289
 Ենի Շեհիր — 277
 Եվրոպա — 9, 13, 105
 Երզնկա — 14, 15, 37, 64, 128, 132—135, 264, 266, 271, 286
 Երս, գետ — 74
 Երուստղեմ — 142, 144, 171, 184, 257, 274, 298

- Երևան — 59, 60, 114, 117, 125, 132
 155—159, 165, 172, 177, 179, 186,
 190, 191, 213
- Երևան — 14, 15, 17, 32, 37, 60, 65—
 67, 71, 74, 76, 79—85, 93, 96, 101,
 111, 112, 115, 118, 120, 122,
 123, 125, 170, 172, 175, 198, 206,
 214, 237, 244, 257, 260, 270, 282,
 300
- Զանգի (Չանգու) — 67, 70, 73, 81, 83,
 85, 122, 123, 172, 270, 291, 292
- Զարեշաս — 26, 29, 37, 117, 120
- Զար-չալի — 129
- Զևն — 171
- Զեյթուն — 52
- Զենուն-Աբաղ — 52
- Զերենկ-գյուլի, լին Բինալուում — 174
- Զեֆես, բերդ — 104, 105
- Զեֆուֆ (Զեֆի), գյուղ — 259
- Զիանդղին, բերդ — 68, 246
- Զիլե — 25, 277
- Զինխան, բերդ — 124
- Զինուս, գյուղ — 74
- Զղարնուս, լեռ — 43
- Զլուկաղերիե — 28, 141, 143
- Զո, լեռներ — 194
- Զրիկ (նաև Զիրիկ) — 26, 195, 198,
 227, 243, 245, 253, 254, 266
- Էգիլ — տե՛ս Էգին
- Էգին (նաև Ակն) — 25, 29, 141, 156—
 158, 165, 167, 182, 183, 305
- Էգիրեն — 93, 146, 231
- Էլբիստան — 143, 149
- Էլբրուս, գետ — 200
- Էլբրուս (Էլբիզ) — 50, 51, 91, 99, 100,
 103, 123, 172, 216
- Էլ Հասե — 24
- Էլնեջար Վան, բերդ — 73
- Էլ Ջեզիրե — 25, 186, 187
- Էլֆիշ, բերդ — 213
- Էմիր-Ախուր — 127
- Էյղ, գյուղ — 114
- Էյերլի, լեռ — 59, 173
- Էյրի — 24, 38, 73, 86, 285, 286
- Էյրի սուլու — 286
- Էյուբ — 33, 34
- Էնգյուրի (Անկարա) — 140
- Էնտելուս (Անտաուտա) — 293
- Էնտեր, գյուղ — 56
- Էշի — 243
- Էոզբեկ — 98
- Էոզի — 24
- Էշմիաձին — տե՛ս Ուշբիլիսե
- Էսաղ Աբաղ — 230, 231
- Էսբերզան — 157
- Էսփաիրա (Սպարսբերա) — 30, 243, 254
- Էսփոզան, լեռ Մալաթիայի մոտ — 177—
 179
- Էսֆի շեհիր — 85
- Էվեշիֆ — 30
- Էր գյուլի, լին Բինգյուում — 173
- Էրզանե — տե՛ս Արդևի
- Երանդ — 231
- Էրդեբիլ — 78, 79, 231
- Էրեշիֆ — 243
- Էրզում (Էրզենի Ռում) — 7, 14—16, 23,
 25—28, 31, 37, 43, 46, 47, 51, 52,
 57—66, 68, 74, 79, 82, 83, 94, 105,
 109, 110, 113—115, 117—119,
 122—129, 131—136, 143, 150, 154,
 165, 172, 173, 175, 192, 193, 198,
 206, 207, 222, 231, 252, 264, 268,
 269, 271, 284, 286, 290, 300, 302
- Էրթեֆ, բերդ — 67
- Էրդանի — 25, 31, 165, 176, 179, 181—
 183, 299
- Էրզուն, բերդ — 111
- Էրմենաֆ — 225
- Էրջեֆ (Արնակ), բերդ — 261
- Էրջիշ — տե՛ս Արնեշ
- Էրջիս (Էրջիաս), լեռ — 144, 147, 1
 296
- Էրս-տե՛ս Արեշ
- Էրաստ — 26, 30, 243
- Էրաստ Բենի Կորուր — 243
- Էրաստի-Մակու 246
- Էֆլաֆ — 299
- Էֆրեսյար — 115

Ըլըշա, գյուղ — 57, 132

Թարարիստան — 131, 138

Թալրշ, գյուղ — 120

Թախրի Մեշան — 165

Թախրի վան — տե՛ս Դատովան

Թակուկ — 59

Թաման, թերակղզի — 51, 91

Թավրիզ — 15, 32, 37, 74—76, 78—
80, 89, 93, 94, 98, 108, 203, 214,
230—232, 244, 245, 260, 263— 291

Թարաբլուս-ի Շամ — 23, 24, 229

Թարսուս — 25, 216

Թերթիսքան — 216

Թերդման — 284

Թել, գետ — 178

Թեմշիվար — 24

Թենվիզե — 229

Թեսուն — 230

Թեովի — 74

Թերեմ, գետ, նաև բերդ — 74, 98, 102,
175, 291

Թերկոս, բերդ — 21

Թերշան — 40, 56, 58, 125, 180, 196,
214,

Թերշանլի Ալի Աղա, գյուղ — 57

Թերջիլ, բերդ նաև գետ — 25, 29, 31,
60, 169, 182, 198, 305

Թեֆեի, գյուղ — 120

Թեֆեիս — 127

Թեֆման — 28, 32, 58

Թեֆրիս — 60

Թիգ, գետ — 171

Թիլ-չալի — տե՛ս Գյոթ-սու

Թիրե — 126, 175

Թիֆլիս — 15, 37, 76, 78, 91, 103—107,
109, 112, 287, 299

Թոխմա, գետ — 178

Թոսյա — 266

Թորթում — 27, 28, 32, 37, 58, 64, 113,
124, 125, 127, 128, 284

Թոփխանե — 213

Թոֆար — 15, 25, 38, 54, 150, 154,
155, 264, 271—275, 277, 278, 307

Թուզանլի — 53, 54, 56, 277

Թուզ-Ասար, լեռ — 151

Թուր-Ալիմ — 80

Թուկար, լեռ — 277

Թումանիս — 76

Թունիս — 23, 24

Թուրան — 76, 100

Թուրհալ — 277

Թուրֆեստան — 292, 294, 295

Թուրֆիա — 7, 12, 14, 23, 32, 52, 54,
58, 59, 93, 96, 106, 109, 116, 119,
121, 125, 143, 144, 152, 155, 159,
170, 228, 229, 243, 260, 281, 282,
287, 290, 293, 295, 298, 302, 304,
306

Թուրֆմենիստան — 132, 138

Թեաշ — 245

Չան, գետակ — 74

Լ՛զմիր — 22, 63, 266, 287

Լ՛զվիլի — 165

Լ՛զուլի ֆուրդեր — 59

Լյաս-գյոլի, լիճ Բինգյուլում — 173

Լյենե-փազարի — 52, 53, 277

Լենֆի, բերդ — 114

Իշիվան — 159

Իշմե-գյոլի, լիճ Բինգյուլում — 174

Իսկյուր — 125

Իսպիր — 27, 28, 32, 37, 58, 64, 110,
124, 128, 284

Իսփերդ — 227, 245

Իսֆելե — 249

Իսֆենդեր, գետ, ձոր — 197, 200

Իսֆենդերիե — 216

Իսֆենդերուն — տե՛ս Ալեքսանդրեթ

Իսֆիլիբ — 277

Իսֆահան (Իսպահան) — 78, 168

Իրան — 8, 15, 37, 55, 65, 66, 68, 71,
73, 74, 76, 79, 81, 82, 84—87, 89—
94, 96, 98, 100, 101, 103, 104, 105,
107, 109—111, 115, 117, 119—122,
124, 132, 139, 150, 155, 171, 172,
180, 192, 205, 210, 214, 216, 217,
219, 221, 228, 229, 231, 238, 239,

- 244, 245, 257, 259, 260, 262, 274,
286, 290—293, 297, 301
- Երանի Ազրբեջան — 52
- Երախ — 60, 96, 192, 216, 231
- Երախ-Դարաւան — 216
- Երիւրաք. լեռ — 112
- Երզանտ, գետ — 194
- Եհի-Նեխի, լեռ — 120
- Լադիկ (Նահ Լատիք) — 37, 52, 138,
139, 154, 245
- Լադիստան — 129, 287
- Լահուրի երկիր — 276, 308
- Լամուս — 245
- Լատիմ, լիճ — 138
- Լարենտի — 225
- Լեխիջան — 210
- Լենաստան — 7
- Լեսան — 29
- Լիմ, կղզի — 302
- Լիյան, լեռ — 75
- Լիվանն — 26, 29, 110
- Լնասա — 188
- Լոզի — 32
- Լոնզոն — 10, 14, 154
- Լորի, բերդ Գուգարքում — 107, 110
- Լորի — 89
- Լևենտի երկիր — 88
- Խարուր — 25, 181
- Խազերի ծով — տե՛ս Կասպից ծով
- Խարայ — 95, 292
- Խարլե — 110
- Խարվան — 285
- Խարուն-գյուղի, լիճ Բինգյուլում — 174
- Խարունիյե — 187
- Խայար — 98
- Խանի, սանջաք Վանի էյալեթում — 26
- Խանի ձոր — 115
- Խանջա — 41, 180
- Խանջախ, խաս Գիարքեթիլի էյալեթում —
29, 122
- Խաս չաիր — 194
- Խարան, լեռ — 70
- Խարբեր, բերդ — 113
- Խարփուր (Խարբերդ) — 25—29, 31, 141,
159—162, 165, 181, 183, 299
- Խամիշ — 29
- Խեզո — 167
- Խերենի երկիր — 103
- Խելե Քուֆե — 59
- Խերվիս (Խրքիշ) — 26, 32, 110, 112
- Խերփուր — 29:
- Խրզր-գյուղի, լիճ Բինգյուլում — 173
- Սիզան — 198, 227, 243, 254, 256, 305
- Սնուս — 27, 28, 32, 37, 58, 67, 68,
132, 264, 270, 248
- Սոյ — 79, 80, 214, 230
- Սոշար, գետ և բերդ — 209, 244, 258—
261, 305
- Սոշ օղան, գետ — 47
- Սոհա-բալի, գյուղ — 85
- Սոջուջան — 117
- Սորասան — 272, 308
- Սորխուր, գետ Վանում — 235, 247
- Սոֆենդ — 296
- Սուու — 25
- Սուրան — 48
- Սուրեն (Խարն) — 95, 98, 292,
Սուուրենի — 192
- Սարարքա — 50
- Սարոտ, գետ — 88
- Սազան — 89, 102
- Սազախ (Սազալի երկիր) — 45, 98
- Սազ-գյուղի, լիճ — 270, 277, 307,
- Սազի օզլի — 56
- Սազվին — 231
- Սազ-ֆյոյ, գյուղ — 270
- Սազ-օվա — 277
- Սալա Թիմանի, գետակ — 39
- Սալայի-էլ Ռում (Ռում Կարտսի) — 59,
290
- Սալայի-Սուլեյմանի, բերդ — 259
- Սալմախ (Սալմիկ) — 95, 98, 102
- Սախեք — 103, 105, 107
- Սանիրե — 75, 184, 213, 294
- Սազզվան (Նահ Կազզման) — 26, 29,
37, 82, 118, 119, 125
- Սամշի, բերդ — 79

- Կալրախ-խան, հրվանդան — 101
 Կանժա — 24
 Կաշե — 103
 Կապաղովկիա — 293
 Կասարա, գյուղաքաղաք — 292
 Կասրմ օլլու, շայիր — 209
 Կասրեմունի — 105, 299
 Կասուլից ծով — 50, 51, 67, 70, 74, 81, 91, 94, 97—101, 106, 123, 270, 293
 Կավալա — 216
 Կավգե — 139
 Կարա Ամեդ — տե՛ս Դիարբեքիր
 Կարա Արոահան — տե՛ս Արդահան
 Կարաբաղ — 37, 73, 74, 76, 89
 Կարաբաղլար — 70
 Կարա Գյունեֆ, գյուղ — 114
 Կարադաղներ — 76, 183
 Կարսդաշ — 25
 Կարա Դաշլրֆի Կարս — 116, 143
 Կարա-Թիրի, գյուղ — 121
 Կարարովե — 125
 Կարա-Կալա, լեռ — 209
 Կարահիսար էֆրատ — 261
 Կարահիսար-ի Շարֆի — տե՛ս Շարին Կարահիսար
 Կարահիսար-ի Սահիբ — տե՛ս Աֆրոն Կարահիսար
 Կարաման — 22, 23, 92, 174, 229, 231, 272, 273
 Կարա Շեյխլեր — 209
 Կարա-շայ, գետ — 209
 Կարաջալար, գյուղ Շարին Կարահիսարի մոտ — 56
 Կարաջա-Կալա — 246
 Կարա-Քասրմ, գյուղ — 226
 Կարա-Քյոփրյու — 165, 223
 Կարբ-Նիսիբին — 181
 Կարկառ — 26, 30, 227, 243, 245, 253
 Կարնա — 137
 Կարնր յարբֆ, բերդ — 229
 Կարս — 14, 23—26, 28, 31, 37, 82—84, 112, 113, 115—120, 122—124, 141, 143, 299
 Կարսի Մարաշ — տե՛ս Ջրուկաղերիյե
 Կեզան, բերդ — 113
 Կեմրեֆ — 49
 Կեջվան — 26, 29
 Կեսարիա — 15, 83, 141, 144, 174, 290
 Կերման — 216, 292
 Կերջաս, լեռ — 132
 Կերֆյոֆ, գետ — 54
 Կեփան — 229
 Կեֆրոգե — 52
 Կեֆալե — 52
 Կրգրլ բումաֆ, գետ 147
 Կրուար Կալասր, բերդ — 112
 Կրո-Կալասի, լեռ — 182
 Կրքբայ — 213
 Կրլլի-գյուղ, լիճ Բինգյուլում — 173
 Կրկիսա — 59
 Կրշեհիր — 132, 272
 Կիլիկիա — 14, 15
 Կիլրոս — 69, 70
 Կիրասուն, բերդ — 37—39
 Կյումյուշ — տե՛ս Գյումյուշ
 Կնուր, գետ — 88
 Կոթուր — տե՛ս Բենի Կոթուր
 Կոմի-դամի, գյուղ — 124
 Կոմուֆի երկիր — 100
 Կոնիա — 83, 143, 271
 Կոշլունջա, կիրճ — 87
 Կոջա-Կալափի — 139
 Կոջա-էլ — 161
 Կոսկուն կրան — 209, 252, 257, 258
 Կոստանդրնիյե — տե՛ս Ստամբուլ
 Կոստանոնուպոլիս — տե՛ս Ստամբուլ
 Կովկաս — 7, 36, 296
 Կտուց, կղզի — 302
 Կուրան, գետ — 91
 Կուզիջան, սանջաք Էրզրումի էյալեթում — 27, 28, 58, 284
 Կուզուլի-բաբա, գյուղ — 67
 Կուլեր (Կալեբ) — 25, 29, 31, 168, 182, 305
 Կուլի շայիր — 259
 Կումլե — 130
 Կուլ-գյուղի, լիճ Բինգյուլում — 173
 Կուր — 67, 74, 85—87, 89, 91—93, 96, 103, 104, 106, 107, 270, 291, 292

- Կուրնե, բերդ — 59, 91
 Կուրու-չայ — 132
 Կուֆաջ, գյուղ — 80
 Կփչաֆ — 64, 100—102

 Հաբեշ (Հաբեշտան) — 7, 24, 282
 Հաբուս, գյուղ — 161
 Հագմե — 182
 Հագո (եակ Հեզո) — 176, 183, 191, 195, 198, 230, 305
 Հալեպ — 15, 23—25, 77, 89, 109, 117, 137, 142, 159, 175, 178, 184, 195, 205, 226, 229, 230, 262, 275, 278, 290
 Համա — 54, 142
 Համադան — 32, 78, 231, 263
 Հայաստան — 5, 7, 13—17, 22, 281, 282, 290, 297
 Հաչի Հարամի, գյուղ — 79
 Հաջի Մուրադ, բերդ — 138
 Հաջրեֆ (եակ Հեջրեֆ) — 26, 32, 110, 112
 Հասան Աբադ — տե՛ս Հասան Կալա
 Հասան Զիյադ էուֆեսի (Հասան Զիյադի երկիր) — 299
 Հասան Քափա — 224
 Հասան Կալա — 37, 43, 58, 65, 66, 83, 115, 124, 194, 244, 264, 270
 Հատիշե — 59
 Հարեմե-գյուլի, լիճ Բինգյուլում — 173
 Հարիր — 192
 Հեբսի — 57
 Հեզեր Ալի, գետ — 165
 Հել — 229
 Հեմազար, բերդ — 113
 Հեմեշդեֆ — 94
 Հեյնար — 92, 292, 293
 Հենդուսթեն (Հասպարան), գյուղ — 259
 Հերսեֆի — 193
 Հեմարի — 26, 125, 192, 198, 208 209, 227, 243—245 252, 257, 258, 261, 266, 305
 Հիդան — տե՛ս Խիդան
 Հիյե — 59
 Հիջազ — 283, 288

 Հիսսի Վեֆ — 25, 29, 31, 60, 181, 182, 191, 192, 265
 Հիրունի — 227, 245
 Հնդկաստան — 45, 59, 96, 149, 293, 300, 308
 Հոլանդիա — 7
 Հոմա — 142, 246
 Հոջոջան — 26, 28
 Հորան — 216
 Հրենդ — 230
 Հունաստան 144, 154, 157, 308
 Հունգարիա — 7, 9, 103, 171, 292, 297
 Հուսուլ, գետ — 200

 Զիրդեխան — 199
 Զոխուրիե, գյուղ — 103

 Ղազի Սևֆեր փաշա, բերդ — 113
 Ղազվին — 32
 Ղալաթա — 33, 34
 Ղեման — 192
 Ղրիմ — 7, 24, 36, 45, 46, 100—102, 139, 216, 283, 288

 Զորոխ (եակ Զորուխ), գետ — 46, 49, 50, 129, 131, 287

 Մադեն — 201, 265, 266
 Մազանդարան — 84, 206
 Մալազկերտ (Մանազկերտ) — 27, 28, 32, 37, 58, 67, 120, 198, 252—255, 264, 266, 268—270, 284
 Մալաթիա (եակ էսփոդան, Ռակրե) — 28, 59, 109, 155, 157, 158, 174, 176—179, 190
 Մալթա — 51
 Մալթեֆե — 54
 Մախչա (Մաչկա) — 26
 Մախջիլ, սանջաք Զըլզըրի էյալեթում — 26, 29, 110, 113
 Մակեդոնիտ — 154
 Մակու — 62, 155
 Մանանի երկիր — 57, 90, 126, 139, 213, 292, 302
 Մանմուլ Աբադ — 89, 90, 93

- Մահմուդի — 26, 209, 227, 229, 244, 258, 261
- Մահնուզ — 48
- Մաղազբերդ — տե՛ս Մալազկենք
- Մաղնիսա — 175
- Մամա-Խարուն — 37, 57, 132
- Մամրվան — 27, 58, 113, 114, 284
- Մաչարխատան — տե՛ս Հունգարիա
- Մավերա Էլ Ենեհ — 143, 296
- Մարաշ — 15, 22, 24, 31, 89, 109, 110, 141—144, 149, 154, 174, 176, 177, 229, 296
- Մարաշի Կարս — 116
- Մարդին, բերդ — 89, 155, 176, 181, 184, 187, 188
- Մարզվան (նաև Մերզիֆուն) — 37, 52, 125, 138—140, 154, 266, 277
- Մեգրեխատան — 26, 37, 40, 41, 46—50, 91, 99, 128—131, 295
- Մեդինե — 158, 283, 289, 301
- Մեզիտխան — 79
- Մեզիրեբ, գյուղ — 158
- Մելախի — 216
- Մելահին, գյուղ — 262
- Մելլիի Ռիվան, գյուղ — 80
- Մեծ Արղահան — տե՛ս Արղահան
- Մեծ Արբեֆ, գյուղ — 67
- Մեծ Վալե — 112, 113
- Մեծ Փելունայի Երկիր — 88
- Մեհրանիե — 25, 169, 182, 305
- Մեյտանբեհ — 115
- Մենարմրֆ-գյուղի, լիճ Բինգյուլում — 174
- Մենրեջ, գյուղ — 117
- Մենգեր Բարա — Ազիզ, քնոներ — 164
- Մեջնուն Զար, գետ — 60
- Մեսսենե — տե՛ս Բալխ
- Մետադե, քաղաք — 79
- Մերաչե — 231
- Մերենտ — 74, 76
- Մերվե, բերդ — 130
- Մեֆես — 245
- Մեֆսի (Տավանարար՝ Մոկս) — 227
- Մեֆրեհ — 45
- Մեֆուրուտ — 86, 87
- Մեֆֆա — 24, 158, 283, 288, 301
- Մուսուր — տե՛ս Եգիպտոս
- Մժնկերտ — 27, 28, 58, 115, 284
- Միաֆարկին (նաև Միղարկին, Միֆարկին) — 25, 29, 60, 168, 176, 181, 183, 189—194, 216, 230
- Միհենթ-գյուղի, լիճ Բինգյուլում — 174
- Միջագետ — 7, 11, 40, 213, 293
- Միջերկրական ծով — 293
- Միջին Ասիա — 296
- Միսկին-գյուղի, լիճ Բինգյուլում — 173, 174
- Միսֆեր (Մեսֆեր) — 95—97, 99, 102
- Մյուսարեհ, գյուղ — 133
- Մուղավիա — 7, 13
- Մոհնադի, բլուր — 83
- Մոսկվա, Մոսկովի Երկիր — տե՛ս Ռուսաստան
- Մոտիկ (Մոտկան) — 198, 199, 254, 267
- Մսիս — 141
- Մսրա — 24
- Մուան-օղլի, լեռ — 125
- Մուղան — 89
- Մուշ — 12, 16, 26, 30, 141, 165, 166, 168—170, 172, 196, 198, 205—207, 211, 215, 221, 227, 242, 243, 255, 256, 299
- Մուսուլ — 23, 24, 60, 176, 179, 189, 191, 192, 216, 263—265, 301
- Մուրադ գետ (նաև Մուրադ շալ) — 59, 159, 162—169, 172, 190, 242
- Յակուտ — 202
- Յեմեն — 204
- Յուան Մեսրիդ, լեռ — 47
- Յուվանե — 128
- Նագիլի — 45
- Նախաջ — 131
- Նախիջևան — 37, 68—74, 76, 80, 81, 84, 89, 93, 94, 116, 121, 123, 171, 203, 206, 214, 257 260
- Նակելբան, ժայռ — 202
- Նամերվան — 28, 32, 198
- Նեգերբար, բերդ — 113

- նեհավենդ — 78, 231
 նեթախ — 127
 նուֆ-կիվանե — 26, 110
 նիյազարադ — 37, 90
 նիսիրին — 25, 29, 31, 181
 նիֆերդ — 127, 131
 նիֆնիսար (նաև նիքսար — 37, 54, 56, 138, 149, 154, 258, 266
 նովերփոդեն — 125, 126
- Շաբին կարահիսար — 14, 27, 28, 32, 37, 49, 56, 58, 135—137, 261, 284, 290
 Շաբուրան — 37, 95, 98
 Շաք, գյուղ — 184
 Շաք (Շաք-էլ Արաք), գետ — 59, 60, 165, 166, 169, 182—184, 186, 189—191, 265
 Շահ զելդի, լեռ — 244
 Շամախի — 15, 37, 76, 81, 91—93, 95, 97, 102
 Շամի Շերիֆ — տե՛ս Դամասկոս
 Շայի, գյուղ — 88
 Շանա, գյուղ — 48
 Շատախ — 243, 246
 Շարաք-խանե, գյուղ — 80, 122
 Շելուն, լեռ — 70
 Շենեք, նահիլե՝ էրզրումում — 132
 Շեհիր, միր՝ դիարբեքիրի էյալեթում — 182
 Շեհրաքի — 216
 Շեհրի Չոր — 23, 24, 193, 263
 Շեհրի Ուջան — 231
 Շեյքանի, բերդ — 112
 Շեֆի — 88—90, 103
 Շին — 155
 Շիրի, լեռ — 142, 143
 Շիրվան — 50, 76, 81, 82, 87, 88, 90, 92—95, 98, 101, 104, 198, 201, 227, 243, 245, 254, 265, 266.
 Շորադյալ — 37, 80, 82, 120, 122, 294, 295
 Շոր-դյուլի, լիճ Բինգյուում — 174
 Շորֆեր — 243
 Շուշալե — 88
 Շուշառ — 91
- Շուշիկ, բերդ — 37, 65, 68
 Շևերկեր — 32
 Շեշատ — 26, 29, 110, 112, 113
- Ոստան — 198, 209, 229, 231, 242, 243, 261, 264, 266
- Չար — 156, 159, 165
 Չաղիսման, բերդ — 113
 Չաղնի Գյուլի-Հիսար — 49
 Չայբաշի — 226
 Չարշամբա, Թուզանլի գետի մի հատվածը — 38, 54, 277
 Չաֆլեֆ — 110
 Չեբաֆչուր (նաև Ճապաղչուր, Ճաբաբչուր) — 25, 29, 31, 141, 165—167, 182, 198, 253, 305
 Չեմենտիր — 195
 Չենկելի-բեկ — 277
 Չերգե, գետ — 165
 Չերգ, գյուղ — 99
 Չերֆեգիստան (Չերֆեգի երկիր) — 45, 50, 101, 102
 Չեֆիրկե, գետ — 277
 Չըլդըր — 23, 24, 26, 29, 32, 37, 40, 103, 104, 106, 109—114, 129, 155, 159, 167, 180, 190, 194, 269, 299, 305
 Չինաստան — 95, 292
 Չինարի — 165
 Չիֆ — 131
 Չմշկածագ (Չմշկեգեֆ) — 29, 31, 141, 156, 159, 163, 181, 182, 253
 Չյուլ-բեֆե — 189
 Չոբանլի (Չոբանլու) — 32, 243, 245
 Չոմաֆի, լեռ — 209, 224, 226
 Չորս, բերդ — 80, 244
 Չորում — 25, 28, 31, 140, 151, 277
- Պաղեստին — 7, 14, 15, 301, 303
 Պարսկաստան — տե՛ս Իրան
 Պետերբուրգ — 294
- Ջաբեր — 59
 Ջաքչա — տե՛ս Գյումրիսահանե
 Ջաղ, գետ — 112

- Զանիկ — 25, 28, 31, 38, 151, 209, 226
 Զանիկներ, գյուղ — 226
 Զանչա — 27, 124
 Զավղար, գյուղ — 138
 Զաֆեր էֆենդի, գյուղ — 270
 Զեբբար-ղյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174
 Զեբլ-Լիբնան — 125
 Զեդիդի Սեյդա — 23
 Զեզայիր (Ալժիր) — 23, 24
 Զեզիրե, հյուսիսային Դիարբեքիրի էյալեթում — 60, 167, 182, 190—192, 199, 265, 305
 Զեզն — 182
 Զերլե — 32
 Զենոպա — 38
 Զեսկե — 168
 Զերմ, բերդ — 229
 Զերմիկ, սանջաք Դիարբեքիրի էյալեթում — 25, 29, 31, 182, 183, 305
 Զիհան, գետ — 291
 Զյուլամերկ, գավառ Վանի էյալեթում — 209, 243
 Զոլան — 244

 Իարչե — 50
 Իակա — 24
 Իակբե — տե՛ս Մալաթիա
 Իան-օվա — 205, 211, 247, 253, 267
 Իայ, գետ — 308
 Իանաշահ, լեռ — 87
 Իաֆվա — 59
 Իաֆֆա — 60
 Իենա կամ Թունա — տե՛ս Ուրֆա
 Իիզե — 26, 48
 Իինեբ — 95
 Իոզնիբլ-ղյուլի լիճ Բինգյուլում — 173
 Իոնքան, լեռ — 194
 Իոնքեյե — 59
 Իում, Թումի Երկիր — տե՛ս Անատոլիա
 Իումեյի — 22, 23, 30, 32, 82, 83, 116, 125, 138, 216, 231, 251
 Իուսաստան — 7, 94—96, 98, 292, 293, 301
 Իուսեն — 229

 Սաատի, գյուղ — 189
 Սալբաշ-ղյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174
 Սալմաս — 80, 230, 239, 244
 Սակզ (Քիոս կղզի) — 250
 Սամսուն — 37, 38, 54, 139, 277
 Սաշի-ղաղ, լեռ — 187
 Սաոին — 110
 Սարալ — 94
 Սարիզեյեղ — 56
 Սարու կամ Սավուր — 305
 Սարուխան — 231
 Սեբաստիա — տե՛ս Սվաղ
 Սեբավան — 229
 Սեդան — 95
 Սեդերկ, գյուղ — 70
 Սելանիկ — 126
 Սելանկմեշ — 231
 Սելեֆկե — 25, 116, 143, 174, 225
 Սեկյուտջիֆ — 272
 Սեհլան, լեռ — 75
 Սեդման, բերդ — 25, 163, 182, 305
 Սեմարզե — 130
 Սեմերֆենդ — 296
 Սեմսեմատ — 28
 Սեմե, կաղա Ամասիայի սանջաքում — 52
 Սեմրեֆ, խաս Չըլդըբրի էյալեթում — 29
 Սեյդի Ղազի — 231
 Սեյֆեղդին, գյուղ — 80
 Սենդրան-ղյուլի, լիճ Բինգյուլում — 174
 Սենջակ — 125
 Սենջան, լեռ — 75
 Սենջար, սանջաք Դիարբեքիրի էյալեթում — 25, 31, 181, 187, 188, 205
 Սեսեշե — 50
 Սերան — 73
 Սերբիա — 299—300
 Սերե — 39
 Սերբերենիշե — 125
 Սերեզ — 251
 Սերիբ էլլան, քաղաք — 91, 103
 Սեֆաք — 29
 Սեֆաֆե — 115
 Սեֆեր աղա, գյուղ — 67
 Սեֆյան, գյուղ — 79

Սիր-Երչան, լևո — 151
 Սիլիսրբե — 51
 Սիլիվր — 21
 Սիլվան — 189
 Սինուն, դևտ — 141
 Սինոպ — 37, 139, 157
 Սիս — 25
 Սիվրի-Խսեկե — 50
 Սիտերկիփսի — 126
 Սիրիա — 7, 14, 293
 Սիփան (Սուփհան) — 169, 175, 176, 190, 212, 213, 219—221, 223
 Սկյուդար — 15, 33, 34, 52, 82, 83, 141, 176, 231, 258, 266
 Սղեբտ (Նաև Դարի Սաիդ) — 26, 29, 181, 182, 253, 264, 265
 Սմիսար (Սամսաա) — 59, 290
 Սյուրմենե — 48
 Սեղանլի-բեկի — 124
 Սուրաչի, դևտ — 226
 Սուր-ի, դյուղ վանա լճի ափին — 256
 Սուրփ, վանի գավառներից — 242, 253
 Սոսո-Մարուն (Նաև Սոսի — Միրվան) — 73
 Սպահան — 199, 203, 206, 230, 231, 263
 Սվազ — 15, 16, 23—25, 28, 31, 83, 109, 110, 138, 141, 144, 145, 149—155, 157, 158, 172, 175, 176, 231, 258, 273, 274, 277, 296, 297
 Ստամբուլ — 5, 6, 9, 10, 12, 14—16, 21, 22, 33—38, 40, 42, 50—52, 58, 63, 69, 76, 82, 83, 87, 92, 93, 113, 131, 140, 141, 148, 161, 175, 178, 184, 204, 214, 215, 227, 241, 256, 260, 264—266, 268, 274, 278, 281, 282, 284, 286, 288, 290, 293, 296, 302, 305, 307
 Ստորին Ջար, դևտ — 60
 Մուզ, դյուղ — 117
 Մուսեման բեյ, չախիր — 259
 Մուրան-Թյուրքեսի, ժաֆո — 248
 Մուրան Կալայի — 208
 Մուրան Մելիմ Ղազի, թեթիյե Քեմախի բերդի մոտ — 132

Մուրանչրի, դյուղ — 88
 Մուլու — 53
 Մուկարի, նավահանգիստ — 50
 Մուրան (Մուրամ), բերդ — 107
 Մուրեզու — 246
 Սեերեկ կամ Սիվրիկ — 25, 29, 31, 181, 182
 Սե ծով — 21, 33, 35, 37—39, 42, 43, 45, 47, 49—51, 54, 91, 97, 99, 100, 127, 128, 136, 147, 277, 286, 287, 293
 Վալախիա — 7
 Վալդար — 113
 Վան — 11, 12, 15, 16, 23, 24, 26, 30, 32, 73, 74, 93, 104, 117, 124, 155, 169—172, 174, 176, 186, 189, 192, 193, 198, 199, 206—208, 210—212, 214, 215, 218, 219, 221—232, 234—240, 242—256, 258—261, 263, 264, 266, 269, 281, 284, 302, 303, 305, 306
 Վանա լին (Նաև Վանա ծով) — 11, 15, 57, 161, 169, 175, 176, 190, 198, 207—212, 214, 217, 218, 221—226, 232, 234, 249, 253, 256, 257, 261, 266, 281, 301
 Վանի Կարահիսար — 261
 Վարազ — 12, 16, 171, 174, 175, 250, 251, 259
 Վարդին — 231
 Վեդանե — 32
 Վենետիկ — 300
 Վերայ — 52, 53
 Վերին Ջար, դևտ — 60
 Վերնիչան — 124
 Վիեննա — 10
 Վոլգա — 292
 Վրաստան — 15, 23, 26, 36, 40, 41, 48—50, 59, 82, 88, 91, 96, 102—105, 107—110, 112, 114, 120, 123, 125, 127, 129, 131, 201, 205, 274, 286, 287
 Վրիչան — 117

- Տաշեննդ — 296
Տիրեր — 292
Տիգրիս — 60, 186
Տրապիզոն (նաև Քերերի էֆզուն) — 23,
24, 26, 29, 31, 37—49, 54, 58, 109,
125, 127, 129, 131, 132, 134, 136,
286, 287
- Ուզբեկստան — 96
Ուխ, գետ — 200
Ուկրաինա — 13
Ուման — 51
Ումուում-դետե — 114, 115
Ունիյա, բերդ — 38
Ուչիլիսե — 12, 16, 37, 68, 70, 121,
171, 257, 291
Ուչան — 75, 79
Ուրմիա — 239, 244, 262, 263
Ուրֆա — 15, 23, 229, 282, 290
- Փագար Քյոփրու, գյուղ — 223
Փալաս — 182
Փալու — 25, 141, 164, 165, 167, 183,
187, 299, 305
Փաս, գյուղ — 224
Փասիֆ աղա, գյուղ — 262
Փեթեֆ — 32, 110
Փենեֆ — 26, 29
Փեսփան — 182
Փերթեֆ — 25, 29, 32, 113, 141, 162,
182
Փերթեֆերֆ — 26, 29, 110, 305
Փերնաֆ — 130
Փերշեթնե — 125
Փերփոլում, բերդ — 39
Փերֆանի, բերդ — 112
Փիթանդի, լեռներ — 73, 74
Փիժեն — 115
Փիլեագղի, լեռ — 119
Փիյաս — 142, 175
Փինյանիշ — 26, 227, 230, 244, 262,
263
Փիր-Դեղե — 139
Փիրեղուս — 227
Փոզան — 182
- Փոզրան — 29
Փոլրա, նավահանգիստ — 39, 286
Փոլրա-բազար — 39
Փոսխով — 26, 29, 32, 110, 112
Փորոզ — 39
Փոփոլ — 39
Փոֆր Ասիա — 7, 11
Փոֆր Արղահան — 26, 28, 117
- Քահհահա — 274
Քան, գյուղ — 59
Քանան — 301
Քանլի-գյոլի, լիճ Բինգյոլում — 174
Քաշան — 231, 301
Քաշդար — 292
Քասիմ-գյոլի, լիճ Բինգյոլում — 174
Քարբլի — 299
Քաֆիստան — 300
Քեղշի — 123
Քերուր — 132
Քելեֆ Հեզար Ահմեդ, գյուղ — 86
Քեմախ (Խարի-Ֆելլահ) — 37, 59, 132,
133, 150, 180
Քենդերե, գյուղ — 87
Քենգեի, բերդ — 113
Քենգեֆ, գյուղ — 221
Քեսան — 26, 227, 243, 245, 254
Քեսրիֆան, բերդ — 156
Քեսիֆ, բերդ — 235, 238, 242
Քեսիֆ կալա, ժայռ — 239
Քեսիֆենդ, գյուղ — 73
Քեսկին — 25
Քերեֆտե — 47
Քերեմիլ — 79
Քերիմ, բերդ — 105
Քերմիլի — 56
Քերջաս — 132
Քեջկվան — Դուլման, բերդ — 115
Քեջվան — 117
Քերֆես-գյոլի, լիճ Բինգյոլում — 174
Քերֆերան — 139
Քերֆևազ — 52
Քեփան — 258
Քեփաս, ժայռ — 257
Քեֆե (Թեոդոսիա) — 24, 46, 51, 92, 283

- Քեֆենդեր, բերդ, գետ — 166, 195
 Քեֆերեն — 265
 Քիվերի, գետ — 290
 Քիյավին — 208
 Քինավա, բերդ — 113
 Քիս — 51
 Քիֆի — տե՛ս Քղի
 Քիֆի (Քղի) լեռներ — 172
 Քղի — 28, 32, 58, 125, 284
 Քյարնի — 227, 245, 254
 Քյոմուր, գյուղ, գետ — 132
 Քյոփրյու — 52, 139
 Քյոֆսեն, յայլա — 142
 Քյուչյուֆ-Ակչե — 127
 Քյուչյուֆ-Կալա — 131
 Քոլե, բերդ — 113
 Քոյուն-Պեշիս — 88, 89
 Քոսիսեր (Կվիշխեթ), բերդ — 107, 111
 Քոսովա — 40
 Քորլատեֆ — 32
 Քուրալիսի — 26, 91, 108, 109, 112, 130
 Քուռ — տե՛ս Կուռ
 Քուրդիստան — 7, 15, 25, 65, 96, 132, 160, 165, 167, 171, 178, 180, 190, 199—201, 214, 223, 224, 229, 239, 244, 245, 251, 252, 261, 262, 264, 265, 268, 286
 Քուրլադրֆ — 243
 Քուֆե — 216
 Քևաչ — 199
 Քևուր — 199
 Օաչրֆ — 164
 Օբիխ, լեռ — 197
 Օբուր — 50
 Օդե, լեռ — 111
 Օյուրիս — 112
 Օգեթիֆ — 245
 Օլրի — 26, 29, 32, 110, 113
 Օղչե — 32
 Օղուղ, գյուղ — 90
 Օման — 289
 Օնեչ, ձոր — 166
 Օշարլի, գյուղ — 80
 Օսեֆ — 231
 Օսմանյան երկիր — տե՛ս Քուրդիս
 Օսմանջրֆ — 52, 139
 Օվա — 53
 Օանտի, բերդ — 103
 Ֆալվուրի երկիր — 95, 97, 98, 292
 Ֆաչե, Ռիոն գետը — 50, 51, 99, 100, 228, 293
 Ֆենլի վերևելի, գյուղաքաղաք — 48
 Ֆերեհ-գուր — 91
 Ֆերհադի լեռներ — 56
 Ֆիրհաս-լոդազի — 277
 Ֆրանգստան (Ֆրանսիա) — 68, 69, 121, 171, 205, 217

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	էջ
Առաջաբան	5
Հատոր առաջին (1041—1050 թթ. — 1631—1640 թթ.)	21
Հատոր երկրորդ (1050—1058 թթ. — 1640—1648 թթ.)	37
Հատոր երրորդ (1057—1060 թթ. — 1647—1650 թթ.)	141
Հատոր չորրորդ (1065 թ. = 1654 թ.)	176
Հատոր հինգերորդ (1066 թ. — 1655 թ.)	264
Резюме	279
Ամփոփում (անգլերեն)	291
Մանրագրություններ	293
Անձնանունների ցանկ	323
Տեղանունների ցանկ	331

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ

Գ

ԷՎԼԻՅԱ ՉԵԼՆԵՐԻ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
արևելագիտության սեկտորի գիտական խորհրդի
որոշմամբ

Պատ. խմբագիր՝ Տ. Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Ա. ԱՆԱՍՏԱՍՅԱՆ
Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Կ. ՂԱՅԱԴԱՐՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագիշ՝ Ա. Հ. ՉՈՂԱԽՅԱՆ

ՎՊ 05376, հրատ. № 2583, հշհ № 976, պատվեր 70, տպաքանակ 3000

Հանձնված է արտագրության 18/III 1966 թ., ստորագրված է տպագրության
18/III 1967 թ., տպագր. 21,75 մամուլ, հրատ. 19,23 մամուլ, թուղթ № 1,60×92¹/₁₆,
Գինը 1 ռ. 40 կ.:

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչության տպարան,
Երևան, Բարեկամության № 24